

PÉCS SZAB. KIR. VÁROS „MAJOROSSY IMRE MÚZEUMÁNAK”
1939-40. ÉVI

ÉRTESÍTŐJE

SZERKESZTETTE:

DR. TÖRÖK GYULA

125781

KIADJA: PÉCS SZAB. KIR. VÁROS „MAJOROSSY IMRE MÚZEUMA”

PÉCS SZAB. KIR. VÁROS „MAJOROSSY IMRE MÚZEUMÁNAK“
1939-40. ÉVI

ÉRTESÍTŐJE

SZERKESZTETTE :

DR. TÖRÖK GYULA

12578 i

KIADJA : PÉCS SZAB. KIR. VÁROS „MAJOROSSY IMRE MÚZEUMA“

Felelős kiadó: Dr. Török Gyula.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R. T. PÉCSETT.

A nyomdáért felelős: Mészáros József.

ELŐSZÓ.

Az 1940. évben érdeklődéssel várták szakköreink annak a történeti folyóiratnak megindítását, amelyet Dr. Paulovics István készített elő. Az Erzsébet Tudomány Egyetem Bölcsészeti Karának ideiglenes szüneteltetése s a Professor Ur Debrecenbe történt kinevezése a folyóirat megindítását megghiúsította ugyan, de ezirányban folytatott munkásságát nem hagytuk elveszni.

Uj folyóiratot az általánosan ismert gazdasági nehézségek és sajtókorlátozások miatt nem indíthattunk meg, ezért a „Majorossy Imre Múzeum 1939—40. évi *Értesítőjét*“ hoztuk, amelyben múzeumunk 1940. évvégi állapotának leírásán kívül, csak egyetemes és tudományos értékű, Déldunántúl történetére vonatkozó dolgozatoknak adtunk helyet.

Pécs, mint Déldunántúl természetes központja hivatott arra, hogy folytassa a tudományos publikáló munkát addig is, míg a Bölcsészeti Kar újból meg nem kezdheti működését.

Dr. Török Gyula
múzeumi segédőr
a városi „Majorossy Imre Múzeum“
vezetője.

AZ ŐSKŐKOR EMBERÉNEK NYOMAI BARANYÁBAN.

A hazai őskőkort tárgyaló szakkönyvek baranyamegyei lelőhelyeket nem említeneek.¹ Történetek ugyan figyelemreméltó ásatások és megfigyelések, ezek azonban a leletanyag látszólagos értéktelensége miatt, kellő feljegyzésben, vizsgálatban, vagy megőrzésben nem részesültek s így az őskőkori kutatások feldolgozásánál értéktelenek.

Wosinsky Mór az abaligeti cseppkőbarlangban folytatott ásatásairól írva,² stalagmitréteg alatt talált tűzhely nyomairól, égett csontszilánkokról, nagy állati fogról, faszéndarabokról, sílexpengékről és a barlang falához támasztott mammutagyarról tesz említést, de ezek kor meghatározását nem adja. A vizsgálatra alkalmas faszéndarabokat nem őrizte meg, a mammutfogát iszaprétegből származónak jelzi s így a kettő kapcsolata sem bizonyítható.

Az idők folyamán múzeumunkba számos mammutcsont került, amelyeket a természetrajzi gyűjteménybe olvasztottak be s ma semmi feljegyzés nem tanuskodik arról, hogy az egyes mammutleletek mellett az ember nyomait észlelték volna. Feltételezhető, hogy részben a megfigyeléseket, részben azok feljegyzéseit mulasztották el. Erre enged következtetni az 1939 augusztusában napfényre került *villányi őskőkori lelőhely*:

Vándor Ferenc honvéd főorvos jelentette, hogy a villányi szőlők egyik vízmosásában mammutcsontokat mosott ki az eső, amelyekből néhány darabot lakására vitt. Másnap átvettük az általa őrzött mammut alsóállkapocs töredékét, egy jellegzetes mammutfoggal együtt és megtekintettük a lelőhelyet. A csontok a Werthmüller-féle szőlő mellett húzódnó, löszbe vágott út aljáról származtak. Innen mosta ki a legutóbbi nagy zápor, amely a lelőhelynek ezt a szakaszát jórészt megsemmisítette. A lelőhelytől lefelé, a vízmosásos utat végigjárva, több helyen csontszilánkokat és égett csontdarabokat találtunk. A nagyalföld első palaeolith lelőhelyének megtalálása és feltárása közben szerzett tapasztalatok alapján³ felismertük a mammuttal egyidőben élt embernek nyomait. Alkalmasabb időben megejtett próbaásatások megfigyelésünket igazolták. Előkerült a mammutnak egy teljes agyara, amelyet az úton

¹ Hillebrand — Tompa: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936.

² Arch. Ért. 1892. évf. 410—411. l.

³ Dolgozatok XII. 1936. évf. 1—13 l.

haladó kocsik kereke a multban több helyen összezúzott és egy csonka agyar. Közvetlenül az agyar mellett kisebb emlősállat lábszárcsonttöredékét, 3 drb. jellegnélküli kőszilánkot, égett csontdarabokat és egy faszéndarabkát találtunk. Ezek szintjében az égett és égetetlen csontdarabok tovább húzódtak a Werthmüller-féle szőlő alatt s felettük teljesen zavartalan, 2 m vastag löszréteg volt. A zavartalan löszréteg meggyőződött arról, hogy a leletek még a felettük levő lösz lerakódása előtt kerültek ide, míg alattuk ugyancsak lösz fekszik. *Itt tehát olyan kor emberének nyomairól van szó, aki a pleistocén lösz hullása közben élt itt.* Az említett nagyalföldi, szintén löszben talált leletek, továbbá az ismert ságvári⁴ és dunaföldvári⁵ leletek alapján kétségbevonhatatlan bizonyossággal megállapítható, hogy itt is a magdalénien kor emberének nyomairól van szó. A lelőhelynek azt a részét találtuk meg, amely a tűzhelytől félreesett s ahová csak az eldobott csontok és véletlenül egy faszéndarabka kerültek. A lelőhely további feltárását a környező szőlőültetvények akadályozták.⁶

A jégkorszak végét jelentő lösz hullásakor itt élt ember kultúrája a magdalénien kultúra, amelynek megteremtői és hordozói a cro-magnoni emberfajhoz tartoztak. Ezt a kultúrát a rénszarvas agancsból és csontból készült fegyverek, dísz tárgyak és szerszámok, a jellegnélküli kőeszközök, az első átfurt csonteszközök (tű) és a csontra vésett állatábrázolások jellemzik. A cro-magnoni ember az állandóan vastagodó lösztakaró fűves növényzete és a kisebb kiterjedésű havasi fenyvesek között legelésző mammutra, rénszarvasra, őslóra vadászott. Szabad térségen való tanyázás mellett még használta a jégkorszak alatt elfoglalt melegebb barlangokat, ahol a barlangi medvével folytatott élet-halál harcot.

Rendszeres kutatás bizonyára kimutatja majd a Mecsek barlangjaiban a magdalénien kor s az ezt megelőző őskőkori kultúrájú ember nyomait is.⁷

Pécs.

Török Gyula dr.

⁴ Arch. Ért. XLIV. évf. 215—220. l., Arch. Ért. XLV. évf. 240—247. l., Mannus Bd. 26. S. 321—324. Arch. Hung. XVII. évf. 22—24. l.

⁵ Hillebrand — Tompa: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936. 22. l.

⁶ A tárgyakat a múzeum gyarapodási naplójába 852/1939. sz. alatt vezettük be.

⁷ Lásd Hillebrand — Tompa i. m. barlangleleteit.

A BARANYAVÁRMEGYEI MÚZEUM ÓSKORI AGYAGSZOBRAI.

Baranyavármegyei Múzeum őskori emlékanyaga az 1938. év folyamán egyebek mellett érdekes agyagszobrokkal gyarapodott. Ezek a zengővárkonyi késő-neolithikus telepről, illetőleg temetőhelyről származnak, ahonnan ismét számottevő emlékanyag került a gyűjteménybe az újlag feltárt kettőszázhuszonnégy sírból.¹

Eddig öt szobor került elő: egy ép és négy töredék. A szobrok közül kettő hiteles sírlelet, három pedig szórványos darab.

Teljesen sértetlen a 142. sírban talált szobor (I. tábla 2.). Magassága 53 mm. Nagyjából hengeridomú. Nőt ábrázol. Két emlője erősen hangsúlyozott. Elhelyezésük, alakjuk és állásuk jól sikerült. A baloldalinak közepén kis lyuk van. Az arc előreugró, ami a fej kétoldali összenyomása folytán keletkezett. Ugyanezen okból a fej teteje háromszögletes. Szemeket az előreugró arc tövében kis bemélyedés jelöli. Ezt kiemeli az ott megjelenő árnyék. Anyaga homokos agyag; színe sárgásbarna. A sziürke agyagba ágyazott sírban csontoknak már nyoma sem volt. Egymásmellett egy vékonyfalú háromtagozású és egy vastagfalú, gombafejhez hasonló edény feküdt, mindkettő menthetetlen állapotban. Csak bütykökkel voltak díszítve. A két edény között helyezték el a kis szobrot. A sír mindössze 15—18 cm mélyen volt.

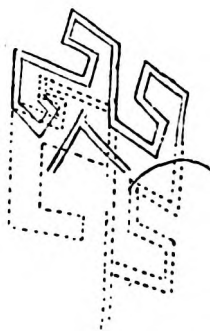
A 97. sírból való a másik szobor (I. tábla 3.). A sír mélysége 25 cm. Az eke már megcsönkította, részben elhordta. A melléklet vastagfalú csövestál és nagyobb gombafejedény. Mindkettő menthetetlen. Az előbbi csak bütykökkel és festéssel díszítve. A festés nem mintás. A szobor a gombafejedény töredékei között volt, egy ép és két törött kovapengével (I. tábla 4—6.) együtt. Ezek a tárgyak az edényben lehettek. A szobor feje és nyaka sértetlen. A törzs a mell közepétől kezdve hiányzik. Hiányzik a jobb váll és a mell jobboldali széle is. Magassága 5, szélessége a mellen át mérve 3 cm. Nőt ábrázol. Fel-tárásnál a kéziásó megsértette. Az arc kiformalása ugyanúgy történt, mint az előző szobornál. A méretek itt nagyobbak, ennél fogva a kidolgozás is részletesebb. A fej alakításában annyiban van eltérés, hogy annak jobb és bal oldalán ugyanolyan kiugró csücsök van, mint az elülső részen.

¹ 1—78. sír közölve az Arch. Hung. XXIII. 1939. kötetében.

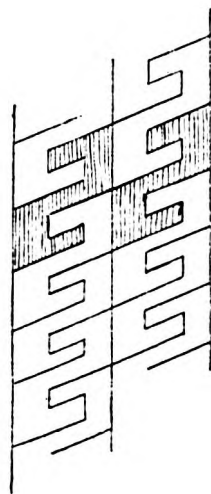
A csücsökön vízszintes irányban lyuk megy keresztül. Ezek elől-ről a szemeket fejezik ki. Az előreugró arc két oldalán bekarcolt vonalpár a szemnyílást jelzi. A bal szem a két vonal között, a jobboldali az alsó vonal irányában van. A fej hátul kidomborodik, teteje rombikus idomú. Anyaga és színe ugyanaz, mint az előbbié. A mellette lévő bekarcolt vonaldíszítés ugyanolyan meanderszalagnak egy részlete, amilyen a 76. sír egyik edényén van. A vonalvezetés mindenesetre hibás, a tendencia azonban felismerhető. A vonaldíszítést rajzban is bemuta-

1. kép a.

1. kép b.

1. kép c.

tom, és pedig eredeti formában (1. kép a.), kiegészítve, már amennyire a hibás vonalvezetés megengedte (1. kép b.), végül adom egy olyan meanderszalag rajzát, amilyennek egy részletét felhasználta a szobor készítője (1. kép c.). Nem tartom kizártnak azt sem, hogy a minta a meanderszalag idomaiból szerkesztett horgos keresztnek indult.

A zengővárkonyi őskori szoptató anya szobra (I. tábla 1.) szörvánnyos lelet. A szobor meglehetősen hajlott cserépdarabon, mint talapzaton áll, amely egy edény oldalrészé lehetett. Igen valószínű, hogy plasztikusan kiképzett edénybütykökkel van dolgunk. A bütyköknek megfelelően ezt is átfúrták. A fej kiképzése az előbbiével azonos. Az előreálló, kissé kampós arc tövében ülnek a szemek; két lyuk, melyek befelé ferdén haladnak és a fej belsejében találkoznak. Az előreálló arc alatt vízszintes irányú, bekarcolt vonal jelzi a száját. A karok erősen hangsúlyozottak. A balkart a végén három, a jobbat két barázda tagolja. E tagoltság az ujjakat, illetőleg a kézfejeket jelzi. A karok gyermeket tartanak átölelve. A gyermek oldalvást és pedig jobboldalon fekszik. Csak a balszemét jelezték. Az elrendezésből nyilvánvaló, hogy a szobor *szoptató anyát* ábrázol. Az anya állóhelyzetben van. Nemét erősen bemélyítet barázda jelzi. Ennek széleiben és a belsejében még

most is látható az eredeti, vastag, vörös, festékréteg. Ilyen festékréteg borítja különben a szobor egész külső felületét. A festék helyenként lepattogzott; e helyeken előtűnik az agyag természetes, világosszürke színe. A test, deréktól kezdve elhajlik az edényfaltól, a lábak domborműszerűen emelkednek ki abból. A lábak legalsó része már hiányzik. Anyaga finoman iszapolt agyag. Magassága 5 cm.

Az a tény, hogy a terhesség és az erogén zónák kiemelése helyett, az anya ölelő karjaiba zárt gyermeket látunk, már jelentékeny eltérést mutat az ősi tradícióktól. A szoptató anya ugyanúgy szimbolizálhatja még az ősanját, mint a Willendorfi, vagy a Mentonei Venus, mégis közelebb áll már a mindennapi élethez, szellemi tartalom tekintetében pedig gazdagabb, mint azok. A szobor arányai, a karoktól eltekintve, jók. Ezek hangsúlyozottak, amiben lehet tudatos szándékoság is. A szoros átölelés az anyai szeretet és féltés kifejezése. A szobor készítője részéről ez olyan meglátást feltételez, mely fejlett gondolat- és kifinomult érzésvilággal hozható csak kapcsolatba. Az az ember, akinek az anyaságról ilyen tiszta képzete van és azt kifejezően formába is tudja önteni, nemcsak meglátta, de meg is értette tárgyának szépségét. Ez az ember már nemcsak az őt környező világból merít ihletet és tárgyat művészi tevékenységéhez, hanem a saját lelkéből is.

A következő darab egy fej (I. tábla 7.). Ez már sokkal élethűbb ábrázolás, mint az előbbieket, kétségtelenül fejlettebb alkotás. Csak az orr emelkedik ki az archból. Jó a szem és a száj elhelyezése is. Legsikerültebb azonban maga a fejforma. Finoman iszapolt agyagból készült, égetése igen erős, színe sötétszürke.

Végül egy töredéket mutatok be, melynek hiányzik a feje és a deréktól lefelé eső része (I. tábla 9.). Hátul erősen kiálló, éles gerince van, ami középen, hosszirányban húzódik. A szobor teste így az alaplapjával felénk forduló, háromoldalú hasábnak felel meg. Szintén tökéletesebb alkotás lehetett. Ezt mutatja a helyes érzéssel kiemelt nyak, az emlők sikerült elhelyezése, továbbá, hogy vállai, esetleg karjai is voltak. Mindkét váll helyén törés van. A szobortöredék hossza 5,5, szélessége alul 4,6 cm. Anyaga finom agyag; színe világosszürke.

A zengővárkonyi szobrok alapján a déli kultúrhatást a Dunántúlra is lehet követni, illetőleg megerősítik a szobrok a déli kultúrhatásról már eddig is vallott véleményeket.

Az idolplasztikában jelentkező lényeges formai különbségek az etnikumból és a vele kapcsolatos szellemi tartalomból fakadnak. A kevésbé lényeges különbségeket a helyi szokás, továbbá a készítők egyéni ízlése és invencióképessége hozhatta létre. Ilyen értelemben még a zengővárkonyi leletanyag sem lehet megbízható fixpont. Végeredményben csak igen kevés olyan komplett leletanyag van, amely

megnyugtató képet ad valamely települési hely kultúrviszonyairól és kapcsolatairól. A kultúrtörténelmi kapcsolatokat pedig csak emlékananyag segítségével lehet sikeresen kutatni.

Butmirban a szobroknak két csoportját lehet megkülönböztetni. Az egyik csoportnál az alakítás jóval tökéletesebb, mint a másiknál. Az egyik csoportnál meglepően jó a fej. A szem, orr, fül és száj kiképzése és elhelyezése egyaránt tökéletes. Jelzik ezeken a haját, sőt hajviseletet is. Történik utalás a ruházatra is, a különféle díszítésekkel.² A másik csoportnál az alakítás sokkal gyengébb.³

A különbség megvan Zengővárkonyban is. Az első három szobor kezdetlegesebb készítmény, mint a két utolsó. A kezdetlegesebb idol-típus mellett tehát mindkét helyen fellép egy fejlettebb is. Érdekes, hogy a két típus színben is különbözik egymástól. A kevésbé fejlett típusúhoz tartozó szobrok sárgásbarnák, a fejlettebb típusúhoz tartozók túlnyomórészt sötétszürkék. Végeredményben a butmiri szobrok mindkét csoportja fejlettebb valamivel a zengővárkonyi megfelelőjénél.

Emberábrázolásról lévén szó, bemutatok egy edénytöredéket, amelyen emberarcú bütyök van (I. tábla 8.). Ez a bütyök nagyon hasonlít a második helyen tárgyalt szobor fejéhez (I. tábla 3.). Ugyanczt a bütyköt megtaláljuk Butmirban is.⁴ Meg kell jegyezni, hogy a két leletanyagban, a szobrokon kívül is egészen meglepő megegyezések vannak.

Mint nagyon idevágó emléket említek egy tordosi edénytöredéket, amelyen emberi alak van, kiterjesztett karokkal. A domborműves kiképzés a zengővárkonyi szoptató anya lábaira emlékeztet.⁵

Vannak rokonvonások a zengővárkonyi és a temeskubini szobrok között is. Az arc háromszögletes, a kiugró csücsökön lyuk van, itt is, ott is.⁶ Közvetlen kapcsolatról mégis alig lehet szó. A temeskubini szobroknak más a jellege és e jellegnek más összetevői lehetnek. Ez az anyag már fiatalabb, de mindenesetre jól elhatárolható csoportot alkot.

Vannak az irodalomban elszórt adatok, amelyek Szerbia és Erdély felé is jeleznek fontos kapcsolatokat (Vinca, Jablanica — Tordos, Erősd, Oltszem). Ezekre az adatok összegyűjtése után még visszatérek.

M. Hoernes a butmiri szobrokat az égei kultúrkörrel hozza kap-

² Fr. Fiala, M. Hoernes: Die neolitische Station von Butmir, Taf. II. 1a—b, 2, 2a—b, 4a, 5a—c, Taf. III. a—b, 5, 10a—b; 16; Taf. IV. 1a—c; 13a—b és még több.

³ Ugyanott, Taf. II. 6a—b, 7a—c, 9a—b, 11, 12a—b; 14; Taf. III. 4, 8, 11, 13; 14, 15, Radimsky, M. Hoernes: Die neolitische Station von Butmir, Taf. II. 10a—b, 11a—b és 12.

⁴ Az utóbbi munka, 18. o. Fig. 31.

⁵ Arch. Ért. 1898. 99. o. 2. ábra.

⁶ Arch. Ért. 1898. 105. o. 9.11, 107. o. 12. ábra.

csolatba. Báró Miske Kálmán a temeskubini agyagszobrokkal kapcsolatban Kyprosra, Trójára és Görögországra utal. Az összefüggéseket tehát mindketten dél felé keresik.

Az idolplasztika kiterjedésének határa nálunk nagyjából a tiszai kultúra északi határával esik össze. Dél felé haladva mind sűrűbben fordulnak elő agyagplasztikai tárgyak, a készítmények pedig tökéletesebbek lesznek. Ezek a körülmények is kétségtelenül déli kiinduló pontra utalnak. Ilyen lehetett a maga korára nézve Mykene. A mykenei kultúra azonban a korbéli különbség miatt sem hozható közvetlen kapcsolatba a neolithikummal. De a praemykenei időkre nézve ez a korkülönbség már nem áll fenn.

László Ferenc a háromszékmegyei telepéseket a praemykenei kultúrákkal hozza kapcsolatba. Szerinte ez a kultúra a Balkánfélsziget egyes részeire, a Földközi- és a Fekete tenger némely partvidékére, Beszarábiára, Moldvára, Bukovinára, Galiciára és Oroszország délnyugati részére terjed ki. A zengővárkonyi leletanyag igen közeli rokonságban van a háromszékmegyeivel. Legjellegzetesebb rokonnás az edényfestésben és a réz előfordulásában van. Az agyagplasztikára nézve a déli származás alig lehet kétséges.

Az idolplasztika elsősorban a szellemi élettel hozható összefüggésbe; vele kapcsolatban tehát főként szellemi téren jelentkező hatásról lehet szó. Ennek pedig sokkal nagyobb a hordereje, semhogy azt kizárólag csak az idoplasztikában jelentkező megegyezésekkel lehetne mérni.

Pécs, 1940.

Dombay János.

A LEGIO I. ADIUTRIX FELIRATOS KŐEMLÉKEI PÉCSRŐL.

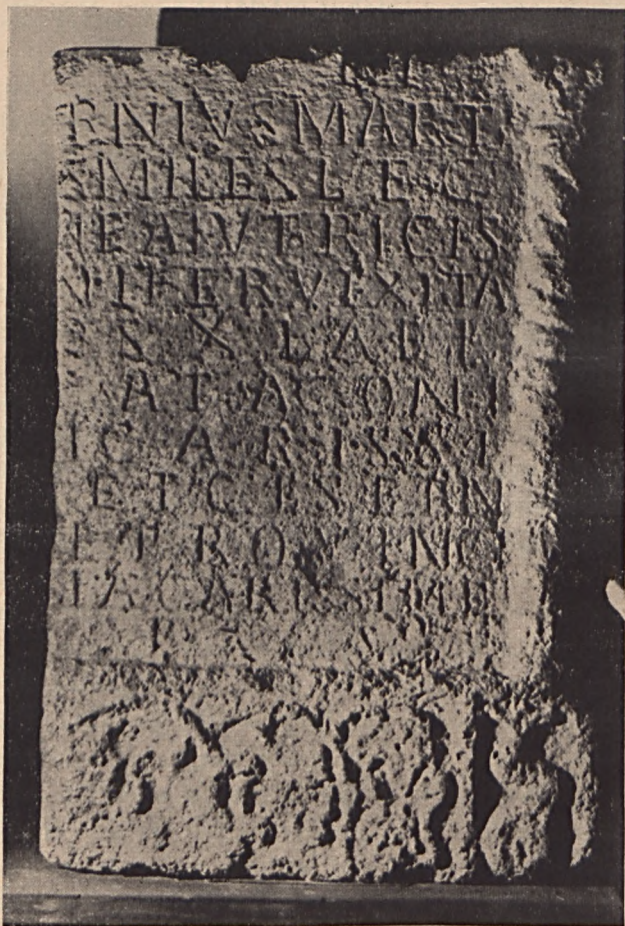
1.) 1900 április havában Pécsen a Siklósi-utca 8. számú házban jégverem ásása közben kb. másfél m mélységben a munkások egy alakos és egy feliratos sírkőtöredékre bukkantak. Első ismertetőjük Juhász László egész röviden írja le mindkettőt az Archaeologiai Értesítő XXI. kötet (1901) 174. lapján, hol tévesen közli a feliratos rész tartalmát és az alakos töredéket is helytelenül interpretálja. A következőkben a két össze nem tartozó darab közül csak a feliratos töredékkel kívánok röviden foglalkozni.

Az 1. képen bemutatott töredék egy díszesebb sírkő alsó része (104 cm magas, 68 cm széles, 19 cm vastag; anyaga pécskőnyéki mészkő). A 77 cm magas feliratos mezőt kétoldalt egy-egy csavartestű korinthusi oszlop keretezte. A 27 cm magas alsó lezáró sáv közepén az amphorából keresztben kinövő szőlővenyigét látjuk, mely a szőlőfürtök súlya alatt ívekben hajlik le. Ettől jobbra egy kis léccel elválasztva az épen maradt keskeny mezőben fejjel lefelé fordított delfin alakját faragta ki elnagyoltan a helyi kőfaragó. A sírkő eredeti szélességének kb. $\frac{1}{3}$ részét és a felső, valószínűleg többsávós részt is a másodlagos felhasználás alkalmával lefűrészelték, s így baloldalt a feliratból 2—4 betű, a csavart oszlop párja, az alsó mezőben pedig a balra hajló szőlővenyigék második íve és a delfin párja hiányzik. A kőfaragó az átlagban 5 cm magas betűk részére először megvonalmazta a követ, 1,5—2 cm távolságot hagyva az egyes sorok között, majd a bevéselt betűk mélyedéseinek vörös festékkel való kitöltésével igyekezett a feliratot olvashatóbbá tenni. A 2. képen vonalas rajzban bemutatott kiegészített felirat olvasása a következő:

[D(is)] M(anibus) | [Cese]rnius Mart[ial]is miles leg(ionis) | [pri]m(a)e
a(d)iutricis | [sig]nifer vixit a[nn]os XL Ael[ia] Ata coni[ug]i carissi[mo]
et Cesern[ia]e Provinci[ae] fi[li]a carissim(a)e | [t(itulum)?] p[ro]s[uit].

Kiegészítéséhez: 2—3. sor: Cese]rnius Mart[ial]is. A 9. sorban az elhunyt leányának nomen-je Cesernia. Martialis mellett lehetséges még Martianus, Martinus, Martyrius. A praenomen ebben a korban már sokszor el is maradt. — 4. sor: Pri]m(a)e. Az E előtt látható függőleges hasta felső bal szélétől az eredetiben határozottan kivehető egy ferdén

lefelé haladó vonalka, s így ez a betű csak M lehet. — 5. sor: Sig]nifer. Ex signifero kiegészítést a helyszűke nem engedi meg. Ezt a szöveg későbbi interpretálása miatt kívánom hangsúlyozni. — 10—11. sor: A leánygyermek cognomen-jéből tisztán olvasható: PROVINCI. A következő sor elején kivehető az L alsó szára és utána IÂE, azaz FILIAË. Ebben a sorban legfeljebb még egy betű, a leány utónevének dativus

1. kép.

ragja (ÂE, E) férhetett el. — Meg kell még jegyezni, hogy a legio nevének rövidítéstől mentes kiírása ritka ugyan, azonban nem áll példa nélkül. Idézhetünk erre egy ismeretlen lelhelyű, jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött bronz *tabula ansata*-t, melyen Ulpius Sabinus mint *miles legio[nis primae] diutricis* (sic!) van megjelölve.¹ Egy

¹ *CIL.* III. 11008.—V. ö. még: *CIL.* III. 11240, 10060.

másik dalmáciai feliraton *legion[is]]* *aiutricis* formában olvassuk a csapattest nevét.²

A *Cesernius* (—a) *nomen gentile* már eddig is ismeretes volt.³ Pécsről mint matrona-név (CIL. III. 3508=10289). Lehetséges, hogy az itt szereplő Cesernia Firmilla rokonságban állott Cesernius Martialis családjával. A *Cesernius* nomen-nel találkozunk még Savaria—(CIL. III. 4201), Emona—(CIL. III. 3850, 3893) és a Száva völgyében (CIL. III. 3888=10799, 10826); a Duna mentén Vácról (CIL. III. 3582=10541), Esztergomból (CIL. III. 3654) és Brigetio-ból (CIL. III. 4324) előkerült kőemlékeken olvassuk ezt a nevet. A tartomány belsejéből (Zalavár környéke) közölt (Arch. Ért. 28, 1908, 184 l.) korai sírkövön is kétszer előfordul a *Caesernius* nomen. A brigetioi sírkövön a legio I. adiutrix egyik *miles duplarius*-a és *signifer*-je viseli a *Caesernius nomen gentile*-t.⁴

Atta Pannoniában eddig még mint férfinév volt ismeretes.⁵

A szomszédos Noricumban⁶ és Felső-Itáliában,⁷ valamint Galliában⁸ mint női név is szerepel, az idézett felsőitáliai kövön Ata alakban. A név Holder szerint italikus, azonban elismeri, hogy a kelták között is használatban volt.⁹ Pannoniában az aszári diploma (CIL. XVI. 96. sz., 87. l.) mint azalus nevet mutatja be (*Atta Nivionis f. Azalus*). A boius névadásban is szerepel pénzeik feliratának tanúsága szerint.¹⁰ Az azalus törzs zöme nagyjában a mai Komárom-Esztergom-Veszprém vármegyék területén települt meg,¹¹ s így valószínűnek látszik előttem,

² A. Betz, Untersuchungen z. Militärgesch. d. röm. Provinz Dalmatien (Abhandl. d. archäol.—epigr. Seminars d. Universität Wien. N. F. Baden bei Wien, 1938) 71. l., 211. szám.

³ W. Schultze, Zur Gesch. d. lateinischer Eigennamen. Berlin, 1904, 135—137 11. etruszk eredetű névnek tartja.

⁴ Rajta kívül a legio I. adiutrix többi ismert signifer-jei: CIL. III. 4298 (hozzá: Paulovics I., Pannonia II. 1936, 245. l.) 4306, 10994 (mindhárom Ószőnyből), 4375 (Ravazd, Veszprém vm.).

⁵ CIL. III. 11049 (Brigetio), 15425 (Savaria); kétséges a CIL. III. 4472 (Carnuntum): C. IUL. ATT| és egy Buda-Ujlak-i feliraton (Bp. Rég. XII. 1937, 92 l.) olvasható AUR. ATT|. Mindkettőnél u. i. úgy látszik, hogy a beszédben már lekopott a végső vokális (*apokope*) mely -a mellett lehetett -o és -u is (Atto, Attu nevekre lásd Corpus III. p. 2382). A kőfaragó a fentebbi két esetben a mindennapi beszédben hallott alakban írhatta le a nevet.

⁶ CIL. III. 4841 (Zollfeld).

⁷ CIL. III. 7225 (Bussoleno).

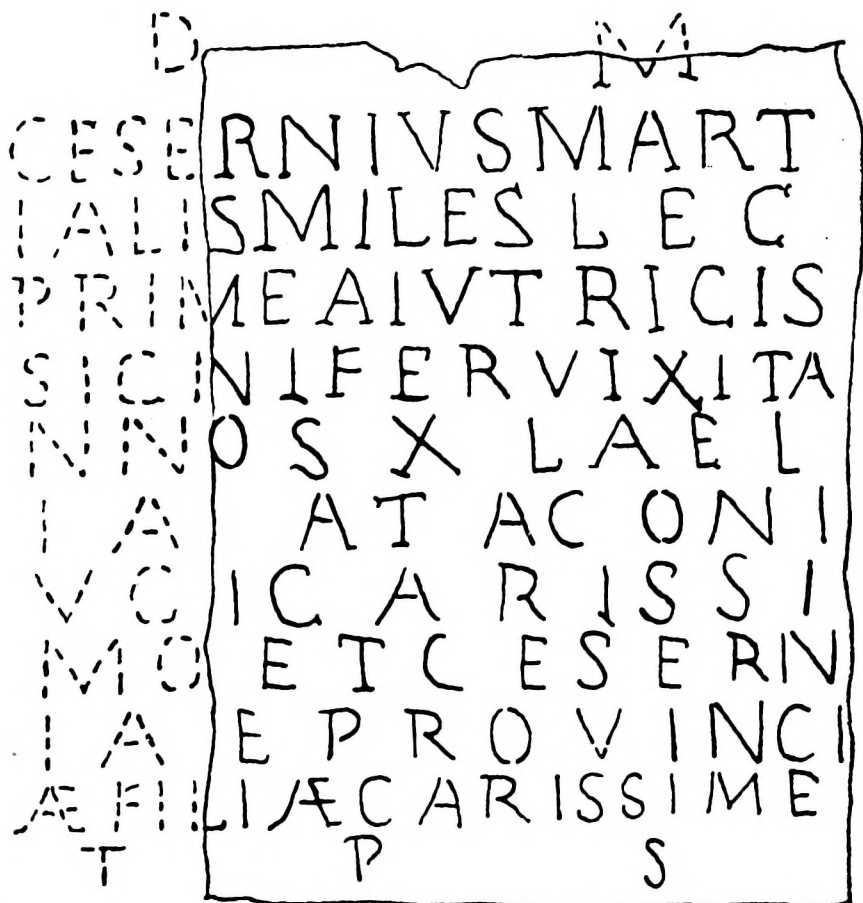
⁸ Brambach, IRh. 688 (Andernach). — P. Leyai, Inscr. antiques de la Côte d'Or 246 (Pontailier s. Saône).

⁹ O. Holder, Alt-celtischer Schprachschatz. I. 272—3 11.; III. 731 l.

¹⁰ R. Paulsen, Die Münzprägung d. Boier. Leipzig—Wien, 1933, 124 sk. II.

¹¹ Kuzsinszky B., Klebelsberg Emlékkönyv. Bp., 1925, 112 sk. II. — A. Graf Übersicht d. antiken Geographie v. Pannonien (Diss. Pann. Ser. I. 5, Bp., 1936) 28 sk. II.

hogy az áthelyezése előtt Brigetio-ban szolgáló Cesernius Martialis felesége is azalus nemzetiségű. Az Aelia nomen Hadrianus óta gyakori tartományunkban, s a romanizált bennszülöttek előszeretettel használták (v. ö. CIL. III. p. 2331 squ.). Ata leánya, apja után már a Caesernia nomen gentile-t viseli és a Provincia cognoment. Ez utóbbira tartományunkból nem tudok példát felhozni, azonban előfordul Aquileiában (CIL. V. 1281) és Rómában is (CIL. VI. 5464).

2. kép.

A sírkő kora a szerkezet, betűtípusok, ornamentika alapján a III. század első fele. A legio-t 215 után osztották be Pannonia inferior seregéhez,¹² s közelebről sírkövünket is ezen időpont utánra tehetjük. A Dráva-Száva közéből ismert korai, I. századi epigraphiai anyagtól eltekintve eddig nem volt ismeretes e csapattestnek olyan feliratos emléke Pannonia inferiorból, mely az Intercisa-Jabapuszta vonaltól délebbre került volna elő. Dunapenteléről *Aur. Gaianus veteranus*

¹² PW. — RE. XVII. 1, 1924, 1320 hasáb (*Ritterling*).

(CIL. III. 10317) és *M. Aur. Rufinus miles* (Arch. Ért. 26, 1906, 227 l.) sírköveit, valamint *M. Aur. Silvanus beneficiarius consularis* szarkofágját¹³ ismerjük. A Corpus innét még egy bélyeges téglát közöl (CIL. III. 11345), mely azóta elkallódott.¹⁴ A legio egyik beneficiarius-ának jelenlétét Intercisában indokolja, hogy itt egyrészt a Duna mentén haladó útvonalnak, másrészt a barbaricummal való árucserének egyik fontos vámállomása volt.¹⁵ Ezzel azonban nem lehet magyarázni a sírmezőből előkerült *M. Aur. Rufinus* sírkövét, melyet az elhunyt apja még mint a legio I. adiutrix tényleges katonája állított ott Intercisán az elhunyt gyermeke emlékének. A legvalószínűbb megoldás ezzel kapcsolatban csak az lehet, hogy a III. század folyamán a legio egy detachementje Dunapentelén tartózkodott ismeretlen ideig.¹⁶

Felsorolásunkban épp csak a lelhelye miatt említjük fel *L. Sept. Tatulus vet(eranus) ex opt[i]one coh(ortis) | I. T[h]racu[m]* Böleskéről származó sírfeliratát (CIL. III. 3519=10299), ahol az elhunyt egyik fia mint a legio I. adiutrix katonája szerepel. Ez utóbbi állomáshelyére a felirat lelhelye semmi következtetést sem enged meg. Domaszewskivel esetleg a legio feliratos emlékanyagához számítható még a Jabapusztán talált oltártöredék,¹⁷ mely a Sopianae-Arrbaona és az Aquileia-Aquincum útvonalak kereszteződésénél fekvő Ságvárról (*Tricciana*) kerülhetett oda.

A pécsi sírkő szövege, lelhelye és anyaga arra mutat, hogy *Cesernius Martialis*, a legio I. adiutrix jelvényvivője (*signifer*) közvetlenül halála előtt Pécsen szolgált és felesége ott is temette el. A *signiferi* ismeretesen tanult (*litterati*) férfiak voltak, akik tudtak írni, olvasni és számolni.¹⁸ Épp ezért egyes esetekben az állománytestük székhelyén kívül a legio kötelékében elfoglalt szolgálati beosztásuktól teljesen kü-

¹³ *Paulovics I.*, A dunapentelei római telep (Arch. Hung. II. 1926, 30 l.). — A hemesai származású *M. Aur. Deisan* intercisai felirata (CIL. III. 5534=10316) említi még egyik fiát, aki mint *librarius* a leg(atus) leg(ionis) I. adi(utricis) officiumában szolgál. Erre természetesen itt nem lehetünk tekintettel.

¹⁴ *J. Szilágyi*, Inscriptiones tegularum Pannonicarum (Diss. Pann. II. 1.) Bp., 1933, 19 l.

¹⁵ *A. v. Domaszewski*, Westdeutsche Ztschr. XXI. 1902, 178 l. — *Hampel J.*, Arch. Ért. 26, 1906, 228—32 ll. — *A. Hekler*, Österr. Jh. XV. 1912, 179—180 ll. — A dunapentelei beneficiarius köveket utoljára *Paulovics István* állította össze (Arch. Hung. II. 30 l.)

¹⁶ A fentebb idézett téglabélyeg alapján már *Fröhlich* és *Hampel* (mindkettőt idézi *Szilágyi*, i. m. 22 l.) hasonló következtetésre jutott, ami akkor módszertanilag kétségtelenül téves volt, mert egyetlen téglabélyeg nem nyújt elég alapot ehhez.

¹⁷ *CIL.* 13364. — Képét közli: *Kuzsinszky B.*, A Balaton környékének archaológiája. Bp., 1920, 12. kép. — Meg kell jegyezni, hogy a leg. II: adi. újabban Ságvárról előkerült bélyeges téglája (Arch. Ért. 52, 1938, 150 l., 17 j.) egyáltalában nem dönti el a jabapusztai oltárkövet állító beneficiarius consularis csapattestét.

¹⁸ *A. v. Premerstein*, Festschrift Bormanns. Wien, 1898, 142 l. — *W. Kubitschek*, PW.—RE. 2. R. IV. Hb. 1923, 2358 hasáb.

lönböző, önálló katonai-adminisztratív hatáskörrel ruházták fel őket. Az egyik ilyen mainzi feliraton¹⁹ szereplő signifer az építkezésekhez szükséges téglák szállítására ügyel fel.²⁰ Más afrikai feliratokon²¹ a signifer mint *curator macelli*, azaz a katonaság húsellátására felügyelő hatóság jelenik meg.

A fentebbiekhez hasonló természetű ideiglenes kiküldetésnél a pécsi kővel kapcsolatban valószínűbb előttem egy másik lehetőség, hogy t. i. Cesernius Martialis a legio I. adiutrix egyik különítményével került Sopianae-be, esetleg mint ennek a parancsnoka. Ilyen kisebb különítményeket (*vexillationes*) általában a legiok különböző cohorsaiból képezték a legkülönbözőbb *opera* elvégzésére. A legritkább esetben szolgáltak hadi célokra. Mint parancsnokok szerepeltek az ilyen detachementek élén signiferi is.²²

Ezek szerint 215 után Intercisa mellett Sopianae-ben is a legio I. adiutrix egyik különítménye tartózkodhatott bizonytalan ideig. Mindez összefüggésben állhat a nagyobb csapattesteknek kisebb egységekre történő felaprózásával, mely tartományunkban úgy látszik Commodus óta lesz állandóbb gyakorlat. Az ilyen kisebb különítmények viszonya és szerepe az állandó helyőrség mellett (mint Intercisában), vagy önálló felhasználásuk (mint Sopianae-ben) valamint az ilyenfajta állomáshelyeknek topographiai és a kiküldetések kronologiai vizsgálata a pannoniai hadtörténelmet megírni szándékozó számára nehéz, de szép eredményeket biztosító feladatot jelent.

*
* *

2.) A legio I. adiutrix-ra vonatkozó másik feliratos emlék a pécsi belvárosi templom átalakítási munkálatainál, a jezsuita templom török kori elődje (dzsámi) előcsarnokának középső bejárata alatt húzódó gótikus egyház alapfalából került elő 1939. nyarán.²³ Feliratos része befelé volt fordítva, s közvetlen szomszédságában feküdt a későrómai sírmező egyik igen gazdag mellékletű sírja. A 49 cm magas, 41 cm széles, 21 cm vastag fogadalmi oltárkő (II. tábla) a pécsi Kálvária-hegy szürkés mészkő anyagából készült. Felső lezárása és alapzati része ma már hiányzik. Egyedül az oltártörzse maradt meg, de ez is erősen megromlott állapotban. A felirat első sorából csak 2, a másodikból 4 betű

¹⁹ CIL. XIII. 6712 — A. v. Domaszewski, Die Rangordnung d. röm. Heeres. Bonn, 1908, 62 l. — U. a., Die Religion d. röm. Heeres, 16 l.

²⁰ A feliratból azonban nem következtethető, hogy egyszersmint a téglavetőket is kezeli (Igy Kuzsinszky B., Bp. Rég. VII. 1900, 60 l.).

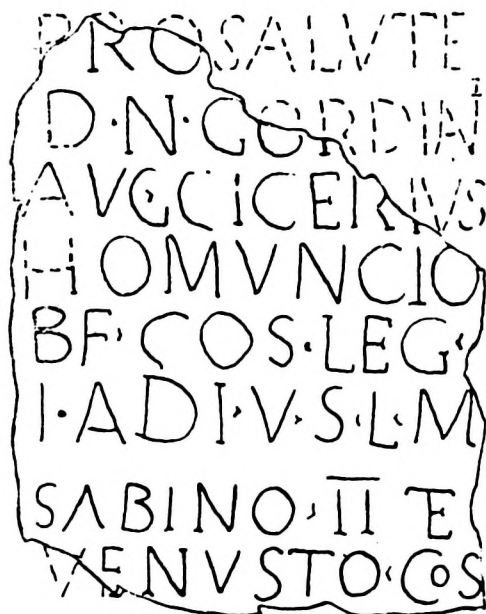
²¹ A. v. Domaszewski, Rangordnung... 46 és 63 l.

²² A. v. Domaszewski, Rangordnung... 10, 61—62 ll., U. a. Die Fahnen d. röm. Heeres. 24—25 ll. — Gosztonyi Gy. A pécsi Szent Péter székelyház eredete. Pécs, 1939, 150—51 ll. a Kórház-tér-, Ferenciek-Várady Antal utcák és a Rákóczi-út közötti területen egy római kaszárnyát tételez fel.

²³ A lelhelyekre vonatkozó adatokért, valamint a publikáció átengedéséért e helyen is köszönetet mondok dr. Török Gyula barátomnak.

maradt meg. Kisebb törést szenvedett még a 3., 4. és 8. sor. Az eléggé gondosan vésett felirat (betűmagasság $4\frac{1}{2}$ cm) kiegészítése (3. kép) és olvasása a következő:

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | p]ro [salute] | d(omini) n(ostri) Gor-
[diāni] | Aug(usti) Cicer[e]i[us] | Homuncio | b(ene)f(iciarius) co(n)s(u-
laris) leg(ionis) | I. adi(utricis) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) | Sabino
(iterum) êt | [V]enusto co(n)s(ulibus).

3. kép.

A kiegészítéshez a következő megjegyezni valónk van: az első sorban tisztán kivehető az R és a következő O bal alsó félkaréja. Az R előtt még egy betűnek van helye, mely csak P lehet. Az O után a SALUTE betűinek felel meg a hely. — A 2. sor császárnevéből GO és egy függőleges hasta alsó lábbrésze látható; a GORDIANI kiegészítést a consulok nevei is biztosítják (Sabino II et Venusto cos=240).²⁴ Mint-hogy az oltár törzse felül törött, lehetséges, hogy a császár üdvén kívül még valamely istennek is szólt a dedikáció. Ez esetben — több beneficiarius oltár tanúsága szerint — leginkább I. O. M. állhatott a PRO SALUTE formula előtt. Az AUG után biztos CICER olvasható. Mint az AUG utolsó betűje mutatja a G alsó szára kis függőleges hastában végződik, míg az utána következő szó mindkét C betűjénél tisztán látható az alsó szár ferdén lefelé haladó vonala. Az R után következő betűből csak a függőleges vonal alsó része maradt meg, mely I, esetleg

²⁴ W. Liebenam, Fasti consulares (II. Lietzmann, Kleine Texte 41/3 1913, 29 1.)

125781

F is lehetett; epigraphiailag M is lehetséges. Az azonban egészen bizonyos, hogy az AUG után az oltárkövet állító beneficiarius nomen-je következik. A 3. sor négy utolsó betűjének Germ(anicus) feloldása különben azért is elfogadhatatlan, mert ez a jelző hiányzik Gordianus titulatura-jából. A császárnevet itt a legegyszerűbb formájában olvassuk, mint pl. a CIL. III. 3021. számú oltárkövön. Minthogy a császárnevet nem rövidítették (kivétel pl. a CIL. III. 3499), feliratunk második sorának a végén a kőfaragó helyszűke miatt ismételt ligatúrával élt (v. ö. pl. CIL. III. 11327). A 4. sor első betűjéből két függőleges hasta alsó része és a jobboldalinál egy kis vízszintes vonalka indítása jól látható az eredetin, s így itt H állott.

A beneficiarius nevének tőlünk választott olvasásán kívül — feltevézve a kőfaragó tévedését, amire itt különben semmi okunk sincs — gondolhatnánk még háromneves névalakra, mint pl. CL. CERFONIUS HOMUNCIO. Ez azonban egészen valószínűtlen.

A vulgáris Cicerius, illetve a Cicero-ból képzett korrektebb Cice-reius²⁵ kezdetben ugyancsak cognomen volt, azonban mint a római városi (CIL. VI. 4442, 14719, 14800, 14801 stb.) dalmáciai (CIL. III. 14996) feliratok mutatják, később mint nomen gentile is használatos a névadásban. Pannoniában eddig még nem fordult elő. Hasonlóképp ismeretlen volt eddig tartományunkban a Homuncio, vagy a kezdeti aspiratio lekopásával Omuncio cognomen. Dáciából, a Hargita melletti Homoródszentpál közeléből Buday Árpád publikált egy oltárkövet,²⁶ melyet *C. Iulius Omucio Caii Iulii Valentini curatoris salinarum libertus ajánlott* a Napisten tiszteletére. Noricumban is egyszer fordult elő. Az egyik Greutschachban talált sírtáblán kelta nevek [Togio(n) és Atonta] társaságában, a felső keretben olvassuk: *Omuncio filius*.²⁷ Annál gyakoribb a felsőitáliai feliratokon,²⁸ ahol több esetben a kezdeti *h aspiratio* is megtalálható.²⁹ Viselője túlnyomórészt háromneves római polgár; azonban egy Aur. Homuncio és Spurius Homuncio előfordul két brixiai felíraton (CIL. V. 4545, 4731.). A pécsi oltárkő állítójának ethnikumát illetőleg semmi támpont sem áll rendelkezésünkre.

Oltárkövünk a helytartó officiumához tartozó *beneficiarii consularis* második emléke Sopianae-ből. Horváth Antal gyűjteményéből került a pécsi városi múzeumba. *M. Ulp. Marcellus* a legio IV. Flavia Felix beneficiarius consularisának Juppiternek dedikált oltárköve,³⁰

²⁵ *W. Schultze*, Zur Gesch. d. latein. Eigennamen (Abhandl. d. kgl. Gesellsch. d. Wiss. z. Göttingen. Philol. — Hist. Kl. N. F. 5, k., 5. sz, Berlin, 1905) . . . 1.

²⁶ Dolgozatok IV. 1928, 300 l.

²⁷ *Od. Frankl*, Jahrb. f. Altertumskunde. II. 1908, 40 l.

²⁸ CIL. V. 6612, 4233, 1052b 33 stb.

²⁹ CIL. V. 2440, 3429, 4430, 4545, 4731, 7448.

³⁰ CIL. 3306=15149. — *Szőnyi O.*, A Pécs-Branyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője. V. 1912, 163 l., és Múzeumi és Könyvtári Értesítő VII. 1913, 66—7 l.

mely minden valószínűség szerint Pécsről származik; közelebbi helye azonban ismeretlen. Ezt a követ Domaszewski már értékesítette³¹ a Sopianae-n keresztül haladó Savaria-Sirmium útvonal tárgyalásánál. Míg ezzel kapcsolatban lehetőségek voltak az ellenvetések, Homuncio oltárköve végérvényesen igazolta, hogy Sopianae beneficiarius-állomás volt a 3. században. Az 1938. évben a Lapisi vadászház közelében előkerültek az egyik vámállomás alapfalai is;³² ez az állomás az érmeik tanúsága szerint Gratianus alatt még működött. A beneficiarius-állomások két csoportba oszthatók.³³ Az elsőbe sorolható állomások a katonaság (legio, auxilia vexillationes) gazdasági-adminisztratív természetű igényeinek kielégítését célozzák; a második csoportba tartozók a birodalmi úthálózat fontos csomópontjainál állottak és elsősorban a vámkezeléssel foglalkoztak.³⁴ E két szempont természetesen nem választható el mindig világosan egymástól az egyes beneficiarius-állomások jellegének megítélésénél. Ez a helyzet Sopianae esetében is, mely mint fontos útesomópont eléggé ismeretes.³⁵ Másrészt Cesernius Martialis sírkövének tárgyalásánál mint valószínűbb megoldást említettük, hogy a 3. században — 215 után — a legio I. adiutrix egy különítménye Sopianae-ben állomásozott. Ennek gazdasági-adminisztratív jellegű igényeit elláthatta az egyik beneficiarius-állomás, talán éppen az, ahol Cicereius Humuncio is működött.

Aquincum.

Nagy Tibor dr.

³¹ *A. v. Domaszewski*, Die Beneficiariéposten d. röm. Reiches (Westdeutsche Ztschr. XXI. 1902, 180 l.).

³² Dr. Horváth Tiborral közösen e kiadvány következő számában kívánom ezt ismertetni.

³³ V. ö.: *A. v. Domaszewski*, Religion d. röm. Heeres. 98—99 ll.

³⁴ Ezeknek *A. v. Domaszewski* egy külön tanulmányt szentelt a Westdeutsche Zeitschrift XXI. 1902, 158 sk. lapjain.

³⁵ Részletekre többek között: *A. v. Domaszewski*, Die Beneficiariéposten... 180 sk. 11. — *Finály G.*, Arch. Ért. 25, 1905, 164 sk. 11. — *K. Miller*, Itineraria Romana. Leipzig, 1916, 425 sk. 11. — *A. Graf*, Übersicht d. antiken Geographie v. Pannonien (Diss. Pann. I. 5) Bp, 1956, 118 sk. 11. — V. ö. még: *L. Nagy*, Le grandi strade romane in Ungheria [Quaderni dell'impero (Le grandi strade del mondo romano XI. 1938, 6—7 ll.)].

RÓMAI LELETEK A PÉCSI MÁTYÁS-KIRÁLY FOGADÓ HELYÉN

Pécsett, a Rákóczi-út 39/c-d. számú telken — a lebontott Mátyás-Király fogadó helyén — 1940. április hó első napjaiban építkezés indult meg. Az alapozási munkálatok során, a) római hamvasztásos temetkezést kísérő leletek, b) római feliratos oltárkő, c) pillérfej- és d) féloszloptöredék, e) oszlopfő, f) római fal, padozat, festett falvakolat darabok s az egész területen elszórva, 1.10 m mélységig g) közép- és újkori, 1.80 m alatt h) a római érmek s apró tárgyak kerültek elő. A leletek, az épületfalat és padozatot kivéve, nem feküdtek eredeti helyükön.

a) 110 cm mélyen húzódó, IV. István¹ és Zsigmond² pénzével meghatározott sátoztábor égett földfoltjai alatt 3 m-ig a talajt feltöltött törmelék alkotta. Benne, a térképen jelzett helyen szétszórva, (1 kép), emberi hamvak, két nyeles bronz serpenyő, illetőleg szűrő, bronz kulcs, bronzpénzek, agyagedény több töredéke és néhány szem gyöngy volt.

Serpenyő, szájmérete 150, tagolt vonalú nyele 145×45×4 mm.

Szűrő, szájmérete 120, tagolt vonalú nyele 147×34×4 mm. Mindkettőt a rozsdá jelentékeny részben megsemmisítette.

Kulcs, hossza 72, fejmérete 23, hármas tagozású tollának hossza 16 mm.

Pénzek közül két kisbronz Aurelianus császártól származik (Coh.² 113.; 95.) egy Faustina sen. kopott középbronz. Méreteik 21×2, 24×2 és 28×4 mm.

Agyagedényt töredékeiből csak hiányosan lehetett összeállítani, mérésekre mégis alkalmas. Vöröses anyagú, vörösmázú és vállán préselt díszítésű. Fenékmérete 60, szája 98, magassága 118, öble 138 mm.

Gyöngyök többszínű üvegből. Jelentékeny részük a feltárásnál megsemmisült.

b) Az *oltárkő* (III. tábla) feliratának olvasása:

I(OVI) O(PTIMO) M(AXIMO)

IVNONI

REG(INAE).

CRISPIVS

POTENS

V(OTVM) S(OLVIT)

¹ C. N. H. I. VI. tábla 98. 110 cm mélyen, égett, kormos, szenes földrétegből.

² C. N. H. II. VII. tábla 129 cm mélyen, az említett rétegből.

PERPETVO

ET CORN[EL]([IANO) CO(N)S(VLIBVS)

A felirat első részét a legszebb jelzőkkel illetett Iupiter és Iuno főistenek neve foglalja el, akiknek a követ állítják. Második részét a fogadalmát beváltó Crispus Potens neve³ tölti ki. Crispus Potens kérése teljesüléseért fogadalmát beváltja, azaz oltárt emel Iupiternek és Iunonak.⁴

Radnóti Aladárnak e helyen is köszönetemet fejezem ki az érmek meghatározása és a Crispus, Potens nevek előfordulásának összegyűjtéséért.

Az oltárkö alapzatán szerepelnek azon consulok nevei, akiknek consulsága alatt készült a feliratos oltárkö (Kr. u. 237-ben). Varró szerint az említett consulok teljesebb nevei: ... Marius Perpetuus és L. Mummius Felix Cornelianus. Köviünkön a Perpetuo szónak második P betűje eredetileg R betű volt, melyet az R betű jobb alsó szárának egykori csiszolásával javítottak P-re.

A betűket vörös festékkel tették olvashatóbbakká, amely a felirat több pontján még ma is kimutatható. Az oltárkö felső része csonka, háta durván megmunkált. Anyaga pécsi mészkő. Betűmagassága 38 és 50, alapzatán 32 és 38 mm között változik. Jelenlegi magassága 829, alapzata és feje 345×240 mm. középső feliratos része 340×250×180 mm.

c) *Pillérfej, vagy párkány töredék.* (IV. tábla c.) Gondosan kidolgozott sarokrészlet. Provinciális római (toszkán) oszlop- és pillérfők jellegzetességét viseli magán.⁵ Magassága 22 cm, jelenlegi csonka állapotában hossza és szélessége 43×34 cm. A keskenyedő pillértő lécs és astragalos taggal megy át az echinusba, mely két lécs közötti széles hornyolatot alkot s előre ugró, függőleges falú chymával díszített lappal zárul. A chymát zeg-zúgosan elhelyezett mélyített levelek alkotják, függőleges bordával yálasztva el egymástól. Anyaga pécsi mészkő.

d) *Féloszlop töredék* (IV. tábla a.) Jelenlegi magassága 60 cm. A két 7 cm vastag és 8,5 cm széles falszárnyból (egyik letörött) 12 cm-re előreugró féloszlop négyszögű talapzaton áll (13×25×8,5 cm). A talapzat és a féloszlop közti átmenetet 4,7 és 2,4 cm széles gyűrű adja. Anyaga pécsi mészkő.⁶

³ Múzeumunk Silvanus oltárkövén is szerepel ez a név, CRIS. POTE. rövidített alakban.

⁴ Dr. Radnóti Aladár szíves közlése szerint a Crispivs név az alábbi feliratokban fordul elő: C. I. L. III. 1031. Kisfalud, Teleki kert, Apulum; C. I. L. III. 11937. bronz táblán; C. I. L. III. 3971. Siscia; C. I. L. III. 15181, Siscia; C. I. L. III. 7850 (=1347) Herepe; CRISPIVS, CRISPI, CRISPIAE, CRISPIVS, CRISP alakban.

A POTENS név az alábbi feliratokban szerepel: C. I. L. III. 2003. Clissa; C. I. L. III. 5493. Weitz; C. I. L. III. 4144. Vörösberény; C. I. L. III. 6531. Regensburg; C. I. L. III. 11702. Celeia; C. I. L. III. 11491 (=4752) Teurnia mellett Noricum; C. I. L. 13684. Iasus (Caria); C. I. L. III. 14354. Emona; POTENTI, POTENS, POTENS, POTENS, POTENTI, POTENTIS, POTENTI, POTENS alakban.

⁵ L.: Arch. Ért. 1911., 251—255. l.

⁶ Múzeumunkban hasonló nagvságú, anyagú és tagolású féloszloptöredéket örünk, amelynek lelőhelye nincs feljegyezve.

e) *Oszlopfő* (IV. tábla b.). Provinciális római hatástól átítatott korinthosi típus.⁷ 17,3×16 cm átmérőjű, enyhén ovális oszloptő erős gyűrűvel záródik, amelyen négy sima szélű levélből alkotott kehely ül. Ebben indás csokrok foglalnak helyet. A kelyhet alkotó levelek középvonalán domború ér fut végig, a csokor szárát domború szalag fogja át. A csokorból induló indák alkotják a saroktekerceseket. Az abacus függőleges falán vályú húzódik, közepén virágkehellyel. Az oszloptörődék jelenlegi magassága 32 cm, amelyből az oszlopfőre 17 cm esik. Az abacus átmérője 25×21,5 cm. Anyaga pécsi mészkő.

f) *Fal- és festett falvakolat töredékek*. (IV. tábla d.) 210 cm vastag törmeléktől takarva, 54 cm széles, 250 cm hosszú falesonkra találtunk. A falat 78 cm szivacsos tettyei kő, 3 sor római téglá [22 cm magasságban] és 30 cm mecseki szürkés mészkő alkották. Az egészzet római-kori hulladékot tartalmazó árok törmelékére alapozták. A kibontott rész déli vége a mai Rákóczi-út alá húzódik és azzal 100°, illetve 80°-os szöveget zár be; északi részét a Mátyás-Király fogadó pincebejárata pusztította el. Keleti oldalától 150 cm-re, körülbelül 1 m² nagyságú területen kő és tégladarabokra, kőtörmelék és mész keverékből öntött padozatra akadtunk (IV. tábla e.). Ez alatt téglapor és mész keverékből készült rózsaszínű régebbi padozattörmelék, festett falvakolat törmelék, zöldesmázú cseréptál, kisbronz érmek,⁸ szíjvég és cseréptöredékek voltak. A festett falvakolat töredékek uralkodó színe vörös, emellett fekete, fehér, sárga, zöld, kék és a vörös sötétebb árnyalatai. Az egyenes és íves színszalagok mintájának összefüggése nem állapítható meg a töredékekből. Egy helyen szőlőkaesszerű vörös vonal látszik. Az alapfal alatti töltés, a padozat alól előkerült leletek és a padozat azt bizonyítják, hogy a *festett falvakolatú épület a késő-római időkben épült, a IV. században erősen megrongálódott, mégis újra használatba vették*.

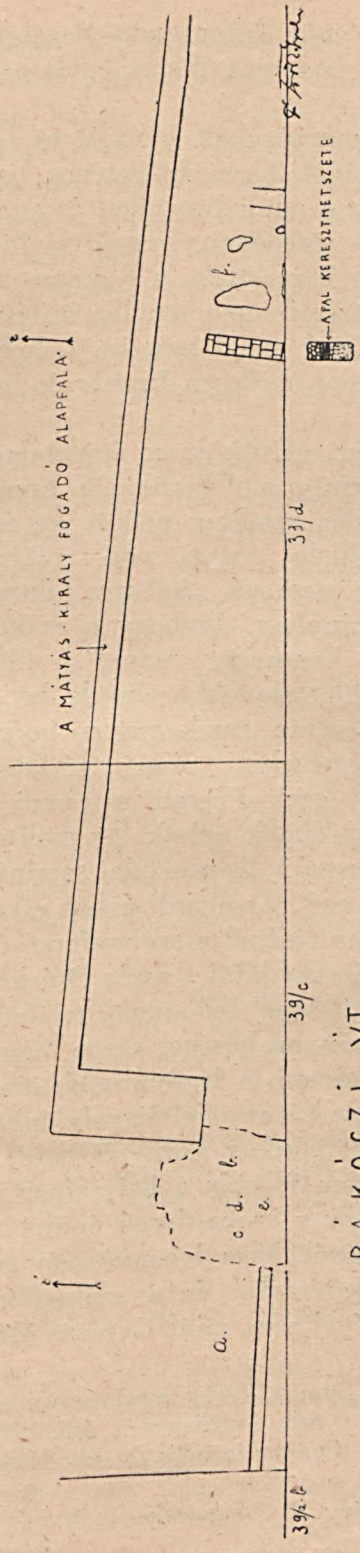
g) A közép- és újabbkori IV. István és Zsigmond ismertetett pénzén kívül még egy IV. István, Mária Terézia és 9 drb. eddig még meg nem határozott magyar pénz került felszínre, továbbá egy bronz csat, pitykegomb és agyagkorsó.

h) Az építkezés területéről, az alsó törmelékből sárgásbarna mázú mécsesek, cserépedény-töredékek, üvegedény- és bronztöredékek, bronz csatpecsek, gyűrű, fibulagomb, valamint 88 drb. római érem került elő.⁹

⁷ Lásd a zágrábi múzeum sirmiumi oszlopfőit Arch. Ért. 1911. 251. l.

⁸ Coh.² II. Constantius 46, 89, 100, 104, 293, 355 és egy közelebről meg nem határozott, Constantinopolis 21, Urbs Roma olvashatatlan és egy teljesen kopott.

⁹ Coh.² Gratianus 34., 23., Gallienus 727., Valens 12., 11., 47., 11.; 47.; Valentinianus 12., (3 drb.), 37. (3 drb.) 11. (2 drb.), Constantius 254. (2 drb.) 312., 536., 638., 690., II. Constantinus 38., 117., 122. (2 drb.) Constantius 46. (4 drb.), 50. (3 drb.), 93., 97., 100., 104., 167., 293. (2 drb.), Iovianus 35., Delmatius 9., Constans 54., 276., Constantius Gallus 13. (2 drb.), 14., Constantinopolis 21., Licinius pater 15., 91.,

RÁKÓCZI V T

1. kép.

lán feltételezi. 1940. őszén a postapalota mély pincelejáratainak építésénél három római öntött padozatréteget vágtak át, amelyek közül a legfelsőt durva kavicsos habarcsból, az alsót finom téglatörmelékes öntött mészhabarcsból készítették. A padozatok alatti törmelékből szürke színű ép agyagtál és korsó töredékei kerültek a múzeumba, így tehát ezen a helyen a középkori alapfalakon kívül római építmények maradványai is vannak. Világos, hogy a postapalota építésénél gótika korabeli, cellás rendszerű klostrom, esetleg Nagy Lajos féle egyetemi épületek egyikének alapfalait találták meg, amelynek építésénél felhasználták a helyszínen talált római épület maradványait is.

A capitolum helyének kutatásánál a mai Rákóczi-út, Zsolnay szobortól lelőhelyünkig terjedő szakaszát és ehhez északról és délről közvetlen csatlakozó területet kell vizsgálat alá venni. E területen sorozatosan kerültek elő római öntött padozatrészek, kiegyenlítő téglákkal, vagy tiszta római téglával, kítűnő mészhabarccsal készült alapfalak,¹² festett falvakolattöredékek,¹³ a Zsolnay szobornál Iupiter oltár,¹⁴ a Rákóczi-út 27. sz. háznál Hercules oltár,¹⁵ a Rákóczi-út 38-as számú ház telkén mértföldjelző kő,¹⁶ ugyanott Iupiter és Silvanus oltár.¹⁷ Mindezekhez hozzávehetjük a Rákóczi-út 50. számú ház előtt talált „hatalmas faragott négyszögű kőtömböt is.”¹⁸ Az ismertetett, valamint a Zsolnay szobornál és a 38. sz. háznál előkerült Iupiter oltárok közös templomban állhattak, mert lelőhelyeik között kicsi a távolság. A Széchenyi téren 1939. nyarán lelt s valószínűleg Iupiternek állított fogadalmi oltár lelőhelyétől el kell tekintenünk, mert ezt középkori alapfalba beépítve találtuk, mint falazókövet.¹⁹ Ugyanez áll az említett Deák-utcai középkori alapfal építésénél felhasznált oltártalapatra is.²⁰ A Rákóczi-

¹² A Rákóczi-út 27. sz. telek Eötvös-utca nyíló északi részén. Arch. Ért. 1896. évf. 448. l. és Arch. Ért. 1901. évf. 174—175. l. Rákóczi-út 38 sz. telken, „Pécs Bar. Múz. Egy.” Értesítője 1911. év IV. 151. l. és Arch. Ért. 1911. 371. l. A Rákóczi-út 58. sz. ház előtt csatornázás alkalmával kerültek elő. Ugyanekkor a Rákóczi-út 26—34 és 38—50. számú házak előtt talált dr. Fejes György olyan alapfalakat, amelyek jegyzete alapján csak római eredetűek lehetnek. A 38. sz. ház előtt talált falakról és az előkerült „szép babarccsal padozott részből” következteti, hogy „nagyobb főépület lehetett. Nem vettük figyelembe azon leírásokat, amelyek kétséget hagynak egy-egy alapfal római származása felett, illetve temetkezéssel kapcsolatos építményekre vonatkoznak.

¹³ A Rákóczi-út 27. sz. telek Eötvös-utca nyíló északi részén; Arch. Ért. 1896. évf. 448. l. és Arch. Ért. 1901. évf. 174—175. l. A most talált fal mellett.

¹⁴ „Dunántúl” napilap 1926 évf. dec. 25.; a Városi Múzeum leltárában 1230. sz. alatt.

¹⁵ Arch. Ért. 1901. évf. 175. l. A V. Múz. leltárában 1240. sz. alatt,

^{16—17} Arch. Ért. 1911. évf. 371—373. l.; Pécs-Baranyamegyei Múzeum-Egyesület Értesítője 1911. évf. IV. 151—153 l.

¹⁸ „Dunántúl” napilap idézett helye.

¹⁹ E számban Nagy Tibor és a „Folia Archaeologica” III. kötetében Török Gyula cikke.

²⁰ Arch. Ért. 1904. 324. l.

út 51—45 sz.-ig terjedő szakaszán konstatált római út, lelőhelyüinktől a Zsolnay szoborig irányt változtat, ami azt jelenti, hogy befutott a város területére és itt irányától eltérve, az utcák és terek vonalához igazodik. Megjegyezzük, hogy Pécssett római utcasoros építkezés nyomait eddig csak a szóbanforgó területen találtuk. Az elmondottak alapján a *Rákóczi-út 58-as számú ház tájára helyezzük a capitoliumot*, ahol Szőnyi római alapfalakat, öntött padozatokat és Jupiternek ajánlott oltárkövet talált.²¹ A capitolium közelében kisebb istenségek templomai is állhattak (Hercules oltárkő a 19. sz. telekről).

A római élet ezerféle megnyilvánulásának anyagbaformált emlékeit — a monumentális építészettől, a városi és magánéletnek legapróbb titkát kifejező emlékekig — találhatjuk még meg a Rákóczi-út említett szakaszához délről csatlakozó római városterületen, amelyet a középkori építkezés megkímélt s ma gazdasági udvarok s csekély alapozású földszintes házak őrzik számunkra. Felbecsülhetetlen értékű lehetőségei vannak itt a kutatásnak, amely nemcsak városunk multjára vonatkozó ismereteinket bővítheti, hanem a római kori tudományos kutatások eredményeire is döntő jelentőségű lehet.

Pécs, 1940.

Török Gyula dr.

²¹ Lásd Arch. Ért. 1911. évf. 371—373. l.; Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értésítője 1911. évf. IV. 151—153. l.

SOPIANAEBÓL KIINDULÓ RÓMAI UTAK

Pannónia rómaikori úthálózatának ismerete provinciális kutatásunk egyik legfontosabb feladata. A mai Dunántúlt keresztül-kasul szelő római utak: az első tervszerűen kifejlesztett gazdasági, katonai, általában forgalmi ütőerek. Tartományunk kutatásában ezek vizsgálata sok más kérdés megoldását teszi lehetővé. A római úthálózat visszaállításához, mint annyi más kérdéshez az antik forrásanyag és a régészeti emlékek kölcsönös segítsége szükséges, ezeknek az adatoknak egymásravezítése irányíthat bennünket. Az antik földrajzi jellegű forrásokban, az utak egyes állomásai feliratos emlékek alapján biztosan azonosíthatók olyan városokkal, amelyek régészeti emlékei napjainkig megmaradtak. Ilyen a Dunántúlon több is van, pl. Savaria-Szombathely, Brigetio-Szőny, Aquincum-Óbuda stb. Ha most ezeket a városokat, mint biztosan azonosított helyeket vesszük tekintetbe az úthálózatnál, akkor ezekből kiindulva végignyomozhatjuk az egyes útvonalakat. Így történt ez a múltban is és mégis annyi ismeretlen rész maradt a pannóniai utaknál, amelyekről csak feltevéseink vannak. Azért nem vezettek végleges eredményre a mai napig ezek a kutatások, mert teljesen hiányoznak a topográfiai ásatások és helyi megfigyelések, amelyek nélkül ezeket a kérdéseket véglegesen nem lehet eldönteni. De a feltevések azért sem állják meg a helyüket, mivel legtöbbször nem vették tekintetbe a földrajzi adottságokat, már pedig ezek is leginkább a helyszínen tanulmányozhatók. Sok lesz a feltevés ebben a kis dolgozatokban is, a most előadott okok miatt, mégis fel kell vetnünk újra, meg újra ezeket a kérdéseket, hogy néhány gondolatmal elősegítsük a kutatást, amely azután véglegesen eldönti a feltevéseket.

A legjobban átkutatott útvonal Pannóniában, a dunai katonai táborokat összekötő ú. n. limes-út. Kétségtelenül ez volt a legfontosabb útvonal, amelyet az összes reánkmaradt forrás megemlít.¹ De segít ennél az útnál a régészeti anyag is, a Pannóniában előkerült római mértföldkövek legnagyobb része a limes-út mellett került elő.² Így, arány-

¹ A limesút magyarországi szakaszára 1. *Tabula Peutingeriana* V 2—VI 1 (Miller); *Itinerarium Antonini* 244, 1—247, 3; *Notitia Dignitatum Occidentis* XXXI—XXXII.
Paris

² A limes-út mellett előkerült mértföldkövek: CIL III 5706—3710, 3712—3722, 3724, 3725, 3727, 3730—3733, 3735, 3737—3740, 3741—3748, 4625—4626, 4628—4629,

lag kevés helyszíni kutatás mellett is, kisebb eltérésekkel megállapíthatjuk e fontos út irányát. Másként áll azonban a helyzet a belső összekötő útvonalakkal. Ezek mellett nem maradtak mértföldkövek, mivel nem is állítottak melléjük.³ Az antik források is cserben hagynak, csak az Itinerarium Antoniniben maradtak meg számunkra az átlós irányú utak állomásai. Az Itinerarium Antonini későrómai átdolgozásában, tulajdonképpen tájékoztató, amely az utasnak tudtára adja, hogy az utak mellett milyen távolságra vannak a lóváltóállomások.⁴ A váltóállomások legtöbbször egy nagyobb telepet is jelentenek. A régészeti leletek tehát éppen ezért segítségül jöhetnek az állomások azonosításánál.

Az Itinerariumban felsorolt belső összekötő utaknál Pécs az antik Sopianae Pannónia úthálózatának egyik legfontosabb csomópontja.⁵ Nem kevesebb, mint öt útvonal állomásait tudjuk meghatározni Pécsről kiindulva. Pécs érdekes földrajzi fekvése és mindenkor fontossága megengedi azt is, hogy a tartományt átszelő hosszú utat, amely Savariát (Szombathely) kötötte össze Mursával (Észék), kettéosztjuk és Sopianachól kiindulva két külön útvonalnak vegyük.

A Pécsről kiinduló római utakkal a régészeti irodalom igen sokat foglalkozott anélkül, hogy Péceset mint csomópontot földrajzi adottságaiban és topográfiai viszonyaiban vizsgálat alá vette volna. Ennek oka abban kereshető, hogy Sopianae antik topográfiájával mindeddig keveset foglalkoztak és ami megjelent a legutóbbi időkig, nem állja meg a kritikát. Újabban a helyi kutatók intenzív munkája mellett ezek

4651—4654, 4657—4658, 4640—4646, 6468, 10618—10658, 11526—11542, 15499, A. Ép. 1904, 155. — A limes-úton kívül az Itáliába vezető főútvonalak mellől kerültek ki mértföldkövek Pannóniában.

³ A pannóniai belső útvonalak közül a Dráva jobbpartján végighaladó út mellett jöttek elő mértföldkövek (CIL III 3705, 6465, 13392), ezek tanúsága szerint Atrasot kötötte össze Sirmiummal, tehát a provincia nyugati határpontját Mitrovicéval. A minket leginkább érdeklő Poetovio (Pettau-Ptuj)-Mursa (Észék) szakasza az állomásokkal együtt megmaradt *Tab. Peut.* V 2—VI 2; *Itin. Burd.* 561, 6—562, 15. — Külön érdekessége Pécs római kori leleteinek, hogy a Rákóczi-út 58. sz. ház telkén másodlagos felhasználásban Tacitus császár (Kr. u. 275—276) egy mértföldköve került elő. Szőnyi O., *Arch. Ért.* 31, 1911, 371sk; Gosztonyi Gy., A pécsi Szent Péter székesegyház eredete 1939, 124. A pécsi Városi Múzeumban (Lt. sz. 1237). Mivel ezzel a feliratos kövel, mint a többi publikálatlan kövel, rövidesen Nagy Tibor foglalkozik részletesen, nem térhetek ki bővebben erre az érdekes mértföldjelzőre.

⁴ Az itinerariumok legújabb kiadása: O. Cuntz, *Itineraria Romana Lipsiae* 1, 1929.

⁵ Sopianae azonosítása Péccsel helyben talált feliratos emlékek alapján lehetetlen, ilyen emlékek mindeddig hiányoznak. A környékből Laskórról ismerünk egy feliratos követ, amelyen talán egy sopianaei polgár van megemlítve (CIL III 3293). Az azonosítás az Itinerarium távolságadatain kívül *Ammianus Marc.* 28, 1, 5: ... *apud Sopianas, Valeriae oppidum*... megjegyzésén alapul. — A névre l. v. Mészáros E., Sopianae, Pécs római kori neve (A Pécsi Városi Múzeum kiadványai 1, 1936) 3skk; A. Gráf: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien (Diss. Pann. I 5) 1936, 117.

a kérdések a régészeti érdeklődés homlokterébe kerültek. Ezek ismeretében a déldunántúli római úthálózatot is bizonyos mértékben más szemszögből nézhetjük, mint ahogy kutatóink eddig tették.⁶

Már Gosztonyi Gyula, aki Pécs belterületén előkerült római útnyomokat vette erős kritikával vizsgálat alá, teljesen elméleti alapon, mint lehetetlent említi meg, a római útvonalak irányát.⁷ Szabó Pál Zoltán településföldrajzi kutatásai rámutatnak arra, hogy Pécs, mint vásárhely azon a vonalon keletkezett, ahol a Mecsek kedvező déli lejtője határos a vízenyős síksággal, mégpedig azon a ponton, ahol az egyetlen híd vezetett át dél felé.⁸ Pécs felett emelkedő Mecsek természetes akadályt képez az észak felé tartó útvonalaknak, itt csak bizonyos völgyek jöhetnek számításba a római útaknál. Néhány évvel ezelőtt a lapisi vadászház mellett Horváth Tibor kiásott egy római őrtornyot, amely kétségtelenül bebizonyította, hogy ez a legrövidebb út északra nem volt ismeretlen a rómaiak előtt.⁹

Sopianae belső úthálózata arra enged következtetni, hogy a legfontosabb utcák egy közel kelet-nyugati útírányt határoztak meg, amely megfelel a településföldrajzi helyzetnek.¹⁰ A vízenyős síkságon átkelő híd irányát pedig a siklói út mutatja, amely az előbbi irányra merőleges. A római városból kivezető utak irányára két útnyomnak van fontossága Pécs belterületén. Az egyik a Madarász gőzmalom és Korona vendéglő előtti nyomok, amelyek római eredete kétségtelen.¹¹ Közvetlen mellette keresik Sopianae nyugati kapuját, úgy hogy ezeket az útnyomokat a nyugat felé kifutó római út maradványainak vették.¹² A másik útburkolat a Rákóczi-út alatt került elő, az egye-

⁶ Utalok itt Török Gyula ásatómunkájára, aki a Városi Múzeum egyik főfeladatává tette az antik Sopianae topográfiajának tisztázását. Alig két esztendei munkájának első gyümölcse rövidesen napvilágot lát a *Folia Archeologica* III. kötetében.

⁷ Id. h. 135skk., 8 sz. rajz.

⁸ Pannónia 6. 1940, 392skk.

⁹ Ezt az ásatást Horváth Tibor, mint a pécsi Városi Múzeum tisztviselője végezte 1938. nyarán. Az ásatás eredményei eddig nyomtatásban még nem jelentek meg; megemlézése az ásató szíves engedélyével történt.

¹⁰ Szabó P. Z. id. h. 395sk; Gráf, id. h. 117sk; Gosztonyi Gy., id. h. Az utóbbi kutató feltevéseit a részletes belső úthálózatra több ponton nem fogadhatjuk el.

¹¹ Horváth A., *Arch. Ért. R. f.* 3, 1870, 189. Legutóbb erről az útnyomról részletesen Gosztonyi Gy., id. h. 86 és 136skk.

¹² Az út iránya teljesen bizonytalan, nem biztos, hogy a nyugat felé kivezető római út kövezetét találták meg. A római polgári város kelet—nyugati főtengelye valószínűleg jóval délebbre volt és ha ezt az utat a nyugati kivezető útnak vesszük, akkor Sopianae belső úthálózatát csak erőszakolt feltevésekkel tudjuk megmagyarázni (Gosztonyi Gy., id. h.). Zavarólag hat erre a kérdésre, hogy Sopianae egyik kapuját a Ferenciek-utcájában ismertetett téglaboltívben keresik (Rajza J. Koller, *Prolegomena* 1804, Tab. XV Fig. 1; v. ö. Gerecze P., *Arch. Ért.* 15, 1895, 74; Gosztonyi Gy., id. h. 87sk. Sokkal valószínűbbnek tartom, hogy a város nyugati kapujánál elágazó északi útvonal kövezését találták itt meg, amely a Mecseken átkelt.

tem központi épülete előtt, ez viszont a kelet felé vezető római út emléke.¹³ Észak felé a Mecsek meredek lejtője megakadályozta mindenféle út kivezetését. Így összesen három irányban futhattak ki a római utak Sopianaeból. Nézzük tehát, milyen lehetőségek vannak az öt római út irányára, amelyek Sopianaeból indulnak ki.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért, álljanak itt a római utak állomásai:

I. *Sopiana* — XXX — *Antiana* — XXIV — *Mursa*. (*Itin. Ant.* 253. 5—7 és 267, 3—5)

II. *Sopiana* — XXII — *Limusa* — XVI (XXVI) — *Silacenis* — XXIII (XXIII, XXVIII) — *Valco* — XXX — *Mogetiana* — XXXVI — *Savaria* (*Itin. Ant.* 232, 8 - 233, 5).

III. *Sopiana* — XXV — *Ponte Mansuetina* — XXX — *Tricciana* — XXV — *Cimbrianis* — XXV — *Crispiana* — XXX — *Arrabona* (*Itin. Ant.* 267, 5—10).

IV. *Sopiana* — XXXII — *Iovia* — XXV — *Fortiana* — XX — *Herculia* — XV — *Floriana* — VIII — *Brigetio* (*Itin. Ant.* 264, 7—265, 5).

V. *Sopiana* — XXV — *Ponte sociorum* — XXX (XXV) — *Valle Cariniana* — XXX — *Gorsio* — *sive Hercule* — XXV — *Iasulonibus* — XXV — *Aquincum* (*Itin. Ant.* 264, 1—6).¹⁴

A Mursa felől jövő útvonal, a legkorábbi út, amely Sopianaet érintette és tovább ment Savaria felé. Sajnos Sopiana mellett eddig még nem találták meg a korai urnatemetőt, amely a legkorábbi római utakat szegélyezte. Az a tény, hogy ez az út egy korai alapítású coloniát és egy fontos drávamelletti táborhelyet kötött össze, aláhúzza ennek stratégiai jelentőségét.¹⁵ Mint stratégiai útvonal, nem jelentett nagyobb akadályt az egyenes átkelésnél a harsányi hegyek kelet-nyugati láncá. A hegyeken átkelve egyenesen északra tartott és a siklósi út irányába futott be Sopianaeba. Nem valószínű, hogy a harsányi hegyeket keletről megkerülte volna és Úszögön keresztül¹⁶ kapcsolódott volna be a Sopianaeból keletre kifutó útba.¹⁷ Nem lehetetlen azonban, hogy a későbbi korból származó útelágazás Mursa felől, vagy egy összekötő vonal a limestáborok egyikével haladt át Úszögnél.¹⁸ Ez utóbbinak je-

¹³ Gosztanyi Gy., id. h. 86.

¹⁴ Az útvonalakat O. Cuntz, id. m. alapján közlöm. A római számok a távolságok az egyes állomások között, római mértföldben; a zárójelbe tett számok az Itinerarium kézirat változatait adják ugyancsak O. Cuntz nyomán.

¹⁵ A v. Domaszewski, *Westdeutsche Ztschr.* 21. 1902, 184; v. ö. legújabban Szilágyi J., *Laureae Aquincenses Memoriae V. Kuzsinszky dicatae* (Diss. Pann. II 10), 1938, 303.

¹⁶ Gráf, id. m. 117.

¹⁷ A mértföldadatok ez ellen szólnak.

¹⁸ A későrómai és koránépvándorlaskori temetők erre is valószínűvé teszik az utat. Pécs-Gyárvaros: A. Alföldi, *Untergang der Römerherrschaft in Pannonien* 2, 1926,

lentősége azonban jóval kisebb, mint a siklósi úton jövő közvetlen összeköttetés Mursa felől.

A nyugati irányba kifutó út elágazásai közül fontosságban is első a Savaria felé haladó stratégiai út (II). Ha összeadjuk az Itinerarium mértföldadatait Sopianaetól Savariáig, az összesen 127 mp., vagyis kb. 187 km. Mivel Domaszewskivel együtt fel kell tételeznünk, hogy az Itinerariumban megadott útvonal teljes egészében, a korai, első foglalás korában épített hadiúttal azonos, az lehetőleg a legrövidebb úton igyekezett összekötni Savariát Mursával.¹⁹ Ezt a földrajzi adottságok is elősegítették, mert ha ez az út a Mecsek nyugati részét megkerülte, az észak-déli irányú somogyi völgyek bármelyikén eljutott a Balaton nyugati sarkához, innen ismét ilyen irányú völgyek kedveztek a Rába folyó egyik révjéhez, ahonnan pedig nem volt természeti akadály tovább Savariáig. Ha tehát légvonalba vesszük a Szombathely—Balaton nyugati öble—Pécs vonalat, annak távolsága 179 km, nem tér el nagyon a megadott távolságtól. Ez az egyezés figyelmeztet arra, hogy a távolsági adatokat az Itinerariumban, ennél az útvonalnál nem kell korrigálnunk.²⁰ Ilyen megfontolások alapján könnyűnek látszik megadni az útvonalat, állomásait megkeresni; pedig teljesen hiábavalónak tartjuk, hogy újabb feltevésekkel álljunk elő az út állomásainak részletezésénél. Helyszíni kutatás hiányában erről a nagy területről, amelyet a fontos út átszel, igen gyér adataink vannak. A topográfiai kutatás szempontjából Somogy; Zala és Vas megye nyugati része, sajnos szinte terra-incognitának számít a római régészetben. Teljesen hiányoznak ezen a területen a megbízható ásatások. Egyetlen biztos pont a Balaton nyugati végénél Fenékpusztá, ahol nagy kiterjedésű tábort és római telepet ismerünk.²¹ Fenékpusztán kell keresnünk útunk keresztezését a Balaton déli partján végighaladó római úttal, amely a Dráva vonal egy másik táborhelyét kötötte össze Pannonia északkeleti sarkával, Aquincummal.²² A fenékpusztai tábor későrómai eredetű, de a korai időkben is megszállott volt, ha a mai hidrográfiai viszonyok nem is szólnak mellette. Tőle északra az útunk

45skk; ESA 9, 1934, 294skk. Pécs—Üszög: J. Hampel, Die Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn 2, 1905, 370skk; Alföldi A., Leleték a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk (Arch. Hung. IX) 1932, 25skk.

¹⁹ A. v. Domaszewski, id. h. 182; K. Müller, Itineraria Romana 1916, 453sk. Velük ellentétben Finály G., Arch. Ért. 23, 1903, 170sk; A. Gráf, id. h. 124sk.

²⁰ Finály G., id. h. 165.

²¹ Tábor és telep: Römer F., Arch. Közl. 2, 1865, 37 skk; Csák Á., A Balatoni Múzeum Egyesület első Évkönyve 1903, 87skk; Kuzsinszky B., A Balaton környékének archaeológiája 1920, 49skk; Nagy L., Szent István Emlékkönyv 1, 1938, 78skk. Temető: Lipp V., Arch. Közl. 14, 1886, 157skk.

²² A. v. Domaszewski, id. h. III t.; A. Radnóti, PWRE VII A 1, 82sk (Tricciana); Arch. Ért. 52, 1939, 149sk.

érinti a keszthely-újmajori temetőt, amelynek leletei bizonyítékok a környék korai megszállására.²³ A mursa-savariai út többi állomására végleges feleletet csakis a helyszíni kutatás adhat; a fenékpusztai állomás Valco, helyesebben Valcumnak felel meg a távolsági adatok szerint.²⁴

A második út, amely Sopianaeból kiindulva, okvetlen nyugati irányba hagyja el a város kapuját, az Itinerariumban jelzett út Arrabona (Győr) felé (III). Az Itinerarium kéziratosa változatai majdnem teljesen egyöntetűen adják meg a távolsági adatokat ezen az úton. Ha ezeket a távolságokat összeadjuk, akkor 130, vagy 135 római mértföld jön ki a kéziratosa változatok szerint, átszámítva 191, vagy 198 km. Légvonalban Győr és Pécs távolsága, a Balaton keleti öblét megkerülve viszont szintén 190 km.²⁵ Ismét fel kell tételeznünk, hogy itt is, mint a korai stratégiai útvonalaknál az út lehetőleg egyenes irányban haladt. A természeti adottságok, a domborzat azonban több helyen már kényszerítőbben hat erre az útvonalra, mint az előbbi útnál. Már Pécs-től északra a Mecseket kell keletről megkerülnie. Nem beszélve a kedvező adottságokról a külső-somogyi dombvidéken, északon a Balaton megkerülése után a Bakony széles hegyhátaimár bizonyos meghatározott völgyekbe kényszerítették az utat. A Bakonyt a Vértestől elválasztó móri völgy annyira keletre térítené el, hogy ez a lehetőség számba se jöhet, pedig ez a völgy egyike a legjobban járható völgyeknek. A Bakony északra nyíló völgyei közül, a Cuha patak völgye az az irány, amelyen útvonalunknak át kellett futnia.²⁶

Az arrabonai útnál és az ezután tárgyalandó útnál, mielőtt állomásaikról beszélnénk néhány elterjedt felfogást kell újra vizsgálat alá venni. A sopianae-arrabonai út (III.) első állomásában, Pons Mansuetinába, a Kapos folyó egyik átkelő helyét keresték. Mivel pedig a távolsági adat megfelelt a sopianae-aquincumi út (V) első állomásának, Pons sociorumnak távolságával, így a két állomást már Mommsen egynek vette.²⁷ A két út első szakaszát azonosnak tartva, az átkelőhelyet Dombóvárhoz tette, amely körülbelül megfelelt a távolságnak. Finály továbbment, ő a harmadik utat is, amely Brigetionak ment (ez azonos a mi IV. számú útvonalunkkal) egybevette ezzel a

²³ Kuzsinszky B., id. h. 76skk; Alföldi A., Századok 70, 1936, 19sk

²⁴ Első azonosítása Domaszewski, id. h. 182; Miller, id. h. 433; A. Gráf, id. h. 124sk.

²⁵ A. v. Domaszewski (id. h. 184), hogy az utat egészen egyenes irányba vezesse, feltételezi, hogy az átkelt az szántódi réven. Ezzel szemben Finály G. (id. h. 172) az úttal keletről megkerüli a Balatont. A térrajzi viszonyok a Balaton északi partján az utóbbi felfogást teszik valószínűvé.

²⁶ A. Gráf, id. h. 123sk; Lovas E., Pannonia római úthálózata Győr környékén (Pannonhalmi Szemle Könyvtára 22) 1937, 19sk.

²⁷ CIL III. p. 452; felfogását átveszi Domaszewski id. h. 181.

két közös útvonallal, mivel az út végpontja szerint a kettő közé esett volna.²⁸ Mivel a IV. sz. útvonalon nem szerepelt a „Pons” állomás, hanem első állomása Iovia, 7 római mértfölddel távolabb volt Sopianaetól; ezt az állomást Dombóváron túl 7 római mértfölddel kereste.²⁹ Ő azután meg is határozta a hármas útvonal irányát a Mecseken keresztül Mánfa-Magyarország felé.³⁰ Két azonos hangzású név, nem elegendő bizonyíték, még azonos távolsági adatok mellett sem arra, hogy két útvonalat, amelynek végpontjai egymástól igen távol fekszenek, egynek vegyünk, annál kevésbbé, mivel egy közbeeső útvonal is szerepel. A közbeeső utat pedig csak úgy tudnók ebben az esetben elhelyezni, ha vagy kerülőt teszünk vele, vagy erőszakoltan első szakaszát egynek vesszük a két szélső útvonallal.³¹ A Sopianaeból Aquincumba vezető útvonal különben sem tehet olyan nagy kerülőt nyugat felé, mivel a távolság a két végpont között így sehogysem felel meg. Dombóváron római telep nem volt, azok a leletek, amelyek ilyen névvel kerültek a múzeumokba, mind Tüskepusztáról származtak.³² Tüskepusztán, Csalog József helyszíni kutatása alapján nagy kiterjedésű római tábor, telep és főleg gazdag temető vált ismeretessé.³³ Ez a telep azonban távol van a Kapos folyó völgyétől, úgy hogy mint átkelőhely nem kaphatta nevét egy hídról. Figyelmen kívül hagyták azonban a Kapos folyó egy másik átkelő helyét, ahol Nagyberki, Kisberki és Mosdós községek területéről előkerült leletek kétségtelen bizonyítékokat szolgáltatottak arra nézve, hogy itt fontos átkelőhely volt a rómaiak alatt. A három község területén előkerült leletek Szalacska néven ismertek, amely tulajdonképpen a nagy telep középpontjában emelkedő hegy neve.³⁴ Itt ősi kelta alapokon, továbbélő bennszülött kultúra virágzott a római korban egészen a IV. századig. Lehetséges, hogy a nagykiterjedésű lelőhelyen több egymás mellett élő település volt. A kelta pénzverő, amelynek emlékei itt előjöttek, valószínűvé teszik,

²⁸ Arch. Ért. 1903, 166; előtte már Domaszewski megemlíti ezt a lehetőséget (id. h. 181).

²⁹ Arch. Ért. 1903, 166.

³⁰ Ezt a felfogást térképre fektetve I. Magyarország a rómaiak alatt című falitérképet; útveszi Gráf is (id. h. 118sk és térkép).

³¹ Leginkább látszanak a nehézségek K. Millernél (id. h. 122 sz. térképmelléklet), aki minden terepismeret nélkül vetette térképre ezeket a teoriákat.

³² A publikált leletek főleg a későrómai korból valók: Wosinsky M., Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig 2, 1896, 766skk. Az ókeresztény leletekéről újabban Nagy L., Szent István Emlékkönyv I, 1958, 48 további irodalommal.

³³ Ezt az értesítést Csalog József, kedves kollégámnak köszönöm, aki újabban több feliratot gyűjtött itt a szekszárdi múzeumnak.

³⁴ Leletek: Melhardt Gy., Arch. Ért. 20, 1900, 387skk; Darnay K., Arch. Ért. 26, 1906, 416skk; 29, 1909, 554skk; 30, 1910, 150skk; 31, 1911, 311skk; 32, 1912, 155skk. Rendszeres tudományos kutatás eddig nem volt ezen a gazdag lelőhelyen.

hogy itt is bennszülött kelta civitas virágzott.³⁵ A civitas mellett, amely egy kelta törzsnek volt központja nagyobb romanizált telep keletkezhetett, amint erre Pannoniában más példa is van.³⁶ A Pons Mansuetina, amely név kétségtelenül személynévből származik, lehetséges,³⁷ hogy csak az átkelőhelyet jelentette, nem pedig a kiterjedt telepet.³⁸ Szalacska távolsága Pécestől megfelel a 25 római mértföldnek, abban az esetben, ha az út nyugatra megkerülte a Mecseket, de abban az esetben is, ha a lapisi völgyön kelt át a hegységen. A Mecsek déli lejtőjén, Pécestől nyugatra, a római települések egész láncolata ismert. Mecsekalja, Cserkút, Kővágószőlős, Bakonya és Boda határában igen sok római lelet került elő, különösen nagy kiterjedésű a kővágószőlősi telep.³⁹ Ezek a telepek, villák miként Sopianae is, a Mecsek kedvező déli lejtőjén keletkeztek, megvannak Pécestől keletre is. Feltétlenül egy fontos római út kötötte össze őket, mégpedig az az út, amely legkisebb ívben kerülte meg nyugatról a Mecseket. Teljesen bizonytalan az út folytatása nyugat felé, lehetséges, hogy ez az arrabonai út (III), amely így megkerülve a hegyeket, megy a Kapos átkelőjéhez. Az sem lehetetlen, hogy az út, a savariai út (II) első szakasza, persze ebben az esetben a savariai útvonal első állomását Limusát, nem Szigetváron kell keresnünk, hanem attól jóval északabbra.⁴⁰

A lapisi vadászház mellett kiásott római őrtorony meghatározta a római utat, amely ezen a hágón vezetett északra és legrövidebb irányba szelte át a Mecseket. Ez a római út a nyugati útvonaltól hamar eltért és egyenesen északnak fordult. A lapisi hágón átkelve Orfű-Sásd irányába ért le a Kapos völgyébe. Lehetséges, hogy ezen az útvonalon haladt északra az arrabonai út (III), a Kapos révjéhez de egészen biztosan itt ment át a brigetioi út (IV), amely a Kapos völgyén ment északra.

³⁵ Darnay K., id. h. 26, 1906, 416skk; Golh Ö., Num.Közl. 1907, 62sk; 1915, 2skk.

³⁶ A bennszülött civitasokról Pannoniában 1. Alföldi A., Századok 70, 1936, 21skk, v. ö. Arch. Ért. 52, 1939, 108skk.

³⁷ A pannoniai útállomások nevére 1. Fr. Kenner, Noricum und Pannonien 1870, 103, 1j; A. Gráf. id. h. 119. A „Mansuetus-Mansueta“ név igen gyakori a dunai tartományokban (CIL III 3603, 3926, 4050, 4941, 5630, 6157, 10455; 11180, 12447, 12489, 14078, 14106).

³⁸ Lehetséges, hogy a váltóállomások helyéül csupán a kocsmá neve volt megjelölve, nem pedig a város pl. *ad Mures* (Itin. Ant. 246, 5). Fr. Kenner, id. h. 141; A. Gráf, id. h. 89.

³⁹ A pécsi Városi Múzeumban igen sok római tárgy van ezekről a lelőhelyekről. A kővágószőlősi leletekről Pósta B., Baranya multja és jelenje 2, 1897, 140sk; Hekler A., Arch. Ért. 53, 1913, 207skk.

⁴⁰ Limusát Szigetvárral azonosította Finály G., Arch. Ért. 23, 1903, 171; A. Gráf id. h. 124. Ha ilyen délre helyezzük Limusa állomást, akkor az út csak nagy kerülővel ért Savariába.

Az arabonai útvonal második állomása Tricciana, a mai Ságvár belterületén felásott tábor.⁴¹ A római út nagyjában Somogy és Tolna vármegyék határán halad egyenesen északra. A távolság még légvonalban is nagyobb a Kapos folyótól Ságvárig, mint amennyit az Itinerarium megad, mégis az azonosítást el kell fogadnunk, mert éppen itt keresztezi útunk a Balaton déli partján végigvonuló római utat. Ságvártól délre a sopianaci út több helyen kítűnően látszik, különösen Bábonymegyertől északra. A lakosság ezen a vidéken „Törökök útjának“ nevezi a lösz talajban jól látható kavicszalagot, a római út nyomát. Az út mellett kisebb építmények, villák törmelékeit figyeltem meg egészen Kánya község belterületéig. (Tolna m).⁴²

Ságvártól északra az út kiér a Balaton partjára, az öblöt kis ívben megkerüli és keresztezi a Balaton északi partjával párhuzamos utakat.⁴³ Az egyik útkereszteződést jelzi a Cimbrianis állomás. A Bakony déli lejtője, hasonlóan a Mecsekhez, végig kisebb, nagyobb római településekkel, vilákkal volt beépítve. Az eddig átkutatott lelőhelyek közül Gyulafirátót határában, Pogánytelken felszínre került épületek és téглаégető kemencék egy nagyobb telep mellett bizonyítanak.⁴⁴ A pogánytelki római telep nemcsak egyike a legjelentősebb településeknek Veszprém környékén, hanem fekvése megfelel a Bakony déli lejtőjén annak a helynek, ahonnan az út egyenesen átkelve a hegyeken Győr felé mehetett. Így leginkább megfelel Cimbrianis állomásnak. A következő állomás feltétlenül már a Bakony északi lejtőjén van, ahol a római lelőhelyek egész sora szegélyezi a hegységet, itt kell keresnünk Crispianát. Gie és Nagydém környékén mindenesetre fontos római telepnek kell lennie, amelynek felkutatása még a jövő feladata.⁴⁵ Az útvonal utolsó szakasza Győrig, azután már részletesebben átkutatott vidéken halad keresztül.⁴⁶

A IV. számú útvonalunk, amelynek végpontja Brigetio (Szőny), sajnos az Itinerarium szövegében meglehetősen romlott formában ma-

⁴¹ A táborni Paulovics István ústa fel 1957-ben. Ezek az ásások nagyjában megerősítették Römer F. adatait (Jegyzőkönyv 58 köt., 183). Általában Ságvárról l. Radnóti A., Arch. Ért. 52, 1959, 148skk.

⁴² A község déli végén római épületnyomok.

⁴³ Nagyon valószínűnek tartom, hogy a Balaton északi partján több egymással párhuzamos római út haladt, amelyeket nem említenek meg az antik források, v. ö. Laczkó D., Római útnyomok és útirányok Veszprém megye déli felében 1912, 25skk.

⁴⁴ Rhé Gy., Ős- és ókori nyomok Veszprém körül 1906, 10skk; Laczkó D., id. h. 9sk; Kuzsinszky B., id. h. 193.

⁴⁵ Nagydém: Rhé Gy., Múzeumi és Könyvtári Értesítő 2, 1908, 123. A kérdés irodalmát l. A. Gráf id. h. 125sk; Lovas E., id. h. 19sk, Sikátor = Crispiana azonosítás ellen szól Lovas E. (id. h. 20), amikor ezen a helyen nem találta meg a tábor maradványait.

⁴⁶ Lovas Elemér kutatásai összefoglalva: Pannonia római úthálózata Győr környékén 1957.

radt ránk, így távolságadatai egyáltalán nem megbízhatóak.⁴⁷ Segítségünkre jön az út visszaállításánál egy útkereszteződés. A harmadik állomás ezen az úton Sopianaetól kiindulva Herculia. Az aquincumi úton is (V) ugyancsak Sopianaetól a harmadik állomás *Gorsio* (*Gorsium*), *sive Hercule*. Ezt a meglepő egyezést eddig azért nem vették legtöbbször tekintetbe, mert a Sopianaeból kiinduló egy állomáson keresztül azonos útnak vett három útvonalat még jobban összehavarta volna.⁴⁸ Mivel a brigetioi út éppen Herculia után nem megbízható adatokra támaszkodik, ennek az állomásnak helyzetével kell behatóbban foglalkoznunk, hogy az Itinerarium adataiból két utolsó útunkat némileg vázoljuk.

Mommsen néhány összeválogatott felirat alapján Székesfehérvár környékén keresi a pannoniai császárkultusz központját.⁴⁹ Általában sokáig vita tárgya volt, hogy Székesfehérvár helyén milyen római telep létezett. A legújabb kutatások bebizonyították, hogy az ősi koronázó város helyén nem volt római telep⁵⁰ és az érdeklődés a várostól délre fekvő Fövenypusztára irányult, ahol valóban nagyobb római telep emlékeit tárták fel a kutatások.⁵¹ Az összeválogatott feliratok eredetét jobban megvizsgálva megdőltnek vehetjük azt a felfogást, hogy Fehérvár környékén volt a császár-kultusz központja, de hogy a vidék legfontosabb római telepe a Tác községhez tartozó Fövenypusztán volt, az biztosnak vehető.⁵² Egy ásatás alkalmával tanulmányozhattam a terepen a római utakat.⁵³ A Sárvíz egyenes északnyugat-délkelet irányú tektonikus árka jellemzi a térszínt; ez az árok szabta meg mindenkor a móri völgyből lefutó vizek levezetését a Duna felé. A Sárvíz balpartján, Tác községgel szemben fekszik a római telep, amelynek központjában egy kisebb halom emelkedik.⁵⁴ A telepnél egy híd vezetett át az árkon körülbelül ott, ahol ma is átjáró van. A hídhöz a Sárvíz jobbpartján nyugatról kanyarodik út és egyesül a

⁴⁷ Erről az útvonalról, különösen a Herculia-Brigetio szakaszcól röviden szólni kívánok a környei táborral kapcsolatban A távolsági adatokat csakis közbeiktatott állomásokkal lehet kijavítani, v. ö. A. v. Domaszewski, id. h. 183; K. Miller, id. h. 427.

⁴⁸ A közös állomás lehetőségéről: A. Gráf id. h. 119sk.

⁴⁹ CIL III p. 432.

⁵⁰ Marosi A., Századok 69, 1935, 266skk.

⁵¹ Marosi A., Székesfehérvári Szemle 1934, 53sk; Horváth T.—Marosi A., u. o. 1935, 35skk; Marosi A., Katholikus Szemle 1935, 78skk.

⁵² A császárkultusz emlékeiről I. Alföldi A., Pannonia 1, 1935, 184; Arch. Ért. III f., 1, 1940, 195skk.

⁵³ Ez az ásatás a székesfehérvári múzeum, 1934-ben megkezdett munkálatainak hitelesítő kutatása volt 1939 nyarán. Az ásatás eredményeiről más helyen szeretnék beszámolni.

⁵⁴ A halom lehetett a római telep kultikus központja, innen valók a mitologikus reliefek: Marosi A., Múzeumi és Könyvtári Értesítő 7, 1913, 192sk; Oroszlán Z., Arch. Ért., 46, 1932—33, 54skk.

jobbparton felfelé haladó római út nyomával. A nyugati út Ságvár irányából jön és már kétszer is megemlítettük, mint a Balaton déli partján végigvonuló átlós utat, amely a Dráva vonalát kötötte össze Aquincummal.⁵⁵ Jól meg lehet figyelni a kifutó utakat a fővenyusztai telepről a balparton is, ha nagyobb félkörben bejárjuk a terepet. Délre a Sárvíz balpartján is halad egy római út, amely valószínűleg Aba, Alsótöbörzsök és Sárszentmiklós lelőhelyek irányában követte a Sárvíz árkát.⁵⁶ Északkelet felé is elhagyja egy út a telepet, ez lehet a balatoni irány egyenes folytatása. Északi irányba is vezet útvonal a Sárvíz balpartján, de csakhamar el kellett térnie kelet felé, hogy a vízenyős Sárrétet megkerülje. Mindezek a megfigyelések valószínűvé teszik előttem, hogy Tác-Fővenyuszt, Herculiával azonos. Eredeti jelentőségét az átkelő adja meg a Sárvíz völgyén, a korai átlós irányú út egyik állomása. Talán ebből az időből való a Gorsium név.⁵⁷ A korai útvonalból ismerjük az Itinerariumban megmaradt Herculia-Aquincum szakaszt, mint a Sopianae-Aquincum-i út (V) utolsó két állomását.

De itt kelt át a Sárvíz völgyén a sopianae-brigetioi római út is, amely a Kapos völgyén haladt észak felé, Simontornya környékén hagyta el a Kapos völgyét és a Sárvíz jobbpartján érte el a herculiai hídfőt. Az Itinerarium távolsága Sopianae és Herculia között ezen az úton (IV) 77 római mértföld, vagyis 113 km. Ez a távolság, ha a leg-rövidebb mecseki átjárót is vesszük, kevésnek mutatkozik. A Kapos kacskaringós völgyében az út jóval hosszabb. Ha az első állomás Ioviát Tüskepusztával azonosítjuk,⁵⁸ akkor a távolság jóval nagyobb innen Fővenyusztáig. Fortiana elhelyezésében biztos adatok hiányában csak feltevésekre szorítkoztak az eddigi kutatók, csak biztos helyi kutatások alapján lehet az Itinerarium távolságadatait is kijavítani.⁵⁹

Az V. útvonal, amely Sopianae-ból kiindulva Aquincumba vezetett, irányát tekintve csakis kelet felé hagyhatta el Pécs vidékét. Ez az útvonal egész menetében közel volt a limes-úthoz, mégse torkollott be, mivel az állomások nevei nem egyeznek. A fővenyusztai megfigyelések igazolják az Itinerarium adatát, hogy ez az útvonal találkozik a

⁵⁵ Az út egyik szakaszát láttam Polgárditól délre, Kiseséri pusztánál. Több római épület van ezen a helyen; innen való a Magyar Nemzeti Múzeum legújabb szerzeményű bronz Merkur szobrocskája.

⁵⁶ Különösen fontos a székesfehérvári múzeumban levő alsótöbörzsöki temető leletanyagja az út mellől.

⁵⁷ A Herculia név, mint a Iovia is ezen az úton a tetrarchia korából való névadás, v. ö. A. Gráf, id. h. 119, 5 jegyz.

⁵⁸ A tábor és a későrómai leletek megfelelnek a névadásnak. Lehetséges, hogy itt is, egy a ságvárihoz hasonló alaprajzú táborral van dolgunk. A belsópannoniai táborokra rövidesen visszatérek a környei táborral kapcsolatban.

⁵⁹ A kutatók ezen a szakaszon csakis feltevéseket kockáztattak meg l. leg-utóbb A. Gráf, id. h. 120.

brigetioival (IV) Herculiában. Korábban már kifejtettük, hogy miért kell eltekintenünk a két „Pons” állomás azonosságától. A második állomás Vallis Cariniana. Ezt a nevet a Kapos folyó völgyére értették,⁶⁰ azonban a vallum fogalma, semmi esetre sem vonatkozhat egy kanyargós völgyre. A vallum elnevezés kítűnően illik a Sárvíz tektonikus árkára, így kézenfekvő, hogy az állomás azt a helyet jelenti, ahol a római út elérte a Sárvíz völgyét, hogy a völgyön tovább haladjon felfelé. A Sárvíz balpartján vonuló út, tehát a Sopianae-ből kiinduló V. útvonal.

Az V. számú útvonal távolsági adatai Sopianae és Herculia között 85 római mértföld = 125 km. A távolság pontosan megfelel a Pécs-Fövenypusztai távnak, ha ezt a keleti Mecsek megkerülésével mérjük. Pécestől keletre tovább folytatódik a Mecsek lejtőjét szegélyező római települések, villák sora. Ezen a vidéken éppen legújabban Dombay János kutatásaitól várunk fontos eredményeket.⁶¹ Sopianae keleti kapujától, a Mecsek déli lejtőjén haladt az út Pécsvarad-Hidas irányában érte el a hanti tábor, amely megfelelt az út első állomásának.⁶² Ettől az útvonaltól valószínűleg elvált egy másik út, amely közvetlen összeköttetést teremtett Dunaszekesővel (Lugio).⁶³ Lugio egyike volt a legfontosabb átkelőknak a Dunán, a limes-táborok közül. Az a római út, amely éppen Dunaszekesőnél kelt át a szarmaták földjére, Szegednél érte el a Tiszát és közvetlen összeköttetést tartott fenn a szarmatajajigok földjén át Dáciával.⁶⁴ Nagyon valószínű tehát, hogy Lugio közvetlenül be volt kapcsolva Pannonia belső úthálózatába, mégpedig Sopianaeen keresztül.

A hanti tábor közvetlenül Szászvár irányából is megközelíthette az út, a Mecseket átvágva, de eddig nincs adatunk arra, hogy ezt az útvonalat a rómaiak használták volna. Hantról a Sárvíz völgye felé igyekezett az út; a kölesdi rév távolsága a Sárvíz völgyében nem felel meg Vallis Carinianának; bizonyos azonban, hogy átkelt a völgyön az út és a balparton haladt tovább Herculia felé. Vallis Cariniana állomás helyének rögzítése még a jövő kutatás feladata.

Herculiától kezdve ez az útvonal, a korai átlós út, legkeletibb szakaszát őrizte meg. A közbeeső állomás Aquincum felé: Jasulonibus megfelel Baracsának, ahol ismét útkereszteződés volt a váli völgyön végigfutó római úttal.⁶⁵

⁶⁰ G. Finály, *Notizie degli scavi 1914*, 415; *Uránia* 16, 1915 különnyomat; *Római utak a Dunántúl* 5.

⁶¹ Hosszúhetény határában, a Mecsek déli lejtőjén legutóbb egy későrómai villát tárt fel Dombay János. E vidék római lelőhelyeinek ismertetését tőle várjuk.

⁶² Wosinsky M., *id. h.* 2, 774skk.

⁶³ *Leletek*: Wosinsky *id. h.* 2, 769skk; Pósta B., *id. h.* 90skk.

⁶⁴ A. Alföldi, *Gli studi romani del mondo* 2, 1935, 272sk.

⁶⁵ A térszín győzött meg erről; emlékekre l. Juhász J., *Székesfehérvári Szemle* 1934, 77sk. Feltételezi az azonosítást Finály G., *id. h.* 172.

Végül hasonlítsuk össze a Sopianae-ból kiinduló római útakat a középkori útviszonyokkal. Glaser kutatásai szerint: az eszéki út Siklónon keresztül vezetett (I); a pécs-szigetvári országúttól éppen Bakonyánál ágazott ki egy út, amely Somogy megyét átlósan metszi, tehát talán a savariai út első szakasza (II); a Mecseken át a Kapos révjéhez vezet a veszprémi fontos útvonal (III); eltér ettől egy út Döbrököz irányába és a Kapos völgyén, majd a Sárvíz jobbpartján halad Fejérvárra (IV); Pécsvárad irányában van egy másik összeköttetés Fejérvárral, ez a Sárvíz balpartján halad célja felé (V). Kőröshegytől (Somogy m.) kissé keletre feltűnő csomópontja alakult ki a középkori utaknak, ez Ságvár; viszont a Sárvíz két oldalán futó utakat metszi egy út, amely Ságvár felől jön és beletorkollik a budai utak egyikébe.⁶⁶

Nem véletlenek ezek az egyezések: a középkori forgalom útkényszere a legnagyobb mértékben felhasználta a római úthálózatot. A római utak voltak a népvándorlás szándékos rombolásának legkevésbé kitéve. Az időjárás természetesen kikezdte az utakat is, de ezek még megmaradtak olyan jó állapotban, hogy a középkori konszolidáció meginduló forgalmának artériái lehettek.

Budapest.

Dr. Radnóti Aladár.

⁶⁶ Glaser L., Századok 1929, 138s. és 257s. A minket érdeklő útvonalak számai Glaser szerint: I = 130; II = 138; III = 90; IV = 96, 118, 110; V = 110, 112, 116.

RÓMAI EMLÉKEK DUNÁNTÚL NÉPRAJZÁBAN*

Kultúrák nem pattannak ketté és tűnnek el nyomtalanul egyik napról a másikra. Azt, amit az ember nagy erőfeszítéssel elért, egykönnyen nem adja fel, ha még úgy is kicsúszik lába alól az éltető talaj. Tárgyaknak, hagyományoknak különösen szívós életerejük lehet, sokszorosan túlélhetik a kultúrközösséget, amiből fakadtak. Igaz, az idők folyásában sok részletük, színük megváltozik, de lényegük, amit az első létrehozó és formáló szellem megadott, ugyanaz marad.

Dunántúl 400 évig római fennhatóság alá tartozott, egy meghökentően teljes és gazdag kultúrközösség tagjaként, nem is jelentéktelen szerepet játszva annak keretein belül. E kultúra itt gyökeret vert és sajátos pannóniai arculatot kapott. Természetes, hogy a politikai erők szétbomlásával nem kellett szükségszerűleg szertehullani e sajátos, hazaivá vált pannóniai kultúrközösségnek. Tárgyakat a megváltozott idők hamarabb bomlasztanak szét, mint a szellemet, a hagyományokat. Ha a ház esetleg romba is dőlt, a következő település ismét a romok tájára húzódik, a hagyomány, a múlt, de még inkább a régtől kialakult célszerűség is ezt parancsolja. Mindinkább meggyőződésünk, hogy a dunántúli városok nagyrésze (Esztergom, Győr, Sopron, Székesfehérvár, Szombathely, Pécs, Zágráb) a római városok folytatásaként bontakozott ki. Esztergomban, Székesfehérváron, Zágrábban még a XIII. században is latinok élnek, a város magvát „*vicus latinorum*”-nak hívják. A Keszthely melletti fenéki sírokban romanizált keltákat találunk, az antropológiai leletek is tehát a latinosság fennmaradását bizonyítják.¹ A latin szellem sugárzásában jöhettek létre Dunántúl román templomai. *Horváth Henrik* nagyszerű tanulmányában több faragott köemlékünkben fedezi fel a római hatást.²

Ha a magas kultúrának tárgyai és tényei így fennmaradhattak, feltehető, hogy a folyamat a népi kultúrában is csak hasonlóképp játszódott le. Az idők folyamán bizonyos tökéletességet elért eszközök, az éghajlathoz, a földrajzi körülményekhez meglehetősen alkalmaz-

* Örömmel hozzuk ezt a cikket, mert Pécs és Baranya szőlőművelése is római hagyományokon nyugszik, amit múzeumunk Silvanus oltárköve és egy domborműves oltárkő részletünk bizonyít. (Szerk.)

¹ *Pleidell Ambrus*: A magyar várostörténet első fejezete. *Századok*, 1934 : 165 skó.

² *Horváth Henrik*: Pannóniai antik elemek továbbélése román épületplasztikában. *Pannónia*, 1935 : 207 skó.

kodott tárgy, mint pl. egy ruhadarab, nem fog egyhamar kikopni, ha a különböző szellemi áramlatoknak megfelelőleg felhasználása, alkalmazási módja esetleg változik is. Kétségtelen, hogy a nép kezében, régebben, de helyenként még ma is, eszközök és tárgyak forognak, amilyeneket a rómaiak is használtak. Ez természetesen nem jelenti egyszersmind a közvetlen átvételt, a folytonosságot. Dunántúl népi műveltsége nagyrészen összeolvad a szomszédos délszláv kultúrkörrel, a római műveltség javait örökölhette délszláv közvetítéssel is. E kérdést itt nem is kívánjuk megbolygatni, alábbi tárgyalásunk folyamán mindössze néhány pannóniai-dunántúli párhuzamot sorolunk fel a népi kultúra köréből. Párhuzamokat, anélkül, hogy oksági kapcsolatba igyekeznők hozni azokat egymással vagy, hogy mindeddig be nem bizonyítható közvetlen átvételt, kultúrfolytonosságot erőszakolnánk néhány szerény eszközre.

Göcsejben, Alsóőrsgben gyakori a szeres településforma; régebben azonban valószínűleg általánosabban el volt terjedve Dunántúlon. Hasonló települést találhatunk a szomszédos Stájerben, de tovább, Délnémetországban is, irtásföldeken, „alkalmasint római mintára”; hozzánk valószínűleg szlovén település útján jutott el.³ — *Gunda Béla* a római és pannon-balkán kemencék közt tételez föl folytonosságot;⁴ szerinte a délszláv tűzhelyek szerszámanyagában római leletekkel kapcsolatba hozható tárgyak közül a következők megvannak az Ormánságban is: bográcstartó lánc és bogrács, vasrostély, vasháromláb, kerek tepsik, a tűzhelynél használt háromlábú kis szék és valószínűleg a szabadon álló kemence.⁵ A háromlábú, félköralakú kisszéket már *Nopcsa* is a mediterrán-római kultúra maradványának tartotta.⁶ *Gunda* szerint a felsorolt római maradványok valószínűleg szláv közvetítéssel kerültek hozzánk. — *Viski Károly* az erdélyi és dunántúli makkos fazárat római eredetűeknek vallja, ahogy a középkori német fazarak megegyeznek a Rajna-melléki római telephelyeken lelt zárákkal.⁷ — A göcseji, hetési női fehér viseletben viszont *Bátky Zsigmond* lát római hagyományokat.⁸

³ *A Magyarság Néprajza*, I:150. (*Bátky Zsigmond*: Építkezés.)

⁴ *Gunda Béla*: A lakóház kialakulása az Ormánságban, különös tekintettel a tűzhelyek kultúrmorfológiai jelentőségére. *Ethnographia*, 1956:192.

⁵ *Gunda*, 200.

⁶ *Báró Nopcsa Ferenc*: Uti jegyzetek egy amatőr-etnográfus naplójából. *Népelet-Ethnographia*, 1925—24 : 69.

⁷ *Viski Károly*: Makkos fazáraink. *Néprajzi Értesítő*, 1951 : 52. — A kölykes fazárokra vonatkozólag l. még: *Népr. Ért.*, 1951 : 103, 1937 : 124—5.

⁸ *Bátky Zsigmond*: Székesfehérvár kialakulásának és földrajzi helyzetének vázlat. *Földrajzi Közlemények*, 1918 : 202. V. ö. még *Ethn.* 1911 : 35. és 101.

Az eddig felsorolt tárgyaknál a római kapcsolatok kimutathatók, de a folytonosságot, a közvetlen átvételt nem mernők bizonyítani: említett szerzőink is szláv közvetítést emlegetnek. Mindezeknél kétségte-
lenebb, *biztosabb azonosságot találunk a szőlőművelés eszközeiben.*

Maga a dunántúli szőlőművelés igen nagy *multra* tekinthet vissza; közismert, hogy *Probus* római császár, aki vincellér fia volt és 276—282 közt uralkodott, Pannóniában a mocsarakat kiszárította és szőlőt ültetett. A pannóniai bortermelés már kezdetben nagy reményekre jogosíthatott, ha az anyaország borainak védelmére a pannóniai bortermelést tudatosan háttérbe kellett szorítani,⁹ mindazonáltal később a dunántúli, de különösen a szerémségi borok csak híressé váltak.¹⁰ A magyarság dunántúli szőlőkultúrájáról is igen korai adataink vannak, így a pécsváradi apátság bortermeléséről Szent István korából, a székszárdi borról 1061-ből.¹¹ Azt természetesen szintén nem állapíthatjuk meg, mennyiben folytatása a magyar bortermelés a rómainak. A rómaiak itt valószínűleg egy másfajta szőlőművelést űztek, mint mi; a II—III. sz. fordulójára tehető és a korai római katakombafestészetre visszavezethető balácai falfestmények¹² lugasos vagy talán fára felfuttató szőlőművelést ábrázolnak, az egyik falfestmény töredéken a szüretelő kétségtelenül létrára kúszik (1. kép). A fára való felfuttatás római hagyományként Olaszországban még ma is elterjedt művelési mód, amit azonban a római művészet csak ritkán ábrázolt, ellentétben a gyakori lugasos, karós művelés ábrázolásával.¹³ A szőlőművelés folytonosságát ugyan nem bizonyítjuk, de az megállapítható, hogy a paraszti földművelésben — ahogy általában az egész paraszti kultúrában — a szellem meglehetősen a hagyományokhoz tapadt, megrögzött és csak nehezen változik. Végeredményben a szőlőművelést a későbbi korokban is érték nagy, alapjait megrendítő események (elég, ha a török hódoltságra vagy a filoxera pusztítására gondolunk), de úgy látszik, hogy mindennek hatásai nem egyöntetűleg léptek föl, nem

⁹ *Alföldi András*: Pannónia rómaiságának kialakulása és történelmi kerete. Bp. 1936. 67. o.

¹⁰ Allítólag a furmint is szerémségi származású (*Természettudományi Közlöny*, 1937: 594), amit azonban mások tagadnak (*Magyar Nyelv*, 1930: 181).

¹¹ *Dvihally Anna Mária*: A budai szőlőművelés története. Bp. 1932. 3—4. o.

¹² *Ludwig Nagy*: Die römisch-pannonische dekorative Malerei. *Sonderabdruck aus Mitteil. des Deutsch. Arch. Inst., Röm. Abt. XLI.* 1926. 92. sko. — *Rhé Gyula*: A baláczai ásatások eredményei. (Kiadta br. *Hornig Károly*. Veszprém, 1912.) 14, 18 ábra és VI. tábla 1, VII. tábla 2. képe.

¹³ *Láng Nándor*: Római rokokó bronzszobrocska az Aquincumi Múzeumban. *Budapest Régiségei*, XII. 1937: 5. sko. — A karós művelésnek különben nagyon szép példáit láthatjuk *Loeschcke* alapvető munkájában: *S. Loeschcke*: *Denkmäler vom Weinbau aus der Zeit der Römerherrschaft an Mosel, Saar und Ruwer*. Trier. 4., 6. ábrák, II. tábla.

egységesen irtották ki a megművelt földet. Egy faluhoz tartozó szőlő-hegy zárt egységet képez és összehasonlítva a II. József császár alatt felvett térképeket a mai térképekkel, azonnal szembeötlik e két térképen látható szőlőterület meglepő azonossága. Igaz, közben a filoxera sokat pusztított, gazdasági válságok is módosítottak az egyes szőlő-birtokokon (manapság elég szépszámú szántót találunk a szőlők közt), de mindez csak — úgy látszik — átmeneti jelenség. A világháború óta a szőlők ismét szaporodni kezdenek, a filoxérás idők után keletkezett szántások lassan eltűnedeznek.

1. kép. Szüretelő. — Római falfestménytöredék Balácsárról. (Veszprém m.) Dr. Vajkai A. felvétele.

A pannóniai virágzó római szőlőkultúrának legbiztosabb jeleit tárgyi hagyatékaiban találjuk meg, így elsősorban az ásatásokkor előkerült szőlőmetszőkésekben.

A római szőlőmetszőkésről elég pontos képet alkothatunk egyrészt a *Silvanus* emlékeken látható metszőkések, másrészt egykori római írók leírásai alapján.

Silvanus voltakép a régi illyr vallás főistene, akit — számtalan ráánkmaradt emléke alapján — Pannónia és Dalmácia legkedveltebb istenének kell tartanunk.¹⁴ *Silvanus* valószínűleg az akkori pannóniai parasztok öltözkéiben ábrázolták, jobbában metszőkéssel, baljában

¹⁴ *Alföldi András*: Pannónia rómaiságának kialakulása és történelmi kerete. Bp., 1936. 6. o.

egységesen irtották ki a megművelt földet. Egy faluhoz tartozó szőlő-hegy zárt egységet képez és összehasonlítva a II. József császár alatt felvett térképeket a mai térképekkel, azonnal szembeötlik e két térképen látható szőlőterület meglepő azonossága. Igaz, közben a filoxera sokat pusztított, gazdasági válságok is módosítottak az egyes szőlő-birtokokon (manapság elég szépszájú szántót találunk a szőlők közt), de mindez csak — úgy látszik — átmeneti jelenség. A világháború óta a szőlők ismét szaporodni kezdenek, a filoxérás idők után keletkezett szántások lassan eltűnedeznek.

1. kép. Szüretelő. — Római falfestménytöredék Balácsárol. (Veszprém m.) Dr. Vajkai A. felvétele.

A pannóniai virágzó római szőlőkultúrának legbiztosabb jeleit tárgyi hagyatékaiban találjuk meg, így elsősorban az ásatásokkor előkerült szőlőmetszőkésekben.

A római szőlőmetszőkésről elég pontos képet alkothatunk egyrészt a Silvanus emlékeken látható metszőkések, másrészt egykori római írók leírásai alapján.

Silvanus voltaképp a régi illyr vallás főistene, akit — számtalan ráánkmaradt emléke alapján — Pannónia és Dalmácia legkedveltebb istenének kell tartanunk.¹⁴ *Silvanus* valószínűleg az akkori pannóniai parasztok öltözkéiben ábrázolták, jobbában metszőkéssel, baljában

¹⁴ *Alföldi András*: Pannónia rómaiságának kialakulása és történelmi kerete. Bp., 1936. 6. o.

faággal, lábainál kutyával. A pannóniai Silvanus- emlékeken az isten kezében tartott kés kétféle; vagy sarlóalakú,¹⁵ vagy derékszögben megtört.¹⁶ A pannóniai emlékek mind Aquincum tájáról valók, kivéve a pusztasomodori kocsibronzveretét.¹⁷ Aquincum vidékén általában véve Silvanus tiszteletére sok oltárkövet emeltek, ami valószínűvé teszi, hogy a lakosság nagy része mezőgazdálkodással foglalkozott.¹⁸

A Silvanus- emlékeken látható kések sarlóalakúak és bárdszerű nyúlványuk (népi nevén *babuka*) ninesen, noha az egykorú római leírások szerint a metszőkésnek bárdja is van. *Columella* leírása után a metszőkésnek van nyele, kése, kebele, metszője, orra, bárdja, szűrője; az eszköz tehát összetett és a különböző részek különböző műveletekre (metszés, húzás, simítás, ütés, taszítás) szolgálnak. Általában véve inkább húznak az eszközzel, mint vágnak.¹⁹ Metszőkéseket bárdszerű nyúlvánnyal eleget ismerünk a külföldi leletanyagból (2. kép 14—16), *Bassermann-Jordán* szerint a bárdos kés görög forma (Görögországban ma is használják), Galliába még a római idők előtt került a görögök révén. Galliában, a Rajna vidékén elterjedt, viszont a Mosel mentéről ezidőszerint nem ismeretes.²⁰ Hozzátehetjük, hogy a mi dunántúli leletanyagainkban is egyelőre ismeretlen, bár kétségtelen, hogy gyűjteményeinkben több hasonló, rozsdás, régi kést találtam — a középkori csoportba sorolva. Derékszögben megtört metszőkésről hazai gyűjteményeinkben hasonlóképp nincs tudomásom.

A dunántúli leletanyagból a következő hasonló formájú darabokat ismerem:

1. *Metszőkés Balácáról*. (30 cm hosszú. Veszprémvármegyei múzeum. 2. kép 7.)²¹ Képcét közölte *Rhé Gyula nádvági sarló* aláírással.²² Meg-

¹⁵ Dionysos és két kísérőjének bronz szoborcsoportja a somodori kocsiról. 2. ábra 1. (*Budapest Régiségei*, IV. 1892 : 50 és *Arch. Ért.* XLVIII. 1935 : 198.) — Silvanus kerek szobra. 2. ábra 2. (Óbuda. *Bp. Rég.* IX. 1906:49.) — Silvanus tábla 2. ábra 3. (Óbuda. *Arch. Ért.* 1881 : 170.) — Négyszögű tábla mészkőből, Silvanus alakjával. 2. ábra 4. (Aranyhegy. *Bp. Rég.* V. 1897 : 126.)

¹⁶ Silvanus domborképe kőtáblán. 2. ábra 5. (Raktárréti temető. *Bp. Rég.* III. 1891 : 69.) — Silvanus domborképe kis kőtáblán. 2. ábra 6. (Gázgyár. *Bp. Rég.* XI. 1932 : 381.)

¹⁷ Egy thrákiai kocsin a csoport ugyanaz, de annak Pánjából a pusztasomodori kocsin a szőlőmetszőkés hozzáadásával Silvanus lett (*Alföldi András: Állatdíszes kerékvető-fejek kelta-római kocsikról. Arch. Ért.* 1935 : 190.)

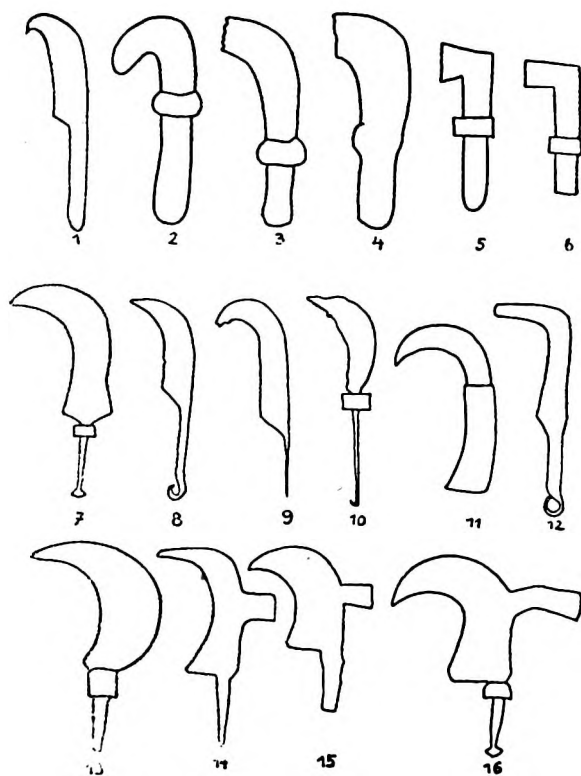
¹⁸ *Kuzsinszky Bálint: A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. Bp. Rég. XI. 1932 : 382.*

¹⁹ *L. J. M. Columella XII. könyvei a mezői gazdaságról, fordította: Nemes Fábrián József, Pest. 1819. I : 186—7.* — Fábrián könyvében láthatjuk a kést is (ettől csak alig tér el *A. Rich*, szintén *Columellát* idéző fejezetének ábrája). *A. Rich: Dictionnaire des antiquités romaines. Paris. 1859. 540.)*

²⁰ *Loeschcke, 16.*

²¹ *Képe: Népr. Ért. 1938 : 37.*

²² *Balácsa. Kiadja br. Hornig Károly stb. 77.*

2. kép. Római metszőkésformák. 1–6. Pannóniai Silvanus emlékeken látható kések.
 — 7. Baláca. — 8. Balatonfüred. — 9–16. Mosel, Saar, Rajna vidéke. (A német-
 országi kések Loeschcke nyomán.)

3. kép. Római metszőkések Fenék-pusztáról. (Balatoni Múzeum.) Dr. Vajkai A. fel-
 vétele.

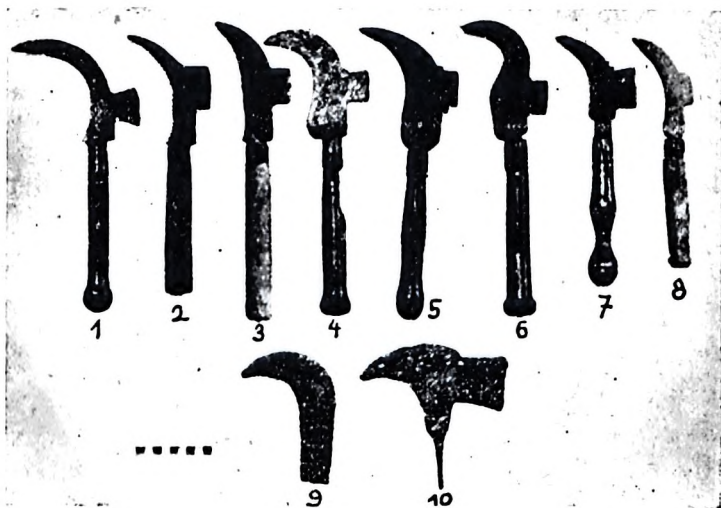
lehet, hogy e kést nádvágásra is használták. mégis ahhoz túlkicsinynek találjuk, alakja pedig különben is meglehetősen megközelíti a *Silvanus*-emlékeken látható késformát.

2. *Kés Balatonfüredről.* (152 mm hosszú. Veszprémvármegyei Múzeum. 2. kép 8.)²³ — Az ismert késeknél jóval kisebb és így csak feltételesen tarthatjuk szőlőmetszőkésnek.

3. *Metszőkés-töredék Balúciról.*²⁴ (Veszprémvármegyei Múzeum.) — A nyelet nem ismerjük és így határozott véleményt nem mondhatunk.

4—7. *Metszőkések Fenékről.* (Balatoni Múzeum. 3. kép.) A közölt csoportból ezeket tartjuk a legbiztosabban szőlőmetszőkéseknek.

A római metszőkésforma nálunk, a parasztság kezén, megmaradt, úgyszólván változatlanul a mult század végéig. A közép- és újkori metszőkésekről keveset tudunk. A múzeumok régiségtárainak gyűjteményei alapján azt mondhatjuk, hogy e korban kétféle kés volt alkalmazásban: hasonlóan az említett római késekre, egyszerű sarlóalak és a vaskos, széles, bárdszerű résszel megtoldott forma.²⁵ A széles bárdú kések (mint pl. 4. kép 10., *Balatoni Múzeum*) régiek, rendszerint ása-

4. kép. Metszőkések a Balaton környékéről. 1—8. Parasztszőlőmetszőkések. 9. Valószínűleg római metszőkés. — 10. Keszthely-környéki lelet. (Balatoni Múzeum.) Dr. Vajkai A. felvétele.

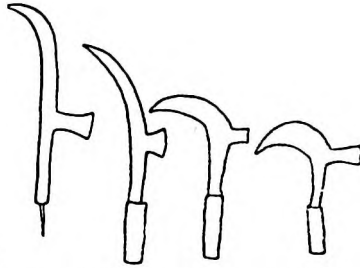
tások alkalmával kerülnek elő, viszont az egykori szőlőtermő községek pecsétein látható metszőkések nagyívű sarlóin csak kis bárdot (babu-

²³ Képe: *Népr. Ért.* 1938 : 57.

²⁴ Képe: *Népr. Ért.* 1938 : 58.

²⁵ Képe: *Népr. Ért.* 1938 : 59. — 29. ábra 3, 9. Az utóbbihoz hasonló kés került elő a zalavári apátság romjai közül is.

kát) láthatunk,²⁶ amilyent azonban a tárgyi emlékeken nem ismerünk Délfelé (pl. Bulgáriában) a kés meglehetősen megnagyobbodik, alakja sarló, bárdja egészen kicsiny (5. kép 1).²⁷ A multszázadbeli leírások

5. kép. Bolgár metszőkések. Az első 58 cm, az utolsó 30 cm hosszú.

is ilyen nagy (1 lábnyi hosszú) késekről szólnak.²⁸ — Néprajzi gyűjteményeink gazdag metszőkés-alakjai közül itt most csak a készthelyi *Balaton Múzeum* darabjait mutatom be (4. kép 1—8). Ehhez csak annyit fűzök, hogy a 4. kép 7. sz. kése valószínűleg balatonmelléki típus lesz, mert ebből van a legtöbb a Veszprémvármegyei Múzeumban is,²⁹ de meg a Néprajzi Múzeumban Budapesten 88 darab metszőkés közül 6 ilyen formájú mind a Balaton környékéről került a Múzeumba.

A római metszőkés szűrője kisebb lett, a 4. képen bemutatott 7. számú késen kicsiny, de kettős szűrőt találhatunk. A kések alkalmazását másutt már részletesen leírtam,³⁰ itt még csak azt ismételhetem, hogy az eszközt, ha ma már szőlőmetszésre nem is használják, itt-ott még kézbe veszik és galyat, sarjút, kukoricaszárat, káposztát stb. váganak le vele. Az eszköz tehát, ha elkorcsosodott mértékben is, más rendeltetéssel, de egyelőre még a parasztság kezén maradt.

A bortermelés másik fontos és a rómaiakkal kapcsolatba hozható szerszáma a szőlőpréseknek ú. n. *régős prés* fajtája. A régős prés³¹ egykarú emelő módjára működik, a sajtolást a két nagy, vízszintes gerendának (6. kép A, B) egymásfelé való közelítésével végzik. Ma még a balatonkörnyéki présházakban elég szép számmal található (gyakran terjedelmes, 5 méter hosszú) régős faprészek; legtöbbjük a XVIII. sz. második feléből való, de említhetek egyet 1715-ből is (Kőszeg).³² — Említett cikkemben érintettem a hasonlóságot a régős prés és az egyik

²⁶ *Népr. Ért.* 1938 : 38, 201.

²⁷ A bulgáriai kések ábráját *Nagy László* úrnak köszönhetem.

²⁸ *Gaál Alajos*: A hasznos szőlőművelés gyakorlati módja. Pest, 1856. 51.

²⁹ *Népr. Ért.* 1938 : 59.

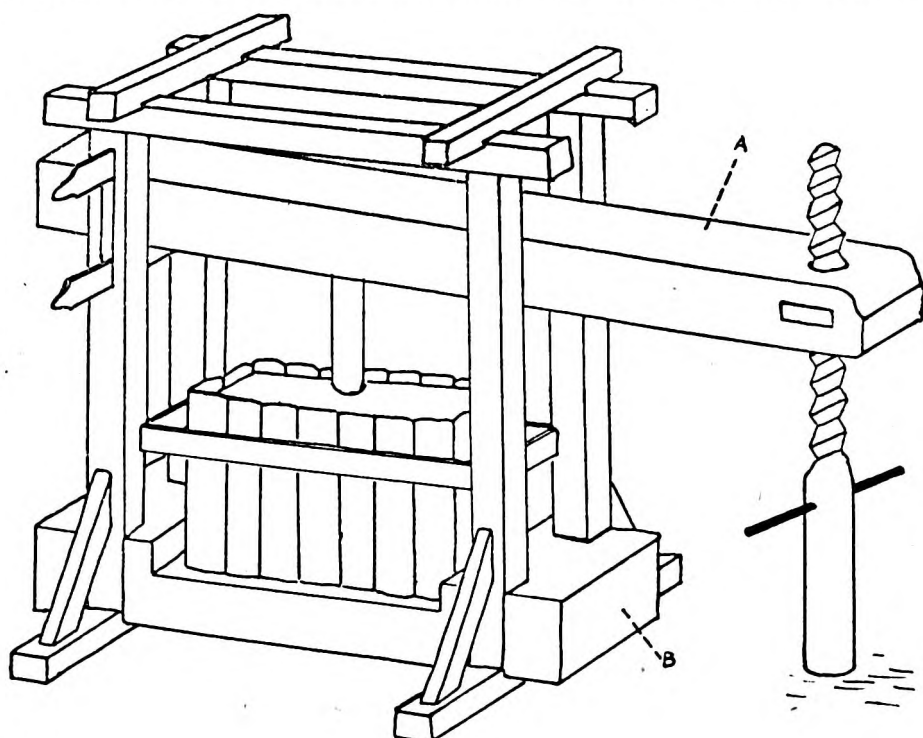
³⁰ *Vajkai Aurél*: A parasztszőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében. *Népr. Ért.* 1938:40 sko.

³¹ Részletes leírását l. *Népr. Ért.* 1938 : 175 sko.

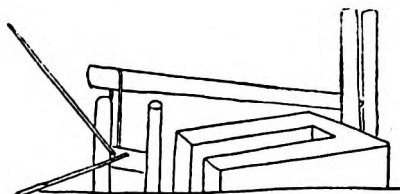
³² *Nagy László* dr. szíves közlése.

pompeji falfes
jegyzésemmel
alapos és kimerítő irodalmat ad a római présekről.³⁴ Itt most csak egy,

(7. kép.).³³ E meg-
ajzi *Értesítőben* igen

6. kép. Régős prés 1790-ból. (Várpalota.)

7. kép. Római szőlőprés (torcularium). Pompei falfestmény után.

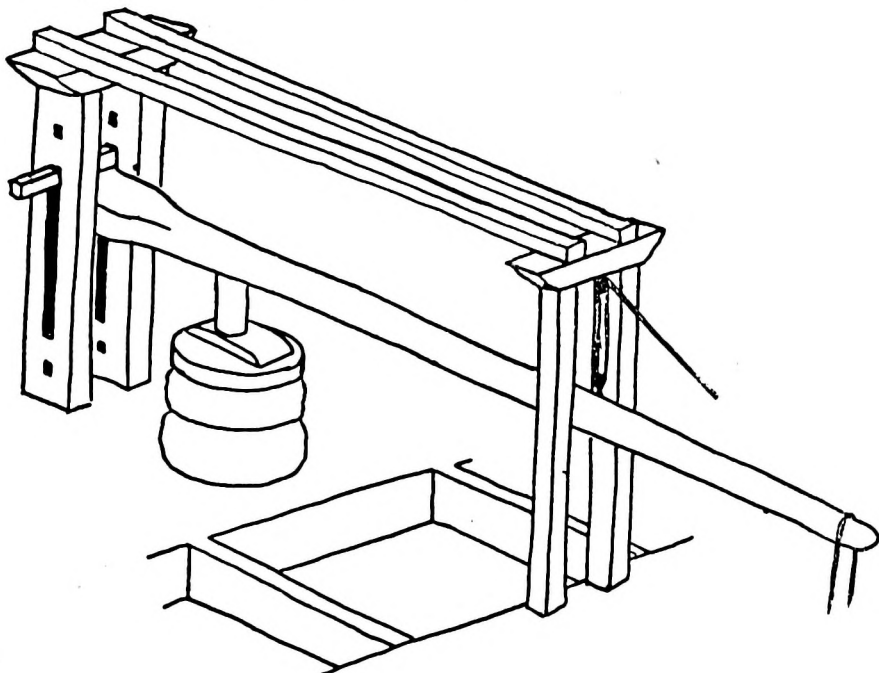
Saladin által helyreállított római olajprés vázlatrajzát adom (8. kép);³⁵ a két rajzból (6., 8. kép) azonnal kitűnik e két prés azonossága, a különbség csak annyi, hogy az újabb, fejlettebb típusú présekben a nyomást csavarral, míg a római présnél kötelekkel való húzással fejtették ki.

³³ L. A. Mau: Pompeji. Leipzig. 1900. 328.

³⁴ Gunda Béla: Összehasonlító néprajzi jegyzetek. A régős prés. *Népr. Ért.* 1939 : 230.

³⁵ Torcularium. R. Cagnat — V. Chapot: Manuel d'archéologie romaine. Paris. II : 248.

A római prés két hátsó függőleges oszlopa különben kőből volt, a mai prés minden alkatrésze fából készül.³⁶

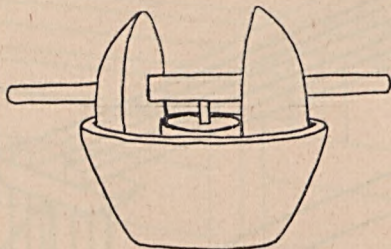
8. kép. Római prés (torcularium). Saladin helyreállítása nyomán.

Valószínű, hogy a szőlőműveléssel kapcsolatban még egyéb közös tárgyra is bukkannánk, ha úgy néprajzi, mint régészeti szempontból figyelmesebben néznénk át a már eddig is összehordott anyagot.³⁷ Itt még csak egy, az olajütés műveletéhez tartozó eszközt szeretnék megemlíteni, a bakonyi olajütők malmát. Olaj úgy a rómaiak, mint népünk életében fontos szerepet játszott. Nálunk régebben a nagybőjt idején fogyasztottak sok olajat, különösen a németek-lakta vidékeken. Veszprém megyében még most is találtam a falvakban olajütőt, 20 községben kimutathatólag volt, illetve van, de valószínűleg ennél sokkal több is, hisz a megye minden részét nem kutattam át rendszeresen olajütők után. Az olajtartalmú magvakat (napraforgómag, tökmag) előzetesen megőrlik, majd péppé dagasztva megpirítják, végül a fen-

³⁶ Megtaláljuk a régős prést Kínában is, mint dohány-, olajprést. (V. ö. Lóczy Lajos: A Balaton földrajzi és társadalmi állapotainak leírása. Bp. 1920. 154.)

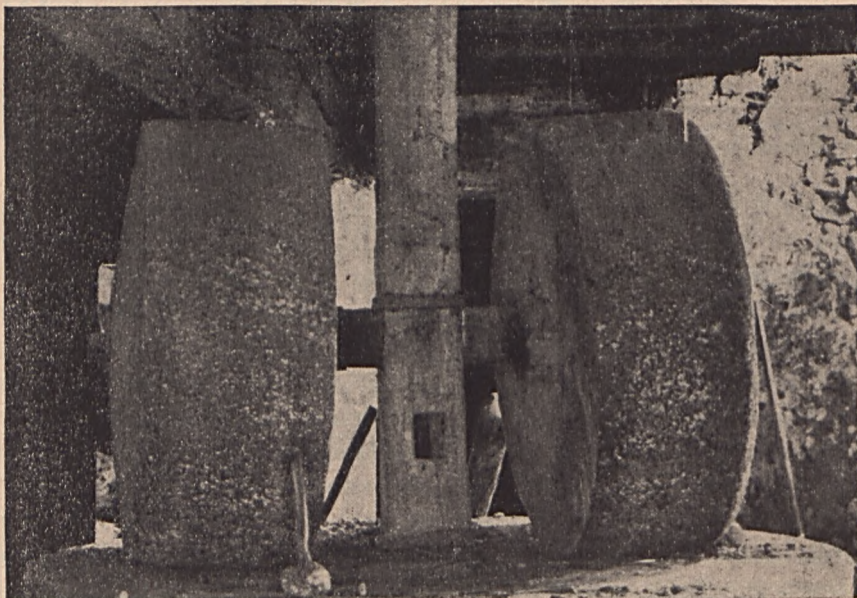
³⁷ Felhozhatom példának a lemetszett szőlőfürtök behordásának módját. Régebben a fürtöket csöbörbe gyűjtötték, a csöbör két fülére hámfát akasztottak és az egészet egy hosszú rúdra erősítették, amit két ember a vállára vetve cipelt tovább. (Népr. Ért. 1938 : 173.) — Ehhez teljesen hasonló módon hordták be a szőlőt a rómaiak is. (Loeschcke, III. tábla 2.) Ismeretesek voltak nálunk különben a fortélyos korsók is. (V. ö. Loeschcke 45. o. és Népr. Ért. 1938 : 190.)

tebb ismertetett szőlőprések elve alapján működő (csak ép más helyzetű) olajütőkkel kipréselik. Az olajmalom, amit az egyik bakonyi német községben (*Olaszfalu*) láttam, egy vízszintes kerek kövön körbefutó két darab függőleges helyzetű malomkőből áll (9. kép), és így

9. kép. Olajmalom. A függőleges malomkő átmérője 1 m. (Olaszfalu. Veszprém m.)
Dr. Vajkai A. felvétele.

lényegileg megfelel a rómaiak hasonló rendeltetésű olajmalmainak, mindössze a római malom függőleges kövei domború (konvex) felületűek (10. kép). Olajmagvak széttörésére, gyümölcszúzásra, egyéb

10. kép. Római olajmalom (*trapetum*). Pompei.

célokra ma is használatos, az előbbire meglehetősen emlékeztető malomok annyiban különböznek olajmalmunktól, hogy ezeknél csak egy kő jár körbe³⁸ (kivéve a siklódi kétköves bükkmagtörőt).

³⁸ *Trapetum* (olajmalom). *Villa de Boscoreale*, Pompei. R. Cagnat-V. Chapot: *Manuel*, II : 247.)

Nem valószínű, hogy a fentebb említett holmik mindegyike római eredetű lett volna. A régős prés a kínaiaknál is ismeretes és meglehet, hogy az volt már ott jóval a rómaiak feltűnése előtti időkben is. De kétségtelen, hogy nálunk, Európában a régi műveltségjavak fő terjesztői a rómaiak voltak, ha amellet sajátlagos kultúrájukból is ép eleget szórtak szét környezetükben. Műveltségkincsük inkább a Fekete-tenger mellékén maradt meg változatlanabb alakban és feltehetőleg, jóval már uralmuk szétomlása után, innen szivárogtak át hozzánk a nép körében még ma is élő római ízű elemek. Néhány (pl. a szőlőmetszőkés, régős prés) megvan Magyarországon a Dunántúlon kívül is, mégis, természetesen, legnagyobb számban a Dunántúlon (tűzhelytípusok, tűzhely tartozékai), ami földrajzi helyzetéből érthető.

Az eddig felsorolt nagymultú néprajzi tárgyaink még a legutolsó években is többé-kevésbé használatban voltak;³⁹ a változás tulajdonképpen most következett be, szinte váratlanul, villámszerűleg. Az önmagát tápláló és ellátó falu közössége felbomlott, az ipari, városi szervezettségek célszerűbb, könnyebb életlehetőségeket és föltételeket nyújtanak, de egyben — ahogy a körülmények is mutatják — veszedelmesebbeket. — Egyelőre még nem jelenthetjük kezdetleges, sokezer évet kiállott eszközeink végpusztulását. A világháború utáni nyomorúság számtalan, már feledésbe induló régi eszközt elevenített fel, hozott ismét használatba és nem tudjuk, nem fog-e ugyanaz történni a rómaiak nálunk felejtett hagyatékaival.

Keszthely.

Vajkai Aurél dr.

³⁹ *Köleshántoló* (utóbb átalakítva kendermorzsolóvá; Vác. *Népr. Ért.* 1927 : 55.) — *Bükkmaktörő* (Siklód, Udvarhely m. A miénkhez hasonlóan két kő jár körben, de a tengelytől sokkal távolabb. *Népr. Ért.* 1932 : 116.) — *Almatörő sotu.* (Bogdása. *Gunda Béla*: Ethnogeographiai problémák az Ormánságban. *Magyarságtudomány.* 1935. Kny. 15. Ugyanitt egyéb adatok.) — Malmok olajbogyók összezúzására, almatörésre. (Földközi-tenger melléke. *Buschan*: Illustrierte Völkerkunde, II : 356.) — *Gunda Béla* figyelmeztet, hogy ugyanezt az eszközt lentörésre ismerik Svájcban is. *Regner Zirlow*: Zur Terminologie der Flachsbereitung in den Germanischen Sprachen. Göteborg, 1926. 128.)

A NAGYSZENTMIKLÓSI KINCS ARANY KORSÓINAK CSERÉPBŐL KÉSZÜLT VÁLTOZATAI.

Az *Archaeologia Hungarica* XIX. kötetében Horváth Tibor egyebek között azokra a kapcsolatokra mutatott rá, melyek a nagyszentmiklósi kincs arany korsóinak domborműves és az avarkori kerámia medaillonos festett díszítései között kimutathatók.¹ Ennek az írásomnak az a célja, hogy a kapcsoltokat más példákkal is megvilágítsam s rámutassak arra a tényre, hogy az avar fémedények milyen nagy mértékben szolgáltak mintaképiül a cserépedények készítésénél.

1937 tavaszán Wosinsky Mórnak nagyrészt elkallódott cédulakatalógusa nyomán avar sírmezőket kerestem Szekszárd határában. A Csatári völgyben fekvő „Gyüszükut“ közelében meg is találtam az egyik temetőt, melyből a század elején szőlőforgatás alkalmával Wosinsky több sírleletet szerzett. A völgy északi lejtőjén elterülő sírmezőt azóta teljesen kiforgatták már, a kúthoz ereszkedő szurdok meredek partjában azonban öt, átlag 40—60 cm mély, kelet-nyugati irányítású sírnek lábfelőli, keleti vége maradt meg. Töltelékföldjüknek eltávolítása után mindegyikben megtaláltam a lábszárcsontokat és a sírmellékletekből a cserépedényeket. A beljebb fekvő szőlőterületen a kutatás nem sok eredménnyel kecsegtetett, mert a legutóbbi forgatás alkalmával a gazdák szerint több száz sírt forgattak itt ki.

Az öt csonka sírből összesen kilenc edényt mentettem meg. Nagyobbik részük halványsárga s az ú. n. „avar“ kerámiához tartozik, akad azonban közöttük hullámvonalas díszítésű barna és szürke színű darab is. Bennünket e helyen elsősorban az „A.“ sír edényei érdekelnek, azért behatóbban foglalkozom velük.

Az „A.“ sír kisebbik edénye halványsárga színű füles bögre (V. t. 1. kép), melyen az eredeti vörös festékbevonás is eléggé jól megmaradt. Magassága 9,8, szája 7,6, feneke 3,8 cm. Alakja megegyezik azokéval az edényekével, melyeket Hampel² és Horváth³ fa, illetve fémformákból származtat s melyet a nomád avarságnak tulajdonít.

A nagyobbik edény (V. t. 2. kép) alapanyaga ugyanaz, mint az

¹ Horváth Tibor, Az illői és kiskőrösi avar temető. VI. fejezet.

² J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. I. 151.

³ Horvát T., i. m. 79.

előbbi. Szintén festve volt, a vörös festékréteg azonban csak nyomokban maradt meg. Magassága 18, szája 3.7, lapos fenéke 6 cm. Alakja csak annyiban rokon az előbbivel, hogy súlypontja ennek is a fenék közelében van. Válla és nyaka tölesérszerűen összeszűkül és kihajló szájreremben végződik. Fontos az edény alakja, fülének elhelyezése, valamint a nyakán látható plasztikus gallér. Mindezek a jellegzeteségek a nagyszentmiklósi kincs aranykorsóin, de különösen az 5., 6., 3. és 2. számún is megfigyelhetők.⁴ Közös ezekkel a külső alak, a nyakgallér és részben a fül meg a szájrerem kiképzése. Elütő az edény fenekének alakja, hiányzik a külön hangsúlyozott talpgyűrű, ez azonban a korongolás technikájával megmagyarázható.

Nagyszentmiklósi alakú cserépedényünk nem az egyedüli Szekszárd környékéről. 1957 nyarán az ócsényi Tótvölgy északi partjában egy nagy kiterjedésű avar temetőnek még el nem pusztított részében 36 sírt tártam fel. Bronztárgyakat csak egyetlen sírban találtam: egy csonka öntött övgarnitúrát, edénymelléklet azonban bőven akadt. A halványsárga és világosszürke avar kerámia mellett a durvább kivitelű hullámvonalas köcsögök is előfordultak barna, fekete és sötétszürke színben. Érdekes, hogy a kétféle kerámia gyakran ugyanabban a sírban is előfordult s az elsők között a nagyszentmiklósi korsóformának több változata is akadt. Szekszárd környékén egyébként a kétféle kerámia egymástól élesen elválasztva, külön temetőkben is előfordul.

Nagyszentmiklósi edényalak a következő sírokban fordult elő:

11. sír: Mélysége 80 cm. Férfi. A háton, kinyújtott és a test mellé zárt karokkal fekvő csontváz irányítása kelet-nyugati volt, arca keletnek nézett. A bal térd mellett korongon készült, halványsárga, füles cserépkorsó (V. t. 4. kép) állt. Alakja nagyon hasonlít a gyüszükuti példányhoz, felületén a vörös festék csak nyomokban maradt meg, vállát gallér díszíti, talpa pedig ennek a példánynak sincsen. Magassága 18, szája 4.6, fenéke 7.5 cm. A csontváz bal lábfejének külső oldalán egy másik halványsárga edényt is találtam (V. t. 3. kép), egyik fele azonban teljesen elmállott volt. A lábszárcsontok között madárcsontokat, a jobb combcsont külső oldalán vas kést, a medencében pedig vas csattól származó rozsdatormeléket találtam.

7. sír: Mélysége 60 cm. Férfi. Fekvése és irányítása azonos az előbbivel. Egyetlen melléklete a bal lábfej külső oldalánál egy vörös festékkal bevont nagyszentmiklósi típusú korsó. Nyaka teljesen elmállott, a gallér csak kis szakaszon maradt meg, fülének nyomai pedig csak a mállott oldalfelületen ismerhetők fel. Alakja megfelel a már említett két korsónak, határozott talpa azonban többet őrzött meg az eredeti fémformából. (V. t. 5. kép)

⁴ Hampel, i. m. III. 289—298. tábla.

19. sír: Mélysége 80 cm. Férfi. Irányítása és a váz fekvése a megszokott. A csontváz két lábfeje között korongon készült, világosszürke, fületlen korszó (V. t. 6. kép) állt, mely annak ellenére, hogy nincsen nyakgallérja, közeli rokona a nagyszentmiklósi aranykorszóknak. Fenekeének széle abroncsszerűen kiemelkedik, magassága 19, szája 4.4, feneke 8 cm. Korszók mellett egy fekete színű, korongon készült, hullámvonalas díszítésű 13.4 cm magas köcsög (V. t. 7. kép) állt. A jobb combcsonton keresztben még egy teljesen elrozsdásodott vaskés is feküdt.

22. sír: Mélysége 80 cm. Neme meghatározhatatlan. Irányítása és fekvése megegyezett az előbbiekével. Bal lábfejenél korongolt, halvány-sárga, fületlen korszó állt (V. t. 10. kép), mely a 19. sír megfelelő darabjának talp nélküli változata. Magassága 19.6, szája 5.2, feneke 7.3 cm. Ugyanitt még egy 9.2 cm magas, hullámvonalas díszítésű fekete cserépköcsögöt (V. t. 9. kép) is találtam. A jobb combcsont mellett vas kés maradványai, a két combcsont között pedig egy 8 cm hosszú, agancsból készített sótartó (V. t. 8. kép) feküdt.

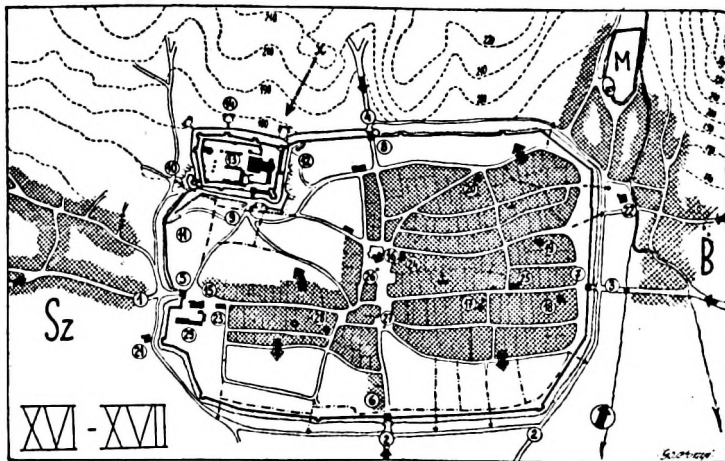
A nagyszentmiklósi aranykorszók cserépváltozatai a fenti felsorolás szerint Szekszárd környékén eléggé gyakoriak. Feltűnő, hogy az általam eddig teljesen, vagy részben feltárt tolnamegyei avar temetőikben különben is Szekszárd közvetlen környéke az a terület, melyen a legtöbb cserépedény fordul elő. Az edénymellékletek százalékos arányszáma a feltárt sírokhoz viszonyítva a mai napig a következő: Szekszárd-Bercsényi utca: 107%, Szekszárd-Csatár: 150%, Szekszárd-Gyüszükut: 180%, Ősény-Tótvölgy: 97%, Szakály-Öreghegy: 20%, Kánya-Remetepusztá: 6%. Fokozza e statisztika értékét még az a megfigyelés is, hogy míg Szekszárd környékén kivétel nélkül minden edény korongon készült, addig a megye távolabbi részeiben a kézzel gyúrt durva edények is gyakoriak. Mindebből az tűnik ki, hogy Szekszárdon, vagy közvetlen közelében avar időkben fazekasság virágzott, mely bizonyos időben, vagy egy bizonyos avar törzs részére avar fém-edények utánzásával is foglalkozott. Kérdés, hogy e fazekasság létezése nem függ-e össze a népvándorlásban is megmaradt szekszárdi városi élettel?

Szekszárd, 1940.

Dr. Csalog József

A PÉCSI VÁR.

A pécsi középkori eredetű vár nagyobb, összefüggő falszakaszai a pécsi Szent Péter székesegyház és püspöki palota körül, továbbá a

1. kép.

mai város magvát alkotó belváros határvonalán ma is állanak. (1. kép.) Jelentőségüket a városrendezés is felismerte és a székesegyház körül elterülő belső, vagy püspökvár nyugati és északi falrészének további megőrzését várbástyasétány formájában programjába is illesztette. Már ebből a szempontból is foglalkoznunk kell a pécsi várral, annak kialakulásával, mai állapotával, mert a városrendezéssel kapcsolatos műemléki feltárások és főként helyreállítások korszerű, jóakarató hamisításoktól mentes végrehajtása ezt feltétlenül szükségessé teszi.

FORRASMUNKÁK.

A pécsi vár rekonstruálható elrendezését illetően legértékesebbek azok a mérnöki felvételek, amelyeknek eredeti példányai a rajtuk lévő pecsét tanúsága szerint a karlsruhei udvari levéltárban találhatóak. A sorszámozás és metszet-utalások szerint bizonyosan jóval több lapból álló sorozat három darabjának fényképmásolatát a pécsi Városi Majorossy Imre Múzeum és a Műemlékek Országos Bizottságának tervtára őrzi, egy negyedik rajznak, éspedig a falak hiányzó metszeteit feltüntető vázlatnak Szőnyi Ottó által készített másolata a pécsi Székesegyházi Múzeum tervtárában fekszik. Az előbb említett három rajz közül csak egy tartalmaz évszámot, éspedig a vár 1686. évi ostromát ábrázoló vázlat, amely bemutatja az ostromútegek állását és az ostromárkok rendszerét. Ennek német

feliratától eltérőleg a többi rajzok francia nyelvű szöveggel vannak ellátva és szerzőjüként Haüy Ingenieur szerepel, akinek neve a szakirodalomban mind- eddig ismeretlen. A rajzok tárgyuk szerint közvetlenül Pécs visszafoglalása után készültek, így valószínű, hogy Haüy egyike volt Badeni Lajos hadimérnökeinek. A rajzok egyike a pécsi vár és város alaprajzát tünteti fel, a másik az egyes falrészek, védőművek, építmények metszeteit, így Szőnyi másolatával együtt a török hódoltságot közvetlenül követő állapot rögzítése szempontjából igen értékesek.¹

Pár évtizeddel későbbi időből származik Hermannng pozsonyi káptalani mérnök 1754-ben készült rajza, amely a belső vár, püspökvár alaprajzát tünteti fel. A rajz eredetije eltűnt, Szőnyi igen pontos másolatát a Székesegyházi Múzeum őrzi. Haüy kisléptékű rajzához képest a terv már sokkal több részletet tartalmaz, különösen értékes a püspöki palota és a székesegyház alaprajza. Haüy rajzához képest a vár védőműveiből már lényegesen kevesebbet ábrázol, tehát a vár jelentősége már csökkent.²

A várfalak rendszerére, különösen a városkapuk alaprajzi elrendezését illetőleg tájékoztatást nyújtanak Fölsinger Mátyás városi kőművesmester felvételi rajzai és néhány névtelen alaprajz, amelyeknek Szőnyi által készített másolatai szintén a Székesegyházi Múzeumban találhatóak, eredetijök holléte ismeretlen.³

A kútforrásul szolgáló egyéb rajzi adatok másik csoportját a török hódoltság idejében, vagy azt megelőző, illetve követő időkből származó távlati képek alkotják, amelyek egy-egy másolata a Városi Múzeumban, illetve magángyűjteményekben található. Ezek egy részét Szőnyi ismertette. Kétségtelen, hogy a vár egykorú állapotának rekonstruálása szempontjából e képeknek tudományos értéke egészen jelentéktelen, belőlük az írott kútforrásokból ismert általános jellemzőkön kívül egyéb alig olvasható le.⁴

Az írott kútforrások közül Evlia Cselebi török utazó és történetíró leírása a legjelentősebb. Evlia Cselebi 1663-ban járt Pécsen és írta le tapasztalatait, leírása, bizonyos túlzásokat leszámítva, teljesen megfelel Haüy tervéből leolvas-

¹ Haüy terveinek egy részét Szőnyi Evlia Cselebi méltatása kapcsán ismertette az *Archaeologiai Értesítőben*, 1928. XLII. k. 253. és kk. l. L. m. szerző. A pécsi Szent Péter székesegyház eredete. 1939. 153. és kk. l. Haüy személyi adatainak, működésének tisztázása hadtörténelmi szempontból kívánatos.

² Hermannng rajzáról Szőnyi „Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben” című tanulmányában tesz rövid említést (*Orsz. Magy. Rég. Társ. Évkönyve* II. 1923—1926. 174. old. és 4. jegyzet), adatai alapján megkíséreltük felkutatni az eredeti rajzot, azonban a kutatás mindeztideig eredménytelen. Szerencsére Szőnyi másolata olyan pontos, hogy az eredetit lényegében pótolja.

³ Fölsinger és társainak pécsi várfelvételi rajzai különösen a török hódoltságot követő idők szempontjából fontosak. Szőnyi ezekről másolatot készített, de az eredeti példányok hollétét nem jegyezte fel. Itt említjük meg az 1725. körül készült első pécsi telekkönyvet, melynek térképmelléklete rendkívül fontos adatokat szolgáltathatna, e terv azonban már Szőnyi idejében sem volt meg, más- különben Szőnyinek nem kellett volna a telekkönyv adatai alapján önkényes, bár igen sok részletében pontos és igazolható rekonstrukciót készíteni. A telekkönyv adatait Babics András dolgozza fel.

⁴ Szőnyi: A mindenszentekről elnevezett pécsi templom és környéke. Pécsbaranyai Múzeum Egyesület Értesítője, 1913. VI. évf. 127. és kk. l. Szerző: i. m. 154. és kk. l. A metszetek értékelésére az Értesítő egy további kötetében még visszatérünk.

ható állapotnak.⁵ Evlia Cselebin kívül néhány rövidebb, általános jellegű, vagy egyes részletkérdéseket tárgyaló leírás maradt fenn a XV—XVII. századi történetírók tollából, így Oláh Miklós, Brodaries, Istvánffy, Gregorianec, Sennyey, Kéry, Esterházy és Bél Mátyás írtak Pécsről. Igen érdekes Buonvisi pápai nuncius jelentése is, amelyben Pécs visszafoglalásának körülményeit írja le.⁶ Evlia Cselebin kívül néhány török történetíró is megemlékezik még Pécsről, így Pecsevi Ibrahim, Dzselaalzade Musztafa, Szinán Csausz és Kátib Mohamed Zaim.⁷

A továbbiakban a pécsi vár egyes részleteinek elnevezését, meghatározását illetőleg Evlia Cselebit követjük, aki a várnak püspöki palota körüli részét, vagyis a püspökvárat belső várnak, a város mai belváros területét körülövező falakkal bezárt területét pedig külső várnak nevezi. Pécsi viszonylatban az előbbi meghatározására szokatlansága miatt nem látszik kívánatosnak a „püspökvár“ elnevezés bevezetése, egyrészt, mert ilyen néven a felkutatható okmányok szerint sohasem szerepelt, másrészt a fogalom tulajdonképpen a belső és külső vár együttesét fedti, mert Pécs credettől kezdve mint püspöki birtok és püspöki vár szerepelt. A „vár“ fogalom egyébként ma csupán a Szent Péter székesegyház és plébánia népies elnevezésében jelentkezik, mint „vártemplom“, „várplébánia.“

Történeti keret.

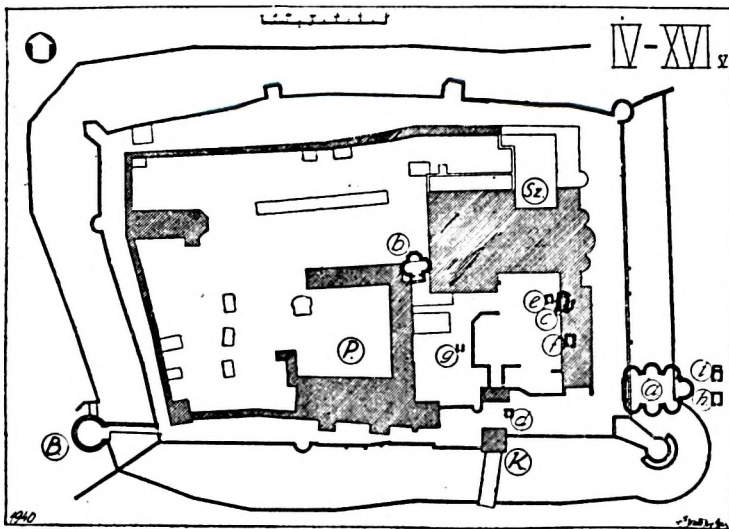
A pécsi vár a Szent István által 1009-ben alapított pécsi püspökséggel kapcsolatban, azzal szoros összefüggésben és következményeként alakult ki. Magja a Szent Péter tiszteletére szentelt négytoronyú, középkori püspöki székesegyház, amely a tudományos kutatás mai állása szerint feltétlenül szoros kapcsolatban van azzal az ókeresztény temetőterülettel, amely a székesegyház körülövezi és amelynek európai viszonylatban is páratlan gazdagságú temetői építményei közül számos, kétségtelenül római és keresztény sírlelet mellett eddig két IV. századbéli festett sírkamrát, öt festetlen sírkamrát, az előbbieket és két utóbbi felett egy-egy temetői kápolnát (cella memoriae), továbbá egy háromkaréjos és egy hétkaréjos temetői épületet (cella trichora, ill. cella septichora) ismerünk, de bizonyos, hogy a székesegyház környéke számos, fel nem tárt hasonló építmény maradványait őrzi. (2. kép.) A székesegyház szerkezeti, forma és alaprajzi vizsgálata alapján ala-

⁵ Evlia Cselebi utazásai: Török-magyarokori történelmi emlékek. 1904. ford. Karácsonyi Imre. Részletesen ismertette Szőnyi I. jegyzet szerint 241. és kk. l. L. m. szerző i. m. 155. és kk. l.

⁶ L. szerző: i. m. 155. és kk. l.

⁷ L. szerző: i. m. 156. és kk. l. Pécsre vonatkozó részletes irodalom: dr. Reuter Camilló: Pécs és Baranya bibliográfiája. Pécs—Baranyai Ismertető. 1934. 33. és kk. l., Hantos Gyula: Vázlatok Pécs földrajzához. 1940. 71. és kk. l., Szerző: Mérnök szerepe a műemlékvédelemben. 1940. 95. és kk. l. stb.

posan feltételezhető, hogy altemploma egy ókeresztény bazilika körvonalait őrzi. Ennek korai középkori továbbépítése, majd az egész épületegyüttesnek középkori, szentistváni alapokon nyugvó újjáépítése folytán alakult ki a XII. század végére a székesegyház középkori formája, amely lényegében ma is fennáll és így egyetlen, ma is álló, használatban lévő, szentistváni eredetű püspöki székesegyházunk. De az eddigi kutatások alapján megállapítható az is, hogy Pécsen már a római korban is volt püspökség, így a szentistváni székesegyházzal együtt a pécsi püspökség is ősi alapokon nyugszik. A folytonosság két legfontosabb bizonyítéka a cella trichora második, frankkori kifestése és az I. sz. festett sírkamra kápolnája helyén épített románkori kápolna a délkeleti torony tövében.⁸

2. kép.

A pécsi püspökség székesegyháza és ugyancsak középkori eredetű püspöki palotája körül alakult ki bizonyosan már a szentistváni időkben a belső vár, majd vele szoros összefüggésben a tatárjárás körül a püspöki várost határoló külső vár. 1064-ben Salamon ünnepélyes koronázásának éjjelén hatalmas tűzvész pusztított a várban, maga a székesegyház és az akkor még vele szoros kapcsolatban lévő egyéb paloták és épületek lángba borultak és összedőltek a „rohogó lángok iszonyú csapkodása és a tornyokból lezuhanó harangok rettentő robogása” között.⁹ 1095-ban Szent László bullájában megemlékezik a pécsi püspökség alapításáról, újból kijelöli a püspökség határait és a

⁸ L. szerző: Pécsi Szent Péter székesegyház eredete; irodalommal, tárgymutató szerint. A hétkaréjos épületre: Arch. Ért. és M. M. É. E. Közlöny 1940. évf.

⁹ Marci chronika de gestis Hungarorum ab origine gentis. Bécsi Képes Krónika 53. L. m. szerző: i. m. 48. old.

püspökséget különböző kiváltságokkal ruházza fel, mentesíti az esztergomi érsek fennhatósága alól, alattvalóinak előírja, hogy kizárólag a pécsi püspöknek tartoznak adót fizetni. A dalmát származású Calanus püspök idejében (1188—1218.) már két káptalan van Pécsen, az egyik a Szent Péter káptalan, a másik a Szent Jánosról elnevezett várbeli (de arce) társaskáptalan. III. Béla 1190-ben Szent László szabdalmait újból megerősíti, ezt megismétli II. Endre 1235. körül. A tatárjárás előtt két szerzetesrend telepszik meg Pécsen, és pedig a benedekrendiek már 1076-ban, a domonkosrendiek pedig 1238-ban építenek rendházat, ezeket követik a ferencrendiek a tatárjárás után 1501-ben. Poroszlói Miklós püspök 1355-ben a székesegyház északi oldalán a Boldogságos Szűz tiszteletére kápolnát épít nyolc oltárral, amely az Aranyos Szűz társaskápolnája néven szerepel. Vilmos püspök idejében, 1367-ben Nagy Lajos megalapítja a pécsi egyetemet. 1387—88. folyamán Horváthy János Baranyavármegye főispánja lázadást szít és elfogja Nagy Lajos özvegyét, a lázadók Pécsen is megstromolták, de a várat nem tudták elfoglalni, így a várost pusztították végig, a szerzetesek templomait, rendházait fosztogatták. 1393-ban Pécsen ispotály, kórház van. Zsigmond 1408-ban ismételten meglátogatta Pécsen, 1416-ban pedig itt tartotta az országgyűlést. Henrik püspök 1428-ban közel a székesegyházhoz templomot épít Szent Mór és társai tiszteletére. 1457-ben Angeli János bíbornok elrendeli, hogy a végrendelet nélkül elhunyt pécsi kanonok vagyona a székesegyház újjáépítésére, fenntartására és egyéb szükségleteinek fedezésére fordítandó. Egy 1424. évi okmány említést tesz pécsi bíróról és esküdtről. 1476-ban Mátyás ismét Pécsen tartja az országgyűlést. Ezidőben egy 1462. évi pápai bulla értelmében teljes búcsút nyernek mindazok, akik a pécsi székesegyház meglátogatásakor 4 arany forintot áldoznak a török elleni harcok segélyezésére. Pécs lakossága ezidőben teljesen magyar, mert egykorú okmányok szerint Huendler Vitus püspöki suffraganeus azért kívánkozott el Pécsről, mert nem tudván magyarul még német nyelvű szolgaszemélyzetre sem tudott szert tenni. Hampo Ernesztus Zsigmond püspök idejében Corvin János egy időre Pécsen rejti el a Szent Koronát. (1491.) Ugyanebben az évben Kinizsi Pál Ulászló utasítására várvizsgálatot tart a pécsi várban. Hampo Ernesztus többek közt felépíti a belső vár déli kaputornyát, amelyet címerével díszítettett. (1498.) 1501-ben Jakab barátal kifestette a székesegyházat, ezidőbe esik a székesegyház korábbi famennyezetének boltozattal való kicserélése is. Ulászló 1495-ben hosszabb ideig tartózkodik Pécsen. Szathmáry-Szakmáry püspök (1505—1521.) ugyancsak nagyszabású építőtevékenységet fejt ki, kibővíti a püspöki palotát, a székesegyház délkeleti tornya előtt, az ott álló románkori kápolnát kiegészítve, valamint a Tettyén palotákat épít, sokat áldoz a székesegyházra is. A mohácsi vész után 1541-ig Pécs János király pártján áll, bár Ferdinánd politikai célzat-

tal 1528. évi okmány szerint mentesítette a várost 12 évre az adótól, ha többek közt a várfalak helyreállítására gondot fordít, ez nem térítette el János hűségétől. János több alkalommal meglátogatta Pécsét, így 1531-ben, 1535. és 1539-ben. Halála után híve, Athinai Simon cselével elfoglalta a várat Kákonyi Jánostól, majd Ferdinánd pártjára állott és 1541-ben sikerrel állott ellent a Buda megvételeéről Pécsre érkező Szulejmán hadainak. Pécs 1545. július 20-án kerül a török kezére, kardcsapás nélkül. Istvánffy szerint a város falai igen elhanyagolt, megromlott állapotban voltak, több helyen összeomlottak és a vár mögötti magas hegyek miatt sem lehetett komolyabban védeni. A vár védői élén a püspökkel meg sem kísérelték a vár megerősítését, védelmét, hanem javaikkal együtt elmenekültek. A várat Casson vajda szállta meg. A közel másfélszázados török hódoltság után első ízben Zrinyi és Hohenlohe kísérelték meg Pécs visszafoglalását. 1664. január 28-án szállt Pécs alá a cca 26.000 főből álló, ostromágyúkat nélkülöző sereg, a várost rohammal elfoglalta, azonban a várral nem tudott megbirkózni és dolga végezetlen távozott. 1686-ban Makár János 3000 horváttal a külső várat ismét elfoglalta, a belső vár azonban sikerrel állt ellent és a kirohanó török érzékeny veszteséget okozott csapataiban. Badeni Lajos ugyanez év október 16-án érkezett Pécs alá, a külső várat kardcsapás nélkül elfoglalta, majd 17-én megkezdte a futóárkok ásását és a vár lövetését. Október 21-én már akkora rések tátongtak a falakon, hogy eredményes rohamra kerülhetett sor, de Buonvisi szerint egy menekülő elárulta a belső várba vezető vízvezeték helyét, amely a Petrezselyem forrásból vezetett a várárkon át. A vezeték felrobbantása után harmadik napon ivóvíz hiánya miatt a vár szabad elvonulás feltételével megadta magát. Pécs még kétszer szenvedett át kisebb jelentőségű ostromokat, 1704-ben először a kurucok, majd a rácok ostromolták és foglalták el, komoly hadműveletről azonban már szó sem volt.

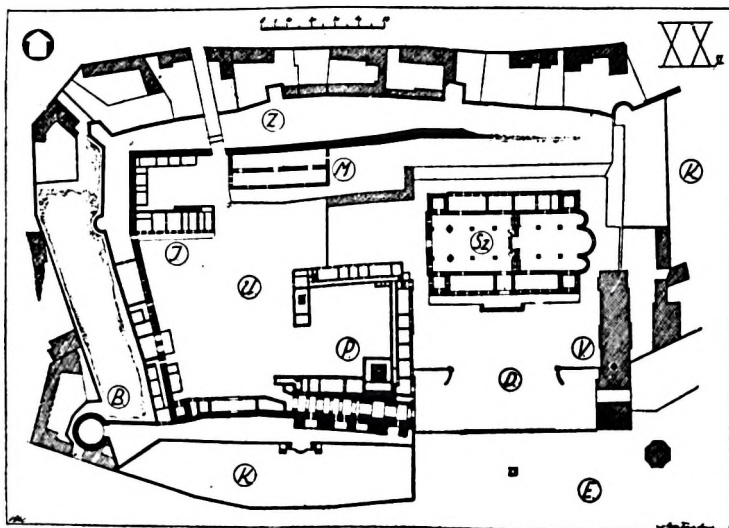
Pécs 1780-ban emelkedett a szabad királyi városok sorába, ezzel a külső vár falai a város tulajdonába mentek át, egyszersmind megkezdődött az erődítmények tervszerű lerombolása is. Magában a belső várban a székesegyház első, nagyobbszabású átépítése, a XIX. század elején végrehajtott Pollák féle átalakítása indította meg a folyamatot, először a déli kapu került sorra, ezt követte a déli és keleti falszakaszok maradványainak megszüntetése, a csatlakozó várárkok betömésével. A külső várban a város természetes fejlődése feszítette szét a várfalak által megszabott szűk kereteket, a főforgalmi úton elbontották a várkapukat, a várfalak meghagyott részeihez, a várárkok fölé házsorok épültek. A püspöki palota egy ideig még a városparancsnok birtokában volt és csak 1703-ban kerül vissza a püspök kezére.¹⁰

¹⁰ L. Várady-Német: Baranya multja és jelenje, Pécs, 1897. II. k. 222, 233, 254, 278, 292, 295, 297, 318, 319; 324; 329; 340; 352; 353; 357; 359; 362, 365, 397, 414—

A pécsi belső vár rekonstruálható legkorábbi állapota.

A pécsi belső vár legkorábbi, hibaforrás nélkül rekonstruálható állapota a török hódoltság idejére rögzíthető. A XVII. századi állapot nagyjából megfelel ennek a helyzetnek és mint a bevezetőben említettük, e célra rendelkezésünkre állanak Haüy és Hermannng rajzai. De segítségül szolgálnak a ma még elég nagy terjedelemben fennálló falrészletek is. Bár ezek feltárása és részletes vizsgálata különböző okoknál fogva nem történhetett meg, a rendelkezésre álló adatok mégis elegendőnek látszanak arra, hogy a törökkori állapot lényegében rekonstruálható legyen.¹¹

Haüy és Hermannng terveinek szakszerű leolvasásához feltétlenül szükséges a mai állapot részletes megismerése, ezért bizonyos sorrendi felcseréléssel a mai állapot vizsgálatából kell kiindulnunk. (3. kép.)

3. kép.

A belső vár ma fennálló falrendszerei általában három csoportra oszthatók. Határozottan megállapítható egy belső övezet, amely a püspöki palota déli homlokzatából indul ki és nyugat felé egy nagyobb méretű saroktoronyig tart, itt észak felé megtörik, egyenes vonalban foly-

416, 468—472, 480—482. és stb. 1., továbbá Szőnyi: Pécs, Utmutató tárgymutató szerinti irodalommal, szerző: Pécs középkori műemlékei, Technika, sajtó alatt.

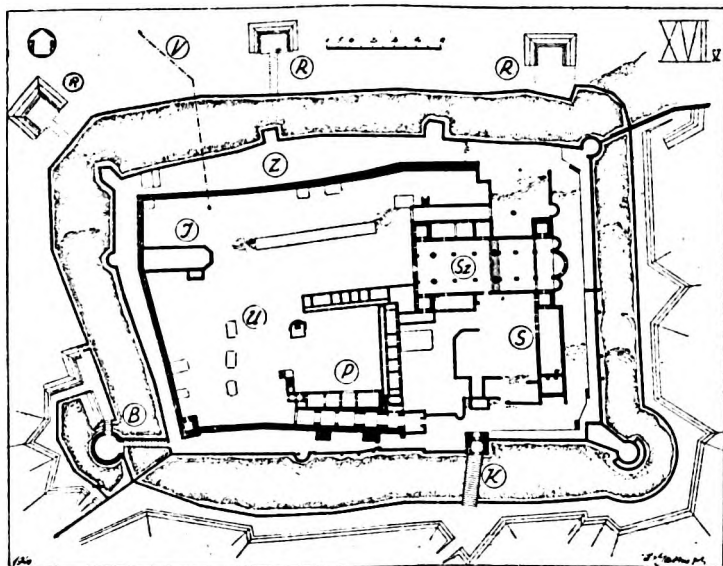
¹¹ A belső vár és épületei a székesegyház és várplébánia, valamint ezek területe és a székesegyház előtti tér kivételével a pécsi püspökség magántulajdonát alkotják. Kivételt képez a nyugati és északi várak területe, amely kisebb, nagyobb parcellákra osztva, magánosok birtokában van. A várfal tövébe rendszertelenül épített házak, ezeknek önkényesen a fal csonkításával készített pincéi, stb. jogi problémák sorát okozták már eddig is. E területek tervszerű kisajátítása folyamatban van. A magántulajdonban lévő várfalakon és építményekben vizsgálat eddig nem volt lefolytatható.

tatódik egy kelet-nyugati irányú melléképületig, innen kis megtöréssel tart a belső öv északnyugati sarokpontjáig, ahol derékszögben törik kelet felé és a magtár mentén elhaladva a székesegyház középtengelyénél falsonkban végződik. A falat az említett délnyugati saroktoronyon kívül más torony nem szakítja meg. E belső övezetet párhuzamosan követi egy külső övezet, amelynek déli szakasza a püspöki palota déli oldalán fekvő kert támfalában jelentkezik, nyugati végén csatlakozik a délnyugati irányból érkező külső várfallal, majd északra folytatódva, kisebb törésekkel és egy félkörű faltoronnyal tagozva fejeződik be az északnyugati sarkon egy sokszögletes faltoronnyal, innen kelet felé halad szabálytalan törtvonallal és két szögletes faltorony beiktatásával végződik az északkeleti sarok köralaprajzú saroktoronyában, ahol a külső vár másik ága is csatlakozik. A székesegyháztól keletre és délre mind a külső mind a belső övezet teljesen hiányzik és műtszázadi térrendezéseknek, építkezéseknek esett teljes egészében áldozatul. A délnyugati sarokban barbicanszerű kaputorony van, amely kisebb falszakaszokkal csatlakozik a külső övezethez, illetve a városfalhoz. A várárok a püspöki palotától délre, továbbá a nyugati és északi oldalon érzékelhető, a nyugati oldalon teljes egészében megvan külső támfalazatával együtt, az északi és déli oldalon, pedig a mai kerítések, illetve épületfalak vonalából olvasható le a külső támfal vonala. A székesegyháztól délre és keletre a várárok már nem ismerhető fel, a térrendezés szüntette meg. A falak harmadik csoportját tehát a várárkokat kívülről határoló, erősítő támfalrendszer alkotja. A falazatok anyaga felületi vizsgálata szerint pécskörnyéki terméskő, természetesen az évszázadok folyamán számtalan bővítésnek, toldásnak, pótlásnak esett áldozatul. Különösen a belső övezet északnyugati részén érzékelhetők sűrű sorokban egymás felett a különböző korú magasítási rétegek. A délnyugati barbican mutatja még a legegységesebb képet, csupán felső pereme javított. Két románkori kulcsos lőrés és ugyancsak középkori, felvonóhidás, csigás kapuja teljes egészében áll. Néhány lőrés látható az északkeleti saroktorony falazatában is. Egy kis, csúcsívesen falazott, befalazott ajtócska jelentkezik a külső övezet nyugati oldalán, néhány erősen megrongált lőrés és falnyílás a külső övezet faltornyain. Amennyire az eddigi vizsgálatokból megállapítható, a külső és belső övezet falrendszerének közét csak később töltötték ki földdel, legalább is olyan magasságban, ahogy az ma jelentkezik, így tehát a hazánkban szokásos egyszerű bástyás megerősítés itt is jelentkezik a két öv közötti zwinger felhasználásával. Különösen figyelemreméltó a nyugati övezetek közti tömb, ahol az említett ajtó és falnyílások tanúsága szerint a feltöltés alatt kazamatáknak is kell lennie, ezek lejárata, rendszere azonban még nem volt megállapítható.

Maga a püspöki palota szerves része az erődítménynek, déli falazata a belső öv alkatrésze. A székesegyház viszont ma függetlennek látszik, kétségtelen azonban, hogy már a középkorban kiépített toronyrendszerével feltétlenül szerves alkotórésze volt a védelemnek.

Ami a belső várnak a környező terepszintekhez viszonyított helyzetét illeti, ez különösen az északi, illetve északnyugati irányból mondható igen kedvezőtlennek. (l. 1. sz. kép). Maga a vár a Mecsek déli lejtőjének egyik nyulványán helyezkedik el, tőle északra közvetlenül dombhát emelkedik, az erődövek közti zwinger mesterségesen emelt talajszintje itt alig magasabb, mint a várak külső partja, így a domboldalról aránylag nem nagy távolságról már a vár egész belterülete áttekinthető. E tény egyik legfontosabb bizonyítéka annak, hogy a vár nem tervszerű haditechnikai elgondolás eredménye, hanem függvénye azoknak a már említett ősi adottságoknak, amelyek a püspökség szentistváni székesegyházának helyét is kijelölték. És mintegy determinálták a püspökség védelmét célzó erődítmény helyét, amelynek kiépítése, továbbfejlesztése kényszerű, már eleve jóformán céltalannak látszó kísérlet volt, különösen attól az időtől kezdve, amikor a tüzelőfegyverek feltalálása és kifejlődése a várvédelem és várostrom újabb feltételeit állapították meg.

Haüy alaprajza megfelel a fent vázolt mai állapotnak és adatai azt szervesen kiegészítik. (4. kép.) Haüy rajza szerint a székesegyház

4. kép.

épülete és magának a püspöki palotának keleti oldala is bekapcsolódik a belső övezetbe, annak keleti záródását adják, a székesegyház tornyai tehát védelmi szerephez jutnak. A külső övezet szabályo-

san záródik a keleti és déli oldalon, a délkeleti sarkon pedig kiépített saroktoronyban végződik, amelyet szárnyfalak csatolnak a külső övezetnek. E saroktorony helyén ma nyolcszögű kertiépület áll. Haüy terve mutatja a várak koncentrikus rendszerét is, a székesegyház előtti déli felvonóhidás várkaput. Haüy rajzán ezenkívül még egy külső erődítményvonalat is jelez a várak külső oldalán, amely a barbacántól indul és a déli, majd keleti oldalon haladva, az északkeleti városfal-csatlakozásnál végződik, tehát a külső vár felé mutat még egy külső védelmi vonalat. Sajnos ma már nem állapítható meg, hogy e vonal tényleg elkészült-e, avagy Haüy javaslata volt, Hermannng terve ugyanis egyáltalában nem utal rá. Hasonlóképen nem jelzi Hermannng azt a három földbástyát sem, amelyeket Haüy a belső vár északi oldalán jelez a várarkokon kívül és „redoutte” elnevezéssel lát el. A várarkon kívüli erődítményvonal teljesen földmű, a glacison belül cölöpsor és padka foglal helyet, alaprajzilag pedig az akkor szokásos olasz típusu védelmi rendszer egyszerűbb megoldását mutatja.

Haüy rajzának részletesebb vizsgálata során néhány homályos pontra kell még rámutatnunk. Így kérdéses a belső övezetnek a székesegyház északi oldalához való csatlakozása, ahol az aránylag nagy vastagságú fal csak egészen gyenge, védelmi szempontból jelentéktelen falszakaszokkal csatlakozik a székesegyház tömbjéhez. Mivel Koller Prolegomenájában közölt a székesegyházi homlokzatok, de Haüy rajza is a székesegyház északkeleti tornyához csatlakozva egy ismeretlen méretű és rendeltetésű épületet jeleznek, amelynek egy alapfalrészletét 1922-ben Szőnyi is megtalálta, valószínű, hogy itt egy északi irányú nagyobb épület állott és a belső övezet eredetileg ehhez csatlakozott. Mivel az 1686. évi ostrom már említett rajza az ostromütegek állását éppen ebből az irányból jelzi, valószínű, hogy az ostromnak ezen épület esett áldozatul, ezért jelez Haüy és Hermannng is e legkényesebb sarkon csupán falmaradványokat. Másik homályos részlet a külső övezetnek keleti oldala, ahol a ma is jelentkező igen nagy lejtésű terepszint miatt egytagú várak nem képzelhető el, de magának a külső övfalnak is lépcsőnek kellett lennie. Hermannng itt már csak támpillérekkel megerősített vékonyabb falazatot jelez, míg Haüy rajzából a fal mögött padkás bástya és lőréses védőmű olvasható le, sajnos azonban a kisléptékű másolatból a helyzet véglegesen nem tisztázható. A várplébánia pincéjében végrehajtott ásatások során csak a Hermannng által jelzett falrészletek kerültek elő. Itt meg kell emlétenünk, hogy bizonyos szerkezeti okoknál fogva feltételezhető volna az is, hogy a várplébánia pincéje, vagy annak egyes részletei őrzik Haüy külső övezetnek kazamatáit, ebben az esetben a talált falak korábbiak volnának. Viszont Hermannng rajza erre semmi támpontot sem nyújt. Homályosnak látszó részlet a székesegyház előtti tér beépítése is, ahol

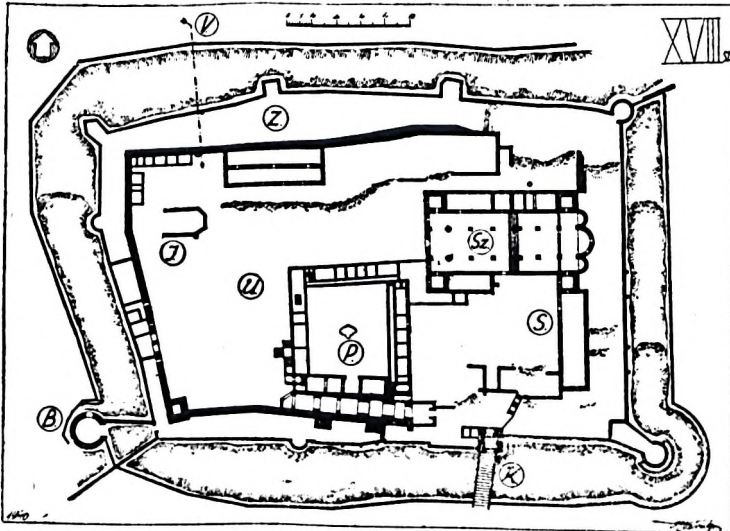
nyugatról a püspöki palota tömbje, keletről a székesegyház délkeleti tornyához épített Szathmáry-féle palota közt ábrázol Haüy és Hermann is különböző falrendszereket. A Szőnyi-féle 1922. évi ásatások, valamint a II. számú sírkamra 1939. évi feltárása alkalmával előke-
rült alapfalrészletek egy része e falakkal összeegyeztethető, más részük viszont Haüy és Hermann rajzainak nem felel meg.

Haüy rajzai minden egyéb kérdésre pontos és kimerítő választ adnak. Így pontosan rekonstruálható a püspöki palota akkori állapota, amelynek ma is fennálló, hosszú, sötét kapualja adta az összeköttetést a belső övezet által körülzárt várudvar és a külső övezet között. E folyosó előtt Haüy által jelzett négyszögű építményt Szőnyi toronynak tartotta, a püspöki palota padlásán végrehajtott vizsgálatok alapján azonban kétségtelenül kiderült, hogy ez csupán egy alacsonyabb, esetleg nyitott előtér volt, kapuvédő, mert a toronyszerű falmagasítás az épület délkeleti sarkán állott. Ezt bizonyítja a dél, kelet és nyugati irányban határozottan megállapítható, gótikus erkély, amely a padlásszint magasságában, azaz mai értelemben az épület harmadik emelet-sorának megfelelően helyezkedik el, ez előtt még egy külön torony nem tételezhető fel. A püspöki palota lépcsőháza Haüy idejében nyitott volt és a déli szárny nyugati végén foglalt helyet. A folyosó északi oldalán lévő helyiségek földszintjén a középkori boltozatformák ma is érzékelhetők. A kazánházban talált középkori falazatok a püspöki palota középkori eredetét kétségtelenné teszi. A püspöki székesegyház rajzát Haüy hitelesen adja, de jelzi a két épület közti összeköttetést is, amely a belső övezetet zárja. Haüy jelzi a belső övezet nyugati falához csatlakozó templomot is, amely a várbeli társaskáptalan céljaira szolgált, ennek alapjaira épült a mai udvarmesteri lakás épülete. Jelzi Haüy a már említett Szathmáry féle palotát is, valamint a várbeli épületek egész sorát, amelyek ma már csekély kivétellel megsemmisültek. Haüy rajzáról pontosan leolvasható a vízvezeték becsatlakozási helye is, itt ma is víztartó medence van. A déli várárok kútja már megsemmisült, a székesegyház mögötti kútát ma Berényi püspök barokk kútkávája díszíti. A székesegyháztól délre, közvetlenül a homlokzat előtt malmok állottak, a székesegyház főbejárata tehát, mint az Evlia Cselebi leírásából is kiderül, a nyugati oldalon volt, a déli kapú és altemplombejárat alárendelt szerepű volt.

Haüy metszeta rajzai meghatározzák a védelmi övezetek védőrendszerét is, így a külső övezet falsíkján belül faszerkezetű építmény vonult végig, ebből viszont következik, hogy Haüy idejében a külső övezet falai vagy a mainál magasabbak voltak, vagy a feltöltés nem volt még a Zwingerben olyan mérvű, mint ma.

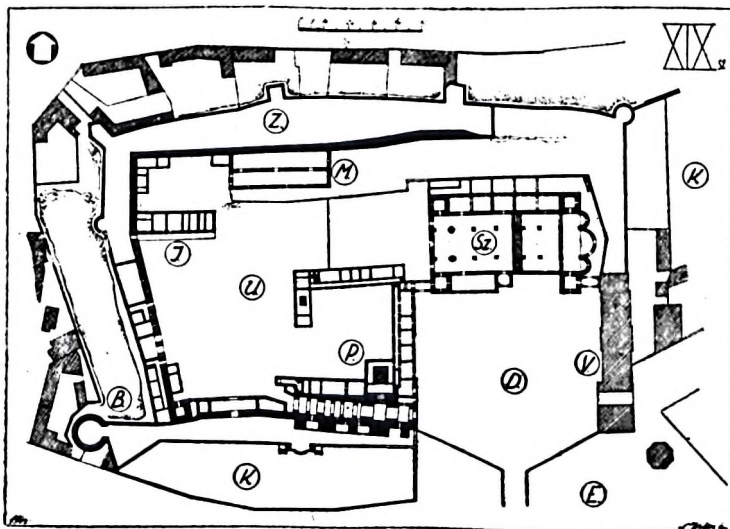
A török hódoltság korabeli állapot nagyjából hasonló volt, kérdéses csupán a külső földmű. Hermann idejére (5. sz. kép.) a Haüy-féle

egységes állapot már lényegesen romlott. Bár a védelmi övezetek zárt-sága még fennmaradt, azonban megszűntek a Haüy által jelzett különleges védelmi berendezések, a székesegyház előtti tér épületei romokban heverték, a belső öv északi falához magtár épült, a nyugati falközt gazdasági épület töltötte ki, a barbacán védelmi rendszere is megszűnt. Hermannng itt már a hidat sem jelzi.

5. kép.

A XIX. században megtörténik a belső vár déli és keleti oldalának lerombolása és a terület közbeiktatott sétaterrel szervesen bekapcsolódik a külső vár, város testébe (6. sz. kép.). Határolásuk egymás közt

6. kép

megszűnik, lassan a köztudatból is kiveszik az a zárt elkülönülés, amely a XVIII. században még erősen érzékelhető. A belső vár beleolvad a városba, a székesegyház nyugati oldaláról a déli oldalra esik a hangsúly, Pollák, majd Schmidt a székesegyház déli oldalára hord fel hatalmas kőkulisszát. A belső vár megmaradt falrészei pedig behúzódnak a püspökkert lombjai mögé, odarejtőznek a tövükbe épített házacskák tetői közé és ma már a pécsiek nagy része sem tudja azt, hogy a középeurópai viszonylatban is jelentős középkori vár tövében él.

A pécsi belső várnak a török hódoltságot megelőző állapotát illetőleg véglegesen természetesen mindaddig nem mondhatunk, amíg tervszerű, minden részletre kiterjedő feltárássra nem kerülhet sor. Anynyit azonban már az eddigi adatokból és vizsgálatokból is kétségtelenül megállapíthatunk, hogy a ma fennálló falak, falrendszerek magja, de maga az egész erődítési rendszer is — leszámítva az újabbkori hadviselésnek megfelelő bástyás kialakításokat, pótlásokat — még a tüzelőfegyverek feltalálását és elterjedését megelőző időkből, a középkorból származik. Bár a lőporral töltött fegyverek XIV—XV. századbeli kifejlődése és a haditechnika szükségszerű átalakulása még nem jelentette azt, hogy különösen ennek korai időszakában ne alkalmazzák még, némi átalakítással a középkori formákat, a pécsi püspökség szent-istváni eredete eleve kizárja azt, hogy a pécsi belső vár megépítésére csak a XIV—XV. században került volna sor. De még arról sem lehet szó, ebben az időben történt volna meg a korábbi, egészen primitív rendszer falszerkezetű átépítése. A pécsi belső vár még a ma érzékelhető, csonka formájában is tipikusan középkori, maguk a védendő épületek is kétségtelenül középkoriak, mai formájukban is középkori magot takarnak, amely a magyar középkor korai időszakából származik, teljesen valószínűtlen tehát, hogy a védelmükre szolgáló erődítményrendszer a korabeli átlagnál gyengébb, alacsonyabbrendű lett volna. A még fennálló falazatok már említett többszörös rétegződése azt bizonyítja, hogy a falakat ismételten felmagasították, alig vitatható tehát, hogy a belső vár erődítményrendszere lényegében már a tatárjárás előtt kiépült és a további évszázadokban csupán korszerű továbbfejlesztésére volt szükség. Ezt bizonyítja az is, hogy például az északnyugati sarokfaltorony töve kőalaprajzú, bár felépítménye szögletes, viszont a tőle délre álló közbülső, félköralakú faltorony töve négyzetes, e tövek azonban nem lábazatszerűek. Bizonyos tehát, hogy a további vizsgálatok a pécsi belső vár kialakulási folyamatát tisztázni fogják és megoldják erődítményrendszerének rejtélyét.¹²

¹² L. szerző: i. m. 164 és k. 1, továbbá 188. és k. 1.

V. Külső vár, belváros.

A külső vár (1. sz. kép.) falrendszere ma már csak nyomokban érzékelhető, egyes összefüggő falszakaszai a belváros északi peremén jelentkeznek, a káptalani házak kertjeinek határvonalán, a Papnevelő-intézet, Vármegyeház, valamint a Papnövelde-utca peremén épített lakóházak telekhatárán. A keleti és déli oldalon kisebb szakaszokban, tűzfalként felhasználva fordulnak elő, nyugaton néhány falszakasz a Ferencrendiek telkén és a Klimó-utca vonalán érzékelhető. Nyomvonal azonban a belváros beépítéséből a csatlakozó telekhatárokon pontosan leolvasható és rögzíthető. Haiy és Fölsinger rajzai a városkapukat is jelzik, ezek egyike az Inczedy Dénes-utca torkolatában, másika a Király-utca keleti végén foglal helyet, harmadik az Irgalmasok-utcajában állott, a negyedik pedig a Ferenciek-utcajában, a Ferencrendi rendház szomszédságában foglalt helyet. Egyszerű, négyszögű építmények, különösebb jelentőség nélkül. A kapuk között félkörű, vagy szögletes faltornyok szakították meg, ezek egyrésze részben beépítve, részben szabadon ma is érzékelhető.

A falak terméskőből készültek, aránylag vékonyak, különösebb védelmi szerepük alig lehetett, a várost komoly támadás ellen védeni sohasem tudták. A Papnövelde-utca vonalán pártázat nyomai is érzékelhetők, egyébként valószínűleg faszerkezetű vívőjárdával voltak ellátva, a gerendacsatlakozások helyenként pontosan felismerhetők. Végleges megállapítás részletes műemléki felmérés és vizsgálat nélkül alig tehető. A falak zöme magántulajdonban van, különösebb védelemben nem részesül. A városrendezés egyes falszakaszok védelmét programjába iktatta.

Különös figyelmet érdemel a külső vár falának a Ferencrendiek telkét határoló szakasza, ahol a múlt században még római téglákból készült boltív volt látható. A rómaikori állapotra irányuló kutatásokból máris alaposan valószínűsíthető az, hogy a külső vár körítő falának e részlete római eredetű. Az indokolatlanul kiszögellő falrészlet ugyanis alig illeszthető bele a körfal másutt mindenütt folyamatos, a terepviszonyok által sem zavart egyenletes vonalába. A kérdés megoldása további kutatómunkára vár.¹³

Pécs.

Gosztonyi Gyula dr.

¹³ L. szerző: i. m. 156. és 178. és kk. 1.

Rajzmelléletek szövege.

1. sz. rajz. Pécs belső és külső vára a török hódoltság idején Haüy rajza alapján. Jelmagyarázat: csatlakozó útvonalak: 1. Szigetvár, 2. Siklós, 3. Buda, 4. a hegyvidék felől; városkapúk: 5. szigeti kapú, 6. siklósi kapú, 7. budai kapú, 8. hegyi kapú (Vaskapú, Ujkapú); egyéb: 9. belső és külső vár összekötő útvonalai, 10. belső vár nyugati kijárata és barbancja, 11., 12. feljáró a belső vár külső övezetébe, 13. belső vár, 14. a belső vár északi erődítményei (Redoutte), 15—22. a török templomok, 23—25. török fürdők, 26., 27. kutak (sandervár), 28—29. iskolák (medresszék), *M.* Mindenszentek temploma, *Sz.* szigeti külváros, *B.* budai külváros. A vonalkázott területek a török hódoltság végén telkekre osztott és beépített városterületeket jelzik, az eredményvonalak a mai úthálózatot mutatják; *X.* ostromütegek állása és tűziánya 1686-ban.

2. sz. rajz. A belső vár és az ókeresztény temetőterület viszonya. A belső vár ábrázolt rendszere a Haüy féle állapotot tünteti fel. Jelmagyarázat: *Sz.* székesegyház, keleti része valószínűleg ókeresztény bazilika helyén, *P.* püspöki palota, *B.* barbacan, nyugati kijárat, *K.* déli főkapú híddal; ókeresztény temetői épületek: *a.* hét-karéjos ókeresztény temetői épület, *b.* cella trichora, *c.* I. sz. festett sírkamra kápolnával, *d.* II. sz. festett sírkamra kápolnával, *e.* festetlen sírkamra, *f.* festetlen sírkamra, *g.* festetlen sírkamra, *h.* festetlen sírkamra kápolnával, *i.* festetlen sírkamra kápolnával.

3. sz. rajz. A belső vár mai állapota. Jelmagyarázat: *Sz.* székesegyház, *P.* püspöki palota, *V.* várplébánia, *M.* püspöki magtár, *J.* udvarmesteri lakás a Szt. János templom helyén, *B.* barbacan, *Z.* zwinger, ma kert, *D.* dómter, *E.* Erzsébet sétatér, *K.* püspöki és káptalani kertek a várárok helyén, *U.* belső vár udvara.

4. sz. rajz. A belső vár állapota a török hódoltság végén, Haüy rajza szerint. Jelmagyarázat: *Sz.* székesegyház, *P.* püspöki palota, *S.* Szathmáry püspök palotája, *J.* várbeli társaskáptalan temploma, *U.* belső vár udvara, belső erődöv, *Z.* zwinger, külső erődöv, *K.* déli főkapú híddal, *B.* barbacan és nyugati kijárat, *R.* redoutte, északi védőművek, *V.* vízvezeték nyomvonala.

5. sz. rajz. A belső vár állapota a XVIII. században Hermanng rajza szerint. Jelmagyarázat: *Sz.* székesegyház, *P.* püspöki palota, *S.* Szathmáry püspök palotájának romjai, *J.* várbeli társaskáptalan templomának romjai, *U.* belső vár udvara, belső erődöv, *Z.* zwinger, külső erődöv, *K.* déli főkapú, híddal, *B.* barbacan és nyugati kijárat, *V.* vízvezeték nyomvonala.

6. sz. rajz. A belső vár állapota a XIX. században. Jelmagyarázat: *Sz.* székesegyház, *P.* püspöki palota, *V.* várplébánia, *M.* püspöki magtár, *J.* udvarmesteri lakás a társaskáptalan temploma helyén, *B.* barbacan, *Z.* zwinger, *D.* dómter, *E.* sétatér, *K.* püspöki és káptalani kertek a várárok helyén, *U.* püspöki palota udvara.

PÉCSI TŰZOLTÓSÁG A XVIII. SZÁZADBAN.

A török hódoltság után, a XVII. század végén s a XVIII. század első harmadában a pestis és egyéb járvány szinte időszakosan jelentkezett Pécsen s az ellene való védekezés többször készítette a várost kollektív elhatározásokra.

E természeti csapások mellett mégis a gyakori tüzesetek ártottak Pécsnek a legtöbbit. A török utáni első évtizedekben ugyan a tanácsülési jegyzőkönyvek nem tesznek említést a tűzpusztításokról, mindaddig, míg nem a város fejlődése érdekében az ezekkel való törődés a Tanács egyik legfontosabb hivatalos gondját képezte.

Ha megfigyeljük Pécsnek legrégibb, 1695. évi összeírásának, mondhatnánk primitív telekkönyvének, demografiai adatait, ott a következőket láthatjuk. Ezidőben Pécsen 335 ház szerepel összesen, amihez felvették a török mecseteket, romokat és a tetőnélküli, egyébként sértetlen falú házakat is. A 335 ház közül (latinnyelvű eredeti összeírás a városi, levéltárban) 51 ház elhagyatva, teljesen romokban hevert, 15 pedig tető nélkül állt. Ez együttvéve 66 objectum, vagyis Pécs akkori összes házainak 20 %-a. Minden ötödik ház romokban! A romok nemcsak a törökkel lezajlott utolsó harcok eredményei, hanem a gyakori tüzek maradványai is. Erre utalnak a tetőnélküli sértetlen falak. A házak elenyésző része, mindössze hét volt eséréppel fődött, a többi szalmával, zsuppal, s igen ritkán faszindellyel, e rendkívül gyúlékony anyagokkal. A tetők felépítése kérdésében csak 1763. évben döntött a városi Tanács, a nagy pécsi tűzvészek után.

A török utáni első két évtized tüzeit nem ismerjük, mert az 1686. évi felszabadulás és az 1704. évi kettős, rác és kuruc betörés közötti időszak összes iratai elpusztultak a Tanácsház, vagyis a városháza leégésekor. Írásbeli emlékek nélkül a tüzesetekre következtethetünk egykorú s hasonló felépítésű városok tüzeinek leírásából, továbbá a XVIII. századnak írásban megörökített tüzeiről. Következtetésünket alátámasztja az 1723. évi pécsi összeírás is. Mielőtt azonban ismertetnénk ezt az összeírást, szükséges röviden megismernünk az 1695. és 1723. évek között Pécs lakossága összetételében végbement változást, amennyiben ez kérdésünkhöz is tartozik.

Az 1686. évi török felszabaduláskor, minden kétséget kizáróan megállapítható az 1698. évi népösszeírásból (eredeti az Országos Levél-

tárban, másolat a városi levéltárban), hogy egyetlen német lakos sincs Pécsen. A felszabadítástól az 1698. évi conscriptio idejéig eltelt 12 év alatt 84 német családot telepítettek ide. De ugyanekkor érkeztek magyarok is, — legtöbben Kecskemétről, — valamint más, déli szláv, bosnyák keverék népek is. Az 1698. évi összeírásban szerepel 155 oly magyar, ki már a török alatt is itt élt; 29 olyan, ki Horvátországból; 195 Magyarország egyéb helyéről, 185 pedig ismeretlen helyről jött. Összesen 542 magyar élt Pécsen. Mindezekkel csak arra utalunk, hogy ezeitől rohamos lakosságemelkedés volt Pécsen, ami demografiai változást is vont maga után. Az elhagyott telkeket, romokat birtokba veszik. Építkeznek, mert az 1695. évi összeírásban szereplő s lakható 269 ház nem elegendő a növekvő lakosság befogadására. De bekövetkezik a város történelmében a tragikus 1704. év. A lakosság harmadrészét lemészárolták a kuruc, s rács csapatok; a város nagyrésze a lángok martaléka lett. A csapás oly nagymérvű, hogy évekig gazdasági s lelki aléltóságban él a város. A támadt néphézagot Bécs új jövevényekkel pótolja. Magyarok is érkeznek és Pécs talpraáll. 1710-ben újra felépíti a városi élet jelképét és tényleges műhelyét, a Tanácsházat. A helyzetről hű képet ad az a levél, amit a Tanács 1710. február 15-án intézett a Káptalanhoz. Szállítókocsikat kért kiségetésül, hogy az 1704. évben hamubamerült utcatorok szomorú maradványait elhordhassák. A káptalan már 5 nap mulva válaszol kedvezően, kifejezve abbéli reményét, hogy a város kormányhatósága, a püspöki szék sem emel majd kifogást a segítség ellen.

A város újjáépítése megkezdődött. De a bekövetkező tűzveszélyt ekkor növelte az, hogy a szegény családok házaikat sűrű csoportban, — mint fecskék fészkeiket, — a városfalhoz ragasztották, mert így a kész városfallal egy oldal felépítésének a terhétől szabadultak. Legtöbb tűz a várfal keleti és nyugati tövéből indult, északiból kevesebb, a település gyérsege miatt, u. is a Mecsek felé emelkedés terepviszonyai az építkezéseknek nem kedveztek, másrészt a városfal északi vonalába vágott, úgynevezett Kaposvári Kapút a török felszabadulástól 1727. évig állandóan zárva tartották s csak egy keskeny személyforgalmas kapút hagytak nyitva. A várfalak Budai- és Szigeti-elővárosi részein tömött proletárszegély alakult ki, alacsony, egyszoba-konyhás, szalmával fedett házikók soraiban. Ennek, a mondhatnánk kunyhónegyednek nagy részét nem a civilizáció, hanem az 1744. évi pécsi tűzvész tüntette el, más régi, történelmi értékű néhány építménnyel együtt. Az 1704. évi indulás s az 1723. évi összeírás között csaknem húsz év eltelt, újabb népmozgalommal, a városi Tanácsot foglalkoztató számtalan adásvételi szerződéssel, telek- és házfoglalásokkal, új utcatorok megszületésével. Az 1704. évi pusztulás nyomai nagyrésztben eltűntek. Mégis elgondolkozunk az 1723. évi összeírásnak a következő adatain:

Házak száma:

Belvárosban:	—	—	—	—	—	—	—	456
Budai elővárosban:	—	—	—	—	—	—	—	135
Szigeti elővárosban	—	—	—	—	—	—	—	163
								Összesen 754

Ugyanekkor az elégett házak romjainak száma:

Belvárosban:	—	—	—	—	—	—	—	49
Budai elővárosban	—	—	—	—	—	—	—	30
Szigeti elővárosban:	—	—	—	—	—	—	—	21
								Összesen: 100

Az 1695. évi összeírás 51 romjával szemben 1723. évben ennek kétszerese szerepel. Az emelkedést nem magyarázhatjuk csak az 1704. évi dúlással, mert ekkor a falak külső vonala mentén kialakuló elővárosoknak csak kezdetleges körvonala létezett még, s egyébként is az 1723. évet közvetlenül megelőző időben oly erős kiáramlás irányul az elővárosokba, hogy ez az 1704. évi dúlás nyomát eltüntette volna. Érdekes véletlen, hogy az 1695. évi összeírás egész Pécsen 51 romot sorol fel, míg az 1723. évi egyedül a két elővárosban ugyancsak ötvenegyet. Az utóbbi összeírás 100 romja, ami Pécs összes házainak 13%-a volt, csak a gyakori tüzesetekre utal.

Pécsnek a keleti és nyugati, újonnan kiépülő részével kapcsolatban tudatosan alkalmazzuk az „előváros“ nevet a külvárossal szemben, mert a két terminologia között fejlődési fokozatot érzékeltethetünk. Az elnevezés mögött, ha nem is mindig, sok esetben a multtal kapcsolatos kialakulás függése rejlik. Az olasz városokat, kiemelkedő térszínben építve, fallal vették körül. A városok emelkedő táján falonkivüli későbbi letelepedést hadászati okokból nem vették szívesen s így a falakon kívül, a lejtős alsó részben épültek meg az új részek. Innen nevezik a külvárosokat sobborgonak, amiben a sotto átalakulását sejtjük. Magyarországon kevésszer fordul elő az „alsóváros“ jelölés, de ha előfordul, az a térszín viszonyait jelzi. Pécsnek ma három külváros van: Budai-, Szigeti-külváros, a XVIII. században; Visnya- „telep“, most, a XX. században alakult ki. Néhány évvel ezelőtt egy olasz vendég az Üdülőszálló terraszáról ez utóbbi településre állandóan a subborgo, alsóváros nevet alkalmazta helyesen, mivel a „telep“ vagyis az olasz „kolonia“, mint városrész, csak kialakulása kezdeti állapotában létezik, lakóinak a városból való kitelepedése első éveiben. Amikor a „telep“ az anyavárosához hasonló szerkezeti képet mutat, azonos közlekedési és közművi kapcsolattal egybekötve, elővárossá (itt alsóvárossá), később pedig külvárossá alakul. A német Vorstadt is arra a ki-

alakító állapotra utal, amikor mint Pécs esetében is, legerősebb fejlődés a városfalak kapui előtt történt. A városkapuk a legkedvezőbb közlekedési lehetőségekhez alkalmazkodtak fekvésükkel s így érthető, hogy az új városrészek e közlekedési előnnyel egyrészt továbbéltek, másrészt a kapuk közelében közvetlen kapcsolatban állottak a magvárossal. A magyar nyelv azonban a kialakulási folyamatot időrendi megosztásban két szóval tudja megjelölni. Első fokozatban előváros, a fejlődés második fokozatában pedig külváros. Előváros, amit a városba jövet először érintünk. Előváros a szegélytelepülés. Ilyen volt a XVIII. században a Budai- és Szigeti-előváros. Amikor e két település, az 1785. évi népszámlálásra, külön városi tájegységgé fejlődött, külváros lett. Az előváros pedig térségben kijebb szorult s a mai három pécsi előváros: Gyárváros, Rácváros (ha idegen törvényhatósághoz is tartozik egyelőre) és nevezzük így, Alsóváros (Visnya-telep). Ezért tehát a továbbiakban is a már említett tudatossággal alkalmazzuk az „előváros” nevet.

Addig, amíg a két előváros építkezési viszonyai zavartalanul szolgáltattak könnyű alkalmat a tűzveszélyre, s amíg nem érkezett el a hivatalos tűzvédelmi szervezkedés ideje, csupán két lényegtelen mozzanat sikerére, a kéményseprők és városi kutak szerepére bízta mindössze a tűzelleni védekezést.

A városi kutakra vonatkozó legelső három adatunk 1712. évből származik, rövid időközökben egymásután. Április 9-én a jezsuiták a városi Tanácshoz fordultak azzal a kérelemmel (Városi Levéltár 1712.-Pag. 152.), hogy a város vizét saját költségükön bevezethessék a rendházukba. Itt a régi Szentháromság-téren (a mai Széchenyi-téren) levő rendházzal van szó, ami később a zircieké lett. A Tanács a kérelemmel kapcsolatban megvizsgálta a város vízviszonyait s megállapította, hogy a kérés nehézség nélkül teljesíthető, mert a városban nincs vízhiány. A vízbevezetés jogi kivizsgálására a Tanács kiküldte a városbíró, a városírnokot és még két esküdtet. Ugyanekkor tárgyalta a Tanács a polgárság abbéli panaszát is, hogy a városi közkutaknál nagy visszaélések folynak s azok használnak legtöbb vizet, kik semmi áldozattal sem járulnak a vízdíjhoz. Bár erre vonatkozólag részletes nyom nem maradt fenn a városi levéltárban, innen vehetünk tudomást a városi vízilleték kirovásáról. A panasszal kapcsolatban a Tanács ígéretet tett a vízdíj igazságosabb elosztására.

A vízszolgáltatás állandó hivatalos ellenőrzéséről az 1712. április 29.-iki (Városi Levéltár 1712. Pag. 159.) tanácsülés számol be. Bejelentették ekkor, hogy a kiküldött bizottság a városi kútszekrényeket átvizsgálta. A bizottság tagjai voltak: a városbíró, a városírnok, Schiller Gábor városi intéző, Bana úr, Jurkó Mátyás, Janesi Péter csizmadia és még egy kereskedő. Az említett „Bana úr” valószínűleg Bana

László püspöki prefektussal azonos, már azért is, mert a tanácsülési jegyzőkönyv megurazta. Jancsi Péter elmagyarosodott török származású polgár volt. Schiller Gábor a városi intéző asztalosmester volt, s már 1700. augusztus 22-én pécsi polgárságot nyert. Egyébként a kútak vizsgálatának gyakori voltát igazolja ugyanez évnek június 3-án tartott tanácsülése (Városi Levéltár. 1712.-Pag. 148.), mely megállapítja, hogy az újabb vizsgálat alkalmával mindent rendben találtak, miért is a városi kútmester megbízatását további egy évre meghosszabbították.

A tűzvédelem másik lehetősége a kémények állandó felülvizsgálata volt. Eddigi adatok szerint a török hódoltság utáni első kéményseprő Wurce József milánói származású jövevény, aki 1713. június 18-án adott kérvényt a városhoz, hogy iparában legalább oly alkalmazást kaphasson, amiből tisztességesen megélhet. A kérvényre a püspök jóindulatú sorokat írt. Wurdénak már jóval 1713. előtt Pécsen kellett lennie, mert egy külföldi jövevénynek bizonyos igazolási időt kellett letöltenie, mielőtt városi alkalmaztatást remélhetett. A „tisztes megélhetésre“ történt utalás is jelentheti, hogy előzőleg magánműködése nem sok anyagi eredménnyel járt. Kérvénye összefüggésben lehetett a Tanácsnak rövidebbel előtte, 1713. március 21-én kiadott határozatával, vagy inkább kérelmével a polgárság felé (Városi Levéltár. 1713.-Pag. 226—227.) aziránt, hogy a tehetősebbek tartsanak bizonyos rendet az építkezéseikben és hogy főként jó kéményeket emeljenek, mert ezek a város díszére válnak s így kevesebb tűzeset is fordul elő a városban. Ez a tanácsi határozat volt a legelső, ami tűzelhárítást emlegetett. Öt év múlva, 1718. május 26-án, az előbbi általános értelmű felhívást már pontosan megállapított és szigorúan ellenőrzött határozat követte (Városi Levéltár. 1718.-Pag. 57.), ami az összes kémények vizsgálatát elrendelte. Kötelezővé tették a vizsgálat alkalmával kifogásolt kémények azonnali lebontását s helyükbe újak építését. A mai légvédelmi intézkedésekre emlékeztet az 1714. február 16.-iki érdekes tanács-határozat, ami utasította a polgárságot, hogy a gyakran előforduló tűzesetek megakadályozására minden ház padlásán, valamint az utcákon egy kisebb hordó vizet tartsanak készenlétben.

A tűzesetek 1722. évben már a püspöki kormányhatóságot, mint Pécs püspöki város földesúri joghatóságát is foglalkoztatták. A kormányhatóság, ezúttal joggal, kifogásolta, hogy a Belvárost apró, szalmafüdes, tűzveszélyes házakkal zsúfolják teli. Április 2-án átírt a Tanácshoz, hogy a polgárságot szorítsák rendes, jó házak építésére s az, aki erre anyagilag nem képes, ne kapjon engedélyt a Belvárosban letelepedésre, hanem köteles az a két elővárosban (Budai és Szigeti) helyet keresni. Pedig ekkor már egy-egy belvárosi adásvételi lehetőség után tülekedés folyt. Az 1713. évben egyetlen hónapban több olyan határozat hangzott el (Ugyanott. 1713.-Pag. 152, 153, 154.), ami leégett

házak telkének birtokátruházására vontakozott. Ugyanez év márc. 3-án a Tanács előtt a gazdag és vezetőszeressel bírt Krenner Frigyes pécsi postamester élesen kikelt az ellen, hogy egy leégett házhelyet Zambold üvegesmesternek adjanak el, amikor ő régebben pécsi polgár, sőt városi tanácsesküdt is, tehát elővételi joga van az üvegesmesterrel szemben.

A tüzesetek komoly nyilvántartásáról tanuskodik az 1722. aug. 15.-iki ülés. Néhány nap előtt Kozma Istókéék háza kigyulladt. A gyanú Lukacsevics Andrásra terelődött. Maga a kártszenvedő Kozma és a néhány év előtt (talán 1714-ben) Sopron mellől Pécsre származott Horváth Mihály esküdt tettek Lukacsevics ártatlansága mellett. Esküjükért „de semper sistendo“ kezességet vállaltak.

Említettük, hogy 1713. évben a milanoi Wurce József kérte a várostól kéményseprői alkalmazását. A kérelme további sorsáról nem maradt feljegyzés s így nem tudhatjuk, hogy működött-e Pécsen vagy sem. A pécsi polgárok névsorában nem szerepelt később sem, így feltehető, hogy szakmai érvényesülés nélkül továbbállt. Az 1723. évben már találkozunk egy kéményseprő alkalmazásának a részletével is. A február 25-i tanácsülésen városi kéményseprőnek megválasztották Engel Melehor Jánost, s ugyanekkor szabályozták munkadíját is. A kis kémények után 7, a közepesért 9, a nagy kémények után pedig 12 dénárt kérhetett. Kötelezték őt arra is, hogyha valamely okból állását elhagyni kényszerülne, úgy az év lejárta előtt egy negyedévvel már le kell mondania, hogy állását idejében más elfoglalhassa. Egyéb akadályoztatása esetén őt Vogl Mátyás helyettesíti.

Az 1723. esztendő fontos állomás a pécsi tűzvédelmi szervezkedés kérdésében, aminek következő előzménye volt. A bíraskodás bizonyos nemében város felett álló úriszék egy határozattal elmarasztalta a várost, ami a (Magisztrátust) Tanácsot komoly intézkedésekre készítette. (Városi Levéltár. 1723.-Pag. 56, 57, 58.) Október 12-én a város legöregebbjei, kik egyben a külső tanács tagjai is voltak (megfelelt a mai törvényhatósági bizottsági tagságnak), idézést kaptak a Tanács-tól. A megjelentek előtt ismertették az úriszék sérelmes átiratát, mely szerint 3 nap alatt 50 forint büntetést tartozik a város fizetni. Az úriszék ezt azzal indokolta, hogy Varga Márkus polgárnak a Budai-elővárosban lévő rozzant s igen elhanyagolt házaeskájában rövid idő alatt négy esetben támadt tűz. Ebből a Tanácsnak lanya intézkedéseire következtek. A Tanács a város legöregebbjei előtt kijelentette, hogy e kérdésben a hatóságot semmi felelősség nem terheli. Még február hó folyamán 50 forint büntetés terhével meghagyták a városi negyedek felügyelőinek, a negyedmestereknek és a városi őrmestereknek, hogy a negyedükben kitört minden tüzeset alkalmával felmerül ezután személyes felelősségük kérdése. Ugyanekkor szigorúan meghagyták a lakóknak, hogy minden házban vizet tartsanak előkészületben. Május-

ban pedig a hatóság emberei házról-házra járva ellenőrizték a rendeletekben megszabott elővigyázatossági intézkedések betartását. Ily ellenőrzések után a Tanács elhárítja magáról a felelősséget, a kiszabott büntetést méltatlannak tartja s bejelenti a fellebbezést.

A Tanács okulva ezen, még további rendszabályokhoz nyúlt s a védelmet szervezetileg óhajtotta biztosítani. A tanácsülés ekkor megalakította választás útján a legelső pécsi állandó tűzoltótestületet. A falakon belül fekvő Belvárost négy kerületbe osztotta, aminek választóvonalala kelet-nyugati irányban a Szigeti-utca (mai Ferenciek utcája) és Ofner-utca (mai Király-utca); észak-dél irányban pedig a Kaposvári (mai Inczedy Dénes-, illetve Kaposvári-utca) és Siklósi- (mai Irgalmasok-) utca volt. A négy belvárosi negyed mellett az ötödiket s a hatodikat a Budai-, illetve Szigeti-elővárosok képezték. Minden negyedben megbíztak egy embert, aki a lakók vízkészletét állandóan ellenőrizte. Ahol tűz ütött ki, annak a városnegyednek lakói tartoztak az oltásnál megjelenni. Mindegyik tűzörségi negyed élén a parancsnok állt, 10 forint tiszteletdíjjal. Mellette kisegítő az őrmester és a tizedes volt.

A tanácsülés a választásokat azonnal megejtette s az eredményt, mely az alanti volt, a tanácsülési jegyzőkönyvben megörökítette. (1723.-Pag. 57—58.)

Kerület.	Parancsnok.	Őrmester.	Tizedes.
Első:	Illics Gáspár.	Lux Keresztély.	Gincse János.
Második:	Rebhán György.	Plaslein Frigyes.	Planner Mihály
Harmadik:	Arbady Mátyás.	Lukasevics András.	
Negyedik:	Szily Ferenc.	Bernhard Gyurka.	Schmittauer Antal
Szigeti:	Vuraics Péter.	Harum András.	Mihics Jankó.
Budai:	Heymann János.	Parasztanlia Iván.	Bossó Géza.

Az első tűzoltótestületnek azonban nem volt semmiféle felszerelése s feladata inkább szervezés és vezetés volt az oltásnál. A testület tagjai rendes foglalkozással bírtak s tűz esetén siettek a helyszínre. Tekintettel arra, hogy ez értekezés kérdésében igen érdekes az első testület névsora, a levéltári kutatás alapján megállapított személyi adatokat röviden közöljük.

Első kerület: parancsnoka Illics Gáspár (olykor Gergely), még a XVII. század végén került Pécsre, Horvátország felől. Foglalkozása ismeretlen. A mai József-utca és Mór-utca sarkán lakott. Az őrmester Lux Keresztély lakatosmester volt s 1720. október 8-án lépett a pécsi polgárok sorába. Ginese Jánosról nem sikerült adatokat megállapítani, csak annyit, hogy a mai Mária-utcában lakott.

Második kerületben: Rebhán György parancsnok szabómester volt, ki 1707. április 6. óta pécsi polgár. A Tanácsház melletti házban lakott, azon a helyen, ahol a mostani városi székházban a Bruhács cég üzletét bérel. Plaslein Frigyes azonos Bleszlein Frigyes kötélverővel, ki Aurachból származott s 1714. március 6-án lett pécsi polgár. Planner Mihály esztergályos, pécsi polgár fia, ő maga 1724. évben szabadult fel s lett polgár és tag a Céhben. Bleszlein és Planner egymás mellett laktak a mai Apolló Mozgó környékén.

Harmadik kerület: a parancsnok Arbady Mátyás nem más, mint Árpády Mátyás városi ispán s későbbi iratokban, még 1745-ban is, neve gyakran előfordul. Az őrmester Lukasevics András, úgy látszik teljesen tisztázta a gyujtogatás vádját, ami előző évben a Tanácsot is foglalkoztatta. A harmadik kerület tizedesi tisztét, ismeretlen okból, nem töltötték be.

Negyedik kerület: a parancsnok Szily Ferenc fazekasmester már 1707. április 15. óta volt pécsi polgár, ki Pécs hivatalos és polgári köreiből tevékeny szerepet vitt. A mai Ferenciek utcájában lakott. Bernhard György horvátországi volt, de foglalkozását nem sikerült felkutatni. Szily Ferenczel egy napon lett pécsi polgár. A kerület káplárja üvegesmester volt, ki 1711. évben került Pécsre Radkersburgból.

Szigeti kerület: helyesen Vraics Péter szabómester még a XVII. század végén került Pécsre. Déli származású. Lehetséges, hogy a félhold uralma alatt is itt élt, de a törökkel együtt eltávozott s csak a békésebb években tért vissza régi városába. Harum András egy igen érdekes, sajnos kevés adattal bíró, pécsi család tagja. Apja Harumbasa János jómódú szabó és kereskedő, megmagyarosodott török volt, ki elég későn, csak 1714. évben lett pécsi polgár. E késedelmet valószínűleg a Tanácsot is gyakran foglalkoztató vételügyei, pereit okozhatták. A kerület káplárja, Mihics Jankó, szintén Pécsen volt már a XVII. század végén s nevét 1695-ben találjuk először. Foglalkozása ismeretlen. Egyik rokonát, (lehet, hogy testvérét) Mihics Ferencet az 1726. január 17.-iki tisztújító tanácsülésen választották a Tanácsba, miért is feltehető, hogy a család Pécsen megállapodott volt.

Budai kerület: a parancsnok Heymann János tímármester volt s 1714. évben lett pécsi polgár. Származási helye valószínűen a romantikus Kóburg. A bosnyák Parantanliáról s a magyar Bossó Gézáról nem maradtak fenn személyi adatok.

Az első tűzoltótestület megalakítását kikényszerítő úriszéki 50 forint büntetés kérdése az 1723. november 12-i ülésén ismét előkerült. A Tanács úgy határozott, hogy bizottságot küld a prefektushoz, a püspöki kormányhatóság vezetőjéhez, hogy a Tanácsnak a tűzeset kérdésében vallott ártatlanságáért helytálljanak és kezeskedjenek. Varga Márkust pedig, a négyízben tűzkárt szenvedő Budai-elővárosi lakost nyomban 12 forintra büntették, ki ezt az összeget, tekintettel a barátságosan közhangulatra, azonnal befizette a Tanács pénztárába.

A következő évben megállapított gondatlanságért két esetben találunk ítéletet; amikkel kapcsolatban egy igen érdekes határozatot is hoztak. Február 18-án Legetovics Tamást büntetik 6 forintra, mert 8 napon át házát őrizetlenül hagyta, mialatt az kigyulladt. A büntetés csak azért volt ily kismérvű, mert a tüzet idejében eloltották.

Augusztus 16-án Katics István háza gyulladt ki s a tűz átterjedt a szomszédos Rumi Lukács házára is. A Tanács gyorsaságára jellemző volt, hogy már másnap ítélezett az ügyben s Katicst 12 forintban elmarasztalta s egyben szigorúbb büntetést helyezett kilátásba. Ez és hasonló kisebb tüzesetek kivizsgálásánál a Tanács megfigyelte, hogy legnagyobb részük az alacsony, földszintes házaknál pusztított. A XVIII. század elején hírközvetítő újságok és társadalmi egyesületek hiányában az emberek többnyire házaik előtt találkoztak s tartottak megbeszéléseket, amiknek pedig elmaradhatatlan kelléke volt a pipa. A Tanácsnak ez ellen tennie kellett s 1724. augusztus 20-án tanács-határozattal eltiltotta a pipázást az utcán és tereken. (Városi Levéltár. 1724.-Pag. 148.) A határozatot több ízben dobszóval hozták a lakosság tudomására s az ellene vétőt már az első rajtakapás esetén 25 forinttal büntették. Úgy látszik, hogy ez az intézkedés nagyon mélyen érintette egyesek egyéni szabadságát és kedvtelését, mert a következő év augusztus 22-én újra kihírdették a pipatiltalmat (Ugyanott. 1725-Pag. 59, 60.), azzal a szigorítással, hogy nemfizetés esetén a tilalom megszegőit nyilvánosan száz botütéssel sujtják. Ugyanekkor ismét kötelezővé tették a hordó- vagy teknőnyi vízkészletet, valamint megtiltották mindenkinek, hogy házában külön bírói engedély nélkül idegent tartsanak. Az idegenek ellenőrzését a gyanus tüzesetek keletkezése tette szükségessé.

A fenti szigorú intézkedést kihirdető tanácsülési napot követően kigyulladt Kozinics Gergely és Kovács Gyula háza. A megejtett vizsgálat nem vezetett semmi eredményre, s így az új határozatot nem tudták kipróbálni.

Az 1704. évi pusztulás óta első nagyobb tűzvész 1727. július havában dült Pécsen. Ekkor kezdett kialakulni a Budai-előváros, ahol az 1722. április 2-i püspöki leirat alapján a szegénységük miatt Belvárosban helyet nem kapott polgárság helyezkedett el. Részint a várfal hullott anyagából, részint gazdátlan romokból rakták fel kis házaikat, amik összezsúfoltan sorakoztak egymás mellett. Ezeknek helyét hiába keresnénk Szőnyi Ottó dr.-nak a Városi Levéltárban eredetiben lévő s 1722. évre vonatkozó telekvázlatán, mert e névtelen helyfoglalásokat nem követte írásbeli aktus, mint pl. a Tanács által is letárgyalt és jóváhagyott adásvételi szerződések megkötése. A tanácsülési jegyzőkönyvekben számtalan esetben találunk ily vagy ehhez hasonló megjegyzést, mint: N. N.-nek a városkapu mellett, kívül fekvő háza stb. — amit semmiféle hivatalos előzmény nem ismertetett. Mondjuk így, a falakon kívül lévő egyes gazdátlanul maradt senkik földjén torlódott meg a városszél ninestelenjeinek lassan szétterjedő csapata, s rakta fel gyakran csak átmeneti célt szolgáló házikóit. Érthető tehát, ha a nyári hőségben, mint 1727-ben is, a tűzzel szemben ily helyeken

tehetetlenül állott a lakosság s néhány óra alatt 35 ház, az akkor lakható pécsi házak 5 %-a elpusztult. A tűz rohamos elterjedésére következtethetünk abból, hogy 6 polgár életét is vesztette. Ha most visszatérünk az 1725. évi, tehát a tűzvész előtt csak néhány évvel végzett házösszeírás adataira. látjuk, hogy akkor a Budai-elővárosban 135 lakható ház és 30 rom volt. Az 1727. évi tűzvészig, tegyük fel, megépült 25 ház s eltűnt a romokból 10, vagyis az adatok így módosultak: lett 160 lakható ház s maradt 20 rom. A 35 ház elégése után a helyzet: 125 ház és 55 rom. Majdnem minden második ház romokban!

Ennek az évnek tűzesapásához járult még az éhség is, ami a jegyzőkönyvek által nem indokoltan sanyargatta a várost. Még a legszükségesebb élelmiszereket is a városi Tanács szerezte be. Bár nincs megokolva ez, a városba szállítás megkönnyítését célozhatta az az intézkedés, hogy október 9-én a Tanács a városnak északi, úgynevezett Kaposvári-kapuját (régii Vaskaput) kinyitatta s átadta a közlekedésnek. Az északi várfaloldalon a török felszabadulás óta csak egy, a gyalogjárók részére használható kisebb ajtó volt nyitva, a Kaposvári-kapu közelében.

Az 1727. évi tűzvésszel összefügg az október 26-i határozat is. Előzmény, hogy valószínűleg még 1704. évben a Nagy László elnöklése alatt működő Kamarai Comissio a Budai-Kaputól keletre fekvő, mintegy 100 holdnyi lakatlan területet a városnak adományozta. Ez a terület a mostani Ágoston-utca, Majorossy Imre- és Felsőmalom-utcák, valamint Zsolnay Vilmos-utca karéjában feküdt. A földet itt eddig felszántották, termeltek rajta, részint házi-, részint bérgazdálkodásban. A Tanács most kivonta e területet a földművelés alól s a város részére vásártérnek deklarálta. Ebben az intézkedésben a keleti városrész rendezésének csíráját érezhetjük s bölesőjét a legnagyobb kiterjedésű keleti városrészünknek, a Budai-elővárosból kifejlődött Budai-Külvárosnak és Gyárvárosnak.

Az apróbb tüzesetekből talán kiemeljük az 1727. október 19-it, egyben egy pécsi erkölcsi pillanatképet. Pozseganev György háza kigyulladt s a Tanács már október hó 21-én kitzte a tárgyalást. Pozseganev szomorú vallomást tett az ügyben. Volt egy felnőtt fia, ki a családtól különváltan élt s kiköltözött Udvardra. (Valószínűleg asszony volt a háttérben.) A fiú közvetlenül a tűz előtt bejött Udvardról és heves szóváltás közepette követelte apjától az anyai örökrész kiadását. Az apa ezt megtagadta, mire a fiú a veszekedésre összefutó szomszédok előtt apját megfenyegette. Néhány nap múlva a ház kigyulladt s leégett. A szomszédok tanuvallomása alapján a gyanu a fiúra esett, de nem maradt fenn levéltári adat arranézve, hogy hogyan végződött az egész ügy. Arra is gondolhatunk, hogy vajjon a leégett ház képezte-e az örökrészt, mert ez esetben a fiú sajátját, amit előbb-utóbb úgyis megkaphatott volna, nem gyujtotta volna fel.

Az 1728. évben a püspöki kormányhatóság újabban és már konkrét formában avatkozott a tüzesetek kérdésébe s erre legalkalmasabbnak vélte az év elején, január 21-én tartott városi tisztújítógyűlést, mert ez rendszerint ünnepies, népes volt s azon komoly határozatokat hoztak, ami az új tisztikar működésének irányát mintegy kibővítette. A prefektus erre az ülésre tíz pontból álló szabályrendeletet küldött a Tanácsnak, amit az el is fogadott. Ekkor szerepel legelőször szabályrendeletfélelben tűzvédelmi intézkedés, ami a tíz közül két pontot foglal le. Érdekesség kedvéért a szabályrendeletet teljes egészében adjuk:

1. Az adásvételre vonatkozó utasításokat ki kell hirdetni s azok betartására ügyelni kell.
2. Az árvák kijelölt atyái (gyámjai) nyujtsák be számadásaikat.
3. A tüzeseteket ezután jegyzőkönyvbe kell foglalni.
4. A hegy mestereket ki kell nevezni s javadalmazásukat is pontosan meg kell jelölni.
5. Hetenként ellenőrizték a sütőket s húsmérőket, hogy betartják-e a pontos mértéket.
6. A városnak fallal körülvett területén a célnélküli lövöldözéseket meg kell szüntetni.
7. A városban disznókat, lábasjószágot nem szabad kiengedni s azokat zárva kell tartani.
8. A házakat újonnan meg kell vizsgálni, hogy nem tartózkodnak-e ott idegenek.
9. A Frey házat fel kell építeni s paliszádját Mindszentekig be kell szerezni.
10. A kéményeket át kell vizsgálni s ahol nincs kémény vagy az rossz állapotban van, a háztulajdonosnak azt fel kell építenie.

A foganatosított intézkedések nem tudták megszüntetni így sem a békésen fejlődő város folytonos tűzveszedelmét. Pedig 1733. tavaszán a megszervezett tűzoltótestületnek állandó felszerelést adtak. Megújították az eddig kiadott összes védelmi intézkedéseket, még szigorúbb ellenőrzés mellett. Kocsikra szerelt hordós fogatokat vásároltak s ezek vízzel telten állandóan készen állottak a Tanácsház udvarán. Tűz esetén bárki a színhelyre húzhatta, akár kézzel, akár fogattal. A gyorsaság fokozására díjat is kitűztek; első lajttal megérkezőnek 1 forint 50 dénárt, másodiknak 1 forintot, harmadiknak 75 dénárt. Ugyanekkor a Tanács beszerzett fecskendőket, létrákat, csáklyákat, amiket csak tűz esetén használhattak. Végül pedig kötelességévé tették a bírónak és a tanácsbelieknek, hogy a tüzeknél azonnal megjelenni tartoznak s a vész elhárításánál utasításokat adjanak.

A tűz végzete tovább lesett a városra. A Szigeti-előváros ezidőben szintén erősen kifejlődött. Mivel itt németnyelvűek is laktak, a császári katonaság egységeinek egy részét itt szállásolták el. Ez okozta a városrész vesztét, ami 1744. május 7-én bekövetkezett s amelyhez hasonló a várost az 1704. évi dúlás óta nem érte. A tűzvész után lefolytatott vizsgálat tisztázta a körülményeket. Az egyik elszállásolt csá-

szári katona pipára akart gyujtani s a konyhából hozatott parazsat. Vigyázatlansága folytán az istálló kigyulladt s a szeles időben a tűz félelmetes módon rohant nyugat, vagyis a Belváros felé. A polgárság egy emberként küzdött, de hiábavaló volt minden igyekezete a szalmafedeles utcák során. Az óriási tűzvészben 156 ház hamvadt el, ami az egész Pécs város egyötöde volt. A lángok elterjedésére mutat a Kapucinusok rendházának és templomának pusztulása is. A Tanácsház szerencsére nem szenvedett nagyobb kárt s valószínű, hogy csak az udvarán álló földszintes, üzlethelyiséges melléképülete égett le. Ekkor tűnt el részben Pécs keleti, történelmi emlékekkel bíró, török időket is átvészelő része. Így követte a nyugati előváros a keleti sorsát s hátra volt még a Belváros, mely szintén nem váratott sokáig. Pécsnek a gyakori tűzvészekkel szembeszállni nem állt módjában s ez nemcsak anyagi eszközein múlt, hanem a technikai felkészületlenségen, ami a XVIII. században érthető. Anyagi eszközeinek hiányát a polgárság szervezettséggel óhajtotta pótolni. A legmodernebb eszköz ekkor még a primitív fecskendő. A Tanács ilyenek beszerzésére 1750. évben városi közadakozást hirdetett. A gyűjtés eredménye 82 forint volt, amin egy nagyobb fecskendőt vettek. Erre nagy szükség is volt, mert a tűzoltóeszköz beszerzése után rövid idővel, ismét a városfal tövében, a Budai-elővárosban tűz ütött ki. Ez nem lett oly katasztrofális méretű, mint az 1727. évi, de az Augusztinusok plébániáját és templomát mégsem tudták megmenteni.

A tanácsülési jegyzőkönyv 1752. évi feljegyzéseiben fentmaradt egy utalványozási engedély 14 forintról, amit Kovács Gergely lakatosmesternek fizettek ki apróbb tűzoltóeszközökért. A Tanács mintha veszélyt érzett volna, sietett a kisebb hibákat eltüntetni. A szervezés tovább folyt s ez sorsszerű volt, mert minden tűzvédelmi intézkedést tűzvész követett. Ez még ugyanez évben s ezúttal a Belvárosban jelentkezett. Kitörésének oka ismeretlen. Csak a szomorú eredményt ismerjük. Leégett 76 ház, a Belvárosnak csaknem nyolcadrésze. Elpusztult a város jójövedelmű vendéglője is. Az 1744. évi tűzvésznel számban több ház pusztult el, de a kár itt jelentékenyebb volt, mert a Belvárosban a jómódúak nagyobb házai égtek el.

A pécsi tűzvészek elterjedésének főoka volt a sok szálmattető. A negyvenes években a Belvárosban mindössze kilenc cseréppel fedett ház volt, a két elővárosban pedig egészen kivételes jelenség volt ez. A kérdéssel rendkívül komoly elhatározásokkal foglalkozott az 1763. november 1-i tanácsülés, amit várostörténelmi érdekessége folytán egyéb vonatkozásaiban is kiemelünk. E tanácsülés határozatainak teljes értékeléséhez hozzátartoznék annak a már félévszázada folyó, elkeseredett jogi harcnak az ismerete, amit a város polgársága, eltekintve társadalmi és származási differenciáltságától, a Tanács vezetésében

folytatott a szabad királyi rangra emelkedéséért. Ennek a hosszadalmas küzdelemnek egyik rendkívüli hatású eredménye volt az a döntés, amit e naptól kezdve a jegyzőkönyveknek magyar nyelven történő vezetéséről hoztak. A határozatnak talán legjellemzőbb megnyilatkozása az volt, hogy erről a magyar, német és horvát tanácsesküdtek együtt döntöttek így. A tényekhez való ragaszkodással megállapíthatjuk, hogy az akkori városvezetés írott dokumentumainak 1763. előtti nyelve nem volt tiukre a városi lakosság összetételének. A jegyzőkönyveket németül s latinul vezették még akkor is, ha magyarul tárgyaltak. Ez időben a német a hivatalos nyelv, ott is, ahol egyáltalán nem éltek németek. A német és latin nyelv váltakozását pedig az uralkodó világgal szemben elfoglalt állásfoglalásnak aktív vagy passzív mértéke döntötte el. Az 1763. évi határozat a pécsi polgárság megerősödött jogi harcának első győzelme, ami igazolta félre nem magyarázhatóan a magyar sorsközösségbe, polgári hűségbe csatolt városnak legigazibb történeti hivatását. Az asszimiláló erő kibontakozásának vallomása ez, abban a korban, amikor e fogalom ismeretlen volt, soha ki nem ejtett vezérelv, csupán e városnak hirtelen megszólalt lelkiismerete, azért a másfajta magyar ötév századért, ami Szent Istvántól a várossal csaknem szomszédos Mohácsig eltelt.

A hivatalos élet magyar megszólalását fogadó határozat egyben a pécsi tűzoltóság legértékesebb emléke, mert utána a legelső tanácsi ténykedés tűzvédelmi, városfejlődési szempontból pedig messze kihatású volt. Az új házakat többé nem fedhették mással, mint cseréppel vagy rosszabbik esetben zsindegyel. Továbbá megkövetelték, hogy az udvarokat kőkerítéssel vagy legalább deszkával kerítsék körül, hogy a gyakori tűzlehetőséget ezzel is csökkentsék. Végül pedig ugyanez évről késő őszén újabb eszközök, mint lajtok, vödörök, bőrkannák beszerzését is elhatározták.

Értekezésünkben elérkeztünk ahhoz a részhez, amit terjedelmében is ismertetnünk kell. Pécs városnak legelső magyar nyelven hozott részletes szabályrendelete az úgynevezett „Tűz ellen való rendtartás“, amit 1764. február 29-én vettek jegyzőkönyvbe.

A Rendtartás egyébként így hangzik:

Tűz ellen való Rendtartás,

melly a pécsi lakósoknak, annak szorgalmatos megtartására kiadatott:

1. Minden esztendő folyásában leg alább egyszer minden kémények a Magistratusbeli személlyek jelenlétében meg vizsgáltsanak és a holl valami hiba fog talákozni, hogy azonnal helyre hozattassék, a vizsgálóknak reá gondgya légyen. Azon kívül pedig voltaképpen azt, a mit tapasztalt és rendelésébül végbe ment a Magistratusnak elejbe adgya. —

2. Éjtszakai időben senki kenyeret vagy más effélét sütni avagy lámpás nélkül a pallásra, és más hamarább meg gyulladásnak veszedelmében lévő helyekre

menni, hamut a pallásra vinni, — sörtvélesek a belső városban pörzölni, de még se szénát, se szalmát egy szekérre valónál többet a városban tartani nem merésszélyen. —

3. Vidékieket és passus nélkül levő jövevényeket, minek előtte a Magistratusnak meg sem jelentené, senki szállásra fogadni 10 forint büntetés alatt, mellyek a tűz oltó szerszámokra fognak fordíthatni, — meg ne merésszélyek.

4. Éjtszakára Istrázsák rendeltessenek, a kik a város részeit öszve járván, szorgalmasan vigyázzanak.

5. Az éjtszakai vigyázóknak, azon kívül hogy minden órában kiáltani és a népnek szokott intést tenni tartoznak, az is léssen kötelességek, hogy mivel nékiek úgy is egész éjjel kell vigyázniok, hogy mihelest a tüzet támodni fogják észre venni, az harangal való jel adásra azonnal szaladjanak.

6. Legalább két nagyobb föcskendők üdővel szerzettessenek s jó módban tartassanak, és ha az állásban meg nem romlottak, nyári üdőben a piarcra ki viteszenek és megpróbáltassanak.

7. Ollyas lajtorják menél több számmal tsináltassanak, mellyeknek a végei hegyes vassal meg legyenek vasalva, hogy a földben bé ütődhessenek és úgy az emberek bizodalmasabban rajtok föl mehessenek, mellyek hogy a nedvességtil és esőtől meg ne romollyanak és rodhadgyanak, vagy akár melly más módon meg ne vesztegelődjenek, azoknak tartására a belső és külső városnak különb részein bé földött helyek rendeltessenek. Efféle lajtorjákat pedig senki annak hire nélkül a kinek gondviselésére lesznek bizva, ell ne vigye s úgy sem az átsok, sampediglen a kőmivesek az illetén lajtorjákat a magok szükségekre semmi okbul sem fogják applicálni.

8. Minden fertályban a meg nevezendő házokban vass abrintsokkal meg erősített hordók tartassanak, és azon kívül is a házi gazdák minden házban vízzel megtöltött hordót, és két bőr kupát, mellyeknek száma jövendőben hatra emeltessék.

9. Minden czéhek magok részére kézi föcskendezőt és bőr kupákat szerezzenek, és ezekkel tűz támadás üdejében, annak ell oltására meg jelenjenek.

10. A kőmivesek nagy vigyázással legyenek, hogy a kémények szükken ne építessenek és azokban fa kaptok ne tétetődjenek, kemény büntetés alatt ell téltatik nékiek, Hogy ha pedig:

11. A kéményekben ollyatén kaptoktalások találtatni fognak, azokat a kémény tisztétók azonnal a Magistratusnak meg jelenteni tartozni.

12. A város házánál 3 vagy 4 szekér, mellyeken vízzel meg töltött lajtok, vagyis hordók legyenek, mindenkor készen tartassanak.

13. Azok, a kik a gyulladást ell akarják titkolni, annyival keményebben meg büntetődgyenek, mivel több szomorú példák által nyilván volna, hogy az ollyatén támodott tűz ell titkolása által leg nagyobb károk és veszedelmek történtek legyének.

14. Mivel tűz támadás allkalmatosságával némelleyek kötelességbül segítségnek okáért, némelleyek pedig annak nézésére öszvegyülni szoktak, tehát azok, kik annak nézése okáért meg jelennek, azon munkára mely legszükségesebbnek lenni fog látzani, kéntelenéttessenek, a Czéhek pedig ily rendet fognak tartani:

1. A föcskendőkre szorgalmatos gondja fog lenni a Kolinároknak.

2. A tsáklák ell hozására a Lakatosok és Pintérek fognak sietni.

3. A Sörfőzők és a Város Béresei a vízzel meg töltve tartatott hordóknak ell hozására rendeltettek.

4. Az Átsoknak kötelességek léssen a Lajtorjákat ell hozni és fejszékkel az házak födelére föl menni.

5. A csizmadiáknak, hogy a Sajtárokban elegendő vizet horgyanak, kötelességek léssen.

6. A Tsatornyákhoz, hogy szüntelen vizet merítsenek, Szíjjártók, Szütsök, és Kötél jártók rendeltettek.

7. Gombkötők, Süvegesek és Eötvösök a holl a szükség fogja magával hozni, segítségül fognak lenni.

8. A Kapások, kik ezen Városban számosabban vannak, sajtárokka és fejszékkel meg jelenni fognak tartozni.

9. Utollyára a Fertálmesterek az embereket a víznek megszerzésére és annak gyorsan való hordozására fogják inteni.

15. Hogy a tűznek futó ereje a közellyebb levő házok födeleinek lerontásával meg szakasztathassék, a Magistratus beli személyek, kik e dolog végben vételére különösen rendeltetni fognak, meg jelenni tartoznak, semmitsem hajtván a szomszédoknak ellenben állásával, az eő hivatallyokban és adott rendtartásokban elljárni tartozzanak.

16. Szalmával Házokat föddözni és sövényvel keríteni ennek utánna senkinek szabad nem legyen, azoknak pedig, kik ujonnan házot építenének, másként ne, hanem vagy tseréppel vagy pedig leg alább sindellyel házokat megföddeni engedtessek.

17. Szükséges, hogy a kik gyorsabb szorgalmatossággal vannak a tűznek elloltásában, valamely ajándékban részessek legyenek, azon okbul, a ki a leg első hordó vizet fogja hozni 1 ft. 50 dr. — a ki a másodikat 1 ft. — a harmadik vízzel teli hordót hozónak pedig 75 dr. fáradságokért adattassék.

18. A boltokban kiváltképpen a Városban nagy számu puska por tartás meg nem engedtessek.

19. A tűznek letsillapítása után minden tűz oltásra szolgáló szerszámot az eő helyekre vissza vitessenek.

20. Ezen tűz ellen való rendtartás minden fertály esztendőben a Czéhekeben a Comisszariusok jelenlétékben ellolvastassék.

21. Tűz támadás üdejekor mind a Biró maga, mind pedig a több Tanácsbeliek az első jeladásra meg jelenni és az eő rendelkezéivel és Tanácsokkal annak elloltásához látni fognak tartozni.

A Rendtartás a már erősen fejlődő város biztonságát óhajtotta szolgálni. Általa érdekes bepillantást nyerünk a XVIII. századközépi Pécs társadalmi életébe s a hozott határozatok mögött a céhrendszernek s még az azon kívül is szervezett polgárság öntudatos összetartását érezzük, vagyoni kérdésben pedig a közös lelkiismeret vállalását. Ezt meg is érthetjük, ha arra gondolunk, hogy már nem volt messze a város történelmének egy költői pillanata, az 1780. évi jogi felszabadulás.

Amint láthatjuk a Rendtartásból, a XVIII. század technikai hiányait és eszközeinek kezdetlegességét, amint már előbb is megállapítottuk, a polgári összetartás igyekezett pótolni. Erre szükség is volt, mert a város mind nagyobb kiterjedésben hódította el a lakatlan széleket. A Rendtartás után mindössze 20 évvel később a II. József által elrendelt népszámlálási munkálatokat 1783. évben megsürgették a Budai-Külvárostól (most már nem elővárostól) s követelték az adatoknak előírt időben megkívánt beszolgáltatását. A város azt felelte, hogy az elkészítés azért késik, mert a Budai-Külvárosban már 550 ház van s ily nagy lakosság mellett hosszadalmasabb az összegyűjtés. 550 ház, az 1727. évi Budai-elővárosi tűzvész után megmaradt 125 házból és 55 romból. Pécs egész lakosságának 1727. évi 2500 lakosából 8949 lakos

az 1783. népszámlálás szerint! Ily nagy iramú fejlődés mellett a városnak meg kellett találnia és szerveznie a védelmi lehetőségeket. Ekkora fejlődés mögött ott érezzük a polgárság tűzvédelmi szervezettségét is, aminek itt röviden ismertetett fejlődésével párhuzamosan halad a város fejlődése, egyik segítve a másikat, egymást felváltva az ok és okozat viszonyában.

Pécs.

Vörös Márton dr.

100. ÉV ELŐTT A VÁROS FŐTERÉN.

Alig egy évtizede annak, hogy a város főtere, — melyet mint vivő- és ütőérhálózatának középpontját, mindenkor a város szívének tekint minden pécsi polgár —, az általános városszabályozásnak is kiindulópontjaként mai külső megjelenésében áll szemünk előtt.

A változás, melyen akkor a tér keresztülment, korábbi állapotához képest jelentősnek tetszett, — amit a térrendezés terveinek bizottsági tárgyalásai, hírlapi megvitatása s a város közönségének az átépítés során tapasztalt állandó érdeklődése tanúsított, — holott ez a rendezés úgyszólván csak a tér házsorai által határolt felületére szorítkozott: a házsorok tovább is helyükön maradtak, a teret uraló plébániatemplom sem fordult el Mekka felé néző helyzetéből, s a tér képe, a tér hatása mégis átalakult.

Három-négy emberöltő nemzedéke ismerte korábbi, — úgyszólván változatlan — állapotában a város főterét s ha voltak is még élő tanúi annak az átalakulásnak, mely a teret 1863-ban érte, amikor a ciszterci rendházat a plébániatemplommal összekötő s a teret lezáró boltíves átjáró lebontásra került, arra aligha gondolt valaki, hogy a tér történetében sokkal nagyobbhatású változás állott be kerekén *egy évszázaddal* ezelőtt, amikor az *1838-ban készült szabályozási terv* (VII. tábla.) a teret szegélyező keleti házsor helyének megállapításával a térnek lényegében még ma is fennálló határolását kialakította.

Az egy évszázaddal ezelőtti állapotot egykorú képekből ismerjük; e képek közül a városi múzeumban levő miniatúrfestésű aquarell (VIII. tábla) igen élénk és szemléltető képét adja nemcsak a térnek, de a tér életének is; a tér életében végbement változásnak azonban igen beszédes bizonyítékai azok a *térképek és tervek* is, melyeket Novák Simon városi mérnök 1838-ban, — a tér említett rendezése során — készített.

Az itt bemutatott terv (VII. tábla) németnyelvű felirataiból megismerkedünk a téren található építmények helyzetével, rendeltetésével, a környező utcák akkori elnevezésével s az épületek tulajdonosainak nevével is; megtudjuk, hogy a tér keskenyebb déli részén a városházhoz, mely „Neues Stadthaus“ felírást visel, délről a Posta. (mai Perczel) utcáig még egy magánház csatlakozott, — Scheifel und Komlous tulajdona, ezen túl a Rehák és Piller házak következtek. az Irgalmasok utcája nevet a mai Munkácsy-utca viselte, míg az Irgal-

masok templomának tulsó oldalán, a nyugati házsor mai napig is változatlan sorában a sarkon Jäger kereskedő háza állott, a városházával szemközti háztömb tulajdonosai a Kotseber-társaság, Schönher és Pia-tsek, — a Franciskánusok utcája sarkán akkor is már régi patika (Alte Apotheke) volt, a mai Pécsi Takarékpénztár telkén a Czindery- és Cséby-családok háza állott, a ciszterciek „királyi tanulmányi gimnáziumát“ a belvárosi plébánia templommal átjáró kötötte össze, a Káptalan (a mai Kardoss Kálmán)-utcán túl a kis normalisták száz év előtt is oda jártak iskolába, ahova még ma is járnak; a tér északi oldalát főurak s előkelő polgárok házai határolták: Prandau báró kertés háza, a Nizner-ház, a Vármegye-utca és Mária-utca sarkán a Furthinyi-ház s a mai kir. ítélőtábla helyén Nitzky gróf háza, mely akkor már a „Polgári Casino“ céljait szolgálta.

A Nitzky-háza szabad kertbejárójától délre egészen a Főutcaig elterülő házak sorára — tehát a mai Nádor-szállótól a Király-utcaig — terjedt ki a szabályozás.

A térképre rávezetett magyarázó szöveg szerint a tekintetes tanács, valamint a város választó polgársága egyértelműleg elhatározta az omladozó régi plébánia, a katonai őrség-, a tűzoltó-szín, a kenyér-raktár és mázolóház épületeinek lebontását és nyilvános elárverezését, a tér jövőbeli beépítési vonalául pedig a Nitzky-ház homlokvonalával párhuzamos, 4 öl és 5 láb távolságban keletre eső X—Y betűkkel jelölt fekete vonalat állapította meg.

E rendezés kiindulása alighanem egy korábbi elhatározás; a város tulajdonában álló ingatlanoknak s a tér közepén vonuló vízfolyásig terjedő területnek fekvés és magasság szerinti felmérését már 1832-ben elvégzi Kotzián József, „Tettes Nemes Baranya Vármegye tisztí hites földmérője“; e magyarszövegű felvételi térképen Novák Simon „Várossy Földmérő“ aláírása után utóbbnevezettnek 1836-ban kelt utólagos németnyelvű feljegyzéséből, (Sim. Novák Stadt. Ingenieur aláírásával) tudjuk meg az új plébánia épület felépítésére vonatkozó elhatározást; ennek helyéül a Nitzky-ház és a régi plébánia között elterülő 273 ¹/₆ négyzetöldnyi szabad területet jelölték ki; a délre elterülő terület egy részét a fent felsorolt s lebontásra ítélt városi épületek újjáépítésére, a további részeket pedig eladásra szánták; a feljegyzés szerint a megosztás ekkor „in facie loci“ még nem véglegesített.

Ez az előzmény. Nem lehetetlen azonban, hogy a terület rendezésének, megosztásának és értékesítésének gondolata korábbi s magánvállalkozás kezdeményezéséből indult ki. A közölt 1838-iki rendezési térképre rávezetett utolsó megjegyzés ugyanis pontozva feltünteti ugyanezen területnek jelentékeny részét, mint amelyre „nehány évvel ezelőtt egy olasz mérnök, Balde János színház Kávéház és Kaszinó építése céljából“ ajánlatot tett.

Hogy ez a terv miért nem valósult meg, azt természetesen ebből a térképből nem tudjuk meg; az azonban kitűnik, hogy a város közönsége és tanácsa a rendezés szükségességét magáévá tette s maga vette kezébe. De Novák Simonnak ugyanezen évből származó tervei nemcsak arról tanuskodnak, hogy e kérdéssel szemben a város közönsége fogékonysággal viseltetett, hanem arról is bizonyosságot tesznek, hogy a város vezető mérnöke fejlett városrendezési érzékkel rendelkezett; mert rendezési terve nem szorítkozik a rendezetlen házsor új építési vonalának kiegyenlítésére: a plébánián kívül négy házhelyre osztott utcasor felépítési tervét is elkészítette, — az 1838-ban megkezdett plébánia építéssel egyidejű terve az ehhez csatlakozó városi katonai őrség, kenyérraktár stb. épületén kívül még három eladásra kerülő házhelyen tünteti fel a beépítés alaprajzi megoldását s homlokzati képét *azonos főpárkány magassággal*.

A homlokzati rajzra rávezetett megjegyzés: „Ansicht deren hinzu erbauenden Gebäuden, zur *Verschönerung des Hauptplatzes*“ arra mutat, hogy e tervekben tudatos városfejlesztési szándék tanúságai jutottak kezünkbe, amiből viszont kitűnik, hogy letűnt korok poros írásai-ban rég elfeledett terveiben is élet lüktet: a folyton változó, de örök-ké megújuló város lelkének élete.¹

Pécs, 1940.

Kőszeghy Gyula.

¹ Az említett Széchenyi-téri miniatűrrajz és helyszínrajzok Múzeumunk birtokában vannak.

PÉCS SZAB. KIR. VÁROS MAJOROSSY IMRE MÚZEUMÁNAK 1940. ÉVVÉGI ÁLLAPOTA *

A közgyűjtemények országos főfelügyelője, Dr. Pasteiner Iván 1940. májusában pécsi szemleútja alkalmából múzeumunkat megtekintette. Ekkor felvetette azt a gondolatot, hogy a múzeum régészeti anyaga, — amely a gyűjtemény legértékesebb részét képviseli, — az emeleten nyerjen elhelyezést, ahol az újabbkori történeti anyaghoz szorosan kapcsolható. A földszint termeinek kifestése alkalmat nyújtott a felvetett gondolat keresztülvitelére és így a tárgyi történeti forrásanyag — az őskortól, a legújabb korig — az emelet kilenc termében, míg vármegyénkben annyira gazdag és változatos népi kultúrának emlékanyaga a földszint boltíves termeiben nyert elhelyezést. A megoldás helyességét a megnyitott új kiállítás sikere igazolta.

Történeti osztály.

I. terem. Az őskőkor és újkőkor emlékei. Baranyában az őskőkor embere a jégkorszak dermesztő hidege elől a Mecsek barlangjaiba húzódott (*abaligeti barlang*). A falon elhelyezett rajz a barlang szájából mammutcsordára leselkedő ősembert ábrázolja. Az ember az idő enyhülésével ősló, rénszarvas és mammutvadászat közben löszbuckákra merészkedett ki (*vilányi magdalénien lelőhely* Kr. e. 20.000—12.000). — A középső kőkorszak (Kr. e. 12.000—4.000) baranyai emberéről semmit sem tudunk. — Az újkőkor (Kr. e. 4.000—2.500) emberének fejlett kultúráját számos tárgyi bizonyíték igazolja. Az újkőkori kultúrák mindegyikének sajátos jellemvonása van, amely főleg az égetett agyagedények formáiban, felületének díszítésében, kő- és csonteszközökben maradt fenn. Az edények formái és díszítései alapján, a kultúrák különböző művészi fokára, romlandó eszközök és szerszámok, valamint ruházat díszítésére következtethetünk. A cserépedényeket megbecsülve, olyan szemmel látunk, amely az egyes kultúrákat és azok hordozóit is megeleveníti előttünk. E terem anyagát a *pécs-makárhegyi szalagdíszes edények*, hatalmas kőbalták, a *gusztávművepusztai* kőeszközök,

* Múzeumlátogatóinknak vezetőül szánjuk e rövid leírást, amíg a részletes, fényképekkel is ellátott „Vezető” elkészülhet.

a bádeni csoportba tartozó *makáraljai* mészbetétes tálak, kétosztású edények, szalagfüles bögrék és a mai sokác viselet túlszűfolt díszítésére emlékeztető *zóki* kerámia (zóki kultúra) alkotják.

II. terem. *A rézkor (Kr. e. 2.500—2.000), bronzkor (Kr. e. 2.000—1.000.) és korai vaskor (Kr. e. 1.000—400.) emlékei.* Véletlen vezette rá az embert a termérszéz kalapálására, később olvasztására. A rezet először ékszernek, majd rézvésőink és rézcsákányaink tanusága szerint (*Pécs*) szerszámnak is felhasználta. Eszközei a kovapengék, kővésők és kőbalták is. Forma és díszítő elemekben gazdag bronzkori anyagunk három csoportba oszlik: az elsőbe rézkori kovapengéket és kétélű rézpengéket utánzó bronzkések és török; bronz ruhadíszek, kagyló- és csontékszerék, valamint lendületes tagolású agyagedények, a másodikba a bronzkor derekára jellemző mészbetétes kerámia; *Németbolyban*, *Dárdán* és *Karancson* előkerült füles edények, négylábú agyagoltárkák: a harmadikba esigaház alakú — hütykőkkel díszített edények, egy nagyobb urna, valamint a bronzkor végéről származó, hordozható házitűzhelyek egyik igen jellegzetes és ritka példánya (*Makáraljáról*) tartoznak. — A vaskor első szakaszát a bronz nagyarányú használata jellemzi. Bronz raktárleletek elrejtése e korban lovas nomád nép betörésével hozható kapcsolatba, amely elől a *jakabhegyi* földvár mögé húzódtak a hallstatti kultúrájú népek. Az egyik leggazdagabb bronz raktárlelet *Birjánról* származik (66 sarló, 9 tokosbalta, 3 szárnyasvéső, 1 tömör véső, 1 kard, 1 lándzsahegy, 4 buzogányfej, bronzspirális, bronzlepenyek és bronzrögök). A lovas-nomád nép betörésének idejéből valók a *palotabozsoki* és *göröcsönyi* díszített bronzkések is. A *Szebényben* (?) előkerült bronz csikószobrocska láncra akasztva, lószerszámdíszüil szolgált. Ekkor terjednek el a ruhakapcsolótűk: fibulák (*Csertő*, *Pécs*). A kor emberének hamvasztásos temetkezőhelyeiről származnak az erősen kidomborodó hasú, kihajló peremű edények, amelyeket sűrű árkolással díszítettek, a kétfülű korsók, finom kis csészék és behajló peremű tálak (*Makártető*, *Makáralja*, *Mozsgó*, *Csertő*, *Szentlőrinc*, *Szentmihályfalva*, *Meszes*, *Kiskőszeg*).

III. terem. *Későbbi vaskor (La-Tène kor Kr. e. 400—Kr. u. 50) és római kor (Kr. u. 50—400.) emlékei.* A korai vaskor népeit nyugat felől előretörő nép, a kelta-gall igazta le, amelyik a ránkmaradt emlékanyag tanusága szerint igen magas kultúrfokon állott. Az agyagedényeket nálunk ők készítettek először korongon. Formás hamvvedreiket, alacsony, kidomborodó hasú edényeiket gondosan megmunkált, iszapolt agyagból készítették. Ismerték és ékszernek használták az üveget. (*Cserkút*). Hagyatékukban sok a fegyver, ezek közül a keskeny pengéjű, vashüvelyes kardok, széleslevelű lándzsák, görbe kések jellegzetesek. Ékszerük a hólyagos kar- és lábperecek, a visszahajló lábú fibulák, zsinórra húzott bronz övtagok (*Vasas*, *Cserkút* és *Pécs* közte-

mető) voltak. — A kelták uralmát a rómaiak törik meg. A hódítók elől elrejtett kincsekhez tartozik az *okorági* ezüstlelet. A rómaiakori leletek szervezett állami-, köz- és magánéletéről tesznek tanúságot. Kiemelhetjük a kerámiai- és az üvegyanyagot. A kiállított tárgyak legnagyobb része Pécs rómaiakori város és temetőterületéről, *Dunaszekcső, Cserkút, Kiskőszeg* és *Kővágószőlősről* származik.

IV. terem. Római-, népvándorlás-, honfoglalás-, török-, magyarközép- és újkor emlékei. Az előző terem rómaiakori anyagát a Széchenyi-tér legújabban feltárt emlékei, valamint görög-, kelta- és római pénzgyűjtemény egészíti ki. — A népvándorlás népei közül a húnok uralmának emléke a *pécs-üszögi* aranylelet, amely egy harcosnak vas lándzsáját, aranyborításos vas zabláját, kardjának, ruhájának aranylemez díszreit, tegezének ezüst szegélyét tartalmazza. — A népvándorláskori longobárd törzs nyomait a Pécs köztemetői és *cserkúti* ezüstleletek őrzik. — Az avarok uralmának idejéből származnak a Pécs köztemetői, a Pécs Kardos Kálmán-utcai és *püspökszenterzsébeti* bronz sírmellékletek. — A népvándorlás korát záró honfoglaló magyarság keresztény hitre térésének és megtelepülésének bizonyítéka a *Pécsről* származó XI. századi ereklyetartó bronzkereszt és a Széchenyi-téren lelt, oszlopot tartó, románkori kőoroszlán töredéke. Az árpádházi, vegyesházbeli és habsburg-házi királyok pénzei, a magyar középkor kerámiája, a törökkor fém- és cserépárúja egészíti ki a terem anyagát (utóbbi leletekben Pécs rendkívül gazdag).

*V. terem.** A Zsolnay gyár kerámiai gyűjteménye.* Néhai Zsolnay Vilmos a múlt század második felében alapította az azóta világhíressé vált kerámiai gyárat, amelynek különböző készítményeit mintegy 800 darab képviseli múzeumunkban.

VI. terem Képtár. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum évről-évre cserélt, ideiglenes képletétje. A kiállítás célja a kiváló festők munkáit megismertetni múzeumlátogató közönségünkkel. A most kiállított anyagot 1941. február 3.-án cserélik ki a Pécsi Művészi Hetek alkalmából lehozott Szépművészeti Múzeum festményeivel (Munkácsy, Madarász, Lotz, Székely).

VII. terem. A Pécsi képzőművészek állandó tárlata. Baranyában és Pécsen működött és jelenleg működő képzőművészek festményei alkotják a kiállított anyagot (Weber Xavér Ferenc, Gebauer Ernő...).

VIII. terem. Céhemlékek. Pécs és Baranya XVIII. és XIX. századi céhekbe tömörült iparosságának céhládái, cégerei, alapszabályai és oklevelei, zászlói, pecsétnyomói, korszói és készítményei. Érdekes a pécsi halász céh létezését bizonyító pecsétnyomó, céhkorszó és oklevél.

** Az újkor anyagát záró céh-emlékeket és várostörténeti anyagot (VIII—IX. terem) az épület rossz adottságai miatt kellett megszakítani a Zsolnay kerámiai gyűjteménnyel és a képtárral (V—VII. terem).

IX. terem. Pécs szab. kir. város emlékei. Egyik tárlóban a Mária Terézia által 1780-ban szabad királyi városi rangra emelt Pécs egykorú kiváltságlevele, illetve az okmány egykorú másolata. Unnepélyes alkalmakkor az eredeti kiváltságos levél, másolata pedig állandó kiállításon van. A falakon a város régi képét feltüntető festmények, rajzok, metszetek és fényképfelvételek; a 100 év előtti Széchenyi-tér és belvárosi templom egykorú miniatúr rajza („*Vue de la Place du Cinq-Ecclises*“ aláírással), helyszínrajza (Novák Simontól), és a tér 1889-ben készült festménye (Kaldevey) vannak. Ezek mellett Pécs templomai-
nak régi állapotát őrző képek, elbontott és átalakított pécsi házak képei, a városra vonatkozó rajzok és metszetek, régi pécsiek albumba gyűjtött fényképei, Pécsre vonatkozó nyomtatványok és levelek kerültek kiállításra. Egy 130 éves spinét, néhány dalárdai emlékekkel együtt a város zenekultúráját hivatott tükrözni.

Lépcsőház és kőtár. A lépcsőházat és kapualját Madarász Viktor: Guttenberg c. festménye, Holló Barnabás: II. Lajos bronzszobra és a pécsi szabó céh kriptafedőlapja díszíti. Ez utóbbi alapépítményen történt elhelyezése volt az első lépés a kapualjból nyíló kőtár elrendezéséhez, amely több száz darab, főleg római, gótikus és török feliratos és faragott követ tartalmaz.

Török Gyula dr.

Néprajzi gyűjtemény.

I. terem. Öt tárlóban a színtiszta magyar ormánság népének viseleti darabjait és szötteseit látjuk. Ormánság, megyénk délnyugati sarkában elterülő vidék, amelynek népe nyelvben, ruházatban és szokásokban elüt a körülötte élő népcsoportoktól. Tulipánokkal hímzett szűrűk hidegben, viharban védelmül, félvállra vetve ékességül szolgál, de még esküvőre is ebben megy a legény. A lénzölös (kézeltős) *imögöt* és a hozzá tartozó lobogós *vászongatyát* szávornyázás (szálkötéses kézimunka) díszíti. A gatyá fölött ünnepnapon fehér *kötényt* viselnek. A nők viselete egyszerű, síma: az *imög* és a *bikla* (szoknya) magukszötte vászonból készült — idősebb korban és jász (gyász) alkalmával lenvászonból — s csak színes *fékötő* és *kötény* élénkíti ruházatukat. A fékötők színéről és formájáról (35 éves korig égő piros, később mindig halványul s lassan kékesbe, majd 45 éven felül fehérbe megy át), valamint a kötény színéről a nők életkora megállapítható. Felső ruhájuk darabjai az első tárlóban elhelyezett pamutkivarrásos *bunda*, melyet még napjainkban is hordanak; a IV. tárlóban kiállított kék posztóból készült, ujján és nyakán rókaprémmel és hátán kék zsinórozással díszített mente (Drávasztáráról). Ez ősi viseleti darabjuk. Zsinórozására azt mondják: kikutyorgatták.

Az Ormánság népviselete mellett, Baranya másik magyar vidékének Püspökbogádnak és Vasasnak viseleti darabjai és szöttesei nyertek elhelyezést. A püspökbogádi nők hímzett *ingvállát*, gyöngyökkel és szalagokkal ékesített *főkötőt*, valamint a Vasas vidékén elterjedt piros *bőrrátétes ködmönt* hordanak. A terem falát magyar népviseleti képek és Pécsi Pileh: Vendégvárás Püspökbogádon c. hangulatos festménye díszítik.

II. terem. A középen elhelyezett 100 évesnél idősebb ormánsági *szüőfa* (szövőszék), baloldalán a *kézitilóval*, jobboldalán pedig a két darabból álló, lábbal taposható *zupolóval* (kendertörő) és a *kecskerokkákkal* a híres ormánsági szöttekészítés hangulatát varázsolják elénk. Az ablak melletti, tárlóban sárközi hatású, Kopácsról begyűjtött régi *főkötők* (fekete alapon, eredeti magyaros motívumú hímzés), majd a Vasas vidéki élénk színű, létéániák, jeles ünnepek és jász alkalmával hordozott, *pillangós főkötők*; átellenében pedig a jellegzetes sokác hatást mutató ellendi viseleti darabok nyertek elhelyezést. Két egymás melletti tárlóban baranyai *sokác* női és férfi *öltözéket* mutatunk be. Ezek mellett sokác női *viseleti darabok* és *szöttesek* kerültek kiállításra. Jellegzetességük a flitteres díszítés, a vörös és fekete színek túlzott hangsúlyozása. A terem egy sarkát ősi motívumú keresztöltéses *falvédő* és faragott *pad* tölti ki. A falakon magyar, sokác és sváb népviseleti képek vannak.

III. terem. Baranya népének díszítőművészetét, vallásos és játékos életmegnyilvánulásainak formáit, tárgyait tárja elénk. Jávorfából faragott *pásztortükrösök*, borotvatokok, gyufatartók egyik tárlóban, míg a másikban karcolt és spanyolviaszbetétes díszítésű marhaszarvból formált, fafenékű és fedelű *sórtartók*, szarvasagancsból készült *lőportartók* (karcolt díszítéssel) nyertek elhelyezést. Faragott *mosó- és mángorlólapickákat* helyeztünk az ablakközi tárlóba. Lopótökből készült *pálinkás*, vagy *vízartó edényeik* (kobak), vörösbarna színét választóvízzel hozzák létre, vagy pedig a motívumok bekarcolása után forrásba lévő mustba mártják az edényt, s ekkor a lekapart részek megvörösödnek. Mohácsi búsójáráskor (húshagyó kedd) használatos *álarc*, *duda*, *kolomp*, *kereplő*, stb. csoportjában egy régi alföldi hangszer, a *nyenyere*, valamint az ormánsági korongjáték *fa korongja* és *ütőfája* (kópis) töltik ki az egyik nagvtárlót. (A korongjátéknál két szembenálló csapat ütögeti a korongot. A legszebb ütés neve cimör, a félmagasé bokráncsfenek s a legalacsonyabbé tojásbéj. Annyira kedvelt játék volt régen, hogy nemcsak a gyerekek, hanem a legények is játszották.) A feltámadás, új életre ébredés jelképéül Baranya népénél is szokásban van a húsvéti *hímestojás* (pirostojás) ajándékozása. Tojásgyűjteményünk minden egyes darabja kifejezi Baranya népének gondolkodását, érzésvilágát és művészi készségét. E gyűjtemény feletti tálon vannak a gyűdi búcsú emléktárgyai és jellegzetes mázas korsói. A fa-

lon elhelyezett Csók István: Sokác temető c. képen és egy szalántai sokác temetőrészlet fényképén látjuk a színes szőttesekkel, maranícával (fejfakendő) leborított sírfejfákat. A fénykép alatt elhelyezett *maranica* is Szalántáról való.

IV. terem. Falusi szoba, régi ormánsági bútorokkal és használati tárgyakkal, amelyek az egyetemes magyarság szempontjából is igen értékesek. Az x lábú asztal kidolgozása és formája művészi érzékkel bíró ember kézügyességéről tanuskodik. A falhoz támasztott *sarokpad* két végét faragott karfa zárja be. Érdekes a pad fölé erősített festett és faragott *tálasfogas*, amelyen ormánsági *tányérok* és *tálak*, fogain pedig a fenyőkéregből készült *kászu* (vödör) és úrvacsora alkalmával használt zöldmázás *korsó* lóg. Az 1814-ben készült festett *nyoszolya* (ágy) színeiben határozottan magyaros. Ez előtt foglal helyet a faragott és festett karospad, vagy *rengő*, amelynek háta a két csuklókaron előre csapható, hogy a rajta alvó gyermek le ne essék róla. Nappal a pad mellett elhelyezett *bölcsőben* a gyermek helye. A faragott *székek* közül különösen szép a Sellyéről származó, faragásokkal díszített és 1855-ös évszámmal ellátott. A konyhából való a *konyhatéka* (kredencszerű bútordarab, amelynek tetején külön polc van; ezen ormánsági népies *tányérok*, *gyertyakoppantó*, *pálinkásbutykosok* és faragott *kanáltartó* állanak. A szoba ablakfelőli részén szekrényt helyettesítő, díszített *szökrény van*. Benne vásznat, ünnepi ruhát, kötényt és halálra valót tartanak az ormánság asszonyai. A hátsó házban, vagy kamrában helyezték el. Egyszerű ácsmunka, tiszta fából készítve, geometrikus díszítéssel. Az ablak alatt diósvizslói sárga mázas, jelvényes *pálinkás-korsó*, a sarokban faragott és festett *törölközőtartó* ormánsági törölközőkkel és egy hat fiókos faragott *szekrény* (Kémesről) nyert elhelyezést. Ez utóbbi igen értékes darabunk, 1843-ból származik. Az ablakfelőli falakon a szaporcai *talpas* (gerendákra épített) *házak* részleteit láthatjuk fényképeken.

V. terem. Az első ablakközi tárlóban állanak a mohácsi grafitos kerámia darabjai, míg mellette elhelyezett fényképeken e kerámiák készítemi módját láthatjuk. A kifomált szürkés agyagból készült *korsók* és *kancsók* füstbe fojtástól és grafitporral történő fényezésüktől nyerik jellegzetes színüket. A második ablakközi tárlóban az *óbányai* sárga és barna mázas, valamint a *măgocsi* zöldmázás *kerámia* darabjai nyertek elhelyezést. A fali táblákra *mezőgazdasággal* és *állattenyésztéssel* kapcsolatos *eszközök*, szerszámok kerültek, amely közül az *emberjárom*, *pásztor* és *kanászbotok*, faragott *ökörjárom* tűnnek ki. Alattuk a használatból régen kivont *szecs-kavágó* és *eke*, (ez utóbbinak papucsá és csoroszlyája vashól készült) áll. Halászati és szőlészeti anyagból egy szárnyas *varsa*, *pendelyháló*, *dobháló*, *szigony*; egy facsavaros *szőlőprés* és habukás *szőlőmetszőkésék* láthatók. A régi kékfestők és bábsütők művészetét néhány *kékfestő duc* és vászonra nyomott min-

tája, valamint a körtefába faragott, igen nagy fantáziáról tanuskodó *bábsütő minták* tárják elénk.

A következő elzárt teremben a jövőben begyűjtendő népi foglalkozási ágak eszközei nyernek elhelyezést, hogy így a teremből kijárat nyílhassek az udvarra.

Pécs, 1941.

Horváth Ilona

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
Előszó.	3
Török Gyula dr.: Az őskőkor emberének nyomai Baranyában.	4
Dombay János: A Baranyavármegyei Múzeum őskori agyagszobrai (I. tábla 1 kép).	6
Nagy Tibor dr.: A legio I. adiutrix feliratos kőemlékei Pécsről (II. tábla 1—2 kép).	11
Török Gyula dr.: Római leletek a pécsi Mátyás-Király fogadó helyén. (III—IV. tábla 1. kép).	20
Radnóti Aladár dr.: Sopianaeből kiinduló római utak	27
Vajkai Aurél dr.: Római emlékek Dunántúl néprajzában (1—10 kép).	40
Csalog József dr.: A nagyszentmiklósi kincs arany korsóinak cserépből készült változatai (V. tábla).	52
Gosztonyi Gyula dr.: A pécsi vár (1—6 kép).	55
Vörös Márton dr.: Pécsi tűzoltóság a XVIII. században (VI. tábla).	70
Kőszeghy Gyula: 100 év előtt a város főterén (VII. tábla).	86
Török Gyula dr.: } Pécs szab. kir. város Majorossy Imre Múzeumának 1940. Horváth Ilona: } évvégi állapota.	89

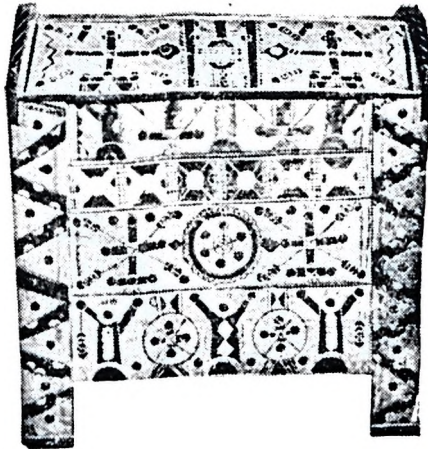
HIBA JEGYZET.

- 29. old. felülről a hatodik sor; a római útvonalak feltételezett irányát.
- 32. old. felülről a tizenhetedik sorban keletről helyett nyugatról.
- 34. old. 35. jegyzetében Golh olv. Gohl.
- 35. old. első sorában arabonai helyett arrabonai.
- 44. old. 15. és 16. jegyzeteiben ábra olv. kép.
- 51. old. felülről a hatodik sorban Fekete-tenger helyett Földközi-tenger.

PÉCS SZAB. KIR. VÁROS „MAJOROSSY IMRE-MÚZEUMÁNAK”
1941. ÉVI

ÉRTESÍTŐJE

SZERKESZTETTE:
DR. TÖRÖK GYULA

KIADJA: PÉCS SZAB. KIR. VÁROS „MAJOROSSY IMRE MÚZEUMA”

Címlapon bemutatott szökröny Dr. Fülep Lajos (Zengővárkony)
tulajdona.

PÉCS SZAB. KIR. VÁROS „MAJOROSSY IMRE MÚZEUMÁNAK“
1941. ÉVI

ÉRTESÍTŐJE

SZERKESZTETTE:

DR. TÖRÖK GYULA

KIADJA: PÉCS SZAB. KIR. VÁROS „MAJOROSSY IMRE MÚZEUMA“

Felelős kiadó: Dr. Török Gyula.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSETT.

A nyomdáért felelős: Mészáros József.

1962

A VÁROSI MÚZEUM RÉGISÉGGYŰJTEMÉNYÉNEK ÚJABB JELENTŐS SZERZEMÉNYEI

Abaliget. Szántás alkalmával 12,5 cm. magas, római bronzszobrot találtak, amelyet Dr. Reuter Camilló egyetemi tanár vásárolt meg és ez év márc. 8-án letétként a Városi Múzeumban helyezett el. A szobor fiatal, ruhátlan, fonatos hajú nőt ábrázol; bal kezét maga elé, a jobbot lefelé, kinyújtva tartja. Triposzláb díszje lehetett, amelyről le-törött; így magyarázható jobb lábának csonkulása. Kiváló művész-munka, naturalisztikus ábrázolás. Gyarapodási n. sz.: 1041/1941.

Babarc. A M. Tört. Múz. Régészeti Osztályának felszólítására Babarcon 1939. szept. 28. és okt. 4-e között próbaásatást folytattunk, amelynek eredményeként kibontásra került 3 római téglasír, a Pécs—Mohács-i országúttól 725—752 m-re, a babarci bekötőúton. Egyik sír melléklete az a korszak, amely a M. Tört. Múz.-on keresztül jutott hozzánk. Két sír melléklet nélkül volt. A korszak egyfülű, besimított díszítésű, „hunnkorszaki“ típus. Magassága 19 cm. A síroktól mintegy 500 m-el nyugatra, megtaláltuk a római település helyét, amelyet épület-alapfalak, számtalan római cseréptöredék, téglák és tetőfedőcserép és egy késő római kisbronz pénz jeleztek. Gyarapodási n. sz.: 843/1939. és 888/1940.

Ismeretlen lelőhely. Johannes (Kr. u. 423—425.) keletrómai császár jó fenntartású aranypénze. Átmérője 22 mm. Vétel Klencsár Bélától, 1941. jan. 4-én. Gyarapodási n. sz.: 1003/1941.

Okorág. 1939. dec. 16-án két ezüst fibulát és két ezüst karperecet hozott Vajda Lajos múzeumunkba, amelyet Hidegrév-dűlőben lévő földjén, néhány nappal előbb, csekély mélységben talált. A lelet hitelesítésére Okorágra mentünk és rátaláltunk a lelőhelyre, amelyen zöldeskék rozsdacsomó és még egy előkerült ezüstkarperec bizonyította, hogy a már behozott darabok is innen származnak. A karperecek négy százból sodrottak, hurkos, kampós záródásúak. A legnagyobb átmérője 7 cm. A fibulák feltűnnek nagy méretükkel. Rugós szerkezetük 11 cm hosszú, magas ívű kengyellel és felkunkorodó, gombba végződő lábtaggal. 14 cm hosszúak. Sírok és épület nyomait a közelben nem találtuk, így minden bizonnyal elrejtett kincs volt. Hasonló fibulák a balkáni thrák, illír anyagban és az erdélyi dákok leletekben fordultak elő, míg Magyarországtól északra már ritkábbak. A Kr. u.-i I. században kerülhettek földre, a római hódítás idején. E lelőhelytől

körülbelül 50 m-el délre, hasonló ezüstfibulákat és egy pár szalagszerű, ezüst karvédőt talált a múlt század végén Vajda Lajos nagypapa, melyeket Pécssett eladott. Pécsről a Horváth-féle gyűjteményen keresztül kerülhettek ezek a darabok a M. Tört. Múz.-ba. Vajda Lajos apja, aki mint gyermek látta ezeket a darabokat, a Budapestre került tárgyak fényképeire határozottan ráismert, így biztosra vehető, hogy a M. Tört. Múz. hasonló öt ezüst fibulája és két ezüst karvédő karperece Okorágról származik. E tény megállapítása azért fontos, mert a M. Tört. Múz. ezüst karvédő karperecei, az erdélyi dák, ezüst karvédőkkel azonosak. Gyarapodási n. sz.: 872,873/1939.

Peterdpusztá. Steininger Frigyes gazdasági főintéző, mintegy húsz évvel ezelőtt, Peterdpusztán talált bronz kincsleletet mentett meg az elkallódástól, amelyet 1941. okt. 5-én a pécsi városi Múzeumnak ajánlódkozott. A lelet 42 kg súlyú, 203 darabot — köztük néhány ritkát is — tartalmaz és egyike a korai vaskor (Kr. e. 1000—500.) derekán elrejtett kincseknek. 110 darab sarló, 57 drb sarló-töredék, 9 drb rokossalta, 10 drb tokossalta-töredék, 1 drb szárnyassal, 1 drb lándzsa, 1 drb tör, 2 drb törtöredék, 1 drb kardtöredék, 1 drb pápaszemes karperec, 1 drb lemezes karperec, 1 drb csüngődísz, 1 drb poncolt edénytöredék, 2 drb vésőtöredék, 1 drb ár, 3 drb kisebb bronzöredék és 1 drb ismeretlen rendeltetésű (parancsbot-dísz, kocsidísz?) töredék. Gyarapodási n. sz.: 1180—1197/1941.

Pécs, Felső-Sétatér. I. Hétkarélyos alaprajzú, római építmény maradványai. Ismertette az Archaeologiai Értesítő 1940. 1—2.: Gosztonyi Gy. „A pécsi hétkarélyos ókeresztény temetői épület“ cím alatt. A feltárásnál előkerült leletek eddig publikálatlanok s ezért felsorolásukat az alábbiakban adjuk. Több rétegből római festett falvakolat darabok; téglából csiszolt, figurális konzoltöredékek; vaskapák; átluggatott, vastag padozattéglák töredékei; sárgászöld mázú korsó több töredéke; valamint közép- és újabbkori edénytöredékek kerültek elő. Gyarapodási n. sz.: 900/1940. és 1118—1135/1941.

Pécs, Felső-Sétatér. II. 1940—41-ben Pécs Felső-Sétaterén, a hétkarélyos római építmény keleti szomszédságában, a Városi Múzeum feltárt két római sírkamrát és négy egyszemélyes római sírépítményt. Ismertette az Archaeologiai Értesítő 1942. 1—2.: Török Gy. „Római-kori sírkamrák Pécs Felső-Sétaterén“ cím alatt. Gyarapodási n. sz.: 1152—1167/1941.

Pécs, Gründler-utca. Csatornázás alkalmával 1941. májusában két római és három népvándorláskori sírra akadtak. Helyszíni kutatás során az egyik római sírban törött fülű, szürke agyagedényt, a másikkban a csontváz jobb vállánál, bronz fibulát, medencéjében bronz csatot és egy IV. sz.-i kisbronz pénzt, bal combesontjánál üvegtálat, vas ollót és egy különleges alakú, kézbe illő, vas gyalut találtak. A népvándorláskori avar sírok nem tartalmaznak említésre méltó mellékletet. Gyarapodási n. sz.: 1081/1941.

Pécs, postapalota. 1940. év őszén, mélypince déli bejáratának építésénél, római épület alapfalaira és kettős padozatára találtak. A mész- és téglatörmelékéből öntött felső padozatréteg alatt, cserép- és tégladarabokon kívül, ép. szürke agyagtál és korsó töredékei kerültek elő. Gyarapodási n. sz.: 1211/1941.

Pécs, Rákóczi-út 39. sz. 1940. tavaszán építkezéseknél fontos kor-meghatározó római felíratos és faragott kövek, épületmaradványok és apró leletek kerültek elő. Leírása a Városi Múzeum 1939—40. évi „Értesítő“-jében: Török Gy. „Római leletek a pécsi Mátyás- király fogadó helyén“ cím alatt. Gyarapodási n. sz.: 922/1940.

Pécs, Regős-utcā. A pécsi római városterület keleti részén, az utóbbi években folytatott földmunkálatok alkalmával kitűnt, hogy itt szórványosan, római sírok találhatók. Egy részük téglasír. A Sopianae gépgyár udvarán és a Regős-utca csatornázása alkalmával 11 sírt állapíthattunk meg, amelyekben a szokásos mellékletek voltak (IV. sz.-i kisbronz pénzek, hagymafejes fibulák, gyöngyszemek, csatok, stb.). Külön említést érdemel a Sopianae gépgyár udvarán feltárt gyermeksír háromfülü, 8.5 cm magas, 6.5 cm szájbőségű, sárgamázas bögréje. Gyarapodási n. sz.: 1212—1216/1941.

Pécs, Széchenyi-tér. 1939. nyarán, a belvárosi templom bővítése során, földmunkálatok alkalmával, római, középkori és újkori emlékek kerültek elő. A római anyag részletes leírása a *Folia Archaeologica* 2—3. kötetében: Török Gy. „A pécsi belvárosi templom bővítésénél előkerült római leletek“ és az idézett „Értesítő“-ben: Nagy T. „A legio I. adinatrix...“ cím alatt. A középkori és törökkori kőanyag leírása a *Technika* 1940. 112. s. kk. lapjain: Gosztonyi Gy. „A pécsi Szent Bertalan plébánia templom“: illetőleg *Építészet* 1941. 3. sz.: Gosztonyi Gy. „A török eredetű pécsi belvárosi templom“ címek alatt. Az építkezés során az alábbi pénzeket találtuk: 1 drb. 1095—1160-ig működő verdeből 1 drb. IV. István, 2 drb. 1173—1235-ig működő verdeből, 22 drb. Anjou Mária dénár és obulus, 17 drb. Zsigmond, 2 drb. I. Ulászló, 1 drb. Hunyadi János, 5 drb. V. László, 7 drb. I. Mátyás, 2 drb. II. Ulászló, 1 drb. Zápolyai János, 2 drb. Bethlen Gábor, 10 drb. 1526—1623. közötti évekből, 3 drb. lengyel, 2 drb. Rudolf, 3 drb. I. Ferdinánd és 27 drb. egyelőre meghatározatlan pénz. Gyarapodási n. sz.: 818/1939.

Szentlőrinc. 1939. máj. 20.-án a szentlőrinci Mátis-féle homokbányában, magyar középkori lakógödör került elő, amelynek egy részét még érintetlenül találtuk. Itt középkori cseréptöredékeket, köztük fenékbélyegeset is és egy cinkanál nyelét leltük. A gödör alját cserépdarabokkal borították be; felette pedig sárral tapasztott, nád tető állt, amelyből a nádlenyomatos, égetett sárdarabok származtak. A közelben több lakógödör pusztult el homokbányászás közben s a kőből épített középkori templom nyomait is megtaláltuk. Szentlőrinc községnek középkori telephelye volt itt, mintegy 3 km-el északabbra mai fekvésénél. Gyarapodási n. sz.: 795/1939.

Véménd. 1940. tavaszán a község délnyugati részén, a vasútállomástól 200 m-el keletre, szőlőforgatás közben csontvázakra találtak s az egyik mellett összehajlított, kopús vaslándzsa, díszített, meghajlított vas kard és egy összegyűrt, hosszú nyelű, bronz serpenyő volt. A lelet vétellel került birtokunkba. A serpenyő nyele jellegzetes állatfejben végződik. Az értékes „La Tène” korú, kelta emlékek leírását Hunyadi Ilona, sajtó alatt lévő doktori értekezésében adja. Gyarapodási n. sz.: 1032/1941.

Villány. I. Óskori leletek. Leírása a Városi Múzeum 1939—40. évi „Értesítő”-jében: Török Gy. „Az őskőkor emberének nyomai Baranyában” cím alatt. Gyarapodási n. sz.: 852/1939.

Villány. II. A pezsgőgyár építésénél talált különböző korú sírok mellékletei közül, Steininger Frigyes avar sírmellékleteket is mentett meg. Ezeket 1941. okt. 5.-én a Városi Múzeumnak ajándékozta. 1 drb. bronz nyakperec töredék, 1 drb. bronz csengő, 3 pár fülbevaló töredékei, 34 drb. üveg gyöngyszem, 1 drb. kiöntőcsövű, egyfülű agyagedény. Gyarapodási n. sz.: 1198—1202/1941.

Pécs,

Török Gyula.

DIE NEUEN BEDEUTENDEN FUNDE, DIE IN DEN BESITZ DES PÉCSER STADTMUSEUMS GEGANGEN SIND.

In den Jahren 1939—41 vermehrte sich die Archaeologischensammlung des Pécsér Stadtmuseums vom Gebiet des Komitats Baranya durch folgende Funde:

Abaliget: römische Bronzestatue;

Babarc: römische Funde;

Von unbekanntem Fundort: ein Stück Johannes-Goldmünze;

Okorág: Funde vom ersten Jahrhundert nach Christi Geburt;

Peterdpuszta: Bronzedeptofunde von der Hallstätter Epoche;

Pécs, oberer Stadtpark: römische und mittelalterliche Funde;

Pécs, oberer Stadtpark: römische Grabbeilagen;

Pécs, Gründlerstr.: römische und avarische Grabbeilagen;

Pécs, Postpalast: römische Funde;

Pécs, Rákóczistr. 39: römische Funde;

Pécs, Regösstr.: römische Gräber;

Pécs, Széchenyi-Platz: römische, mittelalterliche und neuzeitliche Funde;

Szentlőrinc: ungarische mittelalterliche Funde;

Véménd: keltische Grabfunde von der La Tène-Epoche;

Villány: Funde von der Magdalenien-Epoche;

Villány: avarische Grabfunde von der Völkerwanderungszeit.

Gy. Török.

A BADENI-KULTÚRA EMLÉKEI A PÉCSI VÁROSI MÚZEUMBAN.

A pécsi városi Majorossy Imre Múzeum őskori gyűjteményében szép számmal találjuk azokat az edényeket és edénytöredékeket, amelyeket első reátekintésre is könnyen besorozhatunk az ugynevezett badeni-kultúra emlékei közé. De van egy másik csoport is, amely saját-szerű formájával, úgyszólván analógia nélkül áll és csak az egész magyarországi leletanyag ismeretében, a díszítő elemek összevetése alapján osztható be ebbe, a gyűjteményeink anyagában mindinkább szaporodó kultúrába.

Az anyagot eredet szempontjából osztályozva kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy túlnyomó része Baranya megyéből való, s ha figyelembe vesszük még azt is, hogy a megyéből ezeken túl, csupán a baranyavármegyei és a szekszárdi múzeum őriz egy-egy lelőhelyről származó hasonlókorú emléket, úgy az ittlévő anyag alapján könnyen megrajzolhatjuk e kultúra tárgyi hagyatékának a képét a megye területéről.

Előre is megmondhatjuk, hogy ez a kép nagyjából egyezik a Dunántúl többi részének e-korbeli képével, bár tagadhatatlanul van határozott helyi jellege is.

Eredet szerint a következő leletek jöhetnek figyelembe:

1. Leletek ismeretlen lelőhelyekről.
2. A Juhász-gyűjtemény baranyamegyei leletei, lelőhelyek nélkül.
3. Birján egyetlen lelete.
4. Magyarszék egyetlen lelete.
5. Pécs-ürögi völgy egyetlen lelete.
6. Pécsi lelet egy darabja, közelebbi helymeghatározás nélkül
7. Pécs-rácvárosi téglavető egyetlen lelete.
8. Pécs-Tortyogó egyetlen lelete.
9. Pécs, Keleti-telep leletei.
10. Makáralja és Megyer leletei.
11. Makártető leletei.
12. Makárhegy leletei.
13. Makáralja leletei.
14. Gusztávműve-puszta leletei.
15. Csonkamindszent leletei.
16. Albertfalu egyetlen lelete.

17. Zók leletei.

18. Dunaszekcső leletei.

A felsorolásból is látható, hogy a kultúra elég szép számú lelőhellyel képviselt, sőt valószínűleg még a felsorolásnál is többel, ha az ismeretlen lelőhelyeket figyelembe vesszük. Kár, hogy egyetlen olyan lelet sincs, amelyiknek feltalálás körülményeit ismernők. Foglalkozni még így is érdemes velük, mert egyrészt az eddig ismert típusok elterjedése tekintetében adnak felvilágosítást, másrészt újabb típusokkal szolgálnak a kultúra megismeréséhez.

Lássuk azonban az anyagot a fennebb vázolt sorrendben.

1. Leletek közelebbi lelőhely nélkül.

a. Árkolt díszítésű edénytöredék, szubkután füllel (961—7. I. t. 1.) Bár tudjuk, hogy ez a fültípus erre a kultúrára nagyon jellemző, hazánk területén nem mondhatjuk gyakorinak. Az Akarattyáról¹ ismert töredék nem sokat mondana az edény formájáról, de az a soproni edény, amelyet a szombathelyi Smidt-gyűjtemény őriz,² s amely éppenilyen árkolt díszítésű, elárulja az edény egykori tetszetős alakját, amit aztán a Nemzeti Múzeumnak a fonyódi 4. sírból származó töredékes edénye³ is igazol.

b. Nagybbrméretű edény peremtöredéke (961—24. — I. t. 2.). Tipikus ferdevonalkázású peremdíszje van, amely alatt többosztású bütyökfül helyezkedik el.

c. Edényperem-töredék (961—10. — I. t. 3.). Kisebbrméretű ferdevonalkázással és bütyökfüllel.

d. Hármassosztású bütyökfül (961—23. — I. t. 4.)

e. Bütyökfüles síma szájtöredék (961—13. — I. t. 5.). A bütyökfül ferdén vonalkázott.

Az a.—c. alatt felsorolt darabok díszítése és fülképzése gyakori ebben a kultúrában; négy lelőhelyet említek csupán, ahol előfordul, de könnyen szaporíthatnám az analógiákat. Hódmezővásárhely-Bodzáspart⁴ telepanyagában éppenúgy megvan, mint az üllői⁵ temetőből szorványosan előkerülő telep-anyagban, valamint a tokaji⁶ és bajai⁷ leletek között.

f. Gömbölyű fenekű, magasfülű edény (113. — I. t. 6.). Alsó részén

¹ Veszprémi múz.

² Dunántúli Szemle (továbbiakban D. Sz.), 1940. 381. I. II. 1.

³ Nemzeti múz. 45/39—24.

⁴ Banner János: Hódmezővásárhely története a legrégibb időktől a bronzkor kialakulásáig (továbbiakban Hmv.) CVII. 3., 7., 9., 10. — CXII. 2., CXIX. 13., CXXII., 13. stb.

⁵ Nemzeti múz. 36/36., 2/36.

⁶ U. o. 35/38.

⁷ U. o. 9/39. — L.: még a következő leleteket: Keszthely—Apátdomb (Balatoni múz.), Uny (Esztergomi múz. 861.), Tompa (Ipolysági gimn.-gyűjtemény. 244.).

a gömbös fenék élben csatlakozik az ívesen illeszkedő felsőrészhez. A perem fölé emelkedő fül az élből indul, s mintegy egyharmad magasságban emelkedik a perem fölé. Hasonló formát Makáraljáról és Me gyerről⁸ és a Pécs-rácvárosi téglagyárból⁹ őriz a múzeum.

Ez a forma főleg a Dunántúlon nagyon el volt terjedve. Legyen elég az esztergomi múzeumban őrzött ismeretlen lelőhelyről származó darabra,¹⁰ egy somogyvári,¹¹ taszári.¹² Veszprém-nándortelepi,¹³ kányai,¹⁴ sárisápi,¹⁵ és egy Szombathely, Kenderesi-téglagyári¹⁶ példányra hivatkozni.

Elterjedéséről tanúskodik egy szikrai¹⁷ példány is, de az Alföldön ezenkívül többet nem ismerünk.

g. Töredék, vonal- és pontdísszel (1024—2. — *I. t. 7.*)

h. Töredék, függőleges vonalak közé zárt ferde vonal- és pontdíszítéssel (1024—3. — *I. t. 10.*).

i. Töredék, bemélyedő pontsorokkal, amelyek közül az egyik sor kissé elnyult (961—15. — *I. t. 8.*).

j. Kétosztású táltöredék (1024—1. — *I. t. 9.*). A tál az egész ország területén általánosan el volt terjedve.¹⁸

2. Juhász-gyűjtemény.

a. Szájtöredék, bevágott ferde vonalakkal (300—11. — *I. t. 11.*). Az edény nyaki része alatt hasonló díszítésű perem futott körbe.

b. Ugyanilyen díszítésű durvább töredék (300—6. — *I. t. 12.*).

c. Finomabb töredék, vékonyabb rovátkolt oldalperemmel (301—6. — *I. t. 13.*).

d. Síma szájtöredék. Oldalrészén a perem helyén rovátkolás fut körbe (301—10. — *I. t. 14.*).

e. Rovátkolt szélű szájtöredék, erős, sűrűn rovátkolt peremmel (220. — *I. t. 15.*).

f. Profiláltabb nyakú töredék, síma szájjal, nyakán rovátkolt peremmel (301—4. — *I. t. 16.*).

g. Szájtöredék. Nyaki részén erős perem, keresztalakú rovátkolással (300—10. — *I. t. 17.*).

h. Síma szájtöredék, peremmel, amelyen benyomott díszek vannak (300—2. — *I. t. 18.*).

⁸ Pécsi múz. 17—1., 3., 4., 5.

⁹ U. o. 110. — Mindkettőt lásd lennebb.

¹⁰ Esztergomi múz. 10.

¹¹ Kaposvári múz. 4369.

¹² U. o. 9012.

¹³ Veszprémi múz.

¹⁴ Szekszárdi múz. 5—936.

¹⁵ Esztergomi múz. 14.

¹⁶ Szombathely, Smidt-gyűjtemény.

¹⁷ Kecskeméti múz. 223—29.

¹⁸ Elterjedésére lásd: D. Sz. 1940. (VI.) 376—379. l. és u. o. 7—47. jegyzeteket.

Az *a—h* alatt felsorolt töredékek ugyanazokról a lelőhelyekről ismeretesek, mint az *1. a—c* alatt ismertetett példányok.¹⁹

i. Peremtöredék, bütyökfüllel, árkolt díszítéssel (222. — *I. t. 19.*). Feltűnő a szájperem alatti gondos tagolás. Az árkolt díszítés egyik legjellegzetesebb díszítés módja e kornak. Ismerjük Hódmezővásárhely-Bodzáspartról,²⁰ Szombathelyről,²¹ a fonyódi 4.²² és 2.²³ sírból. Zebe-gényről,²⁴ Rákoscabáról,²⁵ Keresztúrról,²⁶ Felsőszemerédről,²⁷ Csé-páról,²⁸ Budapestről,²⁹ Letenyéről,³⁰ Üllőről,³¹ Budapest-Hajcsárútról,³² Békásmegyerről,³³ Budapest-Zuglóról,³⁴ Csákvárról,³⁵ Várpalotáról,³⁶ Ágasegyházáról,³⁷ Garamdamázsról,³⁸ a zalabai várhegyről,³⁹ Únyról,⁴⁰ Basaharcról,⁴¹ Egyekről,⁴² Dunaszekcső-Kálváriahegyről,⁴³ a szekszárdi alsóvárosi temetőből,⁴⁴ Szakályról,⁴⁵ Nagycenkről,⁴⁶ Sopron-Burgstall-
ról,⁴⁷ Akarattyáról,⁴⁸ Felsőiregről,⁴⁹ Lábatlanról,⁵⁰ Ujdombovárról,⁵¹ Felsőnyékről,⁵² Dunaszekcsőről,⁵³ Ohatról,⁵⁴ Jászberényből,⁵⁵ Vörs-
ről,⁵⁶ Lengyeltótiból,⁵⁷ Szentistvánbaksárról,⁵⁸ Fülöpszállásról (Buzita),⁵⁹ Szikrából,⁶⁰ a legváltozatosabb alakú edényekről.

¹⁹ Lásd az 5—8. jegyzeteket.

²⁰ Hm. v. CIX. 24., CXXII. 24. stb.

²¹ D. Sz. 1940. 375. l. I. t. 10a—b., 381. l. II. t. 1.

²² Nemz. múz. EN. 1935—1., 45/39—15.

²³ U. o. EN. 1938—39—41.

²⁴ U. o.

²⁵ U. o. 1/12—10.

²⁶ U. o. 73/65.

²⁷ U. o. 170/1880—25.

²⁸ U. o. 138/83—742.

²⁹ U. o. 1/34—1.

³⁰ U. o. 27/39.

³¹ U. o. 36/36.

³² Székesfehérvári múz.

³³ U. o.

³⁴ U. o.

³⁵ Székesfehérvári múz.

³⁶ Veszprémi múz.

³⁷ Kecskeméti múz. 271—34.

³⁸ Ipolysági gimn. gyűjt. 447., 451.

³⁹ Lévai múz. 1935.

⁴⁰ Esztergomi múz. 854. stb.

⁴¹ Szombathely, Smidt-gyűjt.

⁴² Tiszafüredi múz.

⁴³ Szekszárdi múz. 5:33—13.

⁴⁴ U. o. 21/33—8.

⁴⁵ U. o.

⁴⁶ Soproni múz. raktára.

⁴⁷ Szombathely, Smidt-gyűjt.

⁴⁸ Veszprémi múz.

⁴⁹ Szekszárdi múz. 4:933—2.

⁵⁰ Esztergomi múz. 518.

⁵¹ Szekszárdi múz. 4:38—4.

⁵² U. o. 8:938—2.

Az edény alakja nagyon emlékeztet az egyik zeg-zugvonallakkal díszített, bütykös, sághegyi⁶¹ töredékre.

j. Szájtöredék (300—3. — *I. t. 20.*). Nyaka alatt éles perem fut körül, amelyből két párhuzamos, félköríves, rovátkolt lécdíszítés indul.

k. Töredék (300—8. — *I. t. 21.*). Az előbbihez hasonló peremmel, amelyből azonban csak egy díszítetlen körív indul. A perem és a körív által határolt részen három domború kiemelkedés helyezkedik el.

A *j—k* alatt ismertetett töredékekhez tökéletes analógiánk nincs, de nagyon emlékeztetnek néhány Keszthely-apátdombi⁶² töredéken kívül egy lengyeltóti⁶³ edényre és egy ismeretlen Somogy megyei lelőhelyről⁶⁴ származó töredékre. A keszthelyi példányon különböző alakban elhelyezkedő rovátkolt egyenesek vannak, az utóbbi kettőn többszörös félkörös díszek, egyiken dudorodó díszítéssel vegyesen.

3. Birján.

a. Merítőedény (111. — *I. t. 22.*). Félgömbös feneke van, amely kifejezett élben illeszkedik az edény kissé ívelő oldalához. Az él és az edény szája egyező méretű; magas, szokott formájú füle volt.

A forma rokonságot tart két geresdi,⁶⁵ egy taszári,⁶⁶ Veszprém-nándortelepi,⁶⁷ somogyvári⁶⁸ és két ismeretlen lelőhelyű Somogy megyei⁶⁹ példánnyal, de azzal a formakörrel is kapcsolatban van, amely igaz, hogy kisebb méreteekkel, de Hódmezővásárhely-Bodzásparton⁷⁰ is nagyon el van terjedve és előfordul a pécsi Makárhegyen,⁷¹ Kiskőrösön,⁷² egy ismeretlen lelőhelyen⁷³ és Ágasegyházán.⁷⁴

⁶³ U. o. 11:38—6.

⁶⁴ Debreceni múz.

⁶⁵ Jászberényi múz. 355.

⁶⁶ Kaposvári múz. 5234.

⁶⁷ U. o. 5123.

⁶⁸ Kassai múz.

⁶⁹ Kassai múz. 78—932.

⁷⁰ Kecskeméti múz.

⁷¹ Celldömölk, Lázár-gyűjt.

⁷² Keszthelyi múz.

⁷³ Kaposvári múz. 10152.

⁷⁴ U. o. 644.

⁷⁵ Pécsváradi múz. 1/14—34., 1/16—33.

⁷⁶ Kaposvári múz. 9012.

⁷⁷ Veszprémi múz.

⁷⁸ Kaposvári múz. 4369.

⁷⁹ U. o. 3597.

⁸⁰ Hmv: CX. 2—8., 11—12., 14—15.

⁸¹ Nemz. múz. 305/75—144., 145.

⁸² U. o. 24/36.

⁸³ U. o. 247/70.

⁸⁴ Kecskeméti múz. 228—34.

4. Magyarszék.

a. Gömbös alsó- és rövid, hengeres felsőrészű, kiemelkedő fülű edény (112. — I. t. 23.). Zömök, vastagfalú példány.

Tökéletes analógiája nincs. A többé-kevésbé rokonformák csak a Dunántúlon vannak elterjedve. Így Nagycenken,⁷⁵ a keszthelyi Apátdombon,⁷⁶ Lengyeltótiban.⁷⁷ Egy bizonytalan eredetű, „Pestvidék“ jelzésű példányát is ismerjük.⁷⁸

5. Ürögi-öölgy.

a. Szalagfüles töredék (292. — II. t. 24.), jellegzetes benyomott díszítésekkel. Úgy a fülre, mint a díszítésre csaknem minden lelőhelyünkön találunk analógiát. A töredék nem alkalmas arra, hogy belőle az edény formájára következtetni lehessen.

6. Pécs.

a. Nagyméretű tál (33. — II. t. 25.). Lapos fenéke van. Csonkakúpos forma. Közvetlen a peremén és az alatt, két párhuzamosan elhelyezett lécz fut körbe, bemélyedő díszítésekkel. Az alsón helyezkedik el a bütyökfül. Az edény kivitele feltűnően durva, mint általában a nagyobb méretű bádai edényeké.

Az edény formája egy, a zalabai Várhegyről⁷⁹ és egy, a dédai Hompolygról⁸⁰ származó példány rekonstruálható formájára emlékeztet, amelyeken szintén bütyökfül van, de közvetlenül a peremen. A fül képzése egyik sághegyi⁸¹ edényre is emlékeztet.

7. Pécs-rácvárosi téglavető.

a. Merítőedény (110. — II. t. 26.). A 3 a. csoportjába tartozik, Elterjedéséről ott volt szó.⁸²

8. Tortyogó.

a. Gömbös alsó-, hosszabb hengeres felsőrészű, árkolt díszítésű edény (108. — II. t. 27.). Csak annyiban különbözik a 4 a. példánytól,

⁷⁵ Soproni múz. raktára.

⁷⁶ Balatoni múz. 2893.

⁷⁷ Kaposvári múz. 5124.

⁷⁸ Eger, Bartalis-gyűjt.

⁷⁹ Lévai múz. 1935.

⁸⁰ Munkácsi múz.

⁸¹ Celldömölk, Lázár-gyűjt.

⁸² Lásd a 65—74. jegyzeteket.

hogy ennek lapított fenéke van. Elterjedéséről már szólottunk,⁸³ de külön is hangsúlyozni kell, hogy legjobban a nagycenki edények hasonlítanak reá,⁸⁴ bár azok egy részének fülképzése tagoltabb.

9. Pécs, Keleti-telep.

a. Felfüggeszthető nagy edény (151. — *II. t. 28.*). Profilált fenéke, fordított csonkakúpos alsórése, öblös hasa, csonkakúpos felsőrése, ívelő nyaka és kissé kihajló szájreme van. Öblösödésén két horizontális irányítású fül foglalt helyet, de az egyik letörött. Ezeknek megfelelően a fenék közelében is két fül volt, egyik ebből is letörött. Míg a felső fül normális ívelésű, addig az alsó az aeneolitikus fülek módjára hegyes, de hegye felfelé van irányítva. A fülekkel egy magasságban bütyök is díszíti. A formája nagyon emlékeztet egy, a komáromi múzeumban lévő (V. D. 1. jelzésű) edényre.

A felfüggeszthető edényeknek ez a legrégebbi formája már a Kőrös-kultúrában is ismeretes. Hódmezővásárhely-környéki, e korú telepeinken igen gyakran előfordul,⁸⁵ úgy egész példányokban, mint fülekkel.

Ezekre a felfüggeszthető edényekre, mint a tipikus badeni felfüggeszthető edények előzményeire és egyéb összefüggéseire azok tárgyalása kapcsán már volt alkalmam máshelyen rámutatni.⁸⁶ Itt, éppen ezért, inkább e jellegzetes felfelé hajló, hegyesedő füleknek előfordulására kívánom felhívni a figyelmet. Ismerjük a pécsi Makártetőről,⁸⁷ Szentkirályszabadjáról,⁸⁸ Csonkamindszentről,⁸⁹ ahol, mint kopottságukról megállapítható volt, símitóknak használták. Ugyanilyen formában megtaláltuk a lévai múzeum ismeretlen lelőhelyről származó anyagában is. Mint ebből is látható a forma a legrégebbi neolitikumtól egészen a rézkorig él, sőt még ott is megtaláljuk.⁹⁰

b. Füles töredék (182—1. — *II. t. 29.*). A fül hosszában tagolt és átfuratlan. Amennyire a töredékből megállapítható, az edény nyaka alatt lehetett elhelyezve. Formakörét nem lehet megállapítani.

10. Makáralja és Megyer.

a. Merítőedény (17—5. — *II. t. 30.*). A birjáni (3. a.) és Pécs-rácvárosi téglavetői (7. a.) csoportba tartozik. Elterjedéséről ott volt szó.⁹¹ Füle hiányzik.

⁸³ Lásd a 75—78. jegyzeteket.

⁸⁴ Soproni múz. raktára.

⁸⁵ Hmv. III. 27., VIII. 5., IX. 4., 8.

⁸⁶ D. Sz. 1940. 379—383. l.

⁸⁷ Pécsi múz. 20.

⁸⁸ Veszprémi múz.

⁸⁹ Pécsi múz. 156.

⁹⁰ Lásd a székesfehérvári múz. óbábai-leleteit. 1747—1752.

⁹¹ Lásd a 65—74. jegyzeteket.

b. Az előbbihez hasonló, de nem túl magas fülű példány (17—1. — II. t. 31.). Úgy ez, mint a

c. amelynek lényegesen magasabbra ívelő füle van (17—4. — II. t. 32.), ugyanehhez a formakörhöz tartozik.

d. Félgömbös alsó-részű, felsőrészén íveltoldalú edény (17—3. — II. t. 33.). Hangsúlyozott alsórésze és merész ívelésű füle emeli ki az előbbi csoportból. Bár rokonsága ezekkel sem kétséges, legközelebbi analógiáit az 1 f.-nél foglaltuk össze.⁹²

e. Gömbösfenekű, profilálás nélküli hengeres felsőrészű példány (87. — II. t. 34.). Hengeres füle a fenék és a szájperem közt ível és kissé túl is haladja az edény magasságát.

Rokonpéldányai csak egy esetben lépik át a Duna vonalát. A garamdamásdi⁹³ példányokon kívül csak a Dunántúlról ismerjük, a keszthelyi Apátdomb,⁹⁴ Lengyeltóti⁹⁵ és egy ismeretlen somogymegyei⁹⁶ lelet anyagából.

f. Alul félgömbös, felül hengeres edény (17—2. — II. t. 35.). Alsórésze erősen öblösödik. Füle a hengeres rész alsó végéből indult és ívelve ment a perem felé.

g. Az előbbivel azonos forma, de a felsőrésze inkább csonkakúpos (17—7. — II. t. 36.).

h. Ugyanebbe a csoportba tartozó zömökebb forma, széles szalagfüllel (17—6. — II. t. 37.).

Csaknem tökéletes analógiáit ismerjük Tápszentmiklósról,⁹⁷ a keszthelyi Apátdombról,⁹⁸ Bogojeváról,⁹⁹ Ságvárról,¹⁰⁰ Pusztadorányról;¹⁰¹ változatos formában az egész ország területén el volt terjedve.

11. Makártető.

a. Fenéktöredék (20. — II. t. 38.). Alsórészén két egymással szemben elhelyezett horizontális fül van. A fülek felfelé hegyesednek, mint a 9. a. felfüggeszthető edény alsó részén. Ennél az edénynél a fülek helyzete más ugyan, de kétségtelen, hogy ez is felfüggeszthető edény darabja. A forma elterjedéséről fennebb szólottunk.¹⁰²

b. Tál (19. — II. t. 39.). Szabálytalan alak. Erősen profilált feneke valósággal kiemelkedik a fenék nélkül egyébként félgömbös edénytest-

⁹² Lásd a 9—18. jegyzeteket.

⁹³ Ipolysági gimn. gyűjt.

⁹⁴ Balatoni múz. 2893.

⁹⁵ Kaposvári múz. 5124.

⁹⁶ U. o.

⁹⁷ Győri múz.

⁹⁸ Balatoni múz. 2144. stb.

⁹⁹ Nemz. múz.

¹⁰⁰ U. o. 11/68—3.

¹⁰¹ U. o. 2/880—2.

¹⁰² Lásd 85—90. jegyzeteket.

ből. Oldalképzése is szabálytalan, de erősen tagolt. Alsórészét benyomott díszítésekkel szaggatott, körbefutó lécc választja el, a kissé ívelő felsőrésztől. Peremén ferde rovátkákkal díszített lécc fut körül. Az edény kidolgozása nagyon durva. Analógiája ugyan nincs, de egyrészt az előbbi edény, másrészt a díszítés ebbe a kultúrába utalja.

c. Nagyobb méretű élelemtartó edény (23. — *II. t. 40.*). Profilált fenéke, csonkakúpos alsó- és hengeres felsőrésze van. Pereme alatt benyomásokkal díszített lécc fut körbe. Kivitele rendkívül durva.

Analógiáját nem ismerjük, de nagyjából emlékeztet egy veszprémi¹⁰³ és egy nagyfalui példányra,¹⁰⁴bár az utóbbi sokkal nyultabb alak.

d. Ugyanilyen durva kivitelű és így idetartozása sem kétséges annak az egyfülű fazéknak (18. — *II. t. 41.*), amelynek profilált fenéke, nagyjából fordított csonkakúpos, de szabálytalan formája és kisméretű szalagfüle van. A fül a perem alól indul és körülbelül az edény felső harmadában helyezkedik el.

Csak az *a—c.* alatti edényekkel való közös eredet és durva kivitel sorolja ebbe a csoportba. Bár a forma egyébként teljesen ismeretlen; hasonló fülképzés igen gyakran előfordul, mint lennebb látni fogjuk.

12. Makárhegy.

Két alakra egyező, de méreteiben eltérő példány került innen a gyűjteménybe:

a. Profilált fenekű, alól fordított, felül rendes csonkakúpos, szűkülő nyakú, kissé kihajló peremű kancsóalakú edény (26—2. *II. t. 44.*). Alsó- és felsőrészének érintkezése eléggé éles. A felső részét zeg-zugvonalakból alkotott díszítés borítja. Füle a csonkakúpos felsőrészen van elhelyezve és nem érintkezik a peremmel.

b. Az előbbivel rokonformájú edény (26. — *I. — II. t. 45.*), de más arányokat mutat. Szája sem hajlik ki annyira és füle valamivel tetszetősebb elhelyezésű, de még ez sem éri el a peremet. Díszítése ugyanaz.

A két edény nagy figyelmet érdemel. Nemcsak új formát mutat, de az eddigi anyagtól eltérő új díszítést is. Tulajdonképpen ez a díszítés adja meg az alapot a beosztására.

Ezzel a díszítéssel hiteles badeni leletben Vörsön¹⁰⁵ talákoztunk először, ahol egészen sajátyszerű, szegletesalakú, borítószerű, kisméretű edények oldalán találtuk, amelyeknek sarkos szalagfüle az edény felsőrészén van. Ezek az edények tipikus badeni korsóval együtt kerültek elő, s így e kultúrába tartozásuk nem lehet kétséges.

¹⁰³ Veszprémi múz.

¹⁰⁴ Kassai múz. 666.

¹⁰⁵ Kaposvári múz. 5234. — Erről a leletről és a vele kapcsolatos díszítésmódról lásd: „*Ujabb adatok a dunántúli badeni-kultúra elterjedéséhez*“ c. dolgozatot a D. Sz. 1941. 345—354. l. Az itt hivatkozott edények képét lásd u. o. I. t. 1—5.

A díszítés tehát sajátosan badeni, bár — mint látni fogjuk — úgy a díszítés, mint az edényforma Zókon is előfordul. Hogy azonban nem a zóki-kultúrába tartozik, azt az is bizonyítja, hogy a vučedoli¹⁰⁶ leletanyagban sohasem fordul elő.

13. Makúralja.

a. Kétosztású kis edény (16. — *II. t. 42.*). Nem maga a kétosztás teszi jellegzetesen bádenivé az edényt, bár tudjuk, hogy az ebben a kultúrában még sokkal inkább el van terjedve, mint azt már egy alkalommal¹⁰⁷ kimutattam. Ez az edény teljesen elütő forma, de jellegzetes rajta a fenéken lévő szubkután fül. A mi formánk kerek, de ismerünk szegletes alakút is. Ilyen pl. a Csabony-bölethalmi¹⁰⁸ darab.

b. Tál (*III. t. 45.*). Az ismert badeni forma, amely több-kevesebb eltéréssel mindig azonos. Legyen elég, annak megjegyzésével, hogy ha másként nem, de jellegzetesen díszített töredékekből az egész ország területén ismerjük, csupán a Hódmezővásárhely-bodzásparti¹⁰⁹ példányokra hivatkozni, minthogy itt került elő legtömegesebben.

A tálon mészbetét van, mégpedig elég rikító fehérségben. Nem hisszük, hogy eredetileg is mészbetétes lett volna. Valószínűbbnek látszik, hogy a bemélyedő díszítésekben lerakódott fehéres mészréteg (szinter) tévesztette meg a túlbuzgó preparátort.

c. Tál (22. — *III. t. 46.*). Mély forma, profilált fenékkal. Kissé ovális. Alsórészen három többsztású bütyökfül van. Peremén kiemelkedő lécfut körbe, ferde rovátkolással. Kivitele rendkívül durva.

Hazai leleteink között eddig ismeretlen, ami azonban nem lehet feltűnő, mert a kultúra házi kerámiáját csak egy-két lelőhelyről ismerjük.

14. Gusztáv műve-puszta.

Az innen származó két darab nem jelent új formát.

a. Merítőedény (73 — *III. t. 47.*). A 5a. és 7a. példányok csoportjába tartozik. Legfeljebb annyiban tér el azoktól, hogy felsőrésze kissé fordított csonkakúpos.

Előfordulásáról fennebb már volt szó.¹¹⁰

b. Alul gömbös, felül kissé csonkakúpos formájú edény (74. — *III. t. 48.*). Nagyjából a 10h. edényre emlékeztet, de nem teljesen azonos azzal. Formakörével már ott foglalkoztunk.¹¹¹

¹⁰⁶ Corpus Vasorum Antiquorum. Yugoslavie.

¹⁰⁷ D. Sz. 1940. VI. 376—379. l.

¹⁰⁸ Nemz. múz. 46/38.

¹⁰⁹ Hmv. CX. 18., 19., 22., 26., 30., 38., 40., CXIII, 1—4., 7—9. 13., — CXIV. 18., 19.

¹¹⁰ Lásd a 65—79. jegyzeteket.

¹¹¹ Lásd a 98—102. jegyzeteket.

- c. Pontokkal és vonalakkal díszített töredék (75—1. — *III. t. 49.*).
 d. Pontokkal díszített töredék (75—1. — *III. t. 50.*).
 e. Vonalakkal és pontokkal díszített töredék. (75—1. — *III. t. 51.*).

15. Csonkamindszent.

- a. Meghajlított hegyes fültöredék (156. — *III. t. 53.*).
 b. Ugyanaz, de az edényttest egy részével, amelynek kopottsága elárulja, hogy simítónak használták. (156. — *III. t. 54.*).
 c. Ugyanaz, erősen kopott részekkel. (156. — *III. t. 52.*)
 Mind a három kétségtelenül felfüggeszthető edény alsó füle volt. Előfordulásukról fennebb volt szó.¹¹²
 d. Tálperem töredék (159. — *III. t. 55.*). Csak a szájperem, a hozzácsatlakozó síma felsőrész, a jellegzetes pontsor és a vele érintkező bemélyedő vonaldísz van meg, de ismerve a formát, kétségtelen, hogy az általánosan elterjedt és a 13b.-nél már említett tálformáról lehet szó.
 e. Profilált fenekű, alul csonkakúpos, felül hengeres edény (50. — *III. t. 56.*). Pereme kissé kihajló, de annyira töredezett, hogy sem a szélét, sem esetleges fülképzését megállapítani nem lehet.
 Az edényforma emlékeztet a Hódmezővásárhely-bodzásparti¹¹³ és röszei¹¹⁴ példányokra.

16. Albertfalu.

- a. Kétosztású tál (85. — *III. t. 57.*). Osztása közepén van, éppen úgy, mint a 13a.-nak, de formája annál tagoltabb. Ezt is az edény fenekén lévő szubkután-átfúrás sorolja a bádani csoportba. Az edénycsoport elterjedéséről fennebb már volt szó.¹¹⁵

17. Zók.

Ez a lelőhely mint a Šarvaš—Vučedol—Zóki csoport magyarországi lelőhelye, közismert,¹¹⁶ de azt, hogy itt a bádani-kultúra emlékei is előfordultak, csak kevesen tudják, pedig ennek a kultúrának olyan jellegzetes emlékei kerültek itt elő, amelyeket félreismerni lehetetlen.

- a. Merítőedény. (62—2. — *III. t. 58.*) Csak abban különbözik a 3a., 7a. és a vele rokon¹¹⁷ példányoktól, hogy a fül töve erősebben tapad az edény oldalához s nem csupán a kiindulási pontban érintkezik azzal.

¹¹² Lásd a 85—90. jegyzeteket.

¹¹³ Hmv. CX. 41., CXI. 11.

¹¹⁴ Szegedi múz.

¹¹⁵ Lásd a 107—108. jegyzeteket.

¹¹⁶ 24—25. Bericht. 60—61. I. 23. Tafel.

¹¹⁷ Lásd a 65—74. jegyzeteket.

A fülnek ez az illeszkedése a többi lelőhelyünkön eddig ismeretlen.
b. Gömbös fenekű, kissé íveltoldalú, de egyébként nem profilált felsőrésű edény. (62—4. — *III. t. 59.*) Füle a fenék felett illeszkedik és határozott csúcsba kiugorva, tér vissza a peremre.

Formája a *10e.-re*,¹¹⁸ de fülképzése néhány nagycentki¹¹⁹ edényre emlékeztet.

c. Gömbösfenekű, hengeres felsőtestű, magas, hengeres fülű edény. (55—4. — *III. t. 60.*) Kidolgozása nagyon durva. Előfordulásáról a *10e.-nél* volt szó.¹²⁰

d. Lapított fenekű, félgömbös alsórésű, felsőrészen csonkakúpos, majd befelé ívelő, szájánál kissé kihajló edény (62—6. — *III. t. 61.*).

Hengeres füle a csonkakúpos rész aljából indul és egy másik töredékes példány tanúsága szerint az edény szájához illeszkedett. Az edényforma emlékeztet a makárhegyi *12a—b.* példányokra, sőt zezugvonalas díszítése is egyezik azokéval. Csak a fülképzése más. A makárhegyi közeli analógiákon kívül többet nem ismerünk.

e. Az előbbihez hasonló, de méreteiben eltérő példány. (62—5. — *III. t. 62.*)

f. Edényfenéktöredék. (55—7. — *III. t. 63.*) Csak a lapított fenék-rész és a hozzá csatlakozó oldal kis része van meg. A töredéket sűrű vonalkázás díszíti.

g. Az előbbihez hasonló nagyobb töredék (55—8. — *III. t. 64.*). Díszítése lekopott, de valószínűleg az előbbihez hasonló volt.

Az egész ország leletanyagában csupán Somogyváron¹²¹ ismerünk hasonló példányt, amely néhány különös, de nem csupán e vidéken ismert típussal együtt¹²² fordult elő. Hasonló díszítésű, de nagyobb edényhez tartozó töredéket ismerünk Simontornyáról,¹²³ Wosinsky szerint urnás temetkezésből.

h. Szájtöredék füllel. (59—3. — *III. t. 65.*) A perem szélesen rovátkolt. A fül a perem alól indul, de nem közvetlenül. Elég széles, de nem hosszú. A peremrovátkolás minden lelőhelyről ismerős, a fül pedig Hódmezővásárhely—Bodzásparton¹²⁴ igen gyakori. Az edényhez hasonló töredék került elő Bátmonostoron¹²⁵, a fül legközelebbi analógiáját Makártetőről ismerjük.¹²⁶

i. Szájtöredék. Pereme alatt s arra merőlegesen, erősen rovátkolt lécc fut körbe, illetőleg lefelé. (59—3. — *III. t. 66.*)

j. Töredék hasonló díszítéssel. (58—1. — *III. t. 67.*)

¹¹⁸ Lásd a 94—97. jegyzeteket.

¹¹⁹ Soproni Múz. raktára.

¹²⁰ Lásd a 94—97. jegyzeteket.

¹²¹ Kaposvári Múz. 4444.

¹²² U. o. 4440., 4443.

¹²³ Szekszárdi Múz. 10: 38—5

¹²⁴ Hmv. CXI. 2., CXX. 19., CXXI. 6. stb.

¹²⁵ Bajai Múz. 11.

¹²⁶ Pécsi Múz. 118. — II. t. 41.

k. Töredék ugyanezzel a díszítéssel. (61—5. — III. t. 69.)

Az i—k. alatt ismertetett példányok gyakoriak. Legyen elég Hódmezővásárhely—Bodzáspartra hivatkozni.¹²⁷

l. Kétosztású bütyökfül. (58—3. — III. t. 68.) Ugyancsak gyakori.¹²⁸

m. Rovátkolt töredék. (61—5. — III. t. 70.) A 2a.-ra emlékeztet,¹²⁹ de töredékesebb.

n. Szájtöredék. (61—1. — III. t. 71.) Félköríves lécdíszítés van rajta.

o. Félköríves díszítésű töredék, sugárszerű nyulványokkal. (61—2. — III. t. 72.) Úgy a félkörív, mint a belőle kiinduló kiemelkedő sugarak erősen rovátkoltak.

Az n—o. csoportjára a 2j—k. példányoknál említettünk analógiákat.¹³⁰

p. Tálperem töredék, pontdíszsel. (60—1. — III. t. 75.)

r. Táltöredék pont- és vonaldíszsel. (60—1. — III. t. 74.)

s. Edénytöredék pont- és vonaldíszsel. (56—3. — III. t. 75.)

A p—s. alatti példányok kétségtelenül táltöredékek. Ezeknek elterjedéséről már volt szó.¹³¹

18. Dunaszekcső.

A pécsi múzeumban még két töredék van. (157. — III. t. 76., 77.) Dunaszekcsőről. Az egyik példány edényfülből készült símitó, a másik egy merítőedény fenéktöredéke. Ezek a leletek Dunaszekcső-belváros és Várhegy lelőhellyel szerepelnek.

Dunaszekcső nem ismeretlen lelőhelye a bádénikultúrának. A Kálvária-hegyről több edény került a szekszárdi múzeumba.¹³²

*

A kisszámú, de igen változatos anyag több jellegzetes típust foglal magában. Ezek a leletek kiegészítik a baranyamegyei e korbéli emlékeket.

A pécsi múzeum anyagának jelentőségét azok az itt ismertetett példányok adják meg elsősorban, amelyek analógia nélkül állanak, de amelyeket egyrészt a velük együtt előkerült, analógiákkal hitelesített anyag és a díszítési stílus utal ide. Ezek igen jelentősek a kultúra tipológiájának most folyó pontos meghatározásánál.

Ezek a leletek is igen nagyban elősegítik a magyarországi bádénikultúra képének teljes megrajzolását. Ezzel a dolgozattal ehhez kívánok újabb adatokkal szolgálni.

Szeged,

Banner János.

¹²⁷ Hm. v. CXXII. t. több példánya.

¹²⁸ U. o. CXIX. 16., 17., 23. stb.

¹²⁹ Lásd az 5., 8., jegyzetekben.

¹³⁰ Lásd a 62—64. jegyzeteket.

¹³¹ Lásd a 109. jegyzetet.

¹³² Szekszárdi Múz. 5: 33—1—16. — 11: 38—4., 7.

DENKMÄLER DER BADNER-KULTUR IN DEM MUSEUM DER STADT PÉCS.

In der archaeologischen Abteilung des Städtischen Museums in Pécs sind Gefässe und Gefässbruchstücke in grosser Anzahl vorhanden, welche gleich beim ersten Anblick zu den Denkmälern der sogenannten Badner-Kultur gerechnet werden können. Es gibt aber auch eine andere Gruppe, welche mit ihrer eigenartigen Form — sozusagen — ohne Analogie ist und kann nur in der Kenntnis des ungarländischen Fundmaterials nach den Parallelen der Verzierungselemente in diese Kultur eingereiht werden.

Wenn wir das Material nach seiner Herkunft gruppieren wollen, können wir feststellen, dass der grösste Teil dessen vom Komitat Baranya stammt und wenn wir noch dazu in Betracht ziehen, dass ausser diesem nur noch die Museen von Pécsvárad und Szekszárd (je ein Fundort) im Komitate Denkmäler dieser Periode in Verwahrung haben, können wir das Bild des Nachlasses dieser Kultur vom Gebiet des Komitates nach dem hier befindlichen Material leicht darstellen.

Es kann in voraus behauptet werden, dass dieses Bild mit dem Bilde dieser Periode der übrigen Teile Transdanubiens im allgemeinen übereinstimmt, es weist aber doch auch einen bestimmten örtlichen Charakter auf.

Der Herkunft nach können folgende Funde in Betracht gezogen werden:

1. Funde, von unbestimmten Fundorten (Taf. I. 1—10.).
2. Funde, der Juhász-schen Sammlung aus dem Kom. Baranya, von unbekanntem Fundorten (Taf. I. 11—21.).
3. Der einzige Fund von Birján (Taf. I. 22.).
4. Der einzige Fund von Magyarszék (Taf. I. 23.).
5. Der einzige Fund des Úrög-Tales von Pécs. (Taf. II. 24.).
6. Ein Exemplar des Pécs-er Fundes, ohne nähere Ortsbezeichnung (Taf. II. 25.).
7. Der einzige Fund des Ziegelofens von Pécs-Rácváros (Taf. II. 26.).
8. Der einzige Fund von Pécs-Tortyogó (Taf. II. 27.).
9. Die Funde von Pécs-Keleti telep (Taf. II. 28., 29.).
10. Die Funde von Makáralja und Megyer (Taf. II. 30—37.).
11. Die Funde von Makártető (Taf. II. 38—41.).
12. Die Funde von Makárhegy (Taf. II. 43—44.).
13. Die Funde von Makáralja (Taf. II. 42., III. 45—46.).
14. Die Funde von Gusztávműve-puszta (Taf. III. 47—51.).
15. Die Funde von Csonkamindszent (Taf. III. 52—56.).
16. Der einzige Fund von Albertfalva (Taf. III. 57.).
17. Die Funde von Zók (Taf. III. 58—75.).
18. Die Funde von Dunaszekcső (Taf. III. 76—77.).

Man sieht auch aus der Aufzählung, dass die Kultur mit Fundorten von ziemlich grosser Anzahl vertreten ist, ja wahrscheinlich noch mit mehreren, wenn wir auch die unbekanntnen Fundorte in Betracht ziehen. Es ist leider kein einziger Fund da, dessen Fundumstände bekannt wären. Auch so ist es aber lohnend, uns mit ihnen zu beschäftigen, weil sie eine Auskunft hinsichtlich der Verbreitung der bisher bekannten Typen verhelfen.

Das Material ist an Zahl wenig, ist aber sehr mannigfaltig und fasst mehrere charakteristischen Typen zusammen. Diese Funde ergänzen die Denkmäler dieser Periode des Komitates Baranya.

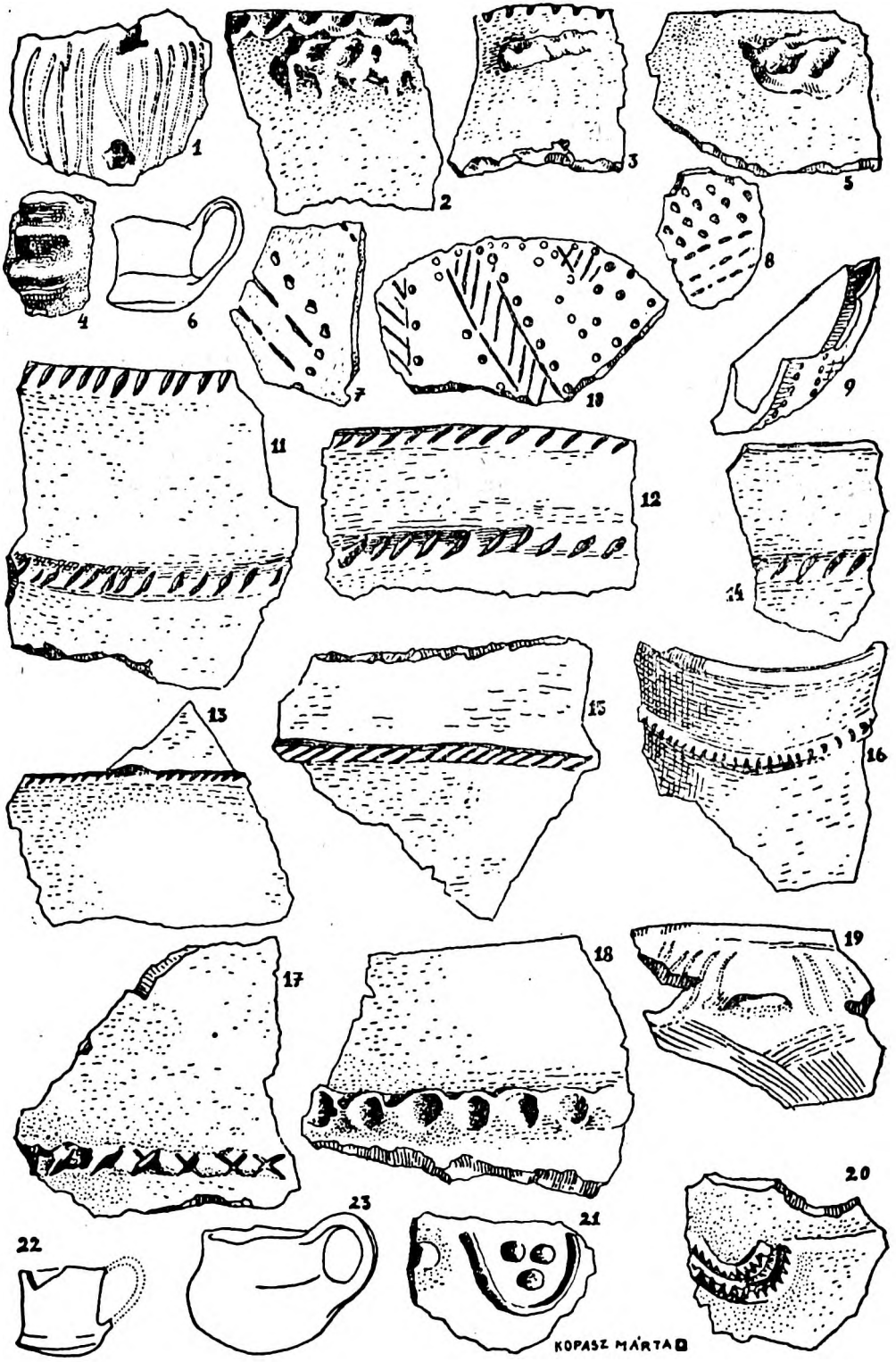
Die hier bekannt gemachten Funde geben die Bedeutung des Materials des Museums der Stadt Pécs in erster Reihe, die keine Analogie haben, aber durch das mit ihnen gefundene Material beglaubigt und durch den Styl ihrer Verzierung hieher gesetzt werden. Sie sind besonders bei der jetzt in Gang gesetzten wichtigen Bestimmung der Typologie der Kultur sehr bedeutend.

Diese Funde fördern die vollständige Darstellung des Bildes der ungarländischen Badner-Kultur. Dazu wollte ich mit dieser Arbeit neuere Daten liefern.

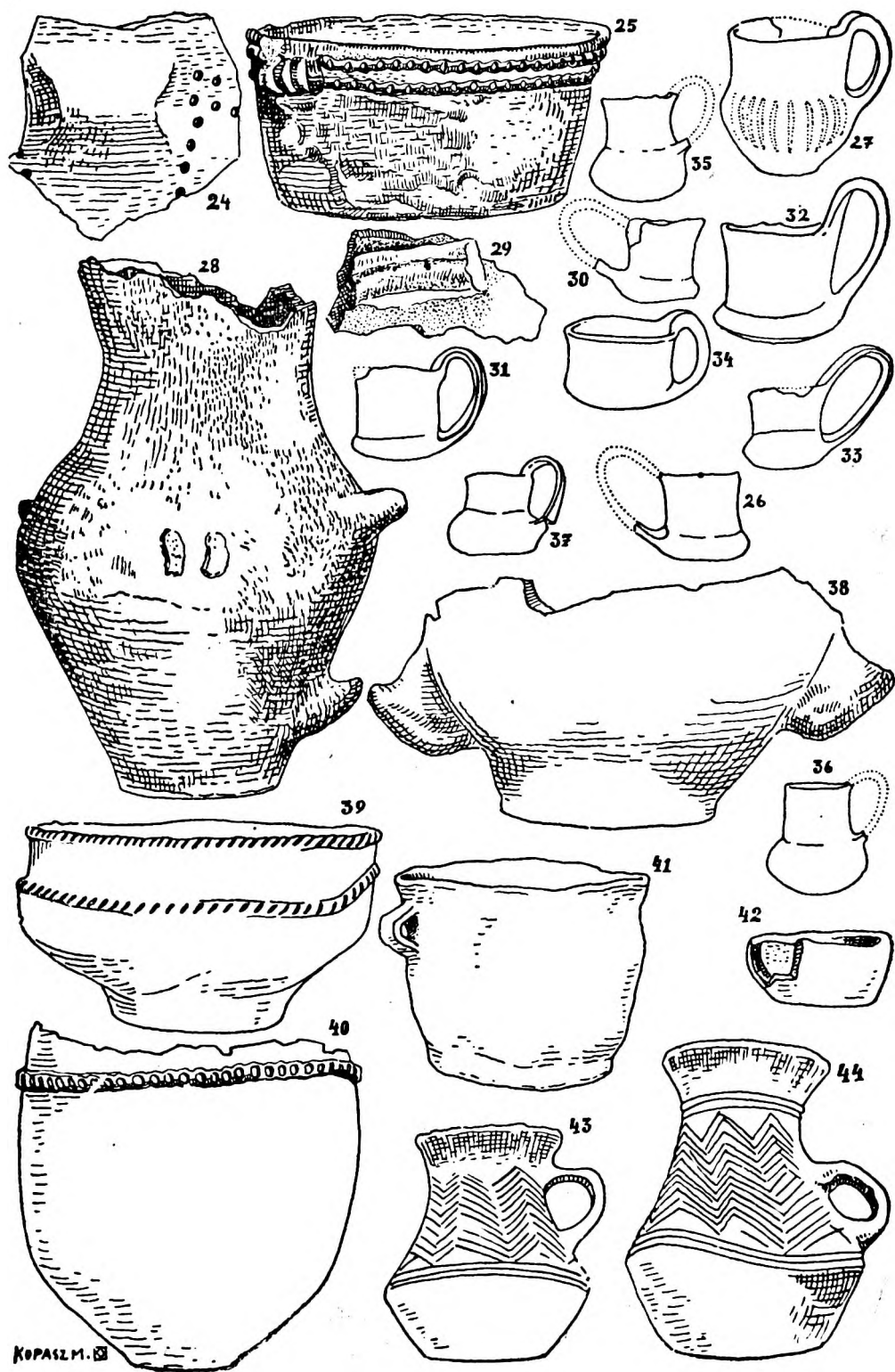
J. Banner

I. tábla.

II. tábla.

III. tablin.

A MAGYAR TÖRTÉNETI MÚZEUM RAKTÁRÁNAK BARANYAMEGYEI LELETEI.

A Magyar Történeti Múzeum raktárának a háború óta elsőkben történő ujjárendezése hosszú idő multán lehetővé teszi a raktár tudományos használatát. A raktárrendezési munkálatok még nem nyertek teljes befejezést. Felsorolásom tehát azt az anyagot öleli fel, amely a jelen pillanatban a raktárban a kutatók rendelkezésére áll. A jövő évi Értesítőben folytatólag közlöm majd azt az anyagot is, amely a további rendezési munkálatok folyamán még előkerül. Felsorolásomban nem szerepel az állandó kiállítás anyaga sem, tekintettel arra, hogy az könnyen hozzáférhető és ellenőrizhető.

Telepek.

Pécs. Makárhegy. Neolitikum. Szalagdíszes agyagművesség: 305/1876. 94. Lyukasztott nyelű agyagkanál. Hossza: 10.5 cm. Barna színű. Bádeni kultúra: 305/1876. 72. Kettősosztatú tál töredéke, füllel, vonalas és pontozott dísszel. Legnagyobb átmérője: 25 cm. Sötétszürke. 144. Egyenestalpú kis bögre, füle letörött. Sötétszürke. Magassága: ca. 5 cm. 145. Ugyanaz M.: 5 cm. Korai bronzkor: 146/1871. 2. Csontból készült kézvédő lemez. Mindkét vége felé két-két lyukkal átfúrva. Hossza: 7.8 cm. Déldunántúli mészbetétes agyagművesség: 305/1876. 170. Sávós és vonalas díszű edény töredéke. Barna. Hallstatt C: 51/1867. Hallstatt C típusú kisalakú agyaggúlák, 3 drb., vörösbarna, átfúrással. M.: 4.5 — 6.7 cm. Egy negyedik darabnak csak a töredéke van meg. Ez a darab nagyobb volt a többinél. 305/1876. 10-13. Hasonlók, 4 drb. M.: 5.3 — 7.1 cm. 14. Hasonló agyaggúla, csak vaskosabb, nagyobb. M.: 8.3 cm. 16. Lapos, magas agyaggúla, szürke, hosszában átfúrva. M.: 11 cm. 8. Hasonló. M.: 11.5 cm. Barna. Meghatározatlan korú telephulladék: 305/1876. 91. Különleges megdolgozású (erős vályattal ellátott) hosszú agancsdarab. H.: 34.5 cm. 89, 90. Erősen fűrészelt, vágott és lyukasztott agancsdarabok. Két darab. 8 és 19 cm. hosszúak. 95. Kis, egyik végén kifúrt agancsvég. (Nyél, esetleg hüvelyvég?) H.: 4 cm. 105. Vékony, hosszú csontdarab. H.: 12 cm. 98. kettévágott, lapos, faragott agancsdarab, nyélrészsel, a nyél végén átlyukasztva. Hossza ívben mérve: 28 cm. (késszerű eszköz). 146/1871. 4. Levágott és hegyezett

akú, csiszolt kődarab. M.: 6.4 cm.

376. Fonósúlyok. 21, 22, 34, 141:

Tagolatlan, gömbalakú (valószínűen neolitikusak). 31, 43: lapos, nyomott alakú. 24, 25, 27, 29, 30, 32, 37, 39, 46: középen tagolt, kettőskúpos alakú. Vannak nyomott, alacsony és vannak magas formájúak. 28: körte alakú. A fonósúlyok magassága 2—5 cm. közt váltakozik. 146/1871. 5. Edény-cserépből kivágott kerek tárgy, nincs átlyukasztva. Átmérője: 3 cm. Szürkésbarna. 305/1876. 56. Ugyanaz. Átmérője: 3.1 cm. Fekete. 68: Nagy edényfedő felső része, hatalmas fogantyúval. Átmérője: 15 cm. Szürkésbarna. A 305/1876-os tétel részben ifj. Horváth Antal és Szontagh Mátyás ajándéka, részben ásatásból származik. 146/1871-es tétel Horváth Antal ajándéka, az 51/1867 Horváth Antal ajándéka.

Pécs város területe. Meghatározhatatlan korú telephulladék: 55/1870. 13. Mindkét végén egyenesen elvágott szarvasagancs, közepén kétoldaltól téglalapalakban kivágva, majd folytatólagosan téglalapalakban átfúrva. H.: ca. 8.3 cm. Ajándékozta: Horváth Antal.

Neolitikum.

Babarcz. 300/1876. 263. Téglalapalakú, északi típusú kőbalt a felerősítés nyomai szerint egyik hosszéle volt a munkafelület. H.: 5 cm. Vétel Ébenhöch Ferenc győri kanonoktól (A típus meghatározását lásd Győr város monográfiájában, jelenleg sajtó alatt.)

Rézkor.

Valószínűen *Baranya megye.* 106/1887. 1. Vaskos, ellentett élű rézcsákány, szokásos típus. Hossza: 25.5 cm. 2. Rézcsákány, egyik vége kerek, pálcaszerű, gombszerű végződéssel, másik vége kiszélesedő fejszerésszel, mint a szokásos típusé. Hosszú, karesú darab. H.: 25 cm. Horváth Antal ügyvéd ajándéka.

Hirics. 109/1903. *Rézcsákány.* Hasonló típus, mint a baranyamegyei második csákány, csak karesúbb és középen hüvelyszerűen kiszélesedik. H.: 25 cm. Vétel Király Józseftől.

Déldunántúli mészbetétes agyagművesség.

Baranyalőcs. Árrást dülő 32/1907. 1. Kis, kerek fazék, kis, kihajló peremmel, erőteljesen benyomkodott díszítéssel, hasán seprűs karcolásokkal. Barna. M.: 7 cm. 3. Kis, kerek, lapos gömb alakú, kihajló peremű bögre, pereméből kiinduló rövid szalagfüllel, erőteljesen bemetszett és benyomkodott díszítéssel, sötétbarna. M.: 4.8 cm. 4. Kicsi urna, nyakrésze letörve, a nyak aljában hegyes bütykökkel, erőteljesen bemetszett és benyomkodott díszítéssel. Barna. M.: 5 cm. Schwartz Sámuel ajándéka.

Valószínűen *Baranya megye*. 247/1870. 23. Tölcsérnyakú, duplafülű, hasas edényke, vonalazott és benyomkodott díszítéssel. Barna. M.: 9 cm. 31. Egyfülű, barna egyenesfalú bögre, „tekercselt pálcikás“ dísszel. A kis bögre az úgynevezett „Kisapostag csoport“ jellemző képviselője. (Lásd Mozsolics Amália munkáját, nyomás alatt, az *Archaeologia Hungarica* sorozatban.) M.: (felső része hiányzik) 8.4 cm. Vétel Horváth Antaltól.

Pécs, Molnár utca. Schapringer I. háza. 198/1880. 4a. Félgömb alakú, barna csésze, kis, vízszintes perembütykökkel, finom, vonalas díszítéssel. Töredék. M.: 5 cm. 7. Félgömbalakú, nagyobb, vörösbarna csésze, seprűs és vonalas díszítéssel. Kihajló peremmel, a perem mellett füllel. M.: 7.1 cm. 1. Hasonló csésze töredéke, vonalas és körkörös erőteljes díszítéssel. 3. Hasonló csésze aljának töredéke, seprűs díszítéssel. 5. Kis bögre, finom, vonalas dísszel, gömbölyű testtel és kihajló peremmel. Sötétbarna. Töredékes. M.: 5 cm. 6. Kis, kétfülű, vörösbarna függesztő edényke vonalas díszítéssel, nyakrésze letört. M.: 3.8 cm. Schapringer Zsigmond ajándéka, ifj. Horváth Antal ügyvéd közvetítésével. Behozta dr. Krasznai Miklós.

Monostori határ a vasút vonalán. 275/1874. 13. Füles, karcsú bögre töredéke, finom, vonalas dísszel. Sötétszürke. Nyakrésze letörve. M.: ca. 7 cm. 15. Kis csésze aljának töredéke vonalas dísszel. Ajándékozta: Schmidt Adolf.

Vörösmart. 41/1915. 61. Kis, hasas, sötétszürke színű, élesen tagolt füles bögre, koncentrikus körös díszítéssel. Pereme letörve. M.: 8 cm. 20/1912. 2. Sötétbarna, duplafülű, hasas, kis urna, „previllanova“ alakú, finom, vonalas díszítéssel. M.: 14 cm. Mindkét tétel vétel Bátor Henrik-től.

Preszkíta lovas kultúra.

(A csoport meghatározását lásd: *Dissertationes Pannonicae*, II. 9. A legrégebb lovasnép Magyarországon).

*Battina** 104/1885. 3. Gerezdelt, duplakúpos fonósúly, fekete. M.: 2.5 cm. Schwerer J. ajándéka. 89/1885. 5. Széles behúzott peremű tál, peremrészén vízszintes kanellurázással („Lausitz típus“). Barna. Szájának átmérője: 24 cm. Schwerer J. ajándéka. 36/1905. 13. Vaslándzsa, elmosódó középéllal. Hosszúsága: 25.5 cm. 12. Ugyanaz, középéllal. H.: 25.5 cm. 14. Ugyanaz. H.: 20.5 cm. 15. Ugyanaz, közép bordával. H.: 25 cm. Vétel Lichtneckert Józseftől.

Battina. Szőlőhegy. 91/1891. 2. Kis, Hallstatt C típusú füles urna, kihajló peremmel. Szürke. Füle hiányzik. M.: 12.8 cm. 3. Füles urna, gerezdelt hassal, barnásszürke. M.: 14.5 cm. 4. Füles bögre, barna, gerezdelt hassal. M.: ca. 8 cm. 6. Lapos, barna csésze, perem fölé emel-

* Tudomásom szerint Battina Kisköszeg szláv elnevezése.

kedő füllel, alján omphalossal. Magassága fül nélkül: 5 cm. *Alszám nélkül*. Körtealakú urna, kihajló peremmel. Szürkésbarna. Hasán bordás dísszel, nyakrész és hasrész közt vékony árkolás. M.: 19 cm. 11, 15, 14, 16, 17. Fonósúlyok. Egyszerű duplakúpos (3 darab), kerek, lapos típus (1 drb.) és kerek, lapos típus, egyszerű félköríves, vonalas díszítéssel (1 drb.). Latoschevits Jakab földbirtokos ajándéka Schwerer János közvetítésével.

Kiskőszeg, 10/1910. 5. Kerek turbántekereses szélű, behajtott peremű tál, sötétbarna színű. Oldalán, pereme alatt vékony, merőlegesen álló bütyök. M.: 8.2 cm. 8. Füles, barna, kerek tál, pereme kihajló, díszítetlen. M.: 9.5 cm. 4. Füles, kiöntöcsüicskös edény, „teáskanna,” erősen gömbölyű testű, alacsony, nyomott nyakú, barna. bordázott díszű. M.: 12 cm. 1. Hallstatt C típusú urna, barna, hasa bordázott díszű, a nyak tövében tüskés füllel. M.: 15 cm. 7. Hasonló, vörösbarna, díszítetlen. M.: 14.5 cm. 5/1907. 1. Hasonló, szürkésbarna. M.: 15 cm. 2. Hasonló, de gömbölyű füllel. M.: 13 cm. 10/1910. 5. Hasonló, világosbarna. M.: 13 cm. 67/1904. 5. Hallstatt C típusú urna, de tagolatlan, hasa bordázott, szürkésbarna. Fülének csak régi törésű, kopott helye van meg. M.: 15 cm. 65/1908. 1. Nagy füles csésze, füle letörött, barnás-szürke. díszítetlen. M.: 11 cm. 24/1908. 1. Kerek barna csésze, a perem fölé emelkedő füllel. Díszítetlen. M.: (füllel) 9 cm. 41/1913. 62, 63. Tűzkutya két töredéke. Barna. Megvan az állatfejes első rész a mellső lábbal és a hátsó rész a hátsó lábbal, közepe hiányzik. Legnagyobb m.: 13 cm. 24/1908. 3, 4. Gerezdes díszítésű fonósúlyok, agyagból, 2 darab. Átmérő 3 és 4.7 cm. 10. Vastag, négyszegletes, átfúrt fenőkő. Hossza: 10.7 cm. 36/1912. 2. Bronz karperec, egyenesen levágott, nyitott végekkel, bordás díszítéssel, oblong alakú. Átmérője: 6 x 8.2 cm. 4. Bronz csákány, csöves, nyéllyukkal. Egyik ága gombbal zárul, másik ága a szokásos pengével. H.: 13.5 cm. 3. Nagy bronz szárnyasvéső. Valószínűen bronzkori. Hossza: 20 cm. 10/1910. 22. Bronz lándzsavég, zömök forma. H.: 13.7 cm. 28. Öntött bronzdarab, töredék, meghatározhatatlan. 23/1912. 19—22. *Vékony bronzlemezről sodrott tutuluszok*, 4 darab. H.: ca. 4 cm. 24/1908. 2. Vékony bronz lemez, fűrészszerű csorbulásokkal. H.: 9.5 cm. Az összes tételek: vétel Bátor Henriktől. Ugyanő adta el a lelet nagyobbik részét a bécsi múzeumnak.

Pécs. Wurster A. szőlőjében, Csoronika szőlőhegy. 100/1878. Publikálva *Dissertationes Pannonicae*, II. 9. A legrégebb lovasnép Magyarországon 37 és 53. o. (szöveg) és XLV. t. 2. 3. XLVI. t. 3. és 3. kép (szövegkötetben). Wurster A. órás ajándéka, Horváth Antal közvetítésével.

Sepse, 10/1910. 40. Lapos edényfedő, közepén füllel. Átmérője: 8.5 cm. 47. Simára csiszolt agancsvég. H.: 11 cm. 41. Négyszegletes, átfúrt fenőkő. H.: 8.1 cm. 45. Egyik részen laposra csiszolt kavicsdarab. A csiszolt felületen finom karcolásnyomok Vétel Bátor Henriktől.

Vörösmart, 41/1913. 48. Kis, egyfülű fadézsza (szilke) utánzata agyagból. Fekete. Vonalas díszítéssel. M.: füllel együtt 5.4 cm. 57.

Kerek átmetszetű bronz karika, 1 1/2 szerez hajlítású, vékonyodó végekkel. Két végén bordás díszítés. Átmérője: 4 cm. 58. Hasonló, egészen kicsi karika, díszítetlen. Átmérője, 2.7 cm. Vétel Bátor Henriktől. 20/1912. 7. Vékonyodó végű, 1 1/2 szerez csavarodású, vaskarperec, bordás díszítéssel. Átmérője: 9 cm. Vétel Bátor Henriktől.

Budapest,

Gallus Sándor.

**DIE, IM MAGAZIN DES UNGARISCHEN HISTORISCHEN
MUSEUMS VON BUDAPEST SICH BEFINDENDEN FUNDE DES
KOMITATES BARANYA.**

Die Neuordnung der Magazinbestände des Museums, die die nach dem Weltkrieg in Unordnung geratene Aufstellung wieder zugänglich macht, enthält das im folgenden beschriebene Material. Es muß bemerkt werden, daß die jetzt publizierte Liste noch nicht vollständig ist, da die Magazinarbeiten noch nicht zum völligen Abschluß gelangten. Ein weiterer Beitrag wird im nächsten Jahrgang erscheinen. Das Material der Ausstellung wurde nicht berücksichtigt, da die Fundorte überall angegeben und leicht zu überprüfen sind. Das Magazin enthält: Funde von Siedlungsstellen (telepek), Neolitikum, Kupferzeit (rézkor), Funde der bronzezeitlichen südpannonischen inkrustierten Keramik (dédunántúli, mészbetétes agyagnűvesség), Funde der Kisapostagen Gruppe, und Funde der Preszkitischen Reiterkultur.

S. Gallus

PÉCS TÖRÖKKORI VÍZVEZETÉKE.

1. Pécs várostörténetének egyik legérdekesebb, de mindeddig, sajnos, eléggé figyelmen kívül hagyott fejezetét alkotja a város mindenkori ivóvízellátásának kérdése. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az ipari ellátás településtörténeti kérdéseit a kutatómunka már teljes mértékben megoldotta volna; de kétségtelen, hogy a legutóbbi évtizedekben fokozott mértékben fordult különösen a fiatalabb kutatógárda figyelme a Tettyevölgy, mint ősi iparos-telephely felé és bár egyelőre jórészt csupán teoretikus alapon, de sikerült megtalálnia a kapcsolatot a római-kelta Sopianae és középkori, magyar *Quinque Ecclesiae* között, és pedig a még tovább is, hosszú évszázadokon át az iparosodás központját jelentő Tettyevölgy-Malomszegen át.¹ A Tettyevölgy egész vonalán már a római kor végétől bizonyosan malmok hosszú sora állott, ezek sorsát csak a legutóbbi évszázad nagyszerű találmányainak, a gőzgépnek, az elektromosságnak sikerült megpecsételnie; addig, közel másfél évezreden át, a víz jelentette az energiaforrást, azt az erőt, amely biztosította a középkori város, majd az újkor keleti ruhába öltözött, de idegen gúnyját pár évtized alatt levető városának életét. De a középkori, újkori város mégis hűtlenné vált életadó energiaforrásához, leszakadt róla, délnyugat felé húzódott és vaskos falgyűrűvel zárta el magától; élt belőle, de nem élt vele együtt. Hogy miért? Erre biztos választ adni még nem tudunk, a feltevéseket még további kutatásoknak, részeredményeknek kell igazolnia.² Egy tény azonban kétségtelenül megállapítható. A tatárjárás után készült városfalgyűrű nemcsak az ipari vizet zárta el magától a várostól, hanem az ivóvízellátást biztosító mecseki forrásokat is, így az ivóvíz a város egyik legégetőbb kérdésévé változott. Eddig arról volt biztos tudomásunk, hogy a török hódoltság alatt a város vízellátását már szakszerűen kiépített, korszerű, égetett agyagesővezetékrendszer biztosította, amely nem szűnt meg a hódoltság után sem, hanem több, mint két további évszázadig, több-kevesebb szakszerűséggel bővítve, megújítva, részben vasvezetékkel kicserélve szolgálta a várost, mindaddig, amíg közel két évtizedes tanulmányozás, vizsgálat után, a megisméltlődő járványok

¹ Dr. Szabó Pál Zoltán: A földrajzi helyzet Pécs fejlődésében. *Pannonia* VI 1940. 392. és kk. l. — A kétezeréves Pécs. *Sorsunk*. I. 1941. 4. sz. 325. és kk. l:

² L. jegyzet, továbbá szerző: Pécsi Szent Péter székesegyház eredete. 1939. 178. és kk. l.

súlyos csapásai alatt a XIX. század utolsó évtizedében sor nem került teljes megszüntetésére és korszerű vízvezetékrendszer építésére, amely a mai berendezés magját is alkotja.³

2. Pécs belvárosának, azaz a középkori városmagnak talaját panonniai homok alkotja, amelynek szétomló, kötetlen anyagát a meszes talajvíz által összecementezett homokkőrétegek szelik át, tetejét pedig helyenként több méter vastagságban a Mecsekről lemosott agyag és kavicsos hordalék takarja.⁴ Bár e talajba kutak mélyíthetők és ily módon a helyi vízszolgáltatás bizonyos mértékig biztosítható volna, a mai belváros területén alig van nyoma ilyen ásott kútnak; de a mai vízvezetékrendszert megelőző időkből sincsen erre határozott adatunk. Az újkort illetően ez természetesen magyarázható azzal, hogy a török eredetű és a belváros területét behálózó vízvezetékrendszer következtében nem is volt szükség a meglehetősen mély és ezért költséges magánkútak építésére. Csupán a székesegyház mögött álló, ma használaton kívül helyezett Berényi-féle kútról és a Ferencrendiek telkén egykor állt két ásott kútról van tudomásunk. Haü egyik metszete jelez egy ásott, kerekeskutat a belső vár várarkában.⁵ Szőnyi Ottó publikációiban sehol sem tesz említést arról, hogy vizsgálatai alkalmával a belváros területén másutt betömött ásott kút nyomaira akadt volna, a Városi Majorossy Imre Múzeum korábbi feljegyzései sem szólnak ilyenekről, bár feltehető, hogy mivel a probléma érdeklődésen és figyelmen kívül esett, az esetleges ilyen lelet sem vizsgálat alá, sem feljegyzésre nem került. Viszont az is tény, hogy az utóbbi esztendőkből szerző által megvizsgált köz- és magánépítkezéseknél, a belváros területén, sehol sem volt észlelhető ilyen ásott kút nyoma; a talált, legfeljebb négy, öt méter mélységű kútszerű, betömött gödrök kétségtelenül homokgödrök voltak, ú. n. homokkútak, amelyek nem víznyerés, hanem építőhomokszerezés céljaira szolgáltak. Ilyen kútak sorozata került elő sűrűn egymás mellett a Papnövelde-utca 8/a. sz. ház építésénél 1937-ben, majd a Hunyadi-utca 4. számú ház építésénél 1940-ben és végül a Radnóti—Török-féle festetlen sírkamrák feltárása alkalmával, ugyancsak 1940. folyamán. Ha viszont a

³ Mai vízvezetékre Agh Timót: Emléklapok, Pécs, 1894. 218. és kk. l. — Barcza, Kvassay: Műszaki vélemény a Pécs városi vízvezetéki tervekről. 1890. — Agh: A pécsi ártézi kút. A zirc. ciszt. rend pécsi r. k. főgimn. ért. 1890; 91. — Szontagh, Farkas: Vízügyi szakvélemény, Pécsi Figyelő, XXVII. évf. 99. sz. 3. old. 1899. — Böck J.: Vélemény Pécs sz. kir. város és környéke forrásvízei ügyében, Pécs, 1900., továbbá a Városi Vízvezetéki és Csatornázási Üzem levél- és tervtára stb.

⁴ Vadász Elemér: A Mecsek-hegység. 1935. 88. és kk. l. ugyanott irodalom 6. és kk. l. — Szabó Pál Zoltán: 1. jegyzet szerint, továbbá Pécs talaja és kultúrája. Pécs Bar. Múz. Egy. Ért. XI. 1931. 67. és kk. old.

⁵ Berényi kútra: Szőnyi Ottó: Útmutató 51. l. Haü tervekre: szerz: Pécsi Szent Péter székesegyház eredete. 1939. 155. és kk. l.

török hódoltságot megelőzőleg az akkori Bécs méreteivel vetekedő, nagykultúrájú, egyetemi multtal rendelkező középkori, majd renaissance városban kellő számú és megfelelően bővízü ásott kútak sorozata állott volna, kétségtelen, hogy alig lett volna szükség a hódoltság alatt az egész belváros, majd a kialakuló külvárosok egész területét is behálózó, költséges vízvezetékrendszer megépítésére; elegendő lett volna egy olyan hálózat is, amely csupán a fürdők és legfeljebb a templomok vízellátását biztosítja. A már röviden vázolt földtani viszonyok szerint a belváros területén forrásról nem lehet szó; a városfal a környező mecseki forrásokat elvágja a várostól; a talált vízvezetékrendszer egy része eddigi erdményeink szerint török-korinak minősíthető, más része újabbkorinak, néhány darab lehet esetleg rómaikori is; a belváros területén az ásott kutak rendszere teljesen hiányzik. Mindebből következik, hogy Pécs középkori vízellátásának kérdése egyelőre teljesen nyitott volna, ha nem támaszkodnánk Oláh Miklós esztergomi érsek, korábban pécsi kanonok és prépost (1493—1568.) egy fontos kijelentésére. Oláh Miklós Hungáriájában (Cap. VIII. 14.) a következőket írja Péccsel (Quinque Ecclesiae) kapcsolatosan: „*Erumpunt et alii ex montis latere fontes, quorum per CANALES diductione civitas reficitur agro fertilis, vini optimi multum abundans, piscium indiga praeterquam eorum, qui recenter a captura mortui aliunde eo advehuntur...*” Megerősíti ezt néhány évtizeddel később Istvánffy Miklós alnádor is (1535—1615.) Pannonii historiarum de rebus ungaricis libri XV. 261. alatt a következőkkel: „... *Amoenitate tamen situs et decursu fontium et rivulorum perpetuo, qui per TUBOS et SIPHONES derivati, et inducti urbem salubribus aquis foecundant et rerum omnium victui necessariarum abundantia inter primas Pannoniae civitates censeretur...*” Tehát már a török hódoltság előtt, azt közvetlenül megelőzve szabályszerű vízvezeték látta el a várost vízzel, mert ha még szó lehetne arról, hogy Istvánffy a törökkori állapotot írta volna le, ez Oláhról nem tételezhető fel; Oláh pécsi tapasztalatairól számolt be, ez pedig megelőzte a hódoltságot. Így tehát kétségtelen, hogy Pécsen már a hódoltság előtt vízvezeték szolgáltatta a vizet nemcsak a belső vár, hanem a külső vár, a város részére is. Egyelőre azonban nem tudjuk, milyen volt ez a rendszer, milyen anyagú volt csővezetéke, milyen mértékben hálózta be a várost, mert hiszen a legtöbb középkori középületnek a helyét sem ismerjük; valószínű, hogy csupán közkutak ellátására szolgált, azonban ezek helye sem ismeretes. Egyelőre a talált csőanyagok egyik csoportjáról sem állapítható meg a középkori eredet.*

* A város középkori vízellátásának kérdése szorosan összefügg a városfalak problémájával; eddigi felfogás szerint a város körítő falai a tatárjárás után készültek, a falszerkezet e kornak meg is felel. De sok jel vall arra, hogy a városfalnak déli szakasza későbbi eredetű, bár formailag hasonló a többihez. Itt röviden utalunk

5. A város törökkori vízellátását a várostól északra elterülő hegyvidék forrásai biztosították.⁷ E források három főcsoportot alkotnak; az északkeleti legfontosabb, legnagyobb források csoportja a Tettyevölgyben foglal helyet és alsó tagjai a legfelső, Tettye-forrással vannak összefüggésben; másik, azaz az északi források csoportja a Kaposvári- és Mátyás Flórián-utcák csomópontjában helyezkedik el; az északnyugati források csoportja egyetlen tagja a Petrezselyem-forrás az egykori Fröhweisz-völgy, ma Székely Bertalan-út keleti oldalán foglal helyet. A tettyei források csoportja főforrása, a Tettye-forrás, a Tettyetér északnyugati sarkában, a tengerszint felett 234 m magasságban tör elő, mint bővízű karsztforrás, de Vadász Elemér szerint a nagyon változó források csoportjába tartozik, vízszolgáltatásának szabályai meghatározhatatlanok. A Tettyevölgy többi forrásai a Tettyetér peremén, a törmelék alatt más pontokon kilépő és a mésztufa fedőrétegek alatt tovább folyó tettyei forrásvízből kapják vizüket, mint a Püspökmalmi és Óforrás a gyermekjátótér alatt, továbbá a Knieffer- és Mindszentforrás, a Mindenszentek templomától keletre. A törökkori és újkori vízvezetékrendszer szempontjából csupán a Tettyeforrás, és valószínűleg a Püspökmalmi forrás vize jött számításba, ezek táplálták a belvárosi vízvezetékrendszert, a többi forrás közkút jellegű lehetett és a környező Malomszeg ivóvízellátására szolgált. A középső források csoportját alkotó Kaposvári- és Szemináriumi-források egyike, éspedig a Kaposvári forrás jogi vita tárgya ma is.⁸

a postapalotai alapfalak kérdésére, amelyek Cséfy Flóriánnak, a Városi Múzeum birtokában lévő Archeologiai Értesítő 1904. XXIV. 322. és k. oldalain Gerecze cikkével kapcsolatos kéziratú bejegyzése szerint nem egy, hanem két különböző falrendszerhez, két különböző korú épület komplexushoz tartoznak; ezek egyike, mint azt Török Gyula megállapította, kétségtelenül középkori, a másik azonban korábbi, minden valószínűség szerint rómaiakori. A kérdés vizsgálata folyik. Mindaddig tehát, amíg a városfalak eredetének kérdését a fontosabb középkori építmények (kolostorok stb.) megtalálásával a további kutatás nem tisztázza, a középkori vízvezeték kérdése is problematikus. A Városi Múzeum néhány vaskarmantyúja, amelyeken a csatlakozó facsövek maradványai láthatók, minden valószínűség szerint a középkori hálózat alkatrészei; lelőhelyük ismeretlen. (Lt. n. 3047/1.).

⁷ Vadász Elemér i. m. teljes irodalommal.

⁸ A káptalani forrás mai vízvezetékrendszere a múlt század második feléből származik, vízjogi rendezése nem történt meg. A vezeték a forrástól a Petrezselyem-utcai közkútig halad, ott két ágra szakad, a nyugati ág a Káptalan-utca 4. sz. ház vízellátását biztosítja, a keleti ág az Incevény Dénest-utcában halad dél felé, az egykori Aranyos-kútig, onnan nyugat felé a Káptalan-utca északi gyeprészletében és a Káptalan-utcai kanonoki házakhoz ágazik le, egyik végpontja a Kardoss Kálmár-utca 6. sz. ház északi kerítésfalában, másik végpontja a Káptalan-utca 6. sz. ház udvari kerítésfalában állapítható meg, itt falazott víztartályok vannak, ép úgy mint a nyugati ág végpontján is. A vezetékrendszer egyes részei már használaton kívül vannak. Pataki Vidor kutatása szerint a káptalani vízvezeték első nyoma a Káptalani levéltárban a város részéről a Káptalan ellen elkövetett törvényteleniségekkel kapcsolatosan került elő (Fasc. 58. N. 125) 1725—24. évben, éspedig a mai Káptalan-

A ma is fennálló magánvízvezeték tanúsága szerint e forrás szolgáltatta a Kardoss Kálmán- és Káptalan utcák vonalán fekvő káptalani házak ivóvíz és öntözővízellátását, de táplált még két közkutat is, és pedig a Petrezselyem-utca sarkán ma is álló vörös homokkőből épült kutat, valamint az azóta elbontott Aranyoskutat, de kapcsolatban volt a törökkori, később kibővített városi vízvezetékkel is. A Szemináriumiforrás ma is csupán a nagyobb és kisebb papnevelőintézet vízellátását biztosítja.⁹ A Petrezselyem-forrás viszont mindenkor a belső, azaz püspökvár vízellátására szolgált és csak a török hódoltság után kapcsolták rá a Petrezselyem- és Klimó-utcai közkutakat.¹⁰

4. A városi vízvezetékről már Haas Mihály említést tesz 1845-ben, mondván „*Legegészségesebb forrásvíz a városnak csaknem minden részeiben bőven van, többnyire már vascsők által vezetve a számos nyilvános szökő- és egyéb magánykutakba...*“ Ágh Timót 1894-ben a következőket írja: „*Még a török uralom alatt létesített e t. i. Tetytye-) forrástól kiindulólág az akkor bástyákkal övezett jelenlegi belvárosba egy égetett agyagcsövekből álló vízvezeték, mely folyton tartározva, s szakonkint megújítva és kibővítve a közelmúlt évekig fenntartott. E vezetéken át a víz csergedezve, (tehát nem nyomás alatt) folyt, s a tetemes magassági különbsétek számos kis átfolyó medence közbeiktatásával lettek mérsékelve. E vezetékek a város utcáin és terein nagy, 15—20 köbméter ürtartalmu, kömedencékkel körülvett kifolyós kutakban végződtek. Szerkezetük igen primitív, nehezen kezelhető, s kevés vizet szolgáltató volt, minek következtében a város fölötti többi forrásokból kiindulólág is külön kisebb vízvezetékek létesítettek, melyek a mai napig is használatban vannak...*“¹¹ Már korábban is, de főleg az 1926-ban megindult városi csatornázási munkálatokkal kapcsolatban egész sorozatát tárták fel e törökkori és újabbkori vízvezetékrendszernek; nyilván e munkálatok eredményét tünteti fel az a vázlat, amelyet a városi Majorossy Imre Múzeum irattára őriz és amely piros színnel jelzi nagyjából a vízvezetékhalózatot; azonban nem választja szét a törökkori és újabbkori vezetékreszeket, így legfeljebb nyers tájékoztatásra szolgálhat. Az ugyancsak a Múzeumban tárolt nagymennyiségű csőanyag részletesebb vizsgálata kétségtelenné teszi, hogy a szürke, karmaníus csövek határozottan elkülö-

utca 4. sz. kanonoki házban Conta kanonok által létesített vízvezeték kapcsán. A Fasc. 16. N. 16. szerint 1763-ban a bécsi helytartótanács rendelkezik e vízvezeték tárgyában. A most is használatban lévő vízvezeték Zellerin Mátyás gépgyáros készítette 1891-ben. (Kápt. jegyzőkönyv 1891. 220. l. 120. sz. és 254. l. 44. sz.)

⁹ A forrás használata vízjogilag rendezve van, 1938-ban került részleges átépítés alá.

¹⁰ A belső vár vízellátását valószínűleg már a középkorban is e forrás biztosította. 1686-ban a visszafoglalást a várárkon átvezető vezeték felrobbantása tette lehetővé. Várady Baranya múltja és jelenje. II. 1897. 482. l.

¹¹ Haas: Baranya, emlékirat 1845. 295. l., Ágh Timót: Emléklapok 217. es kk. l.

nülő, nagyrészt tagozással díszített csoportja a törökkori vezetékrendszerhez tartozik, míg a vörös, vagy sárgászörös, tagozat nélküli, nagyobb keresztmetszetű csövek az újabbkori bővítés alkatrészei. Néhány csődarab, sárgászörös színe és igen finom anyaga folytán római-korinak is minősíthető, azonban a leletanyag csekélyisége és a hely és korhatározó adatok hiánya miatt minden ilyenirányú következtetés korainak látszik.¹² A csövek illesztése és kötése erős mészhabarccsal történt; különösen az újabbkori csövekben erős vízkőlerakódás észlelhető. Sajnos a csöveknek csupán elenyésző kis csoportja lokalizálható, így a vezetékrendszer törökkori kiterjedése pontosan nem állapítható meg. De kétségtelen, hogy az összes törökkori közkútak, ú. n. sandervárak, templomok és fürdők ellátására egy szervesen kapcsolódó alaphálózat létesült,¹³ amelynek kiindulópontja a Tettyeforrás, tápvezetéke a Tettye-utca, Papnövelde-utca és Megye-utca vonalán haladt végig és fő osztáspontja a Széchenyi-téren volt. Belvárosi rendszerét a mellékelt rajz tünteti fel, amelynek adatait részben a már említett múzeumi felvételi rajz és a csatornázás idejéből származó, emlékezetű közlések, továbbá az utóbbi évek kutatásai és eredményei szolgáltatták.¹⁴ Megfelelő kiegészítése, hitelesítése, korrekciója termé-

¹² A Múzeumban lévő, rómainak jelzett csövek nem pécsi eredetűek; néhány Pécsen talált, nagyobb keresztmetszetű, hasonló anyagú cső rómainak minősíthető, pontos lelőhelyük ismeretlen.

¹³ Török templomokra, fürdőkre l. szerző Pécsi Szent Péter székesegyház eredete, tárgymutató szerint, irodalommal. Azóta az 1723. évi telekkönyv adatai alapján a Haly tervén ábrázolt török templomok valamennyiének sikerült a pontos helyét megállapítani. Közkutak, „sandervárak”: a Széchenyi-téren két darab, a Scitovszky-téren, Ferenciek-terén és Flórián-téren egy-egy. A „sandervár” — „Sadirvân” (?) elnevezés eredetének felkutatása külön feladat.

¹⁴ A rajz tanulmányozhatóságáért őszinte köszönetemet fejezem ki dr. Török Gyulának, aki egyszersmind módot nyújtott a múzeumi csőanyag vizsgálatára és feldolgozására. Szóbeli közléseket kaptam Tuly és Kiss uraktól, akik a csatornázási munkák ellenőrzését annak idején végezték, itt fejezem ki köszönetemet nekik is. Nevezettek a csatornázás alkalmával az alábbi utcavonalakon találtak égetett agyagcsövekből álló vízvezetékét a város nyugati részén: Tavasz-utca egész hosszán, a Rókus- és Makár-utcák sarokpontján, a Kis Rókus-utca vonalán, az Árpád-utca 6—12. házak között, a Makár-utca 5—13. házak közt, a Klimó-utca teljes hosszán; e vezetékek a Szigeti-külváros törökkori, illetve újabb vezetékhalózatához tartoztak, vízellátásukat részben a Rókus-, részben a Bálics- és Petrezselyem-forrásból nyerték. Ágh Timót szerint (i. m. 218. l.) a Bálics-forrás vízvezetéke látta el a múlt században 1850 m. hosszú vízvezetékével a csapatkórház, ma bőr- és nemibetegek klinikáját, ma Ferenc József-laktanyát, valamint az egykori Rókusdombi-, Kis Rókus- és Makár-utcai kifolyós közkutakat. A belváros területén az Inczedy Dénes-utca teljes hosszán és Kaposvári-utca kezdő szakaszán (itt három sorban egymás mellett, és pedig két török és egy újabb eredetű vezeték) a Káptalan-utca, Szepesy-utca, Ferenciek-utcája, Mór-utca, Megye-utca, Papnövelde-utca és Ferenciek-utca teljes hosszán, a Kardoss Kálmán-utca kezdő szakaszán, az Apáca-utcában és folytatásában a Kórház-térig, a Széchenyi-téren két vonalban, az Anna-utca 7—15. sz. házak közt, a Király-utca 9—29. sz. házak közt, innen le délkelet irányában a Lyceum-telek felé, a Perczel-utca 10—12. sz. házak

szetesen még további kutatásokat, vizsgálatokat tesz szükségessé. Tanulmányunk e további vizsgálatok kiindulópontja óhajt lenni, ezért nem is foglalkozunk a még többé-kevésbé bizonytalan részletekkel, csupán a további kutatások irányaira kívánunk hangsúlyozottan rámutatni. Ezért csak érintjük a sandervárok, közkútak, továbbá elosztó medencék, átfolyó medencék kérdését, a török templomok és fürdők vízellátásának részletkérdéseit, mely utóbbiak helyét ma több-kevesebb biztonsággal már ismerjük. Itt kell megemlítenünk, hogy a török eredetű belvárosi templom, az egykori Gázi Kászim pasa dsámijának keleti oldalán napvilágra került és ma is látható egy elosztómedence, amelynek törökeredetű, égetett agyag tápvezetéke mellett az újkori vascsővezeték is szerepel, elosztó csövei azonban már vasanyagúak.¹⁵ A közkútak, sandervárok mindegyike megsemmisült a múlt század végén; ezek formai kiképzését és szerkezeti részleteit leírásokból, fényképekből ismerjük; igen kívánatos volna, különösen várostörténeti szempontból ezek egyikének hiteles rekonstruálása.¹⁶

5. A további kutatómunka szempontjából a mellékelt rajz tanúsága szerint az egész belváros és a Tettyevölgy nyugati fele fontos és lényeges vizsgálati terület. A vezetékrendszer, a mai elvektől eltérőleg nem követte mindenütt az utcák vonalát, hanem a terepviszonyoknak, gazdaságosságnak megfelelően haladt, átmetszette a telkeket; sokszor az út melletti földsávban húzódott,¹⁷ ami természetes is, mert az átfolyó, elosztómedencék, földfeletti építmények lévén, nem foglal-

közt, a Munkácsy Mihály-utca Fürdő-utcáig terjedő szakaszán, a Fürdő-utcában, a Bástya-utcában, északkelet-délnyugati irányban a Flórián-tér felé, a József-utca 12. sz. háznál, ahol földalatti víztartó medencét is találtak, a Felső Maiom-utca 7—8. sz. házaknál kelet-nyugati irányban, a Mór-utca 11—8. sz. házak közt délkelet-északnyugati irányban. Az Inezedy Dénes-utcai csatorna hálózat sátoztető alakban téglalapokkal volt fedve. Török Gyula dr. a Lyceum-utca 5. sz. ház bontásánál, az út szélétől 1.40 m. távolságra, az úttest alatt 50 cm. mélységben talált egy vezeték-részletet.

¹⁵ Szerző: A török eredetű pécsi belvárosi templom műemléki feltárása, Építészet, 1941. 3. sz. 85. és kk. 1. Az elosztó medence 80/40/50 cm. külső méretű, egy kötömbből faragva, a templomfalba később befalazva, felette falazott fülke, megsemmisített ajtóval, amelyen át ronggyal becsavart fadugókkal a vízelosztást szabályozni lehetett.

¹⁶ Leírása: Dr. Jellasi Károly, Pécs a XIX. sz. közepén, Pécs Bar. Múz. Egy. Ért. 1912. V. 20. és kk. 1., fényképfelvételek a városi múzeum terv- és fényképtárában, valamint dr. Szabó Pál Zoltán, A törökkori Pécs fényképgyűjteményében (1941.). Egy elbontott kút felvételi rajza található szóbeli közlés szerint a Vízvezetéki és csatornázási üzem irattárában. Itt fejezem ki őszinte köszönetemet Dulánszky Nándor és Gratzl Ferenc uraknak szíves támogatásukért.

¹⁷ A Papnövelde-utca 19. sz. ház építésekor a tettyei fővezeték egy szakasza a telekhatártól átlag 1.50 m. távolságra, az utcaszint felett 0.60 m. magasságban került elő, az itt lévő támfal mögötti partfalból; újabbkori, pirosszínű, nagyobb-méretű csövek erős vízkövesedéssel. Újabban vízvezeték-részletek kerültek elő a jezsuiták mai rendházának és iskolájának kertjében, valamint az Eizer-szöllő közelében a Makár-utcától északra is.

hadták el az utcák területét. Éppen ezért nem elegendő csak a mai útterületek, terek vizsgálata, hanem figyelemmel kell lennünk egyéb köz- és magánterületekre, az itt folyó építkezésekre is. A Tettyeforrás és alapvezeték iránya, valamint a törökkori, vízszolgáltatást igénylő középületek elhelyezkedése főként a belváros keleti terület-részének vizsgálatát teszi szükségessé, de nem hagyható figyelmen kívül a Ferenciek-utcájának és a Scitovszky-térnek környéke sem. A múzeumi térkép érdekes kapcsolatot tüntet fel a tettyei vezetékhalózat, valamint a Kaposvári-forrás és Petrezselyem-források hálózata között; itt különösen problematikus a Scitovszky-téri közkút vízellátása, amelyet a tervrajz a Petrezselyem-forrással kapcsol össze a belső, püspök-váron keresztül, ami különösen a hódoltság alatti időket illetőleg, tekintettel a mély várárookra, kevésbé valószínű. Inkább feltételezhető, hogy e közkút, sandervár a Kaposvári-forrásból nyerte vizét, esetleg a Káptalan-utcán keresztül. Zavaros, és egyelőre meg nem magyarázható a Kardoss Kálmán-utca környékének a Kaposvári-forrásból táplálkozó vízvezetékhalózata, valamint a hódoltság alatt még nem létező Fürdő- és Bercsényi-utcák vezetéke. Mindebből következik, hogy Pécs törökkori vízvezetékének egyelőre csupán a tényét és legfeljebb főbb vonásaiban a vázát tudjuk megállapítani, rendszerének, szerkezeti megoldásának a műszaki részletei még további kutatásokat igényelnek.

6. Az a tény, hogy Pécs, helyi adottságainak megfelelően, a török hódoltság alatt szerkezetileg átgondolt, részleteiben teljesen megoldott vízvezetékrendszerrel rendelkezett, amely az igényeket nemcsak a hódoltság ideje alatt, hanem megfelelő kibővítéssel és átépítéssel még évszázadokig ki tudta elégíteni, Pécs várostörténetének nemcsak a magyar városok viszonylatában, de még középeurópai értelemben is igen nagy jelentőséget kölcsönöz. Reméljük, hogy az utóbbi években ismét megindult kutatómunka hamarosan bepótolja a hiányokat és olyan várostérképet tud majd nyújtani a tudományos szakkörök elé, amely az ősi magyar város közép- és törökkori vízvezetékrendszerét teljes részletességgel, műszaki részleteinek hiánytalan bemutatásával adja elő és így bizonyítékát nyújtja a város mindenkori magasabb kultúrájának.

Pécs,

Gosztonyi Gyula.

TURKISCHE WASSERLEITUNG DER STADT PÉCS.

Die Spuren der türkischen Wasserleitung der Stadt Pécs, welche vergrößert und entwickelt bis zum Ende des letzten Jahrhunderts im Gebrauch war, sind größtenteils bei der Kanalisation der Stadt im

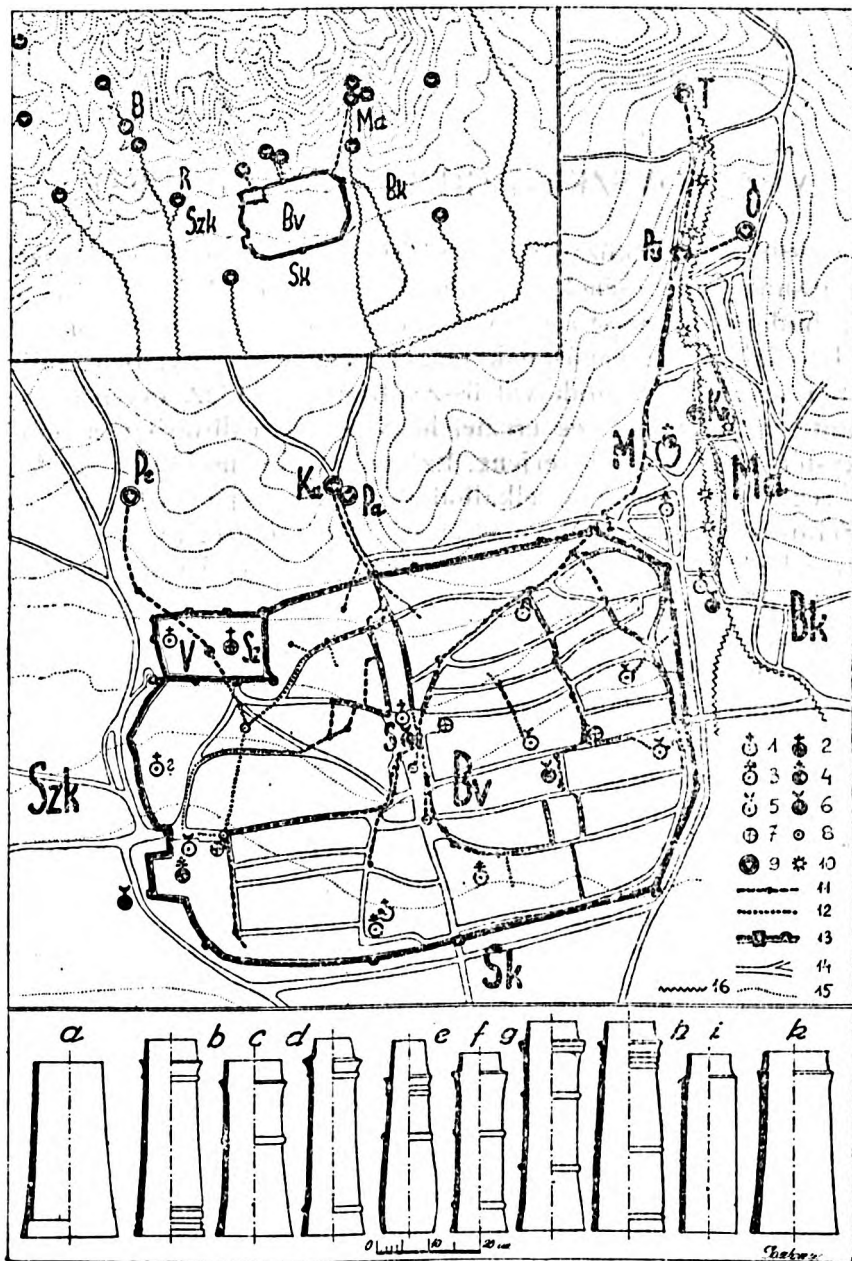
Jahre 1927. vorgefunden worden. Der Ausgangspunkt der Wasserleitung war die Quellengruppe des Tettyegebiets, von hier ab strömte das Trinkwasser mit natürlichem Ablauf durch Ziegelrohre und gemauerte Wasserbecken zu den städtischen Brunnen (Sandervar), Bädern und Kirchen. Ein Teil der Rohre läßt voraussetzen, daß auch in Pécs schon in römischen Zeiten ähnliche Wasserleitung im Gebrauch war. Andere Spuren weisen nach, daß der mittelalterliche Wasserdienst im Gegenteil durch Holzrohre besorgt war.

Gy. Gosztonyi.

IV. tábla szövege.

Fent Pécs forrásvidéke, középen Pécs belvárosának törökkori és újborkori vízvezetékhalózata, lent az 1926. évi csatornázás alkalmával talált csőelemek. *Jelmagyarázat:* ¹ elpusztult, ² részben ma is fennálló középkori templomok, ³ elpusztult, ⁴ részben ma is fennálló középkori kolostorok, ⁵ elpusztult, ⁶ részben ma is fennálló török templomok, ⁷ elpusztult török fürdők, ⁸ elpusztult törökkori közutak (sandervarak), ⁹ források, ¹⁰ tettyevölgyi malmok helye, ¹¹ vízvezetékrendszer a Városi Múzeum rajza szerint, ¹² bizonytalan vezetékreszletek, ¹³ a részben ma is fennálló középkori városfal nyomvonala várkapukkal és faltornyokkal, ¹⁴ útvonalak a török hódoltság végén Haüy tervei és az 1725. évi telekkönyv szerint, ¹⁵ rétegvonalak, ¹⁶ vízlevezető árkok. B Bálics-forráscsoport, Bk Budai-külváros, Bv Belváros a középkori külső vár helyén, Ka Kaposvári-forrás, Kn Kniefer- és Mindszenti-forráscsoport, M Mindenszentek középkori eredetű temploma, Ma Malomszeg-külváros, Ó Óforrás, Pa Papnövelde-forrás, Pe Petrezselyem-forrás, Pü Püspök-forrás, R Rókus-forrás, S Széchenyi-tér a középkori Szent Bertalan-templommal és annak maradványaiból épített Gázi Kászim pasa elnevezésű dsámival és török fürdővel, Sz a Szent Péter székesegyház, Szk Szigeti-külváros, Sk Siklósi-külváros, V Belső vár, püspöki székház, a: rómaikori vezeték, b-h: törökkori vezeték, i-k: újborkori vezeték típusai.

IV. tábla.

A SCITOVSZKY-TÉRI ROMOK KÉRDÉSE.

Az 1930-as évek közepén dr. Szőnyi Ottóval több ízben beszélgettem városunk fejlődésének sokirányú mozzanatairól, s halála előtti időben budapesti lakásán is visszatértünk nem egyszer Szőnyi Ottó Péccsel foglalkozó rajongásának tárgyi részleteire. Egy ízben említette, hogy bár küzdelmes munkával összeállította az 1722. évi pécsi telekállapotot,¹ azonban mindég érezte, hogy az összeállításban a mai Scitovszky-tér körül homály terjeng. Ez érzését alátámasztotta egy kezébe került régi, de közben már elkallódott pár soros jegyzet, ami az egykori Scitovszky térségen levő elpusztult régi építményekről mondott néhány jelentéktelen, de mégis figyelmeztető szót. Szőnyi Ottó halála után a kérdést megjegyeztem, s most öt év után lehetséges csak egészen derengő világosságot vetíteni ez építmények sorsára, a városi levéltárban most feltalált egyetlen irat alapján.

Az okmány feltalálását megelőzően, Szőnyi után, először is az 1722/25. évi telekösszeírás adatait kellett pontosan ellenőrizni.² Ha itt a házfelsorolásban nem szerepelnek a kérdéses épületek, úgy ezek ekkor már romok voltak. A Scitovszky-tér akkori neve Alsóvár-utca (Untere Schloßgasse) volt, ez azonban az 1722. évi összeírás elnevezeterei között még egyáltalán nem szerepelt. Az összeírás mindössze 8 nagyterjedelmű romot sorol fel, úgymint:

1. Egy régi apácázárda romjai, a Mindenszentek templomától délre fekvő részen (Zidina).

2. Egy török mecset maradványai a malompatak (Tettyepatak) közelében. Ez a későbbi Erreth-féle telek keleti részén feküdt.

3. Török mecset romjai a mai Nemzeti Casino, s Pénzügyigazgatóság telkén, a Király-utca északi oldalán.

4. Török fürdő maradványai a mai Nemzeti Színház helyén.

5. Ismét török mecset romjai, a mai Anna- és Megye-utcák közötti területen, a mai Kat. Legényegylet táján.

6. Ugyancsak török mecset romjai, a Mária- és József-utcáktól közbefogott területen, a volt Sziebert-féle telken.

7. A volt császári provizor, Kessler hatalmas házának romjai a káptalani telken. Az 1704. évi rác betöréskor pusztult el.

¹ Eredetije a Szőnyi-féle hagyatékából a városi levéltárban. Azóta e feldolgozást közel kétévi munkával tökéletesítette Babics András, jelenleg kolozsvári egyetemi intézeti tanár.

² 5 kötete eredetben a városi levéltárban.

Az egyéb használatonkívüli pusztuló épületeket és romokat a pécsi összeírás valószínűleg azért nem közli, mert ha ilyenek előzően lettek is volna, úgy azoknak anyagát egyéb építkezéseknél vagy felhasználták, s így teljesen eltűntek, vagy pedig már felépültek, s így ez esetben sem szerepelhettek a romok között.

Az 1722. évi összeírás vizsgálata után a Scitovszky-téri romok kérdése további bizonytalanságban maradt. Kutatásukat azonban kiterjeszthetjük egy másik irányba is: középkori egyházi intézményeink emlékei felé. Tudva Pécsnek a mohácsi vész előtti rendkívül fejlett kolostori életéről, arra is gondolni kellett, hogy a Scitovszky téri épületmaradványok, amik a török felszabadulás után közvetlenül már romok voltak, lehetnek-e egy feledésbe merült kolostor kövei? E kérdésnél elsőben tudnunk kell, hogy melyek volak a XVII. század végén, illetve XVIII. század első felében Pécsre visszatért szerzetes rendek:

1. Ferencrendiek, ugyanott, ahol 1301. évtől kezdve, mint a városnak leggazdagabb multú rendje, ma is rezideál.
2. Augusztinusok, a mai Ágoston-téren laktak.
3. Pálosok, a mai állami gimnázium telkén.
4. Dominicánusok, a mai Nemzeti Színháztól keletre eső részen.
5. Jezsuiták, a zirciek mai Nagy Lajos rendi gimnáziumában.
6. Kapucinusok, a mai Irgalmasok helyén.

Mind e rendek kellő, s a messze multból származó okmányaik birtokában igényt tarthattak volna e romokra, ha ezek annak idején bármelyikhez tartoztak volna. Az igénylés azonban nem történt meg. Már pedig ha valamelyik rendhez tartoztak volna a maradványok, úgy igénylésük a XVIII. század szomorú pécsi viszonyai miatt feltétlenül bekövetkezett volna. Ennek igazolására vegyük példának a romok között felsorolt 1. számot, ami egy apácázárda maradványait jelzi.

Pécs 1703. évtől kezdődően, csaknem az egész XVIII. század folyamán püspöki város,³ s a legelső földesúr Nesselrod gróf volt, aki e század első három évtizedére eső ideje alatt kimerítette a polgárság kínzásának, a város gazdasági, s jogi elnyomásának minden lehetőségét. Törvénytelen eljárásai azonban nemcsak a polgárhatóságot, hanem magát az egyházat is sértették, a szerzetes rendek ellen hozott sorozatos rendelkezéseiben. Így pl. a dominicánusok ellen is, kik történelmi joguk folytán visszatértek Pécsre a XVIII. század elején, s nagyobb kolostori építkezéshez kezdtek a mai Nemzeti Színháztól keletre eső részen. Nesselrod püspök igyekezett ezt megakadályozni minden indokolás nélkül, miért is utasította a városi Tanácsot, hogy a városkapuk őrsége a továbbiakban nem engedheti be a dominicánusoktól

³ Az 1870. évben bekövetkezett jogi felszabadulás után még évekig tartott a gyakorlati megvalósulás.

szállított kő- és faanyagot.⁴ Az ellenségeskedés kiindulópontját valószínűleg Nesselrodnak, aki előzőleg egyházi pályája előtt katonatiszt volt, egy lovasiskola szervezési terve okozta, amit ő az ellenkező dominicanusok telkére szándékozott felállítani. A rend a püspöktől kiadott szállítási tilalom folytán elvesztette építkezési lehetőségét, más úton igyekezett építőanyagot szerezni. Adva voltak a Mindenszentek templomától délre fekvő romok, az egykori női zárda elhagyott omladéka. A kolostor már a XIV. században fennállott, s a Szentlélekről nevezett predikátor nénék birtokában volt. E nagymultú romokra a dominicanusok jogot formáltak, még II. Pál pápának 1470-ben kiadott levele értelmében mely szerint a mai Zidina⁵ környéknek háromszögű területe egykoron a domonkos piaristák tulajdona volt, s különben is az egykor ott lakó predikátor nénék is a dominicanus rendhez tartoztak.

A leállított építkezés e romok jogos felhasználásából folytatódott (így került tehát a Zidina anyaga a mai Király-utcába), amit a püspöki földesúr tehetetlenül nézett. Mérgében a városi Tanácsot vette elő, hogy már előzően is hogyan merészelték az építőanyagot a városba beengedni, amire a városhíró⁶ azt felelte a Tanács nevében, hogy Pécs polgársága részére kiadott királyi törvények szerint a város kapuit a város által fizetett őrség védi, s a kapuk forgalmának rendezése kizárólag a város szabadalma, függetlenül a földesúrtól. Az építkezések szabadságát pedig a baranyai úriszék is biztosította a polgárság részére, a dominicanusok tehát úgy építenek, ahogy akarnak, mert ők is pécsi polgárok.

Erre a nyilatkozatra érkezett meg 1727. nyarán a szigorú földesúri parancs,⁷ hogy a városi Tanács azonnal tiltsa el a dominicanusok mellől az összes polgári kőműveseket, s ácsokat, bebörtönözésük terhe mellett. A Tanács kénytelen volt az utasításnak eleget tenni, mert röviddel előtte III. Károly decretuma kimondotta, hogy Pécs polgársága a földesúra minden utasításának panasz nélkül köteles eleget tenni.⁸ A dominicanusokhoz hasonlóan a többi rendek sem dicsekedhettek a földesúr rokoszenvével, a Székeskáptalan pedig attól kezdve, hogy Nesselrod őket a társföldesuraságból (condominiumból) teljesen kiszorította, szívós ellenfél lett. Ha arra gondolunk, hogy hasonló építőanyag-tilalmat nem egyszer kiadott a földesúr, bizonyára minden joglehetőséget felhasználtak volna a városfalakon belül fekvő romok értékes anyagának birtoklására. Így a Scitovszky téren levőkre is, amik

⁴ Németh Béla: A dominicanus-ház története. Pécs, 1903. Taizs Nyomda.

⁵ Zidina horvátul: rom-fal.

⁶ Pécsért még nincsen polgármester, s így az első polgári tisztviselő a Lipótféle 1703. évi Pécsre vonatkozó decretum értelmében évenként választott bíró. (Eredetije a Városi Levéltár Diplomatariumában.)

⁷ Eredetije Városi Levéltárban 8/1727. szám alatt.

⁸ Hiteles másolata Városi Levéltárban 4/1727. szám alatt.

a XVIII. század végén is csaknem a térszintig le lettek már bontva, de alapépítményeikkel is nagymennyiségű építő (már kifaragott) anyagot szolgáltathattak volna.

A török ideji egykorú pécsi metszetek, még ha impozánsak is, romokat nem, hanem csak városképet domináló nagyobb középületeket közölnek, s e metszeteket sem mérnöki, sem művészi, hanem csak a szemlélőre tett közvetlen hatás nagyvonalú indítéka létesítette. Így ez egykorú metszetek sem nyújtanak felvilágosítást. Ha valóban léteztek a Scitovszky-téri maradványok, úgy ezek az 1695. évi összeírás előtt is romok voltak, s így is kellene szerepelniök. Bár sorrendben az 1695. évi összeírással⁹ kellett volna kezdenünk a nyomozást, mégis az 1722. évvel próbáltuk az igazolást, egyrészt ez áttekinthetőbben elintézi a romok kérdését, másrészt pedig közben lezajlott az 1704. évi rettenetes várospusztulás, s ez a romok kérdésében az 1722. évi összeírás napjaira végleges helyzetet teremtett. Az 1695. évi, egyben legrégebb összeírásunk sokkal több romot felsorol, mint az 1722. évi, s könnyen tévútra is vezethet bennünket, éppen a jelenlegi kérdésünkben. Míg az 1722. évi csak a nagy, egykor középületek maradványaira tekint, addig az 1695. évi magánosok birtokában volt, elhagyott telkek romjait is felsorolja, amiknek gazdái a nyomasztó gazdasági helyzet, pestis, hiányos közbiztonság, egyszóval a XVII. századvégi jellegzetes és szomorú pécsi viszonyok miatt eltávoztak, vagy pedig kihalás következtében maradtak a telkek „locus deserta“.

A kérdésre erősebb rávilágítás végett részletében nézzük át a legrégebb pécsi összeírást.

Ha az 1695. évben nyilvántartott romokat az összeírás sorszáma szerint soroljuk fel, úgy a helyzet a következő:

10. Domus deserta (elhagyott ház), ami Kaposvári Mártoné volt, s a telkek mindössze 52 lépés.

22. Megszűnt templom helye, 99 lépés széles, s az útra 66 lépés hosszú. Árpádi Mikós vette meg.

24. Domus deserta. Minden megjegyzés nélkül, lényegtelen nagyságú elhagyott ház volt.

27. Török templom romja. A térség mindössze 31 lépés hosszú és 31 lépés széles volt. Kisebb imaház lehetett. Stipanovics Simon vette meg.

29. Elhagyott ház. 40 lépés hosszú, 15 széles. Megvette a Tanácstól, illetve a királyi kamarától Buniváczy János.

30. Egy öreg asszony, vulgo özvegy Anna, kis telke, halála után gazdátlan maradt.

37. Elhagyott ház, tecto carens (tető nélkül), amit Veszprémi György vett meg.

41. Elhagyott hely a siklői kapunál (penes portam Siklosiensem). Ez különösen nem jöhetett szóba a Scitovszky-téri romokkal kapcsolatban, mint ahogy az előzőekből eddig egyetlen sem.

42. Domus deserta. Senki nem tudta kimutatni, hogy kié volt a török idő alatt, s így a telken Klebenich Márton, hallgatólagos beleegyezésével, egy házikót épített a romokból.

⁹ Eredetije a Városi Levéltárban.

44. Locus desertus (elhagyott hely). 55 lépés hosszú, s 40 széles.
45. Locus desertus, kevésbé nagyobb, mint az előbbi.
46. Elhagyott ház, nagy kerttel. Visa László vette meg.
50. Teljesen romokban heverő ház, 50 lépés hosszú, s 40 széles.
51. Teljesen romokban heverő ház, méret nélkül. E két utóbbi sem érintheti tárgyunkat, mert a Scitovszky-téri romoknak hír szerinti nagysága részletes leírást érdemelt volna.
52. Nagy puszta hely, ami rácé volt. Ez időben a rácok letelepedését szabályozták, s a Belvárosban nem lakhattak.
57. Kisebb gazdátlan telek.
- 59—60. Két telken házak romjai.
62. Igen nagy házak romjai, amiket Thurner Vilmos kapott. Tehát már 1695. évben, vagyis az összeíráskor gazdája volt ennek. Ha Thurner neve itt pontosan nem szerepene, úgy ez első esetben itt gyanakodhatnánk e romokra.
63. és 67. ismét romokban fekvő házak, méretfeltüntetés nélkül.
70. és 71. számú; 72. és 73. számú; 79. és 80. számú házak között 3 elhagyott, gazdátlan telek feküdt, de romok nélkül, s így kérdésünket nem érintik.
83. Romok Venárky Jákob háza mellett.
84. Elhagyott hely, amelyen görög kereskedők az összeírás évében kezdték építeni fabódéikat, s egy özvegy pedig vesszőből (ex virgultio domunculam) a kunyhóját.
128. Haunolt János háza, nagyrészt romokban.
133. Régi, s igen nagy falromok, Kessler császári biztos házához csatlakozóan. Ez nem tartozott a városfalhoz, mert azok aránylag épségben voltak, s a XVIII. század első felében állandó javítás alatt állottak. Amint előzőleg az 1722. évi összeírásból láttuk, akkorára már Kessler hatalmas háza is romokban van, amiből nem következtethetünk másokra, mint az 1704. évi rác pusztításra. Itt ismét gyanakodhatnánk, ám az általunk kutatott romok térségen feküdtek, míg Kessler háza pontosan feltüntetve Bukvay Péter és Peller György háza között volt.
138. és 142. sorszámok alatt felvett házromok méretei kicsik.
- 146, 147, 148. sorszámok között gazdátlan telek.
151. Elhagyott ház, méret nélkül.
154. Elhagyott telek, kisméretű.
155. Gazdátlan telket Zombory Ignácnak adományozták.
- 156, 158, 160, 163, 164. sorszámok alatt 6 gazdátlan telek sorakozik, mind romok nélkül.
- A 160. sorszámú ház Hamperger Leonárdé lett, aki 1697. évben, mint kádár-mester Felsőausztriából jött Pécsre.
- A 166. sorszám mellett volt egy nagy üres és gazdátlan telek, aminek mérete szokatlanul nagy: 343 lépés hosszú, s 60 lépés széles, de romok nélkül, s mérete sem egyezik az akkori Scitovszky-térnek a maitól teljesen eltérő adataival.
176. Romok, fúrott kúttal, amit Fürstenbusch örkanonok jöendő lakhelyéül jelöltek ki.
177. és 178. Romokkal fűdött telek, amiket Antoinella Bartolomeusz és Roiz Valentinus kanonokok jöendő rezidenciái részére fele-fele részben fenntartottak.
182. Gazdátlan telek a jezsuiták mellett, romok nélkül.
184. Török fürdő szétrombolt részei. (A mai Nádor szálló helyén).
199. Elhagyott telek, ami Liptay Imrétől „occupatus est.”
218. Elhagyott ház, jó állapotban.
260. Török mecset romjai.
270. Török imaház maradványai, amiket Keller József megvásárolt.
315. Házacska romjai, ami Petekovics Józsefé volt.
326. Romok, Mütz Miklósé.

330. Csak falmaradványok, amik Haunold birtokához tartoztak.
334. és 335. Nagy török romok a Budai városban.

Az 1695. évi összeírásnak itt felsorolt romjai, elhagyott házai, s gazdátlan telkei megrázó képét adják a török utáni Pécs első évtizedeinek. Rom, rom mellett, elhagyott, gazdátlan telkek egymásután. De a vigasztalan városkorszak fölötti medítálás mellett még mindig előttünk áll a nagy kérdés: hol vannak a Scitovszky téri romok? Az 1695. évi összeírás is teljes részletességével csak negatív választ adott erre, s így le kellett tenni a további reményről, hogy a Szőnyi Ottó által sejtett kérdésre valaha is világosság derülhet.

Szőnyi és Babics pécsi telekvázrajzai¹⁰ természetesen erről semmit sem említenek, mígnem most augusztus közepén a városi levéltárból előkerült egy nyolcoldalas irat, 1749. szept. 22-én felvett terjedelmes jegyzőkönyv, ami kizárólag e kérdéssel foglalkozik. Az egykorú irat teljes értékét emeli, hogy a Scitovszky téri romok sorsáról az egyetlen dokumentum a város birtokában.

Ennek, illetve körülménycinek ismertetése előtt vázlatosan még csak annyit a Scitovszky-térről, hogy ennek a XIX. században „Búzatér“ a neve; 1872. évben tanácshatározat döntött parkosításáról, amit 1878-ban végre is hajtottak (148 8896 Tanácshatározattal); 1881. évben Köröstyös Vince építette a gyámfalat és a 2 lépcsőt, s végül az 1879. évi munkálatoknak egy napszámjegyzéke is fennmaradt (9638, 9394 számok alatt.)¹¹

A most megtalált 1749. évi jegyzőkönyv (illetve vallomás, inquisitio, amint a bevezető szó mutatja) felvételére egy szerencsés véletlen adott okot. Domsics Mátyás kanonok 1749-ben a püspöki vártól délre elterülő Búzatér hajlatán egy nagyobb gabonátárat (granariumot) akart építeni. A városi Tanács tiltakozott ez ellen, mert a Búzatér a város tulajdonát képezve, nem tartozott sem a pécsi földesúrhoz, sem a káptalanhoz. A Tanácsnak bizonyítania kellett az állítása szerinti térséghez való tulajdonjogát, amire azonban okmányok nem állottak rendelkezésül, mert a XVII. század végén adott, s hasonló természetű kérdéseket rendező pécsi kamarai iratok 1704-ben, a rác betöréskor, a Tanácsházzal együtt elégték. Nem volt így más lehetőség, mint a kornak szokásához híven esküt tett tanukat kihallgatni. 1749-ben járnunk, negyvenöt évvel Pécsnek rác pusztítása után. Tehát Pécsnek legöregebb és a kérdésre megbízhatóan visszaemlékező tanúit kellett ösz-

¹⁰ Gosztonyi Gyulának feldolgozás alatt álló telektörténelmi munkájában éppen az előzetes adatok hiánya miatt, szintén nincs erről említés. Azonban szóbeli közlése nyomán értesültem arról, hogy a Klimó-utcai támfal, illetve légvédelmi óvóhely megépítésekor ő felmért egy feltárt torony alapot, aminek idő és tárgyi hovatartozása még megfejtés előtt áll. Ugyanakkor találtak török és ennél régebb falmaradványokat a Jellasich család tagjai a saját telkükön, eszerépmaradványokkal együtt.

¹¹ Városi Levéltár utcatörzskönyvének adatai.

szeszedni. Sikeriült is számszerint tizenhatot, akik nem csak pécsi, hanem azóta már környékbeli lakosok is lettek. A kérdés fontosságára mutat, hogy az akkor nehézkes híradás ellenére is rövidesen sikerült őket vallomás végett Pécsre gyűjteni. Ezeknek mindent el kellett mondaniok, amit a Várhegy (Schlossberg) déli lejtőjének akkor teljesen üresen álló területéről tudtak. Ebben az időben, amikor az írástudás százalékarányban is alig kifejezhető, az írásbeliség hiányos lehetőségeit az öregek emlékezőtehesége pótolta. Mivel ez sokszor meglehetősen labilis bizonyosságot szolgáltatott, a tanukat lehetőleg nagyobb számmal gyűjtötték össze, hogy az igazságot a különböző vallomások közül az egymást megközelítő vagy azonos értelműekből állíthassák össze. Az öregek tekintélye igen nagy volt, s e szempontból is érthető a városok polgári közigazgatási (így Pécsnek is) szervébe iktatott vének tanácsának a fontossága.

A tizenhat tanu a következő volt:

1. Nagy István	75 éves	pécsi lakos,	róm. kath.
2. Szakács György	85 éves	pécsi lakos,	róm. kath.
3. Ferenc Mihály	60 éves	abaligeti lakos,	róm. kath.
4. Gyantalia Trumo	100 éves	pécsváradi lakos,	szakadár.
5. Böröcz Valentinus	87 éves	abaligeti lakos,	
6. Kovacsevics Miklós	56 éves	pécsi lakos,	róm. kath.
7. Pinterics Györgv	56 éves	pécsi lakos,	róm. kath.
8. Domonikics Márk	70 éves	pécsi lakos,	róm. kath.
9. Zsifkovics Lukács	80 éves	pécsi lakos,	róm. kath.
10. Dobszay József	60 éves	pécsi lakos,	róm. kath.
11. Ferenczffy István	72 éves	pécsi lakos,	róm. kath.
12. Horváth György	60 éves	pécsi lakos,	róm. kath.
13. Matkovics Mihály	56 éves	pécsi lakos,	róm. kath.
14. Blazsevics Antal	57 éves	pécsi lakos,	róm. kath.
15. Petrovics Mihály	70 éves	pécsi lakos,	róm. kath.
16. Lukácsovics János	85 éves	pécsi lakos,	róm. kath.

Az életkorok számai előtt mindenütt szerepel a „circiter“ (körülbelül), mert ekkor még a polgároknak ilyen egyéni ügyeit, hogy mikor és hol született, nem igen bolygatták s különben is az aggastyánoktól (a XVIII. században a 30 éves ember élete delelőjén volt) nem lehetett kivánni, hogy számontartsák a távoli születésükvét. A tanuk az 1704. évi várospusztulásakor mindannyian felnőttek voltak; a török felszabadulásakor négyen 7—10 évkor között; négyen 17—24 évkor között éltek. Gyantalics Trumo pedig már akkor a negyven év felé közeledett.

Rendkívül figyelemre méltó körülmény, hogy a 16 tanu között egyetlenegy német sem volt. A teljesen magyar Pinterics tanúval együtt nyolcan magyarok s nyolcan horvátok, illetve bosnyákok.

Az 1749. évi vallomásokról szóló jegyzőkönyvet hivatalos bizottság előtt írták. A jegyzőkönyv vezetője Mesterházy Pál királyi tábla hiteles jegyzője s jelen volt még Szvetics Jákob a magyar királyi

kamara megbízottja, egyben a királyi kincstár részéről is, valamint Pécs teljes városi tanácsa. Ez utóbbiból következtetünk arra, hogy a tanúvallomások a városi Tanácsházban folytak s az aktusra vonatkozó útasítást megelőzően aug. 28.-án adták ki.

A jegyzőkönyv, a szokásos latin bevezetője után, a mindig alkalmazott *De eo utrum*¹² kifejezéssel kezdi a kihallgatást, ami után mindig az azonos: 1. Tudja-e a tanú, hogy... stb. formula következik. A jegyzőkönyv a kérdéseket közvetlen a *De eo utrum* után teszi fel, egyetlenegyszer s a tanúk erre felelnek, a feltett kérdésnek csak a sorszámát ismételve. A feltett kérdés ezúttal így hangzik:

„Primo: Tudgya-e a Tanu, a vagy hallotta-e és honnét, hogy azon helyen, holl mostanában Fő Tisztelendő Domsics Mátyás Canonok Ur, úgy mint Pécsi Egyház részére Granariumot, vagy életes házat¹³ építtetni szándékozik, voltak é régente Házok?

Secundo: Nemde nem¹⁴ ezen kérdésben vett Fundus mindenkor Város részére birattatott és ennek hatalma alatt volt?”

E két kérdésre adott vallomások mindenki részéről annyira azonosak voltak, hogy azok teljes szószerinti felsorolása fölöslegesen hosszadalmas lenne, legfeljebb az érdekesebb s eltérő részleteket közöljük.

Az első kérdésre egyöntetűen azt vallották, hogy a térségen házak voltak a török alatt. Második kérdésre pedig, hogy az egész térség a török felszabadulás óta zavartalanul s megszakítás nélkül a város tulajdonát képezte. Első tanú emlékezett, hogy amikor a „Pécsen lakozó Pogánság látta volna kereszténységet Pécs várossa allá nyomakodni“, a házak már leégtek s csak a helyük füstölgött. A török távozása után ezek helyére azóta sem építettek, csak a közvetlen közelben, a Bástya tövében, egy János nevű ember állította össze kis házikóját. Ez utóbbi vallomás azért fontos, mert ebből rekonstruálhatjuk a leégett török építmények helyét. Azt is vallotta, hogy a térségnek „szabad ussusában a várost nem háborgatták, mind addig, miglen Fő Tisztelendő Domsics Mátyás Canonok Ur építeni nem szándékozot“. Később pin-cét akartak ott ásni, e munkát azonban megzavarták.

A második tanú vallomása az építmények fekvését pontosabban jelzi, „vár allat lévő Épületekkel és Házokkal egyetemben, a török látván a kereszténységet Pécs felől¹⁵ nyomakodni, mind fel égette“.

Harmadik és negyedik tanú ugyanúgy vallott, megerősítve a térségre vonatkozó zavartalan városi birtoklást.

¹² *Alias Deutrum, inquisitio testium; vallatás.*

¹³ Régi nyelvben élésház, éléstár. Az Országos Levéltárban egy 1598. évi okmányon így szerepel: *Possessionem suam Elescomora vocatam in Comitatu Borsodiensi.*

¹⁴ Régies Kérdőszócska, mai értelemben: nem úgy van?

¹⁵ Úgy értelmezte ezt, hogy a déli s keleti városrészek felől a felső vár (vagyis a püspöki vár) felé.

Az ötödik tanú, Böröcz Valentinus Baligetiről (Abaliget) jött Pécsre vallomást tenni, ami annál is inkább érdekes, mert Böröcz szolgált a török Szpáhiknál (Izpaján lovasság) és saját szemével látta az építményeket. A tanú a török uralom utolsó éveiben már húszéven felül volt, mint török katona vallomása megbízható, mert a török lovasságnak városfalakon belüli egyik „rajesurja“ (Reitschuléja) a mai Scitovszky-térnek a szintén mai Zircigimnáziumig elterülő üres telkén volt. Arra a kérdésre, hogy a városhoz tartozott-e a telek, oly feletetet adott, ami ma előttünk szintén igen fontos, mondván: „midőn ide s tova puszta csatornába holl lakni szemlélte, (itt kihagyta az „embereket“ szót), kérdezvén őket, miér nem építenének a vár allat házokat, elég fundus vagyon ott? az felelék; a Város nem engedi“. E vallomásban nem az a fontos, hogy a város teljes joggal bírt a térség fölött, hanem, hogy a mai Scitovszky-téren oly méretű török csatornák húzódtak, hogy azokban emberek is meglakhattak.

Hatodik tanú (mindössze 58 éves) mindezeket már csak hallotta. A térbirtoklásról még azt is tudta, hogy amikor ott egyesek foglalni akartak helyet, a város azzal tiltotta el őket, hogy a kérdéses hely a város részére esetleges ellenséges támadás esetén oltalmat adhat.

Hetedik tanú nem mond érdemlegest, annál inkább a nyolcadik, aki „édes Anyátul hallotta, hogy azon csatornyának melly tudni illik a vár alatt nem régen betöltöttet, Pétsi Ispaja lakott volna“. Újabb momentumok. A nagy török csatornát a XVIII. szd. első felében tömték be. A „Pétsi Ispaja“ ebben a vonatkozásban nem egy szpáhiról, vagy a pécsi szpáhiról, hanem „a szpáhiról“ beszél, tehát egy olyan főemberről, aki még évtizedek után is méltó volt arra, hogy őt emlékezetbe tartsák. Egy lépéssel közelebb vagyunk a titokzatos építmények rendeltetéséhez. A tanú, még azt is állította, hogy hetven éves ember és mindég Pécsen lakott, de soha egyetlenegyszer sem zavarta senki a várost a térség birtoklásában. Érdekes, hogy ez esetben már harmadik tanúnál szerepelnek a „Buta asszonyok“, akik azt mondták Domsics Mátyás Kanonoknak, hogy a térség a török időben az övéké volt. Ennek előzménye az, hogy Domsics a romok között a vele ellenséges Fonyó kanonok akaratával szemben pincét kezdett ásatni. Úgy látszik „nyelvében él a nem“ értelemben néhány vénasszony, nem tudván Fonyó kanonok rokonszenvét másként biztosítani, jurisdictioni¹⁶ alapján igyekeztek bebizonyítani Domsics előtt a birtokutódlás jogukat. Mindencstre nagyon vén asszonyok lehettek, hogy a török időkről emlékezetből beszéltek. Igazság kedvéért megemlítjük az eléggé ismert tényt, hogy az egyház már csak azért sem bizonyíthatott itt utódlásjogot, mert a török alatt az egyetlen engedélyezett jezsuita rend is állandó életveszedelmek között és csak a

¹⁶ Oly jogszolgáltatás, ami csak bizonyos körülmények között (ezúttal asszonyi pletyka révén) érvényesül.

városfalakon kívül lakhatott, míg a falakon belől a török, minden eretnek és töredék felekezetnek kedvezve, üldözte a katholicizmust, mint az ellenséges Habsburg uralom rokonszenvi exponenseit. Józan ésszel elképzelhetetlen, hogy a török szpahi főember egyházi birtokon lakott volna.

Kilencedik és tizedik számú tanú vallomása lényegtelen s már előzőekből ismert.

A tizenegyedik tanú már azt állította, hogy a kérdéses helyen szpáhik laktak s a kereszténység benyomulásakor az egész épületesoportot, a török „tüzzel megh emésztette“. A romok végleges sorsát is tőle¹⁷ tudjuk meg a következőkben: „Hogy pedig ezen questionált plaga¹⁸ mindenkor Város részére biratattot volt onnend tudom: hogy midőn a Pogánságot Pétsből kiverték is ezen helyen és körülötte a holl mostanságh pusztá volna, Véky nevü Generális¹⁹ tüzel megh maradt²⁰ falakat egész földig lé verette megh hagyván akkori Pétsi lakosoknak a Vár alatt mindenkor pusztán tartsanak, hogy továbbis ellenségek ellen magokat alkalmasabban védelmezhessék.“

Tizenkettedik tanú (60 éves csak) atyjától hallott az épületekről. A város tulajdonjogáról szintént tudott.

Tizenharmadik tanú arról nyilatkozott, hogy az egész terület egész a városi kapuig²¹ városi terület volt mindenütt. Szerinte az említett asszonyok már régebben azt hazudták, hogy a terület az övéké volt a török alatt. Az élelmes asszonyoknak ezek szerint a vallomás tételkor, vagyis 1749.-ben legalább kilencven éveseknek kellett lenniök. Már pedig e gyanus szándékú fehérszemélyek életben voltak néhány év előtt, mert a nyolcadik tanú „megh irt Asszonymál ebéden lévén, beszéllette a Tanúnak“.

Tizenegyedik tanú tudott róla, hogy a város a romok helyén nem engedett építkezni védelmi okokból: „hogy ma holnap ellenségh támodván tudgyák magokat hová recipiálni“. Tehát a többízben azonos vallomás alapján a városi Tanácsot hadászati célok vezették itt s a Scitovszky-tér ennek köszönheti a létét, az oly kevés térséggel rendelkező Pécssett.

A tizenötödik tanú is tudott mondani valamit előzőekhez hasonló

¹⁷ A tanú Ferenczffy István ősi pécsi család tagja, György testvére városi esküdttanácsnok is volt, tehát szavahihető, komoly tanú.

¹⁸ Vagyis kérdéses tájék.

¹⁹ Ez azonos az olasz származású gróf Vecchy Gáborral, aki Pécssett, mint a megszálló katonai erők parancsnoka, vezetés szerepet vitt. E fontos beosztásban éles harcba került Radanay püspökkel. A városnak egyébként igen sokat kedvezett s a polgárságnak a reá való gyakori visszaemlékezéséből hajtott ki a közel százéves jogi harenak első csírája.

²⁰ Vagyis a tüztől megmenekült.

²¹ Itt a Szigeti kaput érti, mely a Korona-szálló mellett, ettől kevésbé keletre, körülbelül a Kórház-téri villamosmegálló helyén állott.

értelemben az épületekről, a város tulajdonjogáról, de főként a „buta asszonyokról“, míg az utolsó (tizenhatodik) tanú ennek vallomását csak megerősítette.

A vallomásokról felvett jegyzőkönyvet Mesterházy Pál még aznap, szeptember 22.-én aláírta hitelesítésül, a záradékot pedig, ami e kérdésben mintegy ítélet volt, október 9.-ről keltezte. A záradék a vallomások lényegét egyetlen megállapításba sűrítette, mely a várost a birtokláskérdésben mindenképpen igazolta.

Számunkra az összes megelőzőek a következő összefoglaló megfontolásokat nyújtják:

1. Pécsnek a töröktől történt visszafoglalása alkalmával a városban nagyobb tüzek törtek ki. Ezek azonban csaknem kivétel nélkül a harc közepette keletkeztek. Öngyújtogatás nem volt, még kevésbé rombolta a harc alatt a török a saját középületeit. Mi okozta azt, hogy a töröknek éppen az állítólagos szpáhi laktanya elpusztítása volt „szívügye“? Mi érdek fűződött ahhoz, hogy ez épületesoport különösen ne kerüljön a keresztények kezébe. Mindegyik tanú egyöntetűen vallotta, hogy amikor a keresztények benyomulása nyilvánvaló lett, azonnal felgyújtották ezeket az épületeket. Zeiler Márton történetíró²² éppen azt állítja, hogy amikor a keresztény sereg becsapódó bombája fent a várban tüzet okozott, a törökök között elterjedt a rémület. Ezek szerint ott a törökök tudatosan nem okoztak tüzet. Zeiler szerint a várba nyomuló császáriak 200 keresztény foglyot találtak. Érdekes, hogy a legelső tanú ezekről szintén megemlékezik, amikor „a Várban behajtottak“, ami után a törökök felgyújtották a rejtelmes épületeket, amik már csak romjaikban füstölögtek, amikor ők onnan, vagyis a tanú is, kiszabadultak. A tanú ekkor 10—11 éves gyerek lehetett s mind rendkívüli személyes élményre, a mozzanatokra pontosan emlékezhetett, annál is inkább mert ismert jelenség, hogy aggkorban a gyermekkori emlékképek mind erősebben térnek vissza. Miért maradt a többi török középület nagyrésze érintetlen a tudatos rongálástól, amikből sokat csak az 1704. évi pusztítás tett romokká? Erre a kérdésre a várostörténelem, valóban nagy fájdalomunkra, soha többé felelni nem fog.

2. A török keleti életmódjának s kultúrájának szükséges épületeit (templomok, fürdők, bazárok, stb.) felépítette, de 130 év alatti magatartása nem mutatott állandó ittmaradásának a reményére. Tudjuk, hogy Pécsen volt szultáni tűzérsegi képzőiskola is. Azonban, hogy ennek épületeit a török ujonnan rakta fel, vagy pedig már meglévő s középkori pécsi építménybe költözött — nem tudjuk. Ugyanígy nem ismerjük a mai Scitovszky-téri építmények eredetét. Készen kapta-e a török, vagy maga építette? A piüspöki vár körül, annak

²² Hungaria oder neue vollständige Beschreibung des Königsreichs Ungarn. 1690.

nyugati és déli részén, állott építészetben mindaz, ami a már magyar Pécsnek történelmét jelenti. Szinte könyörgő a feltevés, hogy a nem szívesen építkező törökök szpáhi laktanyáját egy nagyméretű középkori épületbe képzeljük. Mert nagyméretű volt, amire két okból következtethetünk. Egy egyszerű háznak maradványa könnyen eltűnik s nem marad hosszú időn át közbeszéd tárgya. A Scitovszky-téricket pedig Vecchi tábornok közmunkával hordatta szét. Az olyan romok, amiket le kell bontani, csak nagyméretűek lehettek. Másik következtetésünk ez: emlékezzünk mi élők, csak a 15 év előtti Pécs arcára. Ha hirtelen látnánk újra a 15 évi előtti állapotot, igen meglepődnénk a nagy változáson. Évek alatt az idők lassú sodrán nem tűnt fel e változás, de ha ezt egyszerre látnánk, ugyanazt mondanánk, mint a tizenöt év óta távollevő s vissza térő: hihetetlenül megváltozott a város! Közülünk ki tartott nyilván tizenöt év előtti lényegtelen jelenséget. Senki. Gondoljunk most arra, hogy 1686. évben leégtek a Scitovszky-téri ismeretlen építmények és 1749.-ben, vagyis 63 év múlva az öregek egyöntetűen emlékeztek rá. Vagy azért, mert látták, vagy mert atyáiktól s anyjuktól hallották. Vegyük figyelembe, hogy Pécs a XVIII. század első évtizedében is a romok városa. A pusztulás számtalan jelenségeit idővel könnyen összekeverhették volna és mégis tisztán, félreértés nélkül leírták a szpahi építmények romjaira vonatkozó 63 év előtti eseményeket. Abban a városban, ahol utcasorok omlottak hamuba, miért meséltek volna a szülők még a gyermekeiknek is erről a tűzről. Érthető. Az 1749 évi vallomások kései szavai mögött egy nagyobbrendű kérdés széthullott körvonalait kell éreznünk.

3. Feltehető joggal a kérdés: hogyan maradhatott ki a rom az 1695. évi összeírásból? Két eset lehetséges. Valószínű, hogy Vecchi utasítására a maradványok anyaga közpréda lévén, az összes környező új építkezéshez azt elhordták, s 1695. évre kimondottan csak alapfalainak vonala maradt meg, ami már nem fedte a „rom“ fogalmát. Egy másik eshetőség, kevésbé valószínű az, hogy a romok hovatarozását, mint egyéb esetben is, fel kellett volna tüntetni, s a város sem praejudicálni, sem pedig a hovatarozás elhallgatásával remélt birtokjogáról lemondani nem akart. Mert csak a kamarai igazgatásnak Pécs iránti jóindulata juttatta e telket is a város tulajdonába, az 1703. előtti évek valamelyikében.

4. Egy jelentős mozzanat sem enged megmaradni abban a tudatban, hogy a mai Scitovszky-tér üres volt. Ugyanis IV. Béla óta a város fallal körülvett, tehát terjeszkedési lehetőségei korlátozottak. A legmozgalmasabb, s vezető városnegyed itt feküdt, s teljesen elképzelhetetlen, hogy Pécsnek középkori transversális főútvonala mentén ily nagy térség kihasználatlan legyen. Mert az akkori főút vonala a mai Rákóczi—Zsolnay, illetve Szigeti—Ferenciek—Király utcák vonala helyett a mai Báthory—Radonay—Mária utcák vonalán haladt. Ezt a Széchenyi-téren újabban feltárt Szent Bertalan árpádkori templom fekvése is igazolja.

5. Végül figyelemreméltó a csatornarendszer, amiről a tanuk is vallottak. A város lakóinak ezirányban kifejtett technikai munkássága elszakíthatatlanul hozzá kapcsolódott a római maradványokhoz. Ezt parancsolta a térszín törvénye is. A magyar középkor az elpusztult római csatornarendszer hagyatékait hasznosította. A török ezen csak fejleszthetett. Ismert törvény: városi beépülés, akárcsak folyók medrét, szívesen követte meglévő csatornák vonalát. A püspöki középkori vár nemcsak hierarchikus, hanem kulturális központja is volt a városnak. A középkori pécsi belváros súlypontja a Dóm és a Szentbertalan templom között feküdt, s e területnek legszerveesebb része volt a mai Scitovszky-tér.

Pécs,

Vörös Márton.

DIE RUINEN DES SCITOVSZKY-PLATZES IN PÉCS.

Der heutige Scitovszky-Platz taucht in allen bisherigen zeitgenössischen Zeichnungen, sowie in den Konskriptionen des XVII. und XVIII. Jahrhunderts als ein völlig leerer Grund, als sogenannte „longa platea“ auf. Diejenigen aber, welche sich mit der Ansiedlungsgeschichte der Stadt befassen und die geschichtlichen Einzelheiten der Ausdehnung gewisser Stadtteile in Pécs kennen, sind sich wohl bewusst, dass die Geschichte dieses leeren Platzes noch einer endgültigen Klärung bedarf. Die Arbeit des Geschichtsforschers an dieser Frage wird durch den Umstand erschwert, dass Zerstörungen von türkischer und raitzischer Seite, und Brandstiftungen diesen Platz heimgesucht haben.

In die Geschichte dieses Platzes ist erst durch ein im Stadtarchiv zu Pécs im Jahre 1941. gefundenes Dokument, das ist durch das Protokoll einer Zeugenaussage, welches ausschliesslich nur die mündliche Bezeugung von 16 Pécsrer Bürgern über die einst bestandenen Ruinen des Scitovszky-Platzes enthält, — etwas Licht geraten. Der mit „longa platea“ bezeichnete Platz wurde nämlich in gleicher Weise von der Stadt und von der Kirche als eigenes Gut betrachtet. Zur Entscheidung des Eigentumsrechtes wurden die Zeugen verhört.

Das Protokoll gibt uns an, dass auf dem Platz schon während der Türkenherrschaft mächtige Gebäude standen, welche die Türken bei der Wiedereroberung der Stadt in Brand steckten. Die gossen Ausmasse der Gebäude, das damals noch bestehende Kanalisations-system, sowie auch die Funde bei den Ausgrabungen vor einigen Jahren lassen darauf schliessen, dass die Gebäude mittelalterlicher Herkunft waren. Fügen wir noch hinzu, dass die erwähnten Gebäuden damals in der nächsten Nähe der bischöflichen Burg lagen, so gelangen wir zu dem Schluss, dass sie das Zentrum der Stadt Pécs, welche eine hohe mittelalterliche Kultur besass, bildeten.

M. Vörös

A SCITOVSZKY-TÉR KÖRNYÉKÉNEK HELYTÖRTÉNETI VIZSGÁLATA.

A városi levéltár rendezésével kapcsolatosan felfedezett, rendkívül értékes 1749. évi jegyzőkönyv alkalmat nyújt arra, hogy a Scitovszky-tér környékének helytörténetével kissé részletesebben foglalkozzunk.¹

A Scitovszky-tér fogalma mai értelemben a népiesen Alsó Sétátérnek nevezett és keskenyedő nyúlványával egészen a Ferenciek-teréig lenyúló közterületet jelenti, amelyet északról a Kardoss Kálmán-utca nyugati szakaszával elválasztott Erzsébet sétatér, azaz Felső Sétatér, keletről a Littke pezsgőgyár (2826—27. hrsz.), délről a Notre Dame nőzárda telkei és épületei, valamint a délnyugatról ezekhez csatlakozó magántelkek (2818—23., ill. 2768., 2770—72. hrsz.) és a Ferenciek-tere, nyugatról pedig a Klimó-utcai dombhát magántelkei és házsora (2745—2767. hrsz.) határolnak. E tér területileg szervesen összefügg a Kardoss Kálmán-utcától északra fekvő, ú. n. Felső Sétatérrel, amelynek nagyjából fekvő L alakú területét északról a püspöki palota és székesegyház, valamint várplébánia, illetve a Káptalan-utca 6. és 8. sz. telkek (2914—15., 2906., 2902. ill. 2899. hrsz.) keletről pedig a Káptalan-utca 5. és Kardoss Kálmán-utca 8. sz. káptalani házak (2887—88. hrsz.) határolják, nyugatról viszont a Radonay-utcába torkollik.²

A XIX. században a Ferenciek-teréig terjedő nyúlványt Virág-utcának (Blumen-Gasse) nevezték, magát a Scitovszky-teret pedig Búza-, vagy Gyümölcs-piacnak (Frucht Platz), amelyhez északról a Promenadenak nevezett Felső Sétatér csatlakozott keleti végén, azaz a várplébánia és kanonoki házak között, a mai Amtmann-Weidinger emlékmű körül a Fazekas-piacca (Hafner Platz). A XIX. században tehát a mai tércsoport körvonalai már teljesen kirajzolódtak, mert a püspöki palota és székesegyház középkori környezetét jelentő belső, vagy püspökvár déli és keleti határvonalai teljesen megszűntek, az itt elhelyezkedő várfalak, várárkok, földbástyák, glacis valószínűleg már a századfordulón nyomtalanul eltűntek, így a székesegyház és az

¹ Itt fejezem ki őszinte köszönetemet dr. Vörös Márton főlevéltáros úrnak, hogy az általa felfedezett nagyértékű okirat tanulmányozhatásával módot nyújtott tanulmányának helyrajzi kiegészítését célzó fenti sorok megírására.

² L. a Mérnöki Hivatal 1:1000 méretarányú várostérképei (1913).

előtte kialakuló térség már szervesen beleolvadt a városba. A Kardoss Kálmán-utca, akkor Felső Iskola-utca (Obere Schulgasse) nyugati meghosszabbítása már lemetszette a Felső Sétateret is, így a Scitovszky-tér az akkori Búza-, vagy Gyümölcs-piac elnevezés alatt határozottan körvonalazódott.³

Lényegesen más volt azonban a helyzet a XVIII. században. A hódoltság megszűnte után, a XVII. század végén készült Haiy-féle várostérkép, az 1723-ban készült városi telekkönyv és az 1777. körül készült várostérkép alapján megállapítható, hogy a Scitovszky-tér és környékének mai formája még csak embrionálisan jelentkezett; a mai határozottan körülhatárolt, illetve szétválasztott formákról szó sincs. Így a századfordulón csupán a belső vár alatti hatalmas, összefüggő, határozatlan körvonalú térségről van még szó, amelyet keletről nagyjából a mai zirci rend, akkor jezsuiták telke, délről a Ferenciek-utcájától északra fekvő telektömb, nyugatról a Klimó-utcai dombhát gerincén végighuzódó várossfal, északról pedig a belső vár földbástya-rendszere határolt és mint ilyen, lényegében a belső vár szoros értelemben vett védelmi területeként szerepelt. Haiy tervén kívül erre utal Wecchi gróf ama rendelkezése is, hogy a török által e területen felgyújtott építményeknek még a falsonkjait, romjait is el kell távolítani, de bizonyítja ezt a felszabadulás után készült, nemrég publikált első hiteles városkép is, amely e védelmi területet teljesen üresnek jelzi. Haiy a területet környező utcák közül csak a Ferenciek-utcájának (Szigetherstraße—Szigeti-út), az Apáca-utca Kardoss Kálmán-utca és Káptalan-utca keleti szakaszának kétoldalán jelez városias jellegű beépítést, míg a Szigeti-kaputól, valamint a Kardoss Kálmán- és Apáca-utcák akkori betorkolásától, a belső vár főkapuja felé csupán utakat jelez, amelyek rajztechnikai kivitele határozottan arra vall, hogy nem városias beépítést elhatároló utcavonalakról, azaz telektömbelhatárolásokról, (mint a város más részein mindenütt), hanem csupán a beépítetlen területen kanyargó útvonalakról van szó.⁴

A Haiy-féle, XVII. századvégi állapothoz képest az 1723. körül készült telekkönyv alapján rekonstruálható állapot már lényeges

³ L. a város 1856. évi várostérképét, másolata a Városi Mérnöki Hivatalban. Itt rá kell mutatnom arra, hogy a város más helyén fekvő Irányi Dániel-teret a századfordulón szintén Búza-térnek hívták, ami nem egy helytörténeti tévedésre nyújtott módot még szakértő körökben, így a Búza-téri sírkamra esetében is, amely tényleg a Scitovszky-téren került elő. Erre lásd még a 15. j.

⁴ A Haiy terveket illetőleg l. szerző A pécsi Szent Péter székese gyház eredete, 1939. 153. és kk. l. irodalommal. A városi telekkönyvet illetőleg Kardoss István Pécs régi német utca nevei, 1935. 16. és kk. l. és Babics András tanulmányai; továbbá szerző Telekváltozások várostörténeti jelentősége, Építészet, 1941. 2. f. 65. és kk. l. Az 1777. évi térképet illetőleg l. i. m. A legrégebbi hiteles városképre l. Pataki—Gosztanyi Pécs legrégebbi hiteles ábrázolása, Sorsunk, I. 4. sz., 1941. 413. és kk. l. E városkép a Klimó-utcai dombhát alsó részén, a Szigetikapu felett is jelez már romokat, amelyek valószínűleg a török hódoltság megszűntét megelőző.

fejlődést mutat. A telekkönyv méretadatai alapján teljes biztonsággal megszerkeszthető térkép szerint kétségtelen, hogy a Szigeti-kaputól északra, a Klimó-utcai dombhát déli részén már határozottan megindult a telkesítés; az itt kialakított telkek belső osztóvonalai nagyjából megfelelnek a későbbi és mai állapotnak, csupán a keleti határvonal huzódik beljebb; a mai telekhatártól északnyugati irányban tér el. De megindul a parcellázás a Ferenciek-utcája menti parcellasortól északra is; helyesebben az itt kialakuló második, azaz északi teleksor, (amely minden bizonnyal az alsó teleksorról vált le, illetve annak osztódásából keletkezett), kifejlődő északi telekhatárával már határozottan kijelöli a későbbi Scitovszky-tér déli határvonalát; a telektömb északi peremén tehát útvonal fejlődik ki, amelynek keleti szakasza akkor Felső Várút (Obere Schlossgasse), nyugati szakasza pedig Alsó Várút (Untere Schlossgasse) elnevezést vesz fel. Kelet felé a tér elhatárolása még bizonytalan; bár a telekkönyv az egyházi telkekről méretadatot és részletmeghatározást nem ad, feltételezhető, hogy a keleti határt a jezsuiták telke jelentette körülbelül a Vörösmarty-utca vonalán. Északról a helyzet még változatlan, ugyanúgy nyugatról is, ahol a már említett Klimó-utcai dombhát alsó, parcellázott részét kivéve, a tér elhatárolását még a városfal jelentette. Sem Haüy térképe, sem a telekkönyv adatai nem adnak felvilágosítást a Káptalan-utca (akkor Obere Capitulgasse) becsatlakozására, azonban alaposan feltételezhető, hogy két ágra szakadt; az egyik a belső vár keleti, külső földbástyaival kapcsolatosan Haüy tervén jelzett rámpás feljáróhoz, a másik pedig a Kardoss Kálmán-utca (akkor Untere Capitulgasse) torkolatához vezetett.⁵

A XVIII. század második felében, az 1777. évi várostérkép szerint a Káptalan-utca kapcsolata már teljesen kialakult. Hermannng 1754-ben készült várfelvételi térképe már nem jelzi a külső, bástyás védőművet, ez tehát addigra teljesen megsemmisült. Így a Káptalan-utca közvetlen, egyirányú kapcsolatot nyert a Kardoss Kálmán-utcával egy északkelet-délnyugat irányú összekötő útvonal formájában, amely a mai Káptalan-utca 6. sz. ház keleti sarkában indult ki és a belső vár délkeleti saroktornya mellett csatlakozott a Kardoss Kálmán-utca nyomvonalába. Ezen útszakasz ferde irányban metszette át tehát azt a területet, ahol később, a XIX. században a már említett edénypiac (Fazekas-tér) alakult ki és így a Káptalan-utca és Kardoss Kálmán-utcaák közti kanonoki házsor nyugati végén, a mai állapottól eltérőleg

fentiekben tárgyalandó rombolások eredményei. A várfalak mentén haditechnikai szempontból nem valószínű, hogy a hódoltság idején parcellázást engedélyeztek volna. A városkép egyébként feltűnteti a Ferenciek-utca, Kardoss Kálmán- és Káptalan-utcaák akkor már álló házsorait is.

⁵ L. a 4. jegyzetet. A Klimó-utcai támfalbeomlással kapcsolatban talált és légvédelmi építkezések kapcsán feltárt faltorony a földbástya nyugati kijáratának rámpájától, földműjétől délre foglalt helyet. L. még 13. j.

egy háromszögű telek fejlődött ki, amelynek tulajdonjoga bizonytalan. Lényegesnek mondható változást jelent még az is, hogy 1777-ben a Vörösmarty-utca vonala mint határozott telekhatár és útvonal jelentkezik, így tehát a tér keleti elhatárolása is biztossá vált. Magát a teret ekkor, amennyiben a térkép hasonló adatai hitelesnek vehetők, a becsatlakozó úttorkolatok és a belső vár főkapuja között egymást keresztező útvonalak szeltek át.⁶

Az 1749. évi jegyzőkönyv felvétele alkalmával a szóban lévő terület pillanatnyi állapota bizonyosan átmeneti helyzetet foglalt el az 1722. évi, illetve az 1777. évi állapotok között. Tekintettel azonban arra, hogy, mint láttuk, a két időpontban csak egészen lényegtelen eltérés észlelhető, aligha tévedünk, ha kiindulópontul az 1722. évi helyzetet vesszük, mégis azzal a korrekcióval, hogy a terület keleti határolását biztossággal a Vörösmarty-utca vonala jelenti, viszont északról a Káptalan-utca már a fent jelzett módon csatlakozik a Kardoss Kálmán-utcába. Így a Scitovszky-tér és környékének közterületet alkotó, magánosok által telekkönyvileg nem lakott, az egyházáltal jogosan el nem foglalt területe a következőképpen határolható körül: északon jobbról a mai Káptalan-utca 8. sz., a kérdéses időben Fonyó kanonok által lakott javadalmi lakóház és telek déli határvonala; közvetlenül mellette, nyugati irányban a Káptalan-utca becsatlakozása, a mai Kioszk-épület és borüzlet közti terület szélességében; északon középiütt és balról a belső vár várárka felvonóhidas várkapuval; nyugatról a Scitovszky-tér 11. sz. lakóháztól északra a dombhát gerincén haladó városfal egészen a nyugati várkaputoronyig, illetve barbacánig; a Scitovszky-tér 11. sz.-tól délre a Szigetikapuig az akkor már kialakult parcelláknak a maitól kevéssé nyugati irányban eltérő külső telekhatára; délen a Ferenciek-tere, továbbá a Ferenciek-utcájától északra fekvő telektömb északi határvonala a Notre Dame apácák kolostorával, egészen a Vörösmarty-utca vonaláig; végül keletről a Vörösmarty-utca vonala.⁷

Az 1749. évi jegyzőkönyv felvétele alkalmával az így körülhatárolt terület teljesen beépítetlen volt, noha a hódoltság végén házak

⁶ L. a 4. jegyzetet. Az 1777. évi térkép a be nem épített közterületeken, tereken, de nagyobb, kertgazdálkodásra szolgáló magántelkeken is parkszerű úthálózatokat jelez, ami tulajdonképpen látszik; valószínű tehát, hogy a térkép a szabad királyi városi rangra emelés érdekében előnyös színben óhajtott feltüntetni a város képét; így a Scitovszky-tér rendezett úthálózata sem felelt meg a tényleges helyzetnek annál is inkább, mert a rajzolthoz hasonló rendezésére csak a legutóbbi évtizedekben került sor. A XIX. sz. végéről származó fénykép még sivár, kopár területet mutat középiütt a közkúttal (l. a Városi Múzeum fényképtárában).

⁷ A belső vár formai változását illetőleg l. szerző A pécsi vár, Pécs sz. kir. Város Majorossy Imre Múzeumának 1939–40. évi Értesítője, 1940. 55. és kk. l. valamint szerző A pécsi Szent Péter székesegyház eredete, 1939. tárgymutató szerint.

sora foglalt ott helyet, amelyeket a felszabadító hadak közeledésekor a török leégetett, Wecchi pedig még falmaradványaikat is eltiuntette. Helyrajzi szempontból fontos volna a hódoltság alatti beépítés mértékének megállapítása, de nem érdektelen az sem, hova óhajtotta Domsics Mátyás építtetni pincéjét és magtárát; várostörténelmi szempontból rendkívül jelentős a jegyzőkönyvben említett csatornák kérdése is. Ha pedig sikerülne kimutatni azt, hogy a török hódoltság alatti építmények részben középkori eredetűek, ez Pécs várostörténetének épen arról a legkritikusabb, legértékesebb szakaszáról lebbentené fel a fátylat, amelyről írásbeli adatunk jóformán nincsen, így osupán következtetésekre, feltételezésekre vagyunk utalva és amely a kelet-nyugati irányú főútvonal kialakulására, majd déli irányú eltolódására vonatkozik.⁸

E kérdések megközelítése céljából vizsgáljuk végig a tanuvallo-mások vonatkozó megállapításait. A tanuk zöme részben személyes tapasztalat, részben hallomás után kétségtelenül leszögezi, hogy a szóban lévő területen és környékén (azaz a Domsics által tervezett magtár telkén és környezetében) a hódoltság alatt házak állottak, amelyeket a török a visszafoglalás előtt felégetett. Ezek helyén Wecchi parancsára és a városi magisztrátus rendelkezései szerint új házakat nem lehetett többé építeni, csupán egy János nevű ember készített magának kis házaeskát a várhoz közel, a bástya tövében, aki házaeskája után a városnak adózott (l. az első tanu vallomását), valamint a területen lévő „csatornákbán” laktak városiak, akik azért nem építhettek a vár alatt házakat, mert ettől a város őket el-tiltotta (l. az ötödik tanu válaszát, a második kérdésre). E csatornákat, illetőleg a nyolcadik tanu mondja azt, hogy édesanyjától nyert értesülés szerint „azon csatornyának arányában, melly tudni illik a vár alatt nem régen bé töltetett, Pécsi Ispaja lakott volna . . .” A hódoltság alatti beépítést illetőleg a következő meghatározásokra akadunk: több tanu megállapítja, hogy a kérdéses helyen és „környékén” a török hódoltság alatt házak állottak, és pedig az egész vár alatti „pusz-taságon” (l. tizenkettedik tanu vallomását), annál is inkább, mert a török a felszabadulás előtt a kérdéses területen álló házakon kívül, az összes vár alatti épületeket és házakat felgyújtotta (l. második tanu vallomását), e pusztaságon lévő, még megmaradt falakat pedig Wecchi bontatta le, azzal a parancsal, hogy e helyeken többé épí-teni nem szabad (l. a tizenegyedik tanu vallomását). A Domsics-féle pincét illetőleg a tanuk egy része ennek helyét „Fonyó háza ellené-

⁸ A középkori kelet-nyugati irányú főútvonalra vonatkozólag l. szerző A pécsi Szent Péter székesegyház eredete, 1939. 182. és kk. l. Az uralkodó felfogás-sal szemben akkor felvetett gondolatot azóta a belvárosi templom mögött feltárt Szent Bertalan templom még inkább igazolta, bár végleges tisztázására még sok helytörténelmi kutatásra van szükség, így főként a nyugati becsatlakozást illetőleg.

ben“, más része „Fonyó ellenében“ határozza meg, vagyis a „ház“ meghatározás nélkül. A granárium-magtár helyét illetőleg a jegyzőkönyv semmiféle közelebbi meghatározást nem ad. Tulajdonjogi szempontból a tanuk zöme egyértelműleg megállapítja, hogy a vár alatti „pusztaság“ egészen a várkapuig (l. a tizenharmadik tanu valomását) mindenkor a város tulajdonában volt és abban az egyház nem háborgatta.⁹

Fentiekből kitűnik, hogy helyrajzi szempontból elsősorban a pince és granárium-magtár helyének megállapítását kell megkísérelnünk. Tekintettel arra, hogy a vár alatti, fent meghatározott terület északkeleti sarkában a jegyzőkönyv felvételének idején Fonyó kanonok a Kardoss Kálmán-utca 8. sz. javadalmi házat és telket birtokolta, úgy véljük, hogy a „Fonyó háza ellenében“ kifejezés első, szószerinti értelmezése veendő figyelembe, azaz Domsics nem Fonyó akarata ellenére, hanem lakóháza közelében óhajtotta a magtárt felépíteni. Fonyó Sándor 1730. óta lakott e házban, amelyet Kapucsi György kanonok hagyott reá, mint unokaöccsére. A telken akkor álló nádfedeles házat még Kapucsi építette, a mai épületet, vagy annak egy részét pedig maga Fonyó. Domsics Mátyás viszont 1748-ban, tehát a jegyzőkönyv felvételét megelőző évben költözött a mai Kardoss Kálmán-utca 4. sz. házba, amelyet addig Kapuvári kanonok lakott. Még lehetséges volna, hogy Fonyó a tér más részén is birtokolt valamely magántelket és házat, azonban ennek 1738-ig nincs nyoma. Az 1723. évi telekkönyv felvétele idején a térség körül az alábbi polgárok telkei és házai helyezkedtek el: a szigeti-kapu felett, azaz a Klimó-utcai dombhát déli részén 95—100. hrsz. telkeken Czuppon László, Lukosics Mihály, Latincsevics Mátyás, Bosovics Mihály, Kovacsics Jakab, Kemmel György, míg a Ferenciek-utcától északra, azaz a térség déli peremén elhelyezkedő telektömbön a Vörösmarty-utca vonalától a 82—94. hrsz. telkeken Konstantinovics Iván, Anrath Henrik, Eberhartinger Ferenc, özv. Gluckenberger Jánosné, Német Ferenc és György, Pinterics György, Vajda János, Illincsics Mihály, Pinterics Ferenc, Zsiffko János, Platz Tamás két telekkel, Prátitz Helén, Diásky Ferenc, végül a Ferenciek-tere sarkán 56. hrsz. alatt Zsiffko János. A telekkönyv 1738-ig feltünteti a tulajdonosváltozásokat, ezek között azonban Fonyó nem szerepel. A Vörösmarty-utcától keletre a jezsuiták kaptak telket a hódoltság után és azt 1773-ig birtokolták. Ha feltételezhető volna, hogy Fonyó 1735. után a felsorolt telkek valamelyikét még megvásárolta volna, elképzelhetetlen, hogy a tanuk valamelyike nem adott volna közelebbi meghatározást, hogy Fonyó melyik házáról van szó, még ha a pinceásás nyomai még láthatók is voltak, amire nem mindegyik tanu

⁹ Helyszüke folytán nincs módunk a jegyzőkönyv érdekelt szakaszainak szószerinti közlésére.

hivatkozott. A Domsics által megkezdett pince, amelyet a jegyzőkönyv szerint török eredetű, meghonosodott asszonyok állítólagos tulajdonjogára való hivatkozással annak idején abba kellett hagynia, Fonyó „háza ellenében“, tehát vagy attól délre, a Kardoss Kálmán-utca tulsó oldalán, vagy keletre, a későbbi Fazekas-téren foglalt helyet, de attól semmiesetre sem olyan távolságban, hogy a helymeghatározás ne lett volna indokolt (Lásd a rajzmelléklet „x“ és „y“ helyeit.) Mivel a magtár építésével kapcsolatban a tanuk zöme a pinceásásra hivatkozik, mint a tulajdonjog meghatározása szempontjából fontos tényre, kétségtelen, hogy a két hely közel volt egymáshoz, azokat még útvonal sem választotta el; máskülönben a megokoló hivatkozás sokkal bizonytalanabb lett volna. De még ha feltételezzük is, hogy a pince és magtár területét út választotta el, akkor is alig vitatható, hogy e helyek a vár alatti térség északkeleti részén foglaltak helyet az egyházi telkek közvetlen közelében, vagyis olyan helyen, amely Domsics felfogása szerint tulajdonjogilag alaposan vitatható. Erre vall az is, hogy Domsics a kérdéses időben már a Kardoss Kálmán-utca 4. sz. alatt lakott, így valószínű, hogy magtárát lakása közelében óhajtotta építeni. A kanonoki javadalmi házak akkor már kialakulóban lévő belső gazdasági rendszere szerint nem valószínű, hogy a magtár a káptalan közös tulajdona lett volna; erre a jegyzőkönyv feltett kérdése sem céloz, hanem csak a Domsics által építeni szándékolt éléstárról és granáriumról beszél.¹⁰

A magtár részére igénybe venni szándékolt terület nem lehetett kis méretű, mert a tanuvallomások szerint azon a hódoltság előtt házak állottak, számuk meg nem határozható, de mindenesetre nem lehetett csekély. De a tanuvallomásokból az is kiderült, hogy nemcsak e területen, hanem annak környezetében, sőt az egész váralatti pusztá térségen állottak házak. Bizonyosan ezek egyike volt az a ház is, amelynek alapfalait a Jellasich család tagjai tárták fel és vizsgálták át a Scitovszky-tér 19. sz. és 2745—46. sz. telek kertjében sok török régészeti lelettel. E hely a Klimó-utca menti dombhát északi része, a püspöki rezidencival átellenben, amelyre a negyedik tanu az alatta

¹⁰ Fonyó és Domsicsra vonatkozólag l. Aigl Historia Brev. Ven. Cap. Cath. Qu. Ecel. 1838. Fonyó 42. 1. §. XIX. és 97. l., Domsics 41. 1. §. XVIII. és 96. l. A kialakult kanonoki javadalmi ház magában foglalta egy magángazdaság összes lényeges alkatrészét; a kellő méretű és fogadásokra berendezett magánlakosztály mellett a cselédség részére szükséges helyiségek, konyha, kamara, a szállógazdálkodás következtében szükséges nagyméretű pince, istálló, kocsiszin, magtár és egyéb helyiségek alkották magát az épületet a gazdasági udvar körül, amelyhez nagyobb kert csatlakozott; típusa a Káptalan-utca 4. sz. ház a szabadon álló építkezés esetében, a Kardoss Kálmán-utca 4. sz. ház pedig zárt soru beépítésre. Műemléki és helyrajzi vizsgálatuk feldolgozás alatt. A jezsuitákra vonatkozólag l. P. Pinzger: Emlékezzünk régiekről. Pécs, 1939. A telektulajdonosokat illetőleg l. az 1723. évi telekkönyvet a városi levéltárban.

lévő, a pusztaság városi tulajdonjogával kapcsolatban szintén hivatkozik. Valószínűleg e házak néhányát jelzi Haüy is a belső vár visszafoglalása előtt készült egyik rajzán, amely az ostromútegek és ostromárkok helyét tünteti fel és a Kardoss Kálmán-utca végpontján, a sarokbástya előtt torzítva ugyan, de házak egész sorát ábrázolja a védő és támadóművek között. E rajz pontosabb lokalizálásra nem alkalmas, de helyességét igazolja az a pinceépítmény is, amelyet a Kardoss Kálmán-utca 8. sz. telek délnyugati sarkánál épített nyilvános illemhely építése alkalmával tártunk fel. Sem az 1777. évi, sem a későbbi várostérképek nem tüntetnek itt fel épületet; de a pince a Kardoss Kálmán-utca 8. sz. ház nyugati kerítésfalánál húzódó, azóta elbontott épülettel sem kapcsolható össze, mert az ott kiinduló, ma is fentálló mélypince szintje alatt és torkolata előtt foglalt helyet. E pince tehát, amely azonban újkori eredetű volt, középkorinak semmiesetre se minősíthető, bizonyosan e hódoltság alatti házak valamelyikéhez tartozott. A pince további feltárására technikai okokból nem kerülhetett sor. A vár alatti területen álló mindezen építmények, épületek elbontására, felgyújtására haditechnikai szempontból volt szükség. A tanuvallomások szerint egy részük, legalábbis a várbeli katonaság, szpáhik és lovaik elhelyezésére szolgált.¹¹

A tanuvallomásokban említett csatornák, amelyeknek olyan méretűeknek kellett lenniük, hogy bennük a szegényebb proletárlakosság viskót építhetett, a térségen vonultak keresztül, azonban sem irányukról, sem rendeltetésükről nem tájékoztat a jegyzőkönyv. Méretük és nyitott rendszerük folytán ivóvízvezeték céljaira semmiesetre sem szolgálhattak. Sem a vár említett, visszafoglalás után készített távlati kép, sem a korabeli várostérképek nem tüntetik fel e csatornák nyomait. Tekintettel arra, hogy a terepviszonyoknak megfelelően a terület az egyik mecseki esővízlevezető főirányba esik, amely északkelet-délnyugati irányban metszi át nagyjából a területet, szó lehet ilyen csapadékvízlevezető árokról, bár nehezen elképzelhető, hogy az akkor várfallal körülzárt, szilárd burkolattal el nem látott utcahálózattal osztott területről olyan mennyiségű csapadékvíz levezetésére lett volna szükség, amely ilyen nagyméretű csatornák építését tette volna szükségessé; természetes, eroziós vízjárat, vízmosás esetén pedig az egyszerű vízárók elnevezés lett volna inkább indokolt. Mesterséges árokrendszerről van tehát szó és feltételezhető volna az is, hogy a tanuk és jegyzőkönyvvezető a belső vár akkor még haditechnikailag kiépített és karbantartott várárkait nevezték csatornáknak, ha az egyik tanuvallomás nem mondaná azt, hogy az egyik csatornát betömték. Erről pedig nem lehetett szó addig, amíg a védelmi terület beépítetlenségéről a magistrátus hatalmi szóval gondoskodott. A tér-

¹¹ Sem a Jellasich-féle leletek, sem a Kardoss Kálmán-utcai pincelelet még nem került publikálásra. A Haüy-féle rajzra l. 4. j.

ség közepén álló ivókút-sandervár vizének levezetése szintén nem kívánt volna meg nagyobb méretű csatornát. Legvalószínűbb tehát, hogy a várárcok megposhadó vizének levezetésére szolgáló mesterséges csatornáról van szó, amely két, vagy esetleg több irányban vezette le a várárcok vizét, azonban a visszafoglalás után, mint nem feltétlenül szükséges alkatrészt, talán a közlekedés biztosítása miatt, vagy a híd-építmények költségének megtakarítása céljából betorkolásukat és útkereszteződéseiket betömték, a közben lévő árokreszletek pedig bőséges alkalmat nyújtottak arra, hogy abban a szegény néposztály meghúzódjék anélkül, hogy primitív építményeivel a vár védelmi területét, annak áttekinthetését zavarta volna.¹²

Ami most már a fent említett terület középkori beépítését illeti, a Scitovszky-tér 17. sz. 2747—48. hrsz. telken a városfallal kapcsolatban talált faltorony alapjain és az itt lelt néhány középkori faragványos töredéken, valamint a már említett Jellasich-féle ásatás alkalmával előkerült néhány középkori leleten kívül tárgyi leletünk e területéről egyelőre nincsen. Az 1926. évben megindult csatornázási munkálatok régészeti és műemléki vizsgálatainak figyelme, sajnos, csak a római kori sírleletekre irányult, ezeket rögzítette le; ez alkalommal a Scitovszky-tér 12. és 13. sz. házak előtt és az Apáca-utca és Vörösmarty-utca vonalán kerültek elő római sírok; korábban a Littke-féle pezsgőgyár telkéről került elő egy mozaikpadlóreszlet, valamint a tér közelebről meg nem határozott részén egy sírkamra, végül magántelken néhány római sír. Középkori leletekről feljegyzés nincsen, csupán Gerecze Péter céloz rá egy alkalommal, hogy a Scitovszky-téren egy középkori templomnak kellett állnia, azonban a forrást nem jelöli meg. Az alsó sétatér rendezésével kapcsolatosan csak kisebb földmozgósításokra került sor, így sem alapfalak, sem régészeti leletek nem kerülhettek napvilágra.¹³

Az utóbbi évek műemléki és régészeti vizsgálataiból ma már kétségtelennek látszik, hogy mint már említettük, Pécs középkori főútvonala, legalább is a tüzelőfegyverek feltalálásáig, a Mária-utca—Kardoss Kálmán-utca vonalán át vezetett és közvetlenül érintette a belső vár kapuját; nyugat felé pedig vagy délen, vagy északon kerülte meg a Klimó-utcai dombhátat, de ennek felderítése még további alapos kutatómunkát igényel. Így valószínű, hogy a várkapu előtt, annak környezetében a későbbi török település analógiájára középkori településnek kellett kialakulnia, ami annál könnyebben megtörténhetett, mert haditechnikailag akkor még nagyobb védelmi előtérre szükség

¹² Pécs törökkori vízvezetékének kérdése várostörténeti szempontból mindaddig még alig érintett probléma, l. szerző tanulmányát az *Értesítő* más helyén.

¹³ A Klimó-utcai faltorony még nem került publikálásra, faragványos leletei a Városi Majorossy Imre Múzeumban vannak. A római leleteket illetőleg l. szerző *A pécsi Szent Péter székesegyház eredete*, 1959. tárgymutató szerint, irodalommal.

nem volt. Mindaddig azonban, míg tárgyi leleteink nincsenek, (még ha valamely netán előkerülő középkori várostérkép, városkép formájában is), minden további következtetés csak feltételezés. Ez azonban annyit jelent, hogy a tervszerű kutatómunkának ki kell terjednie a látszólag érintetlen területekre is, mint amilyen a Scitovszky-tér és környéke is, amely ma teljesen beépítetlen, pedig néhány évszázad előtt, a fentiekben ismertetett jegyzőkönyv tanúsága szerint még házak, épületek állottak rajta. Pécs műemléki és régészeti kutatómunkájának nem szabad megállnia egyes értékesebbek látszó korszakok vizsgálatánál (a városi esatornázás intő példa erre), hanem ki kell terjednie a látszólag jelentéktelen részletekre is. Csak így képzelhető el annak a csodálatos várostérképnek megrajzolása, amely az első kelta telep megjelenésétől a mai napig feltünteti a város kialakulását.¹⁴ És nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy egy első pillantásra jelentéktelennek látszó okirat jelentéktelennek látszó néhány szava esetleg évszázadok problémáját oldja meg.

Pécs,

Gosztonyi Gyula.

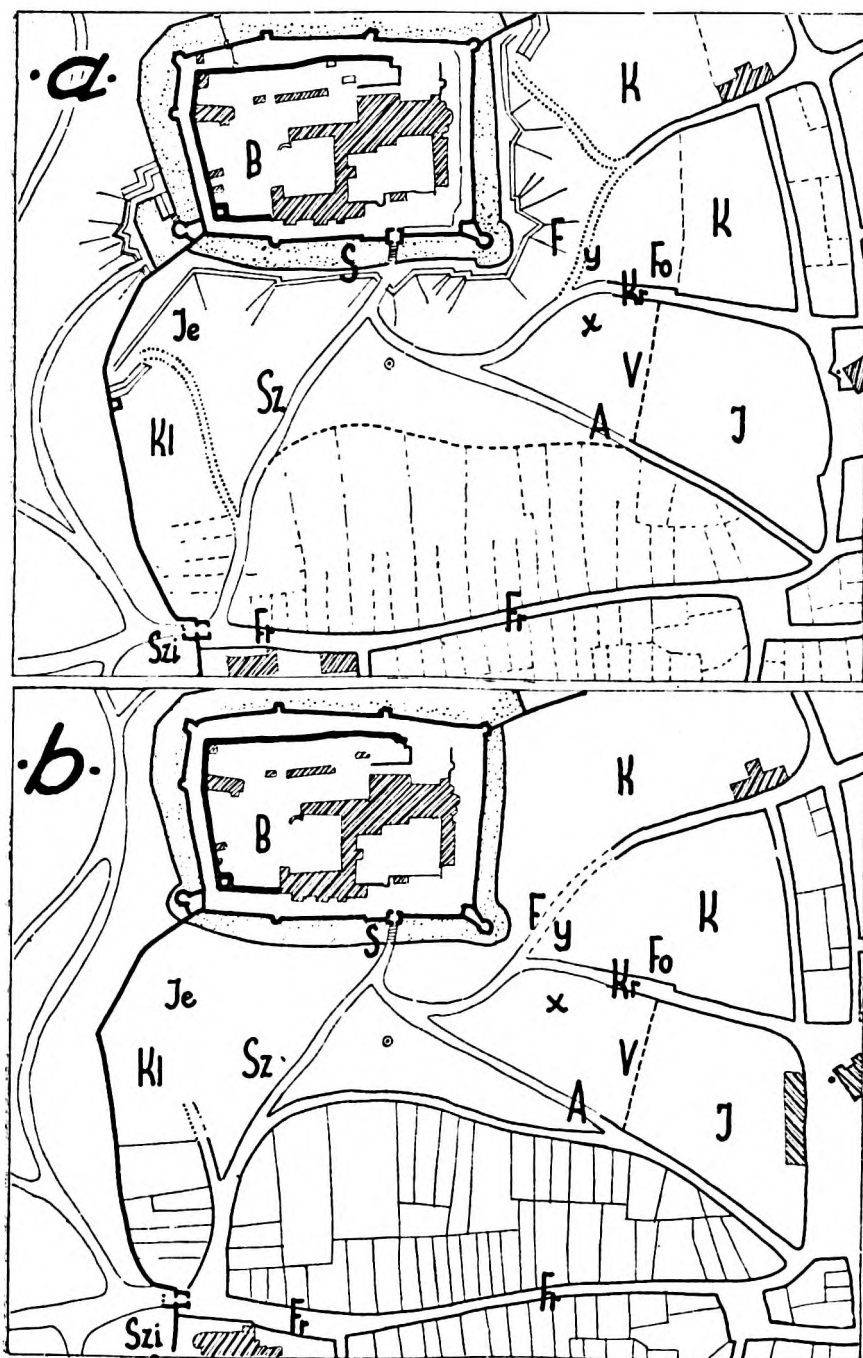
DIE ENTWICKLUNG DES SCITOVSZKY-PLATZES.

Der Scitovszky-Platz mit der anschliessenden Promenade gehörte bis zum XIX. Jahrhundert zu dem Verteidigungsgebiet der inneren, bischöflichen Burg. Nach dem Beweis des Protokolls vom Jahre 1749. wurde diese Zone in der türkischen Zeit teilweise bebaut und bildete später das Eigentum der Stadt. Nach der Austreibung der Türken wurden diese Bauten gründlich vernichtet und der Platz erst als Frucht- und Hafnermarkt, später als Promenade benützt. Im Mittelalter führte hier die Huptstrasse der äußeren Stadt, und so können wir es mit Recht vermuten, das er wenigstens teilweise auch damals bebaut war.

Gy. Gosztonyi.

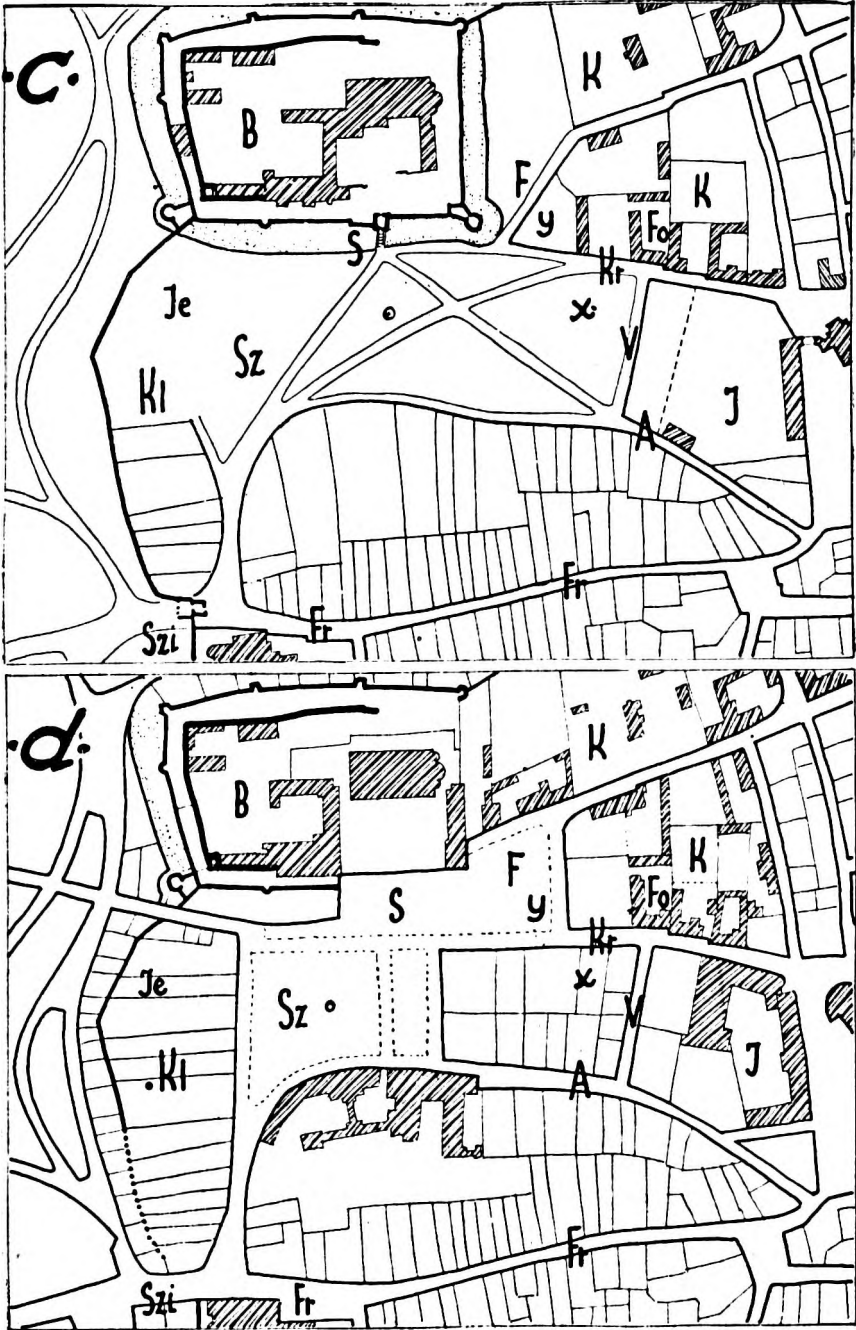
¹⁴ A városkép kialakulására l. szerző i. m., továbbá legutóbb dr. Szabó Pál Zoltán A kétezeréves Pécs, Sorsunk, i. sz. 323. és kk. l., A török Pécs, sajtó alatt stb.

V. tábla.

V—VI. tábla. a. A Scitovszky-tér környéke a XVII. század végén, b. 1723. körül, c. 1770-ben és d. ma. Jelmagyarázat: A Apáca-utca, B belső vár, F Fazekas-tér, Fo Fonyó háza, Fr Ferenciek-utcája, J Jezsuiták, Je Jellasich féle ásatás,

VI. tábla.

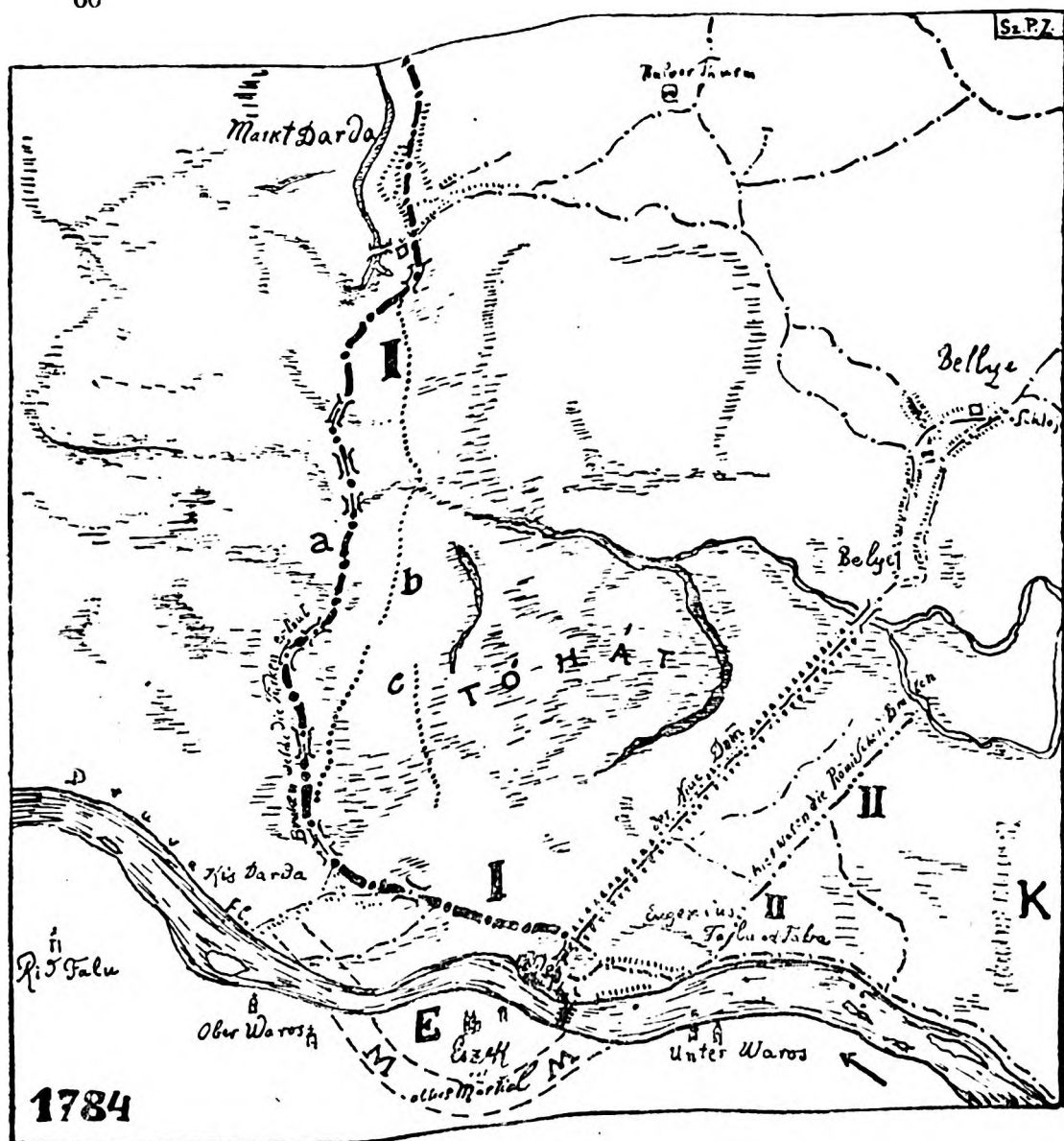

K kanonoki házak, *Kl* Klimó-utcai dombház, *Kr* Kardoss Kálmán-utca, *S* felső sétatér, *Sz* Scitovszky-tér, *Szi* Szigeti-kapu, *V* Vörösmarty-utca, *X—Y*. a Domsics féle pince és magtár valószínű helye.

AZ ESZÉKI HÍD.

Két történelmi világ kapcsolódik az eszéki híd által, Kelet és Nyugat. Ez a kapcsolat adja meg a híd nagy jelentőségét. Bizánc görögös világa a Száva völgyéig ér. Szerémség területén római elemekkel átszövődik és elveszti uralkodó jellegét. Mursa emlékei közt még felbukkan a kőbe vésett görög írás és az eszéki múzeum számos emlékéen ismerhetjük fel a görög ízlés vonalait. A Balkán felől érkező, Dráva-Száva közti út a Duna mentén igyekszik észak felé. A Dráva széles mocsárterülete azonban elállja az útját. Haladását az úgynevezett városterrasz szabja meg, mely kereken 8-10 m-rel magasabb a Dráva árterületénél. Az átkelés a legalkalmasabb helyet Eszéknél találja meg. Itt a Dráva elhagyott, mocsaras medre (1. sz. ábrán M.) és az új meder közt a városterrasz szigete fekszik. E sziget 90-94 m. t. sz. f. magasságban van, a Dráva szintje pedig 83 m körül. E mocsárral és folyóval közrefogott szigeten találjuk a középkori Eszék fallal övezett városát (1. sz. ábrán E.). A római időben e sziget még nem volt meg. A római város, Mursa emlékei szerint — az úgynevezett Alsóváros (Unter Waros u. o.) Dráva szegélyén telepedett meg. A keletről jövő és a keletfelé irányuló forgalomnak ez még megfelelőbb, mint a sziget helye, mert előbb éri el az utas és teljesen árvízmentes magaslattal alkot a folyó ágya fölött. A Jenőfalvára (Eugenius-falva u. o.) átvivő komp nagyjában megjelöli a római átkelés földrajzi helyét. Hajómalmok is állnak itt, mert a folyó medre összeszűkül és sodra gyorsabbá lesz. Az Alsóváros északnyugati szögletén kereshetjük legtöbb reménnyel a római híd helyét (Dr. Bösendorfer József eszéki múzeumigazgató véleménye). Valóban itt a városterrasznak a víz tükre felé, szinte mesterségesen felmagasított és előre-töltött éke energikus pontot jelöl meg. A római híd létezéséhez nem férhet kétség, mert hiszen a Singidunum és Aquincum közötti úthoz tartozott, melyet a Duna jobb oldalán a legpompásabban építettek ki.

Ha a római időben a Dráva folyását a középkori Eszéktől délre fekvő, elhagyott mederben (1. sz. ábrán szaggatott vonalak közt M) keressük, az Alsóváros átkelő jellegének előnye még inkább szemünkbe ötlük, mert ezen a helyen közelítheti meg leginkább az utas a Dráva-balparti baranyai földet. Így a középkori Eszék helye ekkor még a Drávától északra eső területrészen lehetett. A Dráva azonban medret változtatott s így a városterrasz egy része szigetté lett. „Osijek“ név a régi szláv nyelven szigetvárat, szigeti települést jelent. Ezért ment fele-

1. sz. abra.

désbe a „Mursa“ név és lépett előtérbe az új és a természet által is megerősített, szigeten épült átkelő hely neve (L. u. o. E!). A középkor első felének mozgalmas viszonyai mindenütt a fokozott védelmet kívánták meg. Általános megfigyelésünk, hogy a szigeti települések e korban keresettek és jelentőségük megnövekedett.

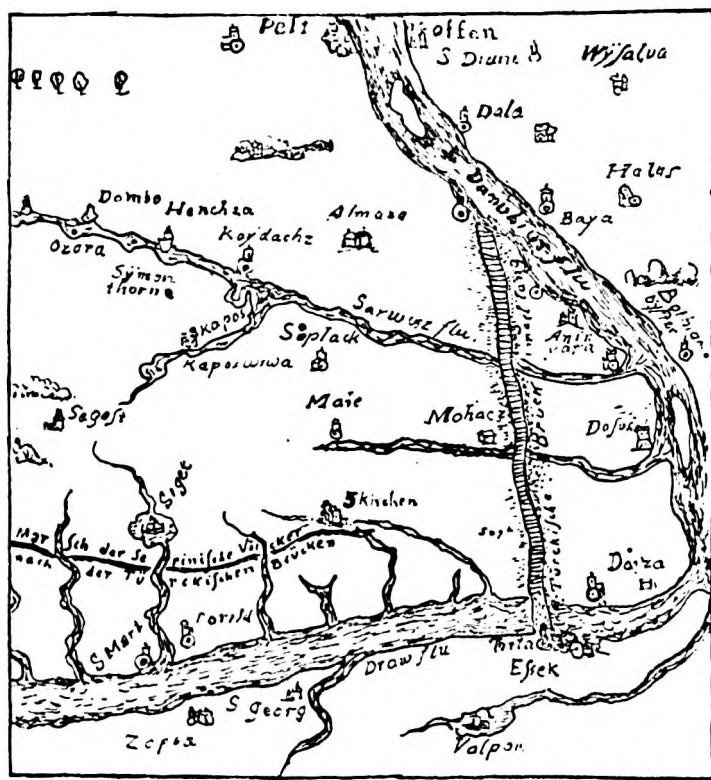
A Duna torkolatától nyugat felé a Dráva vizén húsz kilométernyire seholy se lehet átkelni, mert a baranyai oldalon a hatalmas Kópácsi tó (K) mocsárvidéke ezt teljesen lehetetlenné teszi. A rómaiak az északi Alsóváros helyén a lehető legkeletibb, mondhatom dunaközeli pontot választották. A középkorban a Duna-menti út elveszti jelentő-

ségét. Ekkor a kedvezőbb védelem pár kilométerrel nyugatabbra, mondhatjuk dunatávolságban pontra, tereli a hídfő-várost. A Duna-Dráva baranyai szögletében a 90 m. t. sz. f. magasságban levő járható hátság ék alakjában Eszék felé mutat. A középkori Eszék magaslata ennek az éknek a levágott hegye. Nem tudjuk, hogy hídon, vagy kompon kelt-e át a középkori ember a Dráván, de másutt, mint itt, nem kellett át úgy, hogy a Drávától északra viszonylag zavartalanul folytathassa útját. Azért mondom, hogy viszonylag zavartalanul, mert Eszék és Dárda közt, kereken hét km. távolságnyra bizony még több elhagyott Drávamedren és mocsaras horpaszon kellett átvergődnie. Jobbat azonban ennél se közel, se távol nem lehetett találni. Ép ez magyarázza meg az eszéki átkelés jelentőségét. És ebből ered az eszéki híd sajátos megépítése is, mert az ú. n. „nagy hídnak“ nemcsak át kellett jutni a Dráván, hanem biztosítania kellett az utas továbbjutását Dárda, Baranyavár, Mohács, Bátaszék, Buda felé, vagy Dárda, Baranyavár Pécs irányába. Dárdától északra is mindkét irányban még számos vízi akadályt kellett leküzdenie, hogy a fontos útvonal értéke biztosíttassék.

A török kincstári defterek adatai szerint a mohácsi és a pécsi szandzsák katonasága látta el az eszéki hídfő védelmét. Ez a védelem a táj vízrajzi körülményei miatt nem szorítkozhatott a híd Dráva-balparti őrizetére, hanem mindazon kisebb-nagyobb hídakat, töltéseket, gerendautakat kellett oltalmaznia, melyek a seregek és a kereskedők haladását biztosították. Így kell értelmeznünk a csatolt 1664 körüli évekből származó rajzot is (2. sz. ábra), melyen a híd egészen a Duna bajai átkelési helyéig terjed. Ez a távolság kereken hetvenöt km. hosszú. Képünk természetesen nem felel meg a valóságnak, de elárulja az akkori közfelfogást, mely az építményt roppant nagynak tekintette, valamint, hogy a hetvenöt kilométeres távolságon belül minden támadás, rongálás az egész híd használhatóságát veszélyeztette, mert a folyók és patakok árterületei közt bizony számos sebezhető pontja volt. A rajzoló szerint a „Türkische Bruck 1 meil long“, nagyjában az Eszék-Dárda távolságnak felel meg. A közfelfogás tehát tudott az Eszék-Dárda közötti kereken hét-nyolc km. hosszú építményről, de tudta azt is, hogy az út csak a Sárvíz mocsarain való átkelés után ér oly terepre, hol viszonylag zavartalanul haladhat tovább Pest felé. A rajzoló ezt a nehezen fenntartható, kisebb-nagyobb hídakkal, töltésekkel védelt szakaszt hosszabbnak véli, mint a további szakaszt Pestig. Ezért rajzolta a hídat Tolnáig és azért nem volt elég az eszéki és a dárdai török őrség sem, hanem a pécsi és a mohácsi szandzsák katonasága a szandzsák egész területén foglalkozott az idetartozó útépítmények biztosításával.

Visszatérve a József-féle 1784-ből származó térképünkre (1. sz. ábra), vizsgáljuk közelebbről az építmény Eszék-Dárda közti szakaszát. Az út a folyó balpartjára érve kétfelé ágazott. Az egyik iránya Bellye

felé, a másik Dárda felé vezetett. Az Eszék-Alsóváros (u. ott Unter Waros) helyzetének az út Bellye felé vezető ága felel meg leginkább. Kikutatásra vár a XVIII. sz.-beli mérnök feljegyzése, „hier waren die römische Brucken“. (L. u. o. II.) Valószínű, hogy gondos felmérési munkálatai közben oly maradványokat és emlékeket talált, melyekben az olasz mérnök felismerhette Róma művét. A római út és hídrendszer keresésére a legmegfelelőbbnek tartom Bellyétől tovább Várdaróc,

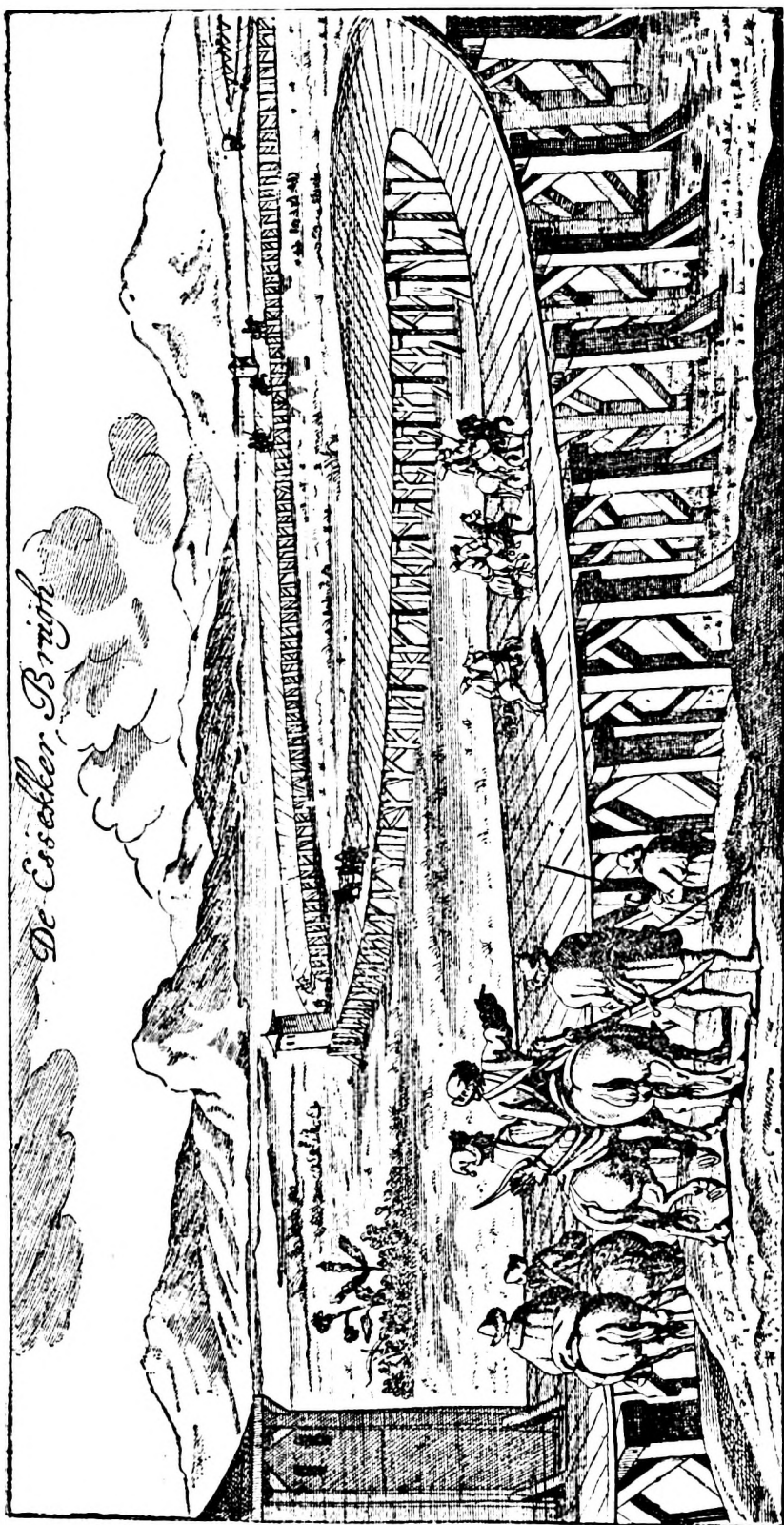

LANDTAFEL DARIN DER AUßZUG ANGEZEIGT WIRD
DER SERINISCHEN VÖLCKER, VON SEKINWAR ZU DER
TÜRKISCHEN BRUCK BEI ESSECK. ~ 1664 ~

2. sz. ábra.

Laskó felé vezető csapásokat. Ez a Kis Duna 83–84 m. magas szintje felett 5–6 m. magasan álló ú. n. városterrasz szegélyét követi észak felé. Ebből nem következik azonban az, hogy a Dárda felé vezető gázlót a rómaiak nem használták, vagy nem építették volna ki. Tudomás szerint azonban a római leletek a városterrasz Kis Duna feletti peremére utalnak.

A Dráva balpartján északnyugat felé Dárdára vezetett az út. (L. 1. sz. ábrán I.) Erre a József császár térképezője feljegyezte: „Brucken welche die Türken erbaut“. Ez igaz is, mert errefelé kerültek elő a török-magyar összecsapások emlékei. (Fegyverek, patkók, török

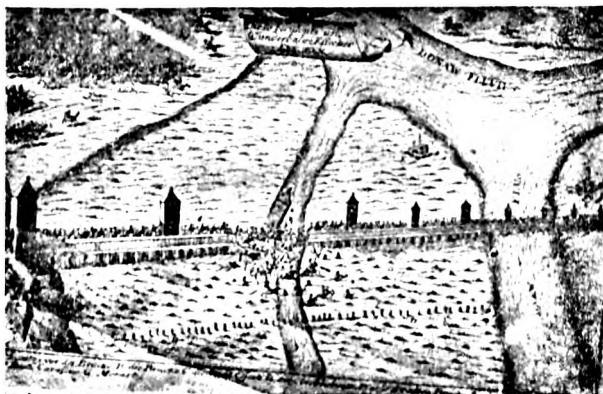

De Esaker, Bricht

3. sz. ábra.

téglaépítmény stb.) A XVII. sz.-ból származó metszetek is ezt látszanak igazolni. Ez az út építése szerint a következőképp haladt. 1. A híd a folyón északkeleti irányba tekintve kelt át, tehát megőrizte a régi római és valószínű a középkori út Bellye felé vezető irányát. 2. Áttérve a halpartra élesen északnyugat felé kanyarodik Kis Dárdáig. 3. Itt fordul északra, hogy csaknem egyenesen érje el Dárdát. (L. u. o. I.) Távlathól tekintve tehát S-alakban futott. Ez az oka annak, hogy számos régi metszet (L. 3. sz. ábrát) szerpentinben tárja elénk a híd útját. Első pillanatra úgy látszik, mintha a híd rendkívüli hosszúságát akarná érzékeltetni a rajzoló, vagy az építmény szerkezetét kívánná oldalnézetben is bemutatni és így önkényes műve lenne ez a szerpentin. Pedig nem így van, hanem az útépítmény, tényleges megkanyarodását, tehát a hűséges képet adja. Kifejezi, hogy a híd és az út nem ért egyenesen Dárdára, hanem két nagy és távolabb egy kisebb kanyar vonalán (L. 1. sz. ábra I. a.). Ezt azért is igen fontos tudnunk, mert a szerpentinrel rajzolt hídképek az 1664. évi Zrinyi-féle támadással kapcsolatosak s ennek hadászati jeleneit örökítették meg. A XVII. sz. végéről származó metszetek viszont egészen másképp tárják elénk a híd képét.

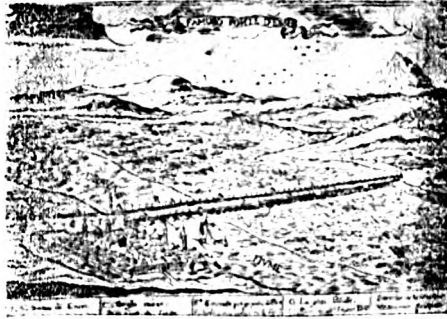
A híd a XVII. sz. végén, tehát a felszabadulást megelőző időben újjáépült. A török úgylátszik, nem a régi hídat építette fel, hanem újat

4. sz. ábra.

rákott. Az eszéki múzeumban levő több érdekes metszet közül kettőt közlök, melyek a helyszíni észlelésekkel együtt helyes irányba indítanak el bennünket. A 4. ábra a XVII. sz. végéről származik és valószínűleg a felszabadítás egyik ütközetét ábrázolja, talán mikor Leslie vezetése alatt 1685-ben rombolják el az eszéki hídat. Szembetűnik e metszeten, hogy a híd egyenesen halad át a folyón, a mocsáron, a Karasicán (Bach Carassus) egy bizonyos várig, mely az északi hídfőt alkotja. A déli hídfő Eszék, a Dráva-Duna könyökén. Ennek nyugati oldalán fut a híd. A kép felénk eső részén cölöpsor jelzi, hol vannak

a „Die überbliebenen Pfählen der alten Brücke“ (a kép aláírása!) Ercole Scala, L'Ungheria Compendiata c. művében (1686. kiadási év, 89. old.) közli a híres északi híd képét: „Famoso ponte d' Essec“. Ezen is nyílegyenes híd vezet a folyón, mocsáron át a négyszögletes, szinte castrumszerű alaprajzú Dárda várához. (L. 5. sz. ábra.) Itt is az észéki

5. sz. ábra.

vár nyugati oldala mellől indul a híd, tehát nem a régi csapásban. Dr. Bösendorfer József észéki múzeumigazgató úr közölte velem a helyszínen, hogy az észéki vár északnyugati sarkánál alacsony vízálláskor cölöpök bukkantak fel a víz tükre fölül. A helyet pontosan megfigyeltük

6. sz. ábra.

és megállapíthattuk, hogy megfelel a Scala Ercole könyvében közölt híd helyének. Az építmény a part közeli részen cölöpökön nyugodott, a folyón hajóhíd lehetett. Az építmény tényleg egyenes irányú lehetett, mert a hetvenötezres térképen (5761.) a 87-es magassági pontnál (Dardaer Schleusse) Schwager Lajos vízmester úr (Dárda) útbaigazítása nyomán megtaláltuk a híd cölöpeinek számottevő részét. A 6. sz. ábra ezt a helyet tünteti fel. (L. még 1. sz. ábra: 1. c.) Az elfeketedett cölöpök vége kiáll a mocsárból. A könnyebb szemlélet érdekében minden cölöphöz fehér pálcát tűztünk. Jól látszik a cölöpök rendkívüli sűrűsége,

mely a híd nagy teherbírását és szilárdságát árúlja el. Eszterházy Pál a Mars Hungarica-jában írja a hídról, hogy 12 lépés széles, és 8335 lépés hosszú volt. Szerinte nyolc óriási oszlopon nyugodott (L. 5. sz. ábra nyolc tornyát!) és minden öt távolságon egy-egy oszlop támasztotta alá. A híd hat évig készült és a vastag tölgygerendák oly szorosan álltak egymás mellett, hogy a rajta leestett pénz vagy egyéb tárgy a híd alá nem gördült. (Várady, Baranya multja és jelene, II. 471—472. old. alapján.) Az említett 5761. számú térképen a „Szerecsen“ elnevezésű vízenyős horpasz keleti szomszédságában, a mai dülőúttal párhuzamosan, hosszabb szakaszon jól kivehető az út domborúlata (L. 7. sz. ábrát!). Itt Schwager Lajos segítségével több szembetűnő részre akadtunk, és a lemért szélesség 12 nagy lépés volt. (L. még 1. sz. ábra

7. sz. ábra.

I. b. pontozott szakaszt!) A „Szerecsen“-mocsár sávjától nyugatra fekvő és dél felé tartó dülőút felel meg az 1. ábrán feltüntetett I. a útvonal csapásának.

A mocsáron át tehát három útvonal nyomát sikerült megtalálni. Nehéz eldönteni, hogy a három út három különböző időt jelöl-e meg, vagy egyszerre mind a három vonalon fenntartották az építményt. Ez utóbbi katonai szempontból valószínű. Részben megkönnyítette nagyobb csapatok gyors felvonulását, részben mikor egyik-másik szakaszt az árvíz, vagy ellenség elpusztította, az épségben maradt úttal a közlekedést tovább szolgálhatta. A metszetek viszont mindegyiknél csak egy hídtestet tüntetnek fel. A jelenleg kezeim közt levő történelmi anyagból sem tudom ezt a kérdést ma megnyugtatóan elbírálni.

A XVII. sz. végéről származó metszetek Eszék-Dárda közti egyes hídepítménye a valóságban leginkább az 1. sz. ábrán bemutatott I. c. irányának felel meg. Ugyanitt az I. a és I. b. irány Kis Dárda felé vezet. Az Eszékről kivezető útnak egyfelől Bellye, másfelől Kis Dárdán keresztül való szétnyílása jórészt abban leli magyarázatát, hogy a két út között fekszik az ingoványos Tóhát (L. 1. sz. ábrán). E Tóhát viszont azt eredményezte, hogy az átkelés lebonyolításában nemcsak a közép-

kori Eszék hídfővárosa, hanem két külvárosa is élénk szerepet játszott. Az Alsóváros (Unter Waros) jelentőségéről már megemlékeztem. Ez volt a római település átkelési helye, mely Bellyén át a Duna terrasza szegélyére igyekezett. Az Alsóváros jelentősége később csak csökkent, de nem szűnt meg teljesen, amit a mindenkori kompátkelés fenntartása igazol. A Felsőváros (Ober Waros) is átkelő hely, «Kis Dárda» felé. Itt a helység neve is elárulja az út irányát, mely Dárdát tartja szem előtt. A Felsővárosból átkelő utas a lehető legegyszerűsebb úton érheti el Dárda várát. (L. 1. sz. ábrán I.) Ennek az útnak az az előnye, hogy az utas az Eszék-Kisdárda közti távolságot nem a Dráva balpartján, nehezen járható terepen, hanem a Dráva jobbpartján, a magasabb és száraz terraszon, teheti meg. Portyázó csapatok száguldása idején a katonaság és a kereskedők a Dráva és az eszéki vár védelmében tovább maradhattak és csak ott keltek át, ahol a legrövidebb úton, az egyenes vonalán, ismét védelmet nyerhettek Dárda sáncai közt. Valószínűnek tartom, hogy az 1. sz. ábrán az I. c. vonala a Zrinyi-féle támadásig, tehát 1664-ig szerepelt, az I. a. és b. pedig amíg az új híd fel nem épült, tehát amikor a bizonytalanság érzete uralkodott az utason és a török katonán egyaránt. A XVII. sz. végefelé megépült a városfalak nyugati tövén, tehát az „Ober Waros“ felőli oldalon, az új egyenes tengelyű híd. E híd a felszabadító háborúban pusztult el. Ezután ismét a Felsőváros átkelő helye juthatott előtérbe, mert 1.) itt lehetett elérni legelőször a folyó jobbparti, magasabb száraz terrasztát, 2.) mert azt tapasztaljuk, hogy a XVIII. sz. elején a Felsőváros indul fejlődésnek. A német telepesek jó része itt építi fel házákat, üzletek nyílnak és iparosok dolgoznak. — A XVIII. sz-i vízszabályozások, a „Neue Damm“ (L. 1. sz. ábrán) megépítése Eszék és Bellye közt eredményezte, hogy a Felsőváros jelentősége csökken és a forgalom a gáton haladva ismét Bellye felé irányul. Mondanom sem kell, hogy ugyanez az állapot vetette vissza az Alsóváros megerősödését is és virágoztatta fel a középkori falak közt meglepedő barokk Eszék polgárságát.*

Szeged,

Szabó Pál Zoltán.

* A földrajzi tényezők kutatását a helyszínen, a történeti emlékeket pedig a levéltárakban folytatom. Hálával gondolok Dr. Bösendorfer József múzeumigazgató úrra és Schawager Lajos vízmester úrra, kik munkámat elősegítették. Fogadják ezúton is köszönetem nyilvánítását. Kérem Kedves Olvasóimat, hogy ha munkámat adataikkal előmozdíthatják, szíveskedjenek ezeket a pécsi városi múzeum útján velem közölni.

DIE ESZÉKER BRÜCKE.

Zwischen Singidunum (Beograd) und Aquincum zieht sich der Donau entlang ein wohlgebauter römischer Kriegsweg hin. Dieser Weg vermittelte den Verkehr von Osten nach Westen. In der Donau-Drau-Ecke verhinderte der breitgelegene Kopácsi-See den Übergang über die Drau. Der Übergang war nur an einem Punkt möglich, dort, wo sich die sogenannten Stadterassen den beiden Ufern der Drau annähern. Die Stadterassen liegen um 5—10 Meter höher, als das Strombett. Hier erbaute man, am rechten Ufer des Flusses, die Stadt Eszék. Am linken Ufer, in einer Entfernung von 7—8 km liegt der Marktflecken Dárda. Die Verbindungsbrücke mußte man über sumpfiges Land schlagen. Diese Brücke und ihre Bauten bilden die sogenannte Große Eszéker Brücke, die in der Geschichte eine so große Rolle spielte. Alle Verkehrswege verhäufteten sich um Eszék und die Stadt entwickelte sich so zu einer Brückenkopfstadt. In der Römerzeit vermittelte das „Unter Waros“ den Übergangsverkehr, das war das berühmte römische Mursa. Die Forschungen Josef Bösendorfers, des Leiters des Eszéker Museums erleuchteten uns die Lage des Mursa. Über die Errichtung der römischen Brücke haben wir noch keine ausreichenden Angaben. Am linken Ufer der Drau führte der Römische Weg auf hohem Damm nach Bellye. Von hier zog er sich am Donaurand auf den Stadterassen weiter nach Norden. Im Frühmittelalter verlor Mursa seine Bedeutung, da der Donauweg überhaupt weniger gebraucht wurde. Zwischen dem heutigen und damaligen Strombette der Drau entstand eine Insel. Die Linie des alten Strombettes ist auf Abbildung Nr I. zu sehen. Die Insel ist der wasserfreie Teil der Stadterassen. Hier wurde die Insel-Stadt Osijek erbaut. Dieser Name bedeutet in slawischer Sprache Insel-Ansiedlung. Von dieser Insel-Ansiedlung führte der Weg im Mittelalter noch über Bellye nach Nordosten. Ob im Mittelalter eine Brücke hier vorhanden war, das wissen wir nicht genau. Wahrscheinlich gab es noch keine und man setzte mit der Fähre über den Strom und gebrauchte den Römischen Damm am linken Ufer. Das Vordringen der Türken verlieh der Strassenlinie vom Balkan wieder große Bedeutung. Zu dieser Zeit ließ Soliman der II. die neue Eszéker Brücke errichten, die sich am linken Ufer nach Kisdárda wendete, von hier in nördlicher Richtung weiterging und in möglichst gerader Richtung den befestigten Ortsfleck Dárda erzielte. Über den sumpfigen Teil führte eine Brücke, welche beiläufig 8 km lang war. Nach einer Zeichnung vom 1664 führte die Brücke bis zur Übergangsstelle der Donau in der Nähe von Baja. Das ist eine Entfernung von 75 km. Das ist so zu erklären, daß — der damaligen Auffassung gemäß — der Weg erst nach Zurücklegung dieser Entfernung das Gebiet erreichte, wo er verhältnismäßig ungestört nach der ungarischen Hauptstadt führen konnte. Bisher mußte man auf Schritt und Tritt über Sümpfe und Gewässer setzen. Es war also im Grunde von

einer langen Wegstrecke die Rede, die die türkische Wachmannschaft in einer Länge von 75 km sicherstellen mußte. Wurde diese Strecke irgendwo angegriffen oder beschädigt, mußte daran der ganze Weg leiden. Auf den Schnitten, die aus der Mitte des 17. Jahrhunderts stammen, ist die Brücke serpentinförmig (3. Abbildung). Aus der Vogelschau sah es wirklich so aus, weil der Weg zu dieser Zeit noch häufig Krümmungen machte. Als Zrinyi im Jahre 1664 diese Brücke in Brand steckte, veränderte sich die Lage. Die neu angelegte Brücke wurde in der Region der Oberen Stadt von Eszék erbaut (Auf der Abbildung 1. „Ober Waros“). So wurde der Weg nach Dárda verkürzt. Diese Brücke war es, die durch das christliche Befreiungsheer zerstört wurde. Nach der Befreiung richtete sich der Verkehr eine Zeit lang gegen die Obere Stadt. Auch die ersten deutschen Ansiedler fangen hier an zu bauen. Unter den friedlichen Umständen rückt wieder die Ansiedlung des mittelalterlichen Eszék in Vordergrund. Die Stadt beginnt zu blühen, die Entwicklung des „Ober-Waros“ besonders aber des „Unter-Waros“ bleibt hingegen stehen.

Die Abbildung Nr. 1. demonstriert die Reste der alten Linie, die ich mit Hilfe des Wassermeisters Ludwig Schwager aus Dárda gefunden habe. Die Reste der Brücke sind als Erhöhungen des Weges (Abb. 7.), teils als Überbleibsel der Pfähle vorhanden (Abb. 6.). Die Köpfe der dicht aneinander gereihten Pfähle wurden mit weissen Stäbchen bezeichnet. Die Abbildungen 4. und 5. stammen vom Ende des XVII. Jahrhunderts und stellen die neuere türkische Brücke dar. Das Sammeln der historischen Aufzeichnungen über die Brücke setze ich fort und kontrolliere sie den Sommer 1942 durch Schauplatz.

Z. P. Szabó.

SZÖKRÖNY — SARCOPHAG.

Régiségtárgyak rendeltetésének magyarázatánál gyakran használjuk fel a néprajzi ismereteket, viszont a tárgyi néprajz részletkutatásaiban segítenek a régészeti ismeretek. Valamennyi tárgy, amelynek alakja, szerkezete tökéletesen megfelel rendeltetésének, ősidőktől fogva használatban van, mint például a népies agyagedény, balta, szigony, varrótü, stb. Azok a darabok, amelyek tökéletesek voltak ugyan, de keletkezésükkor kapott rendeltetésük megszűnt, eltűntek, vagy eltűnőben vannak. Ilyen ősi darab a szökröny is.

N e v e a latin *scrinium* (szekrény) szóból származik s nyugati népek közvetítésével jutott hozzánk.¹ Egyes vidékeken szuszéknek, szuszáknak, szuszinnak, stb. nevezik. A faszuszik név fennmaradása² igazolja, hogy kőszuszik, eseleg téglaszuszik is volt. Abból, hogy a román nyelvben a szökröny *sicriu* alakban és csak koporsó értelmezéssel található, nyilvánvaló, hogy a szökrönyök a szó átvétele idején elsősorban koporsók voltak. *Kopárseu* = koporsó = *sicriu* = szekrény.³

A l a k j á t az *acroterionos* (saroktagozatu) és nyeregtetős római kő *sarcophagoktól* vette, illetve a kő *sarcophag* is a fa példányok után készült. Az *acroterionos sarcophagot* nemcsak Pannoniában, hanem a Római Birodalom egész területén használták.⁴ Természetes, hogy fában gazdag vidéken fából, kőben gazdag helyeken kőből, másutt téglából állították össze. A *sarcophag acroterionja* a szökröny négy sarokoszlopának szabadonálló faragott vége. A kő és a fa anyagszerű megmunkálásából következik, hogy a sarokoszlopok a fa példányoknál lábat alkotnak, míg a nehéz kőláda elveszti törékeny lábazatát. A feltárt sírok négy sarkában megállapítható bemélyítések a fa *sarcophagok* lábai részére kiásott gödrök. A szökrönyök eredetileg hosszabbak voltak, nehezebbek és az *acroteriont* alkotó függőleges oszlopot csak a rövid, könnyű példányoknál cserélték fel deszkával. Ezekbe a gyermekeket temették s gyakoriságuk oka az akkori nagy gyermekhalandóság.

Altalában bükkfából, ácsbaltával faragva, a legszorosabb zsilipe-

¹ A magyarság néprajza. I. k. 260. l.

² U. o.

³ U. o. 260 és 263. l.

⁴ Arch. Ért. 1939. LII. 124. képen.

léssel készült, hogy a talajvíznek ellenállhasson. *Készítése* komoly ács-munka volt.⁵

Ősi rendeltetésével — öröklakásul szolgáló ház — magyarázható csak nyerges fedele, amely ülésre alkalmatlan és így idegenül áll szobabutoraink között.

Eredeti díszítése alakos, vagy mértani, néha felíráttal kiegészítve. Az alakos díszítésre jellemző példákat az őskeresztény sarcophagok nyujtanak, amelyekre keresztény vonatkozású, domborműves ábrázolások kerültek (a ravennai St. Apollinar in Classe múzeumban őrzött domborműves sarcophag). Az alakos és mértani elemek együttes előfordulására jellemző a firenzei etruszk sarcophag, amelynek fedőlapján fekvő női alak, homlokzatán feliratos szöveg alatt tojásfriz és domborművesen kiképzett rozetták vannak. A félköríves füzér benyomását keltő tojásfriz, szökrönyeink egyik legkedveltebb díszítő eleme. A firenzei sarcophag oldalának domborműves rozettái, a népies szökrönyök köralakú mértani díszítményeivé egyszerűsödtek.

Az egyik őskeresztény sírkamrában⁶ található krisztusmonogramm P betűje (Rom. Coemeterium Majus) ugyanolyan elhelyezésben szerepel a középső alaktól jobbra és balra (qp) mint címlapunkon ábrázolt szökröny alsó deszkalapján a krisztusmonogramm P jegye. A sírkamra díszítője tudta, hogy mit ábrázol, ellenben szökrönyünk készítője értelmetlenül helyezte jeleit a köralakú díszítmények fölé. Szökrönyünk harmadik, negyedik elődje tehát alakos és geometrikus díszítésű, krisztusmonogrammos fa sarcophag lehetett, amelynek ábrázolásaiából három teljesen felismerhető alaknak még megmaradt csípő, törzs, fej, haj és felémelt kar ábrázolása. A szökröny még három másik deszkáján mutatható ki a mértanivá lett alakos díszítmény. Valószínű, hogy a honfoglalás-kori őslakosság keresztény vonatkozású jeleneteket és ábrázolásokat rögzített e sarcophag ősének díszítményeiben. A honfoglaló pogány magyarság nem értve eredeti keresztény jelentését, csak motívumokat látott benne s mértani díszítménnyé egyszerűsítette az alakos ábrázolásokat. Az alakok kezében lévő, körökkel díszített rud, ha a római katonák kezében ábrázolt jelvényrudakkal áll összefüggésben,⁷ akkor ez is megerősíti a szökrönydíszítmények római származását.

A latin felíratok helyett, az ősi magyar rovásírás idején, a szöveg rovásírással került a szökrönyökre. A magyarság lakóházaiba jutva, felekezeti és faji vonatkozást nem érintő, mértanivá stilizált alakot, vagy tiszta mértani díszítőelemeket kapott, amelyeket a szöveggel együtt rá rótták, rá írtak a szökrönyökre.⁸ Ennek emlékeként maradt meg díszítésére a rovás, róttatás elnevezés. A református temetők kopjafáin is fellelhető a szökrönyök egyik kedvelt díszítő

⁵ A Néprajzi Múzeum Értesítője 1941. 1. szám 96—99. l.

⁶ R. Hamann: Geschichte der Kunst 79. l.

⁷ L. a Krisztus u. IV. sz.-i római érmeken.

⁸ A magyarság néprajza I. k. 263. l.

eleme,⁹ kapcsolatot mutatva a temetkezés két famunkája, a fejfa és a koporsó-szőkröny között. Ezeket a díszítéseket vésős élű körzővel karcolták, míg az egyenes vonalából összerakott díszítőelemeket kés hegyével. Ez utóbbiaknál a vonalak másfél mm szélesek és egy mm mélyek; amelyeket úgy készítettek, hogy egymástól másfél mm-re két vonalat karcoltak s a közét egy mm mélyen kikaparták. A fellelhető ormánysági szökrönyökön rendszerint az egész felületet egyenes és köríves vonalából összerakott díszítménnyel borították. Sok ősi ruha-szövésmintát is találunk a szökrönyök díszítményei között. A szőttesség fokozására a mértani díszítmények között szabályszerűen ismétlődő üres felületeket gyakran kifestették. Szövésmintát utánzó díszítménye a szökröny-koporsót betakaró szőttest pótolta, amely a kopár fa ridegségét enyhítette. Felöltöztetés. A baranyai sokacoknál még előfordul a kereszttek szőttesekkel való díszítése, külön erre a célra készített szöttessel, a maranicával.

A római kultúra nem maga termelte ki, hanem korábbi kultúrákból vette át a túlvilági, ház-alakú lakás építésének gondolatát és elterjesztette az egész Római Birodalom területén. A pannóniai és dáciai őslakosság híven megőrizte a sarcophagok eredeti alakját a Római Birodalom bukása után is. A magyarság ugyan keletről hozott, állatok hátán is szállítható, lapos deszkakoporsóját (ó török kopurcsag)¹⁰ csak itt-ott, a kereszténység felvételével egyidőben cseréli fel kő (Szt. István sarcophagja), vagy fa sarcophaggal anélkül, hogy abbahagyná az ősi temetkezést. Az őslakosság az árpádházi királyok alatt a magyarságot teljesen kereszténnyé téve, magyarrá lett s beolvadásával egyidőben bevitte a magyarság sátraiba, házaiba a szökrönyöket is. A Római Birodalomhoz nem tartozó magyarországi részekre az őslakosság elmagyarosodása közben, a középkorban kerül. Ekkor a szökrönykészítők más vidékek számára is dolgozni kezdtek. A Birodalom területével határos országokban is ebben az időben terjedt el, megőrizve évezredek alakját és díszítményeit. Ez a magyarázata annak, hogy Ukrajnában ma ugyanazt a szökrönydíszítést találjuk, mint a Duna-Tisza közén, vagy az Ormányságban.

A reves, szuette szekrények, az örök szállások, öröklakások, csak mint bútordarabok élnek még nálunk. Eredeti rendeltetésük és a magyarság lakóházába történt bejutásuk ideje megmagyarázza azonban azt is, hogy a szökrönyök a középkor végén nem az uriházak levett bútordarabjaiként kerültek a nép körébe, hanem az ősi, meghódított lakosság felszívódásával jutottak be az uri házakba is. Ez utóbbiakban idegen darabként kezelték s rövidesen visszakerültek a nép körébe, ahol tulajdonképpen csak most kezd megszűnni használatuk. Eredeti rendeltetésükből sokáig megőriztek még annyit, hogy bennük

⁹ A magyar nép művészete V. k. o. 5. ábra és 323. o. 12. ábra.

¹⁰ A magyarság néprajza I. k. 263–264. l.; Magy. Nyelv. XXIII. 202. l.

gyűjtötték össze a halotti, vagy egyházi ruhákat. Így először szobabútorrá, majd az utolsó évszázadokban kamra, padlás és melléképületek bútorává lett a szökröny s gabona, liszt, szalonna, kenyér, használt ruha került belé. Másodlagos szerepében, mint szobabútornak sem volt már teljes életjogosultsága, de mióta harmadrendű szerepre jutott, a kamrákból, padlásokról is rohamosan tűnik el.

Az ősi szökrönyök, a fa sarcophagok mentették meg a magyarság számára a makkos, vagy kölkes fazárat,¹¹ jellegzetes kulcsaikkal együtt. A római sírokban gyakran talált vas zárok és kulcsok komoly bizonyosságai a szökrönyök ősi rendeltetésének. A Baranyavármegyei Múzeum nemrégén tárt fel egy római sírt (Zengővárkony II. 5. sír), amelynek szökrönyvasalásán kívül, zára és kulcsa is előkerült. Záras, kulcsos koporsók (szökrönyök) azért készültek, hogy a halott túlvilági háza teljesen felszerelt legyen. E házak sokszor csak jelképesen kerültek sírba, kicsi ékszer-, eleséges-, vagy szerszámosdoboz alakjában. A Római Birodalom bukását túlélő őslakosság emlékműanyagában a fém vasalásokat, zárat, kulcsokat azért nem találjuk meg, mert a kitűnő római fémművesség pusztulása után a földművelő, vagy pásztorkodó szegény lakosság, a nehezen megszerezhető fém alkatrészeket, szinte napjainkig fával pótolta. A népies, kölkes zároknak még a kulcsa is fa. A közmondásosan nyikorgó szökrönyök, fémpántok helyett használt fa kötése adták a szamárordításhoz hasonló hangot.

A római kultúra továbbélését hazánk területén nemcsak szellemi téren (vallás, irodalom, törvény...), hanem az élő emlékműanyag (keresztény építészet, szőlészet, használati eszközök, bútorzat) felkutatásával is bizonyíthatjuk. Így mindjobban kitűnik, hogy a magyarság az úgynevezett „nyugati kultúrát“ csak részben vette a nyugati államoktól, jórészt a római kultúra helyi továbbéléséből származik.

Pécs,

Török Gyula.

TRUHE — SARKOPHAG.

Der *Name* stammt vom lateinischen *scrinium* (szekrény) und ist durch die Vermittlung westlicher Völker zu uns gekommen.¹ An manchen Orten wird sie auch *szuszék*, *szuszák*, *szuszín*, usw. genannt. Das Aufbleiben der Benennung Holztruhe² zeugt dafür, daß es auch Steintruhen, vielleicht sogar Ziegeltruhen gab. In der rumänischen Sprache begegnen wir der Form: *sicriu* und nur in der Bedeutung von Sarkophag. Daraus ergibt sich, daß die Truhen zur Zeit, als das Wort übernommen wurde, in erster Reihe Sarkophage waren. *Kopârşeu* = *koporsó* = *sicriu* = *szekrény*.³

¹¹ A magyarság néprajza I. k. 165, 166. o.

Ihre *Form* entnahm sie dem mit Acroterion und sattelförmigem Deckel versehenen römischen Steinsarkophag, d. h. die Steinsarkophage wurden, auch nach Holzexemplaren angefertigt. Die Sarkophage waren nicht nur in Pannonien, sondern auf dem ganzen Gebiet des Römischen Reiches gebräuchlich.⁴ Auf in Holz reichen Gebieten wurden sie natürlicherweise aus Holz, an steinreichen Orten aus Stein, anderswo wieder aus Ziegel zusammengestellt. Der Acroterion der Sarkophage entspricht den freistehenden, geschnitzten Köpfen der 4 Ecksäulen der Truhe. Gemäß der verschiedenartigen Beschaffenheit des Steines und des Holzes bilden die Ecksäulen bei Holzexemplaren Füße, während die schwere Steintruhe ihr gebrechliches Fußgestell verliert. Die in den 4 Ecken der freigelegten Gräber festzustellenden Eintiefungen dienten für die Füße der Holzarkophage. Die Truhen waren ursprünglich länger, schwerer und die den Acroterion bildende senkrechte Säule wurde nur bei kurzen, leichten Exemplaren durch ein Brett ersetzt. Darin wurden die Kinder bestattet und ihr häufiges Vorkommen erklärt sich aus der damals großen Kindersterblichkeit.

Im allgemeinen wurden sie aus Buchenholz mit Zimmerbeil, mit der engsten Zusammenfügung angefertigt, um dem Grundwasser widerstehen zu können. Ihre *Anfertigung* beanspruchte ernste Zimmerarbeit.⁵

Nur aus ihrer uralten *Bestimmung* — Haus als ewige Wohnung — läßt sich der sattelförmige Deckel erklären, welcher zum Sitzen nicht geeignet ist und so fremd zwischen den Zimmermöbeln steht.

Ihre ursprüngliche *Verzierung* ist figuralisch oder geometrisch manchmal durch Inschrift ergänzt. Für die figuralische Verzierung bezeichnende Exemplare bieten uns die frühchristlichen Sarkophage, die auf die Christliche Religion bezügliche Reliefdarstellungen enthalten. (der im St. Appolinar in Classe-Museum aufbewahrte Sarkophag mit Reliefverzierung). Für das gemeinsame Vorkommen der figuralischen und geometrischen Verzierungsmotive ist der Florenzer etruskischer Sarkophag bezeichnend, auf dessen Fronte unter inschriftlichem Text ein Eierstab und reliefartig ausgebildete Rosetten zu finden sind. Der Eierstab der den Eindruck eines halbkreisförmigen Kranzes auf uns macht, ist eins der beliebtesten Verzierungsmotive unserer Truhen. Die Reliefverzierungen an der Seite des Florenzer Sarkophages haben sich zu den kreisförmigen geometrischen Verzierungen der volkstümlichen Truhen vereinfacht.

Das P des in einer frühchristlichen Grabkammer⁶ befindlichen Christusmonogrammes (Rom, Coemeterium Majus) ist rechts und links von der mittleren Gestalt genau so angebracht, wie das P des Christusmonogrammes auf der unteren Bretterplatte der auf unserem Titelblatt dargestellten Truhe. Der Verzierer der Grabkammer war dessen bewußt, was er darstellt, während der Anfertiger unserer Truhe seine

Zeichen sinnlos über der kreisförmigen Verzierung angebracht hat. Der dritte, vierte Vorfahre unserer Truhe mochte demnach ein Sarkophag mit geometrischer Verzierung und Christusmonogramm gewesen sein, — aus dessen Darstellungen die Hüften, der Rumpf, der Kopf und der aufgehobene Arm drei vollständig erkennbarer Gestalten noch erhalten sind. Auf noch drei anderen Brettern der Truhe ist die geometrisch gewordene figuralische Verzierung nachzuweisen. Es ist anzunehmen, daß die Urbewohner zur Zeit der Landnahme auf die christliche Religion bezügliche Szenen und Darstellungen in der Verzierung des Vorfahren dieses Sarkophages fixiert haben. Das landnehmende, heidnische Ungartum hat die ursprüngliche christliche Bedeutung nicht verstanden, hat sie nur für Motive angesehen und die figuralischen Darstellungen zu geometrischer Verzierung vereinfacht. Wenn der mit Kreisen verzierte Stab in der Hand der Gestalten mit dem in der Hand römischer Soldaten dargestellten Zeichenstab in Zusammenhang steht,⁷ so verstärkt dies nur die lateinische Herkunft der Truhenverzierungen.

Statt lateinischer Inschriften wurde der Text zur Zeit der ungarischen Kerbschrift auf den Truhen gekerbt. Das in seinen Häusern selbhaft gewordene Ungartum erhielt geometrisch stilisierte Gestalten ohne jede konfessionelle und rassische Beziehung, oder rein geometrische Verzierungsmotive, die mit dem Text zusammen gekerbt wurden.⁸ Daher ist zu ihrer Verzierung die Benennung „rovás, róttatás“ (kerben) erhalten geblieben. Auf Grabmalen reformierter Kirchhöfen ist auch ein beliebtes Verzierungsmotiv⁹ der Truhen aufzufinden, welches zwischen beiden Holzarbeiten der Bestattung, dem Grabmal und der Sarkophag-Truhe die Verbindung zeigt. Diese Verzierungen wurden mit einem Zirkel mit Meißelschneide gekratzt, während die aus geraden Linien zusammengestellten Verzierungsmotive mit Messerspitze. Bei den letzteren sind die Linien 1.5 Mm breit und 1 Mm tief; diese wurden so verfertigt, daß in 1.5 Mm Abstand 2 Linien gekratzt wurden, der Zwischenraum wurde dann 1 Mm tief herausgescharrt. Auf den in Ormányság zu findenden Truhen war in der Regel die ganze Oberfläche mit aus geraden und runden Linien zusammengesetzten Verzierungen bedeckt. Wir stossen auch auf viele uralte Kleidergewebemuster zwischen den Verzierungen der Truhen. Um den Eindruck des häuslich gewebten zu erhöhen, hat man die zwischen den geometrischen Verzierungen sich wiederholenden leeren Flächen manchmal bemalt. Ihre Gewebemuster nachahmende Verzierung hat das Hausleinwand ersetzt, womit der Truhen-Sarkophag bedeckt war, und welches die Öde des kahlen Holzes milderte. Bei den Schokazen in Komitat Baranya kommt die Verzierung der Kreuze mit Hausleinwand vor, und zwar mit einem direkt zu dem Zweck verfertigten, dem „maranica“.

Die römische Kultur hat den Gedanken vom Bauen jenseitiger, hausförmiger Wohnungen nicht von sich selbst hervorgebracht. Sie hat

ihn von früheren Kulturen übernommen und auf dem Gebiet des ganzen Römischen Reiches *verbreitet*. Die Ureinwohner von Pannonien und Dazien haben die ursprüngliche Form des Sarkophages auch nach dem Verfall des Römischen Reiches treu bewahrt. Das Ungartum hat zwar seinen vom Osten mitgebrachten, auch auf dem Rücken von Tieren tragbaren, flachen Holzsarg (alttürkisch *Kopuresag*)¹⁰ nur hier und da zur Zeit der Aufnahme des Christentums mit Stein-, oder Holzsarkophagen umgetauscht (der Sarg des hl. Stephan), jedoch ohne dadurch die alte Bestattung aufzugeben zu haben. Die Urbewohner haben das Ungartum unter den Königen der Árpád-Dynastie vollständig christianisiert, wurden ungarisch und während ihrer Einschmelzung haben sie in die Zelte und Häuser des Ungartums auch die Truhen hineingebracht. Auf den Gebieten Ungarns, die nicht zum Römischen Reich gehörten, erschienen sie erst während der Zeit, als sie sich an das Ungartum angeschlossen haben, im Mittelalter. Da fangen die Truhenanfertiger an, auch für andere Gegenden zu arbeiten. In den an das Gebiet des Römischen Reiches nicht angrenzenden Ländern verbreiteten sie sich auch zu dieser Zeit, ihre tausendjährige Form und Verzierungen behaltend. Daraus läßt es sich erklären, daß wir heute in der Ukraine dieselben Truhenverzierungen finden, wie zwischen der Donau und der Theiß oder in Ormányság.

Die morschen, wurmfrässigen Truhen — die ewigen Unterkünfte, ewigen Wohnungen — existieren bei uns heute nur noch als Möbelstücke. Aus ihrer ursprünglichen Bestimmung und der Zeit ihres Eindringens in die Wohnhäuser des Ungartums können wir die Schlüsse ziehen, daß die Truhen zu Ende des Mittelalters nicht als von Herrnhäusern abgelegte Möbelstücke in die Kreise des Volkes gelangten, sondern durch die Verschmelzung der unterdrückten Ureinwohner auch in Herrschaftshäusern Aufnahme fanden. In den letzteren wurden sie wie fremde Stücke behandelt und so kamen sie bald wieder in die Kreise des Volkes zurück, wo sie erst heute anfangen, aus dem Gebrauche zu verschwinden. Von ihrer ursprünglichen Bestimmung ist noch lange erhalten worden, daß die Toten — und Kirchenkleider lange in ihnen gesammelt wurden. So wurde die Truhe zuerst zum Zimmermöbel dann in den letzten Jahrhunderten zum Möbel der Kammer, des Dachbodens, oder von Nebenräumlichkeiten, und Getreide, Mehl, Speck, Brot, gebrauchte Kleider wurden in ihr untergebracht. Schon in sekundärer Verwendung, als Hausmöbel hatte sie nicht mehr volle Lebensberechtigung, in dritter Verwendung verschwindet sie aber aus den Kammern, von den Dachböden auch schnell.

Die alten Truhen und Holzsarkophage errichteten für das Ungartum manche originelle *Holzschlösser*¹¹ mit ihren charakteristischen *Schlüsseln*. Die in römischen Gräbern oft gefundenen Eisenschlösser und -schlüssel bieten uns ernste Belege für die alte Bestimmung der Truhen. Das Museum Komitat Baranya hat neuerdings ein römisches

Grab freigelegt, wo außer den Beschlägen der Truhen auch das Schloß und der Schlüssel ans Tageslicht kam. Sarkophage wurden deshalb mit Schloß und Schlüssel angefertigt, damit das jenseitige Haus des Toten vollständig ausgestattet sei. Diese Häuser kamen manchmal nur symbolisch in die Gräber in Form von kleinen Juwelen-, Lebensmittel- oder Werkzeugdosen. Im Fundmaterial der Urbewohner, die den Untergang des Römischen Reiches überlebten, werden die Metallbeschläge, Schlösser und Schlüssel deshalb nicht gefunden, weil die Bewohner, die ihr Leben als arme Ackerbauern oder Hirten fristeten, nach dem Verfall der ausgezeichneten römischen Metallschmiederei die schwer zu verschaffenden Metallbestandteile sozusagen bis zu unseren Tagen durch Holz ersetzt haben. Bei manchen volkstümlichen Schlössern waren sogar die Schlüssel aus Holz. Die statt Metallbändern verwendeten Holzzusammenfügungen der sprichwörtlich knarrenden Truhen gaben den zum Eselbrüllen ähnlichen Ton.

Das Fortleben der römischen Kultur zeigt sich auf dem Gebiet unseres Landes nicht nur im geistigen Leben (Religion, Literatur, Gesetze...). Es wird auch durch die Erforschung des lebenden Denkmals (christliche Architektur, Weinbau, Gebrauchsmittel, Möbel...) reichlich bewiesen. So steht es immer mehr fest, daß das Ungarum die sogenannte „abendländische Kultur“ nur zum Teil von den westlichen Staaten übernommen hat. Ein guter Teil davon ist von dem örtlichen Fortleben der römischen Kultur herzuleiten.

Gy. Török.

A PÉCSI MÉZESKALÁCSOSOK.

A Pécsi Városi Múzeum anyagában több körtefába faragott mézeskalács ütőfát, a pécsi bábsütők céhe által 1863-ban kiállított vándorkönyvet, valamint a pécsi mézeskalácsosok és viaszgyertyakészítők pecsétjeit találjuk. Ezeken az emlékeken keresztül kívánunk foglalkozni a pécsi mézeskalácsosok történetével.

Ismert tény, hogy a mézeskalácsosság nyugatról került hozzánk. Meg nem szállt nyugati városainkban honosodott meg először s a török kiűzése után lépésről-lépésre terjedt el, kelet felé.

A városi levéltár adatai szerint 1700-ban vették fel az első mézeskalácsos iparost, a pécsi polgárok névjegyzékébe, Tempel Mátyás személyében. A Tempel név arra mutat, hogy a török uralom alatt elpusztult magyar lakosság helyébe telepített német polgárok közül származott az első mézeskalácsos. Tempel bizonyára már 1700 előtt Pécsen lakott és dolgozott, mivel a város törvényei szerint a polgárok közé csak akkor vettek fel valakit, ha meghatározott időt a városban töltött. A levéltár későbbi adatai szerint Pessinger Antal elhalt bábsütőtől 1713-ban fia vette át a mesterséget, aki 1715-ben helyet kért a város Tanácsától. Ugyanebben az évben Solderer Tamás kereskedő a Tanácsnál panaszt tesz a bábosok céhe ellen, amiből kítűnik, hogy a bábosok erős céhszervezetben tömörültek érdekeik megvédésére. 1745-ben Ucsulucs Péter mézeskalácsos is a pécsi polgárok névjegyzékébe került. A névvel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy ez az első mézeskalácsos Pécsen, aki nem német származású. Ezután már magyar neveket is találhatunk a pécsi mézeskalácsosok között.

A múzeum tulajdonában levő és 1863-ban a pécsi bábsütők céhe által Járányi István névre kiállított munkakönyvből kítűnik, hogy nevezett (1863—1868 között) vándorlása közben az alábbi mestereknél gyakorolt: Szabó Sándor, Szigetvár; Nagy István, Pápa; Nagy Ferenc, Szulok; olvashatatlan nevű német mester, Baja; Varga Domonkos, Bodaik; Obner Ignác, Moor; Nagy István, Kisbér; Varga Domonkos, Bodaik; olvashatatlan nevű német mester; Beliznay Imre, Pest; ismét Beliznay Imre és fia, Pest; megrongált lapon még egy magyar mester. A felsorolt nevekből láthatjuk, hogy Járányi István báboslegény vándorlása alatt hét magyar és csak három német iparosnál tanult. A helységnevek pedig azt mutatják, hogy nemcsak Pécsen dolgoztak magyar mézeskalácsosok, hanem ekkorra az egész ország területén nagy számban találunk a bábsütők között magyarokat.

A céhek 1872-ben történt megszüntetése után ipartársulatok alakultak. A pécsi mézeskalácsosok és viaszgyertyakészítők ipartársulatának pecsétje a múzeum birtokában van. Vésett, kerek rézpecsét, közepén téglalap alakú mezőben méhkas, szív, bábminta és gyertyák; oldalán stilizált levélmotívum; felette Szűz Mária alakja a gyermek Jézussal; körirat: A Pécsi Mézeskalácsosok és Viaszgyertyakészítők Ipartársulatának pecsétje. Az ipartestület 1897-ből származó névjegyzékében mézeskalácsosok a következők: Balatonyi György, Hartl Ferenc, Járányi István, Krisztián József, Szomi Zsigmond, Jakab Vendel, Járányi Istvánné. A nevek alapján megállapíthatjuk, hogy városunkban ekkorra jórészt magyar kézben van a mézeskalácsos ipar. Hartl Ferenc által a Városi Múzeumnak ajándékozott mézeskalács ütőfák azonban azt bizonyítják, hogy már ő is teljesen magyar szellemben dolgozott. Különösen igazolja ezt az ütőfák közül az, amelyiken állatfejes markolatú kard, pengélyén pedig gazdag virágmotívumok között a magyar címer látható. Egy-két egészen művészi állatábrázolást találunk a tőle származó ütőfák mintái között. 1905-ben Hartl Ferenc helyét is magyar mester foglalta el Nagy Ákos személyében. A ma Pécsen dolgozó négy bábosmester közül három Járányi István családjából származik, és pedig özv. Járányi Istvánné, Járányi Andor, Járányi Béla, a negyedik Nagy Ákos.

Nyugatról hozzánk származott mézeskalácsosok kezdetben a magukkal hozott minták után készítették a mézeskalácsokat. A vásárló közönség igényei, de még inkább a mézeskalácsos mesterek közé került magyarok, rövid időn belül megváltoztatták a régi mintákat és helyettük kedvelt darabokként jelentek meg a huszár, betyár, stb. alakjai. Minél inkább távolodunk a XVII. századtól, annál inkább elhomályosul az idegenből átültetett forma és díszítési mód. A múlt század végére teljesen népi foglalkozási ággá fejlődött a mézeskalácsosság, magán hordva a nép művészetét, termékeny fantáziáját, kedélyes, játékos lelkivilágát. A magyar föld és magyar nép erős átalakító erejét meglepő módon bizonyítják a múzeumokba került ütőfák. Fába rögzítve szemlélhetjük rajtuk keresztül a XVII. század végétől a XX. századig, nemzeti erőnknek a nemzetiségek felett aratott győzelmét, amelyet a világháború ugyan rombadöntött, de amely örök, — hol látható, hol láthatatlan — létezőként ezer év óta biztosítja uralmunkat a Kárpátmedencében.

A mézeskalács ütőfákat, vagy mintafákat leginkább körtefából készítették. 2-8 cm vastag, különböző nagyságúra fűrészelt darabokba véste az iparban dolgozó legény, vagy mester, nagy ügyességgel, sokszor egészen fejlett művészi készséggel, lelkületét foglalkoztató hazafias, vallásos, érzelmi, vagy a mindennapi élettel kapcsolatos tárgyú mintát. A mesterségnek eleinte az ütőfa vésés volt a legfontosabb része s ezt a bábosok már inaskortól kezdve gyakorolták. Az alakok kifaragására különböző formájú vésőt használtak. Az egy-

szzerűbb formák két síkból, a szebben kidolgozottak három síkból tevődtek össze. A faragó először az alapformát véste ki 3 mm mélyen, ezután következett az alak díszítése, majd a harmadik síkban a legaprólékosabb részletek kidolgozása. Találunk művészi darabokat, ahol csak a faragandó minta körvonalait rajzolták meg az ütőfán s vésővel egyszerre a kidolgozáshoz fogtak.

A mézeskalács tésztáját főtt mézzel és cukorral kevert lisztből készítették, szalakáli hozzáadásával. A megdagasztott és keményre gyúrt tésztát kisodrás után a mintának megfelelő nagyságú darabokra vágták, majd sárga színű (kurkummer) liszttel beszórt formába nyomkodták. Ha megszikkadt, a megfelelő forma után kivágták és kemencében megsüttették. 50—60 éve szünt meg a mézeskalács készítésének ez a módja. A régi mézeskalácsokat — ellentétben a mai készítményekkel — nem festették és díszítették, mert a művészien vésett forma már magában díszes volt. A sok munkával és ügyességgel faragott ütőfák azóta múzeumokba, vagy a padlásokra kerültek.

Napjainkban a mézeskalácsok sablonnal készülnek. A tésztát géppel dagasztják, sodorják, majd bádoggformákkal (sablon) huzár, ló, baba, szív, stb. alakokra kiszaggatják és kemencében sütik. Ma a sütés után következő díszítés, festés kíván ügyességet, gyakorlatot és türelmet. Az alapszint méregmentes festékekkel, vagy színes papírráragasztásával adják és erre rakják a burgonyalisztből és szirupból készült masszából a vonal- és virágdíszet.

A népszokások változásával és az orvosi tudomány fejlődésével magyarázható, hogy ma a nyitott sátorokban árult, porlepte mézeskalácsokat nem vásárolják olyan mértékben, mint régen s így az a veszély fenyeget, hogy a bábosság, ez a népi foglalkozási ág megszűnik. Sokat tennénk a népi művészet megőrzésére és terjesztésére, ha a művészileg figyelemre méltó, eredeti motívumú mézeskalácsfamintákról agyag, illetve porcellán másolatot készítenének, amelyekkel a modern és sokszor művészietlen faldíszeket és fényképeket helyettesíthetnénk. A kivitelezést Pécsen a Zsolnay gyár valósíthatná meg. A nagy üzemben jelentéktelenné válna az a kockázat, amellyel pár ezer darab eredeti mézeskalács mintát, kerámiának dolgoznának fel. A modern és mégis egyenesen a népművészetből származó kerámia búcsúk és vásárok alkalmával nagy számban és olcsó pénzért juthatna a közönséghez, miáltal felújítanánk a régi népszokást —búcsufia vásárlást — másrészt művészi faldíszeket adnánk vásároló népünknek is. A gondolat megvalósításával az igazi népi művészet pártolása mellett, a hanyatlóban lévő mézeskalácsosság új szerephez jutna a készítmények árúsításával.

Pécs,

Horváth Ilona.

DIE PÉCSER LEBZELTLER.

Im Material des Pécsrer Stadtmuseums stößt man auf mehrere in Birnenholz geschnitzte Lebzeltenformen, auf ein von der Zunft der Lebzeltler 1863 ausgestelltes Wanderbuch, sowie auf die Stempel der Pécsrer Lebzeltler und Wachskerzenanfertiger. Durch diese Gegenstände wollen wir uns mit der Geschichte der Pécsrer Lebzeltler befassen.

Wie allgemein bekannt ist, kam die Lebkuchenbäckerei vom Westen zu uns. Nach der Vertreibung der Türken verbreitete sie sich vom Westen nach Osten langsam auch in unserem Vaterland, in derselben Zeitfolge, wie sich die Türken zurückziehen.

Nach Angaben des Stadtarchivs wurde zuerst 1700 der Name eines Lebzeltlers aufgezeichnet. Einer, um einige Jahre späteren Angabe gemäß ist das Gewerbe noch in den Händen deutscher Meister. 1745 kommt der erste nicht deutsche Name vor und von da an finden wir immer mehrere Nationalitäten hauptsächlich aber ungarische Namen unter den Lebzeltlern. Von den Angaben des von der Lebzeltlerzunft 1863 ausgegebenen Arbeitsbuches, Wanderbuches können wir feststellen, daß zu dieser Zeit ungarische Lebzeltler nicht mehr nur in Pécs arbeiten; es sind auf dem ganzen Gebiet des Landes in großer Anzahl auch Ungarn unter den Lebzeltlern zu finden (7 gegen 3.). Im vom 1897 stammenden Namensverzeichnis des Pécsrer Gewerbevereins finden wir unter 7 Lebzeltlern nur einen mit deutschem Namen, welcher aber — wie es die im Museum zu findenden Lebzeltenformen beweisen — vollständig im ungarischen Geist arbeitete. 1905 gelangt auch dies sein Geschäft in ungarische Hände. Im Interesse der verfallenden Lebzeltlerei und der Errettung der Volkskunst könnten wir von den oft mit Kunstfertigkeit geschnitzten Lebkuchenholzmustern Kopien von Ton bzw. Porcellan anfertigen, die als kunstreiche Wandzierden in den Wohnungen verwendet werden könnten.

I. Horváth.

ÚJ MAGYAR OTTHON.

Iparművészetünk kezdettől fogva, állandó kapcsolatot tart a magyar népművészettel. E kapcsolat kimélyítésére alkalmat ad a lakásberendezés, mert abban a népies formák és diszítések egyaránt felhasználhatók. Elszegényedett társadalmunk nagy erőfeszítéseket tett és tesz, hogy lakását ízlésesen rendezze be. Irányítás nélkül azonban az iparművészetileg kifogástalan magyaros berendezések készítettéséig kevesen jutnak el s még kevesebben a népies formák és diszítmények helyes alkalmazásáig.

A népművészet egyszerű, évszázadok alatt kiforrott formái és diszítványai arra hivatottak, hogy művészi módon alkalmazzuk őket bútorainkon és ezáltal kialakítsuk az új magyar otthon olyan berendezését, amely századunk követelményeinek is megfelel.

Az alábbiakban rövid, általános és egy-egy minta szerinti útmutatást szeretnénk adni a fentiekhez. Lakásunk minden részébe bevihetjük a magyaros formájú és diszítésű bútorokat. Az ősi szökröny, vagy szuszék, amely alakja miatt gyakorlati alkalmazásra kevésbé számíthat ma, mindenkor kínálja ősi, a román korban geometrizált motívumait a nagyobb felületek kitöltésére. Az átültetésnél vigyáznunk kell, hogy a népies elgondolásban összetartozó motívumokat ne válaszszuk el, mert azok eredeti értelmezésükben egy-egy gondolat kifejezői voltak.

Népünkkel született bútordiszítési mód a faragás. Gyönyörködhetünk a faragott székek és padok szépségében, amelyeknél a székhát körvonaláiban, áttörésében és több-kevesebb dombormű faragásban nyilvánul meg az ősi magyar lélek diszítő készsége. A bútorokat diszítjük még magyar motívumok ráfestésével is, amint azt az utóbbi évtizedek folyamán a tulipános ládák, ágyvégek és tálasfogasok diszítésén látjuk. A magyaros bútorok kiegészítő diszítéséül alkalmazzuk a színes háziszötteket, szalma és kukoricalhánacsból készült fonatokat.

A közelmúltban Pécsen több magyaros berendezés készült, a fentiek alapján. E berendezések közül az államrendőrség pécsi kapitányságának ülésterme részére készült tűnik ki. E bútorok gőzölt cseresznyefából, fényezve, áttört diszítéssel, kopjafa forma felhasználásával, szalmafonatos ülőrészrel készült. Képmellékletünkön e bútorzat egy karosszékét mutatjuk be.

A Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társaságának 1941. évi őszi

tárlatán egy ebédlőbútor szerepelt, népies körvonalú kivágásokkal, átörésekkel és bekarcolt geometrikus szökröny-motívumokkal.

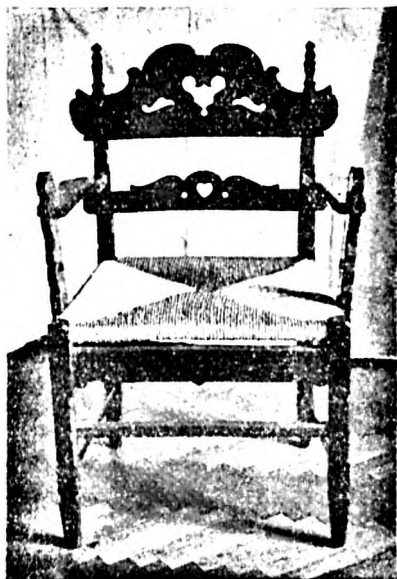
A Baranyavármegyei Közjóléti Szövetkezet részére is készült még a fentiekhez hasonló, bekarcolt díszítésű eladóhelyiség- és irodaberendezés, amelynek alapanyaga szintén gőzölt cseresznyefa, fényezve, világosszínű, karcolt díszítmények között síma, sötét foltokkal.

Népművészetünk sikeres és nagyarányú bekapcsolását lakásunk magyaros berendezésébe természetesen csak akkor érhetjük el, ha a kérdéssel tovább foglalkozunk és annyira megoldjuk, hogy a népművészetileg képzettek, valamint a kivitelező mesterember és megrendelő egyaránt a készítményeket jónak találja.

Az eddigi eredmények csak azt a kezdetet jelzik, amellyel elindultunk kitűzött, nemesszándékú célunk megvalósításához és semmiesetre sem jelenthetnek tökéletes beteljesedést, amelyet csak a fent hivatkozott három különböző beállítottságú tényező teljes és e gondolatot tette vál-tani akaró, szívós, komoly, együtt végzett munkája nyomán remélhetünk.

Pécs,

Kóbor János

1. kép. Karosszék az államrendőrség pécsi kapitányságának ülésterméből.

DAS NEUE UNGARISCHE HEIM.

Unser Kunstgewerbe steht schon seit langem in Verbindung mit der Kunst des ungarischen Volkes und nährt sich von derselben Neben der ungarischen Tracht und Sitten bekamen auch die volkstümlichen Möbel Platz in den neuzeitlichen Wohnungen. In den engen,

modernen Zimmern kann man den inneren Raum mit Schränken, Schubladen, Wandschränken usw. sehr ökonomisch ausnützen. Zur Schmückung derselben dienen volkstümliche Malereien, Schnitzereien, Linienführungen und die in Jahrhunderten ausgegährten geometrischen Truhenmotive.

Die Schönheit der volkstümlich verfertigten Stühle besteht in der Konstruktion, im Umriss der Stuhllehne, im Durchbruch, eventuell in den mehr- oder weniger angewandten Reliefschnitzereien.

Zur Ergänzung der ung. Möbel dienen farbige Hausleinwand, Stroh- und Maisbast-Flechtwerke. Neuerding wurden in Pécs mehrere ungarische Einrichtungen nach moderner Vorstellung und mit Berücksichtigung der oben Erwähnten verfertigt.

J. Kóbor

A ZSOLNAY GYÁRRÓL.

Városunkat látogató idegenek és helybeliek részéről is gyakran vetődik fel az a kérdés, hogy tulajdonképen miként is keletkezett a pécsi Zsolnay gyár és kik működtek közre annak fejlesztésében. Erre kíván választ adni az alábbi ismertetés.

Az első lépést a gyáralapításhoz Zsolnay Miklós pécsi kereskedő tette meg 1851-ben, tehát 90 évvel ezelőtt, s ennek története a következő:

Zsolnay Miklósnak Ballay Terézszel — Ballay György gimnáziumi tanár leányával — kötött házasságából származott hat fia közül a legidősebb, Ignác, a gazdasági oklevél megszerzése után egy szlavóniai nagybirtokon nyert elhelyezkedést. Ez a pálya azonban nem elégítette ki a csapongó fantáziájú, könnyen lelkesülő Zsolnay Ignácot. Az „iparalapítás és magyar iparfejlesztés“ eszméin felbuzdulva otthagyta állását és hazajött Pécsre, hogy itt atyja támogatásával ipari téren keressen érvényesülést. — Zsolnay Miklósnak azt ajánlotta ekkoriban egyik barátja, hogy vegye meg az üzemét beszüntetni készülő és eladó Spitzer-féle lukafai (Somogy megye) kőedénygyárat. Zsolnay Miklós ezt nem merte megkockáztatni, s az volt a kikötése, hogy fia előbb egy évig tanulmányozza Lukafán a kőedénygyártást. Ez meg is történt, s amikor a lukafai gyár berendezéseit árúba bocsátották, Zsolnay Miklós annak nagyrészét megvette, szekereken Pécsre szállíttatta, s a város keleti szélén megvásárolt összesen 2551 négyszögölnyi telkén agyagipari műhelyt rendezett be. Ezt a kis gyárat az apa egyelőre nem Ignác fia, hanem saját neve alatt és saját tulajdonában létesítette.

Cserkúti Adolf volt városi főlevéltáros adatai szerint az erre vonatkozó első hivatalos akta a Cseh megyefőnökhöz 1852. évi június 2-án intézett polgármesteri jelentés. A folyamodványhoz Zsolnay Miklós politikai magatartásáról és vagyoni állapotáról szóló bizonyítványt, valamint keresztelő levelet kellett a polgármesternek csatolnia. 1853. március 1-én értesítette a megyefőnök a polgármestert, hogy „a soproni cs. és kir. kerületi kormány leirata értelmében egy kőedénygyár felállíthatására kért engedély felsőbb helyen megadatott, oly hozzáadással, hogy a soproni kereskedelmi és iparkamaránál a szabályszerű alaptőkét ki kell mutatni és a gyár a kapott engedélyt csak akkor gyakorolhatja, ha az alaptőke elégségesnek fog találtatni.“

A soproni iparkamarához beküldött alaptőke kimutatás ekként hangzik: „1. 79 négyszögöl beltelek a főtéren, rajta levő házzal, 2. egy második 79 négyszögöles beltelek a főtéren, a rajta levő házzal, 3. szőlő

a Székelykőn 2055 négyszögöl és 810 négyszögöl szilvás, 4. ugyanott 2967 négyszögöl szőlő és 312 négyszögöl szilvás, 5. a budai külvárosban 55. négyszögöl telek az 56. számú házzal és mellette 1600 négyszögöl telek. Betáblázott adósság a Pécsi Takarékpénztár javára 200, irva kettőszáz pengő forint.” — A megyefőnökség ezután tudatta a várossal, hogy a soproni kamara a kimutatott „Fabriksfond”-ot kielégítőnek találta.

A már üzemben álló kis gyárat, az addigra 2800 négyszögöltre kibővített telekkel Zsolnay Miklós 1854. április 25-én kelt nyilatkozattal átíratta fiára Ignácra, kinek azt eredetileg is szánta.

A sokoldalú tehetséggel — egyebek között kitűnő zenei képességgel is — megáldott, mindig nagy terveket forgató, de nyugtalan vérű Zsolnay Ignác 12 évig tartotta fenn agyagipari üzemét, melyben igen jóminőségű épület-terrakottákat, mázas alagesöveket és a közönséges fazekas árúnál valamivel jobb zománcos használati edényt állított elő. Zsolnay Ignác műhelyében készültek a Párisi-utcának nevezett (Nick-féle söröző) üvegtetős átjáróban ma is látható terrakotta díszek.

Bár nem tartozik szorosan a gyár történetéhez, mint Zsolnay Ignác egyéniségére jellemző adat említésre méltó, hogy 1862 januárjában kapott királyi helytartói engedély alapján egy politikától mentes kéthetenként megjelenő „Pécsi Iparlapok” című folyóirat szerkesztésére és kiadására vállalkozott. A királyi helytartóságnak bemutatott terv a következőket tartalmazza.

„Értekezések a természettan minden ágából, gyakorlati bölcsészet és esztetika, hazai történelem, népgazdaság, ipar, bányászat, kereskedelem, statisztika; művelődési politika, melynek feladata célirányos szervezete a nyilvános intézeteknek, névszerint nép-, ipari- és kereskedelmi iskoláknak, továbbá műgyűjtemények alakítása; végül a hazai irodalom, főként a nép- és ipari-irodalom terén megjelenő figyelemreméltó elméművek bírálással párosult ismertetése.”

A valóban meg is indult, s a Lyceum nyomdában készült lap programjából álljon itt ennyi: „Mi most egy feltarthatlan haladási időben élünk. Egy haladásban, mely nemcsak egyes szakmákra szorítkozik, hanem minden emberi munkásságra kiterjed. Azt minden gondolkodó és törekvő ember látja és érzi, hogy a kölcsönös szellemi támogatás kellékké vált, hogy csak közös törekvéssel juthatunk azon célhoz, hol az emberiség üdve feltalálható. Mindig nagyobb tökélyre jutni, tudományt terjeszteni jólétet elősegítve, ez azon cél, melyet elérni főfeladatunk; de ezt csak akkor érhetjük el, ha a népnevelést és különösen az iparági oktatást legszentebb kötelességünké tesszük.”

Ez a sokatígérő lap érdeklődés híjján egy éven belül megszűnt.

Zsolnay Ignácnak az agyagiparossághoz fűzött reményei sem mentek teljesülésbe. Élete örökös küzdelemmé vált, anyagi nehézségekbe került, melyek leküzdésében öccse, Zsolnay Vilmos, ki időközben szép vagyona tett szert, volt segítségére. Zsolnay Ignácnak Vilmos öccsével szemben keletkezett anyagi kötelezettségeinek lett a következménye,

hogy a két fivér 1864-ben egy évi próbaidőre társas viszonyba lépett egymással. Ignác vezette tovább az üzemet, Vilmos pedig a szükséges tőkét előlegezte. De ez a próbaév sem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. A balszerencsétől üldözött Ignác kedveszegetten átadta üzemét öccsének, ő maga pedig családjával együtt elhagyta az országot. Romániába költözött és Bukarestben telepedett le. Még magyaróvári diákéletében kötött házasságából származott fia, Gyula kiváló muzsikus és szobrász lett. Zsolnay Gyula, fiatal korában néhány évet töltött a pécsi gyárban, s itt több kitűnő modelljét örökítették meg. Utóbb Amerikában kereste szerencséjét és ott ma a valóban beérkezettek közé számít. A St. Louisi képzőművészeti főiskolának lett tanára, később igazgatója, s ma az Egyesült Államoknak legismertebb szobrászművészei közé tartozik, aki számos monumentális alkotással örökítette meg nevét.

De térjünk vissza Pécsre, a Zsolnay Ignác által elhagyott műhelyhez és annak új tulajdonosához, Zsolnay Vilmoshoz.

Zsolnay Vilmos, ki Pécsen 1828-ban született, a bécsi Polytechnikum kereskedelmi szakosztályán nyert kiképzést a kereskedői pályára. 25 éves korában házasságot kötött a vinkovcei származású Bell Terézzel, aki szelid, finom lelkületével, csendes derűjével egész életén át megértő élettársa és szilárd támasza volt férjének. Zsolnay Vilmos nősilésével egyidőben átvette atyja üzletét. Ezt egy szomszédos főutcai telek megvásárlásával és a mai Széchenyi teret a Király utcával összekötő „Bazár“ épület létesítésével nagyarányú, több emeletre kiterjedő áruházzá fejlesztette. Ennek a nagyszabású üzletnek vezetése teljesen lekötötte munkaerőjét és idejét. Semmilyen kerámiai szaktudással nem rendelkezett, amikor fivére üzemét birtokba vette, s ezért legidősebb munkására bízva annak felügyeletét, egyelőre a bátyja által bevezetett módon folytatta a termelést.

Rövidesen rájött azonban arra, hogy csak úgy teheti életképessé és jövedelmezővé ezt a vállalkozást, ha elsősorban megjavítja készítményeinek minőségét. Ehhez mindenképp szaktudásra volt szükség. Lázasan tanulni kezdett, elméletileg és gyakorlatilag képezte magát a kerámia terén. Érdeklődése fel lévén keltve, egyre jobban beleélte magát új foglalkozásába. Minden szabad idejét, a kora reggeli és késő esti órákat, ünnep- és vasárnapjait kerámiai műhelyének és tanulásnak szentelte. Az Amerikából akkoriban visszaérkezett Nendtvich Tamás gyógyszerész — híres botanikus — látogatott el esténként hozzá és vezette be a kémia tudományába.

Az agyagipar művészi művelésében rejlő lehetőségek izgatták Zsolnay Vilmos képzeletét, alkotni vágyását. Hiszen a művészi hajlam benne élt ifjú kora óta. Csak szülei kívánságára választotta a kereskedői pályát a festőművészség helyett. Művészi elhivatottságáról azok a komoly becsű festmények tanuskodnak, melyek ecsetje alól kikerültek.

A művész-lelek idealista hajlamosságai mellett az üzleti érzék és vállalkozási kedv sem hiányzott Zsolnay Vilmosból. Érdeklődése ki-

kifinomult ízlésű, világlátott, nagykoncepciójú üzletember, fáradhatatlan energiájú és egész rendkívüli munkaerőt tanusító férfiú volt. Szorosan vett kerámiai szakirányban személyes tevékenységet nem fejtett ki, de kiváló vezetéssel nagy mértékben fejlesztette és erősítette a vállalatot. Kitűnő ízléssel irányította és tartotta fenn a gyár iparművészi irányának színvonalát is.

Még atyja életében megalapította a „Budapesti Zsolnay-féle Porcelán Fayencegyárat.“ Ez a régi Fischer Ignác-féle budapesti fayencegyár megvásárlásával és újjáépítésével történt. Ez a gyár kizárólag fayence egészségügyi cikkek és falburkoló csempék gyártására rendezkedett be.

Miklós fián kívül Zsolnay Vilmos leányai Teréz és Júlia is segítő-társként állottak fiatal korukban atyjuk mellett. A kezdet éveiben, s ezt követőleg is még a dekorok nagy része az ő kompozíciójuk volt. Teréz — később férjezett Mattyasovszkyné — főleg magyar motívumú tervei-vel tűnt ki, míg Júlia, — később Sikorski Tádéné — különös művészi adottsággal készült keleties ízű dessinjeivel járult hozzá a Zsolnay díszedények művészi színvonalának emeléséhez. A matróna kort elért két Zsolnay leány unokáktól és dédunokáktól körülvéve, korát meghazudtoló frissességgel, minden iránti érdeklődéssel ma is középpontja a Zsolnay családnak és mindennek, ami aköré tartozik. Mattyasovszkyné fáradhatatlan kézzel jegyezte emlékeit, a gyár multjára, a gyári múzeum anyagára vonatkozó adatokat, feldolgozza, rendezgeti még ifjú leánykorában megalapozott, s azóta állandóan gyarapított páratlanul gazdag néprajzi gyűjteményét. Sikorskiné pedig, ki asszonykorában rajzírónját az ecsettel cserélte fel és számos kiállításon méltón szerepelt festményeivel, ma sem tette még le kezéből a festékes palettát.

Férjeik is bekapcsolódtak a gyár üzemébe. Sikorski Tádé műépítész a kolomeai agyagipari szakiskola volt igazgatója 1883-tól a világháború utáni időkhöz a gyár művészi osztályának vezetője. Mint finom ízlésű tervező, rendkívül sok új és eredeti formával gyarapította a gyár modellgyűjteményét. A Zsolnay mauzóleumot is ő tervezte. Vele egyidőben szolgálja a vállalatot négy évtizeden át Mattyasovszky Jakab geológiai szaktudása, mellyel a gyár művészi és egyéb gyártmányainak alapját képező magyar nyersanyagok felkutatását és feldolgozását szorgalmazza. Az ő szerepét később egyik fia, a már elhunyt Mattyasovszky-Zsolnay Zsolt vegyész-mérnök vette át. Itt kell megemlékeznünk az ugyancsak korai sírba szállt Mattyasovszky-Zsolnay Lászlóról, a kitűnő festőművészről, aki sok nemes kerámiai modell és rajz kivitelezésével gazdagította a gyár műalkotásainak számát, tanácsaival irányította a gyár művészi termelésének a korról lépést tartó fejlesztését, s akinek közreműködésével létesült a gyár híressé vált múzeuma.

A vállalat kereskedelmi vezetését 1920. óta, Zsolnay Miklós halála után Mattyasovszky-Zsolnay Tibor tartja kezében, az üzemi és technikai vezetésben pedig özv. Mattyasovszky-Zsolnay Lászlóné szül. Sikorski-Zsolnay Márta és Sikorski-Zsolnay Miklós osztottnak. Mellettük már egy

ifjabb generáció — a dédunokák — is megkezdték tevékenységüket a gyárban.

Mattyasovszky Jakabné Zsolnay Teréz és Sikorski Tádéné Zsolnay Júlia leszármazottjai, a gyermektelen Zsolnay Miklós által történt adopciónak révén viselik a Mattyasovszky-Zsolnay, illetve Sikorski-Zsolnay kettős nevet.

A vállalat fejlődésében és vezetésében résztvett családtagok mellett meg kell emlékezni azok neveiről is, akik mint tervező művészek játszottak szerepet a gyár múltjában és jelenében.

A 70-es évek közepétől mintegy 10 éven át kitűnő szobrásza és tervezője volt a gyárnak a bécsi származású Klein Ármin szobrász. Architektonikus szobraival, kitűnő figuráival és poetikus rajzaival egyaránt kitűnt. A pécsi temetőben nyugszik, mint másik művészársza Kaldewey festő is. Őket követőleg Petrides János szobrász, a későbbi ungvári agyagipari szakiskolai tanár nevével találkozunk. Egy fél évszázadot jóval meghaladó idő óta működik a gyár kötelékében még ma is a rendkívül termékeny K. Nagy Mihály szobrász. Negyven éves gyári jubileumát ünnepelte a múlt esztendőben Nikelszky Géza iparművész, aki különösen modern felfogású magyaros terveivel örökítette meg nevét a gyár művészi történetében. Vele egyidőben kerültek a gyárhoz a secessio korszakában Abt Sándor akad. szobrász, később az iparművészeti iskola tanára, Makk Lajos akad. szobrász és Darilek Henrik iparművész, akik mintegy 15—20 esztendőn át látták el a gyárat figurális modellekkel és dekortervekkel. Rajtuk kívül hosszabb, rövidebb ideig mint tervezők szerepeltek még Hidasi-Pilo Sándor, Jákó Géza tervező festők, Bódy Kálmán, Nemes György szobrászok, stb. A legújabb időkben két tehetséges fiatal művész neve szerepel. Az egyik Szomor László, akinek alkotásai közé tartozik a Zsolnay gyárban készült meceszabolcsi hősi bányászlelék, a másik a székely származású Sinkó András, ki különösen állatszobroiraival és az erdélyi magyar népművészetet mély átérzéssel porcellánon megörökítő díszítéseivel tűnik ki.

Az alkalmazott művészekon kívül a gyár sok kiváló magyar szobrász műveinek sokszorosítási jogát szerezte meg. Az elsők között szerepel Izsó Miklósnak egy Juhásza és egy Haldokló Honvédje. Ligeti Miklós közismert Anonymusa, Teles Ede és Szamovolszky Ödön néhány modellje, Lux Elek finom aktjai, Beszédes László erőteljes kifejezésű magyar népi szobortípusai, Márkup Béla kitűnő állatcsoportjai, Lonkay Antal néhány modern porcellán figurája azok, melyeket különösen ki kell emelnünk.

Szécsi Antal, Kiss György, Strobl Alajos mesterek is több ízben bízták a Zsolnay gyár kivitelezésére műveiket.

A Zsolnay gyár üzemvitelében az 1914. évben kitört világháborút követő időkben állott be lényegesebb változás. Az országcsönkítés, új vámhatárok keletkezése, a technika fejlődése, a divat és szükségletek változása új helyzetet teremtek. Sok eddig gyártott cikkben megszűnt

a kereslet, új szükségletek keletkeztek és sürgetőleg jelentkezett a mai gazdasági körülményeket figyelembevevő üzembracionalizálás kérdése, vagyis a sokféle elkülönülő gyártási ágaknak egyszerűsítése és egységesítése. Ennek lett a következménye, hogy a vállalat a 20-as évek közepe tájától kezdve főszólyt a Magyarországon addig alig készült porcellán használati edény gyártásának bevezetésére és a porcellán szigetelőgyártás további fejlesztésére helyezte. Ebbe a keretbe illeszkedik bele a művészi porcellánok és a Zsolnay gyár egyedülálló specialitását képező Eosin díszárúk készítése. Külön üzemágot képvisel a kőagyageső, és egyéb kőagyagárúk előállítás, valamint a csökkentett méretű épületkerámiai és kályhaosztály.

Pécs,

közli: „Fazekas.“

VON DER ZSOLNAY-FABRIK.

Von Seiten unserer fremden und örtlichen Besuche wird manchmal die Frage aufgestellt, wie eigentlich die Zsolnay-Fabrik begründet, durch wen sie zur Blüte gebracht wurde. Diese Frage beantwortet unsere Mitteilung.

Mitteiler: „Hafner“.

SINKÓ ANDRÁS.

Kalotaszegből jött hozzánk, de amikor öt évvel ezelőtt belépett a Zsolnay gyár művészeinek sorába, már hosszú út állt mögötte. Éveken át „korongozott“ a székelyudvarhelyi agyagipari iskolában; legelőbb tehát a fazekasságot tanulta ki és az épületdíszítő mintázást, anélkül, hogy a tulajdonképpeni plasztikához nyúlhatott volna. Szobrász lenni — ez a vágy vitte aztán az Iparművészeti Főiskolára Budapestre, majd Párisba, ahol két és fél évet töltött. Gyerőmonostor, Sinkó szülőfaluja messze esik Páristól; mégis — túl művészeti élményeken, tanulmányokon, a francia főváros hatalmas kultúráján — a szobrász lelki alakulására, szobrászi mondanivalóul, nem egyszer a művészeti forma megoldásaképp az erdélyi magyar falu volt a legfontosabb. A Louvre erősebbé, öntudatosabbá tette Sinkó magától való hajlandóságát: valami megható szerénységet, a plasztikai formák gyengéd érzékenységét és az odaadó szeretetet, mely azt akarja, hogy a művészetet is szeresék. De félénk és tartózkodó lévén, szívesen menekült az emberek közül; akár Budapesten, akár Párisban, skatulájával, szobrász szerszámaival szívesen vonult el az állatok közé, mert talán jobbak és szebbek űk az embernél. Így szinte véletlen, hogy hazajöttékor mint az állatok szobrászát ismerték meg. Valójában Sinkó egyforma érdeklődéssel mintáz mindent, közben különös hajlammal női arcképeket, melyek olykor Despiou-t juttatják eszünkbe és az idő, amit Páris egyik állatkertjében, a Jardin d'acclimationban töltött, főképp arra szolgált, hogy visszavonulva, egyedül számotvessen önmagával.

Pécsett, egyébiránt valami különös dolog történt a szobrásszal — aki mindvégig mintázást, faragást, plasztikát akart — a Zsolnay gyár műhelyeibe kerülve újból fölfedezte a fazekasságot. Természetadta szerénysége megértette vele, hogy egy porcellán váza épp oly jelentékeny mű, mint bármely szobor, épp oly tiszta élmény, épp akkora erőpróba. A Zsolnay gyár fazekas műhelyei adták azt az egészséges atmoszférát, mely nélkül hasonló kísérletek műkedvelő számba mentek volna, továbbá segítette szinte egész Európa kijózanodása, az új formafelfogás, mely elfordult az erőltetettől, a mesterségestől és igen gyorsan oda „fejlődött“ ezen az úton, ahol biztosan állt az őseMBER. Igaz, idők során, a görögöknél például előkelőbbé, elegánsabbá lehetett az eddigi forma, de a lényegét, a formai szépséggel azonos célszerűt, tökéletesen, teljesen megalkotta a történelemelőtti ember. Korunk képző-

művészetére egészséges hatással volt a nagyszerű fölfedezés, a prae-historia; férfiasabbá, becsületesebbé tette azt is, amit iparművészetnek neveznek. Gyakorlatilag vaskosabbá, zártabbá, kevésbé lármássá lett az európai porcellán (mely annyiszor, szinte szolgálai másolója volt az ázsiaiak, nevezetesen a kinainak), de ugyanakkor fölfedte, hogy egy tányér esetében például, csak a mesterségét nagyon szerető ember, az egyszerű és nagy kultúrájú művész alkothat olyat, újat, mellyel saját korát jelölheti.

A Zsolnay gyárnak Sinkó megérkezte előtt meg voltak a maga nemesen egyszerű formái, azokhoz most régi tordai kancsók, szóval erdélyi fazekas formák, végül néhány eredeti rajzú edény került. Bizonyos azonban, az utóbbiak megfogalmazásában nagy szerepe volt mindannak, amit Sinkó gyermekkorában maga körül látott, emlékeken keresztül megint a folklornak.

A következő lépés, az edények díszítése már nagyobb és sokkal nehezebb feladat volt. Sinkó kezdettől fogva az egyszínű, a kobaltkék rajzot választotta és vállalta, de szinte évekre húzódott el a kísérletek kora, amely a Zsolnay gyár bizalmát, főképp áldozatát jelentette vagy feltételezte. Sinkó ugyanis a kalotaszegi varrottashól „indult el“, a mai, még élő népművészetből, mely fehér vagy sárga vászonszöttesen kék vagy piros, illetőleg fehér színnel ábrázol madarat, virágot. Talán nem az „átírás“, a varrott formának a porcellánra való áttétele jelentette a problémát, hanem az a tény, hogy Sinkónak, a képzett szobrásznak értenie, beszélnie kellett ezt a nyelvet és vele tökéletesen ki kellett magát fejeznie. Minden utánzás szegénységet jelent a művészetben, melynél többet ér a tisztas közepesség, de különösen fölösleges, mert hamisan szól, a folklór külsőségeinek másolása a lélek azonossága híján. Sinkó legszébb érdeme, legjobb eredménye éppen itt van: lélek, ösztön, a szeretet vitte vissza a Kalotaszegbe, úgy emelte föl a szerény asztalterítőt, mintha — tulajdon anyjának keze lett volna. Amikor azután a technikai feladatot sikerült megoldani, új magyar, új Zsolnay porcellán jött létre.

A máz alatti kobaltkék porcellánnal egyidejűleg Sinkó néhány nagyobb méretű eozin vázát készített, melyek ha jól tudom, kevesebb kísérlettel szép eredményt hoztak. Igaz, itt bizonyos értelemben domborművekről van szó és nem felületről, festésről; a faience alapanyagon itt a kalotaszegi parasztkályhák csempéi kaptak szerepet. Derék, egészséges edények ezek, melyeken úgy hat az eozin, a dombormű, mint a földművesen a vasárnapi ruha.

„Mettre, chaque dimanche, la poule au pot“ — mondta a franciák királya; mi pedig azt szeretnénk, ha minden magyar otthonban megtalálhatnánk az új Zsolnay, az új magyar kerámiát.

Pécs,

Martyn Ferenc

ANDRÉ SINKÓ.

Originaire de la région de Kalotaszeg (Transylvanie) avant son entrée dans les manufactures Zsolnay il a déjà parcouru un long chemin. Á Székelyudvarhely, il débutait dans les arts en apprenant le métier de sculpteur decorateur ainsi que celui de potier sans pouvoir toutefois s'occuper de modelage. Ce désir de devenir sculpteur le conduisit d'abord à Budapest pour y faire des études à l'École Supérieure des Arts Appliqués puis à Paris où il passa deux ans et demi. Gyerőmonostor, son village natal se trouve bien loin de Paris, cependant, malgré le rôle incomparable de la capitale française dans les arts, malgré ses importants événements artistiques dont il fut témoin ou partisan durant son séjour, c'est le terroir qui a formé son esprit, déterminé la conception de sculpteur jusque dans les détails. Les musées de Paris n'étaient pas seulement des moyens d'études, mais ils ont aussi développé sa modestie, sa sensibilité délicate pour le modelé, son dévouement à l'art qui voudrait que l'art même soit aimé. D'un naturel timide, presque sauvage quand il le pouvait il vivait à l'écart des hommes — muni de ses outils de sculpteur il s'en allait passer son temps parmi les animaux des Jardins Zoologiques de Paris ou de Budapest, peut-être croyait-il que ses amies les bêtes étaient plus belles et meilleures que les hommes. Il trouvait là une occasion de s'isoler, de travailler et de réfléchir. Les oeuvres de ce genre, créées dans ce cadre, l'ont fait connaître dès son retour en Hongrie comme sculpteur animalier quoiqu'il s'occupât avec le même dévouement de tous ces problèmes plastiques particulièrement des portraits — ses visages de femmes nous font parfois songer aux oeuvres exquisées de Despiau.

Sitôt entré aux manufactures Zsolnay, il lui arriva quelque chose de particulier l'artiste qui ne voulait que de la sculpture y retrouvait et découvrait pour ainsi dire la „poterie“. Sa modestie lui fit comprendre qu'une potiche en porcelaine représentait autant d'efforts, autant de sensations pour son créateur et valait autant qu'une oeuvre sculptée. Dans l'atmosphère de ses ateliers et studios qui l'ont invité et encouragé au travail et sans laquelle tout effort aurait échoué dans le dilettantisme il se mit donc au travail avec ardeur. L'époque, le temps lui étaient favorables; un courant puissant, un renouveau des formes pures et simples (toute l'Europe en effet à ce moment s'est détournée de l'artificiel et du maniéré) nous ont conduits aux résultats, qui avaient été conçus par l'homme — préhistorique. L'artiste des temps préhistoriques a parfaitement établi l'équilibre entre la beauté d'une forme (dans le cas qui nous intéresse, d'un vase) et de son rôle pratique, ce qui n'empêchait naturellement pas la Grèce par exemple de rendre l'héritage plus élégant, plus raffiné. L'effet que la préhistoire récemment découverte et à peine connue a exercé sur les arts en général était particulièrement fécond dans le domaine des arts appliqués — elle l'a rendu plus honnête, plus simple, plus viril. La

porcelaine d'Europe qui imitait tant de fois celle de l'Asie et particulièrement celle de la Chine, nous est donc réapparue un peu lourde mais plus honnête, plus ferme et plus appropriée à son rôle. La tâche cependant de créer des formes simples et caractéristiques pour son temps représente un véritable problème et exige un effort remarquable que seul l'homme particulièrement cultivé, dévoué et modeste est capable d'accomplir.

Les manufactures Zsolnay possédaient déjà une grande noblesse de formes avant l'arrivée d'André Sinkó — il y ajouta ou apporta de vieilles cruches de Torda, donc de la poterie populaire de Transylvanie, enfin ses propres projets pour la céramique. Évidemment en ce qui concerne ces derniers, les souvenirs d'enfance du sculpteur, l'influence du terroir, c'est à dire le folklore eurent un rôle prépondérant.

Le second problème qui se posait, la décoration des formes, était par la suite beaucoup plus difficile à résoudre. Au début, Sinkó n'employait que le bleu de cobalt pour le dessin et pour la peinture. Cependant ses expériences techniques exigeaient beaucoup de temps, des années entières, ce qui par la suite conditionnait la confiance, les sacrifices matériels des manufactures Zsolnay. Or, Sinkó a pris comme point de départ la broderie de Kalotaszeg, c'est à dire l'art populaire actuel qui, sur une toile blanche ou jaune tissée toujours à la maison, représente des motifs d'oiseaux et de fleurs bleus ou rouges, ou blancs sur fond jaune. Tout d'abord il devait transformer l'ouvrage brodé et l'exprimer par la langue propre à la céramique; car il ne se contentait pas de comprendre parfaitement l'âme de ces tissus populaires, mais répondant à l'ensemble des problèmes actuels il devait encore arriver à la rendre fidèlement. Nous préférons en art la reproduction fidèle et honnête, même d'une oeuvre médiocre aux imitations tapageuses. Toute copie du folklore, si elle n'est identique et faite avec une compréhension totale est une absurdité. C'est précisément là qu'on trouve les meilleurs résultats, les belles qualités du sculpteur; guidé par l'instinct et par l'amour du terroir, revenu dans son pays natal, il se pencha sur ces modestes tissus ornés de broderies, avec autant de dévotion que s'il avait touché les mains de sa propre mère. Une fois les questions techniques résolues, de nouvelles céramiques Zsolnay, de nouvelles porcelaines hongroises sont nées.

Parallèlement à ses réalisations de céramique, Sinkó a fait quelques potiches de grandes dimensions en éosine qui, autant que je sache, sans nécessiter trop d'expériences ont donné de beaux résultats. Il est à noter cependant que la décoration de ces faïences forme des bas-reliefs qu'on retrouve sur les poêles rustique de Kalotaszeg. Ces vases de forme saine, simple parfois robuste et revêtus d'éosine me font penser à nos agriculteurs dans leurs habits des dimanches. „Mettre, chaque dimanche, la poule au pot“ disait le bon roi Henri, nous, nous voudrions voir dans chaque demeure hongroise une de ces belles céramiques Zsolnay.

A PÉCSI KÉPZŐMŰVÉSZEK ÉS MŰBARÁTOK TÁRSASÁGA.

A Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társasága 1926. évben alakult. Az alapszabályaiban is rögzített azt a célt tűzte maga elé, hogy a képzőművészeket tömörítse, a képzőművészet érdekeit előmozdítsa, a műízlést fejlessze, nemesítse és a műszeretet térhódítását elősegítse, tagjainak érdekeit pártfogolja, a hazai művész társaságok és művészek kiállításainak megszervezését támogassa.

Súlyos és értékes program. Az alapító művészek és műbarátok nagy lelkesedéssel vállalták a kitűzött célok megvalósítását.

Beszerveztük a Társaságba a Pécsett élő és dolgozó, a Pécestől távol élő és dolgozó pécsi és baranyai művészeket.

Az alkotó kedv fokozására alapítottuk az egyesület „Weber Xavér Ferencz” díját. (Weber X. Ferenc pécsi származású és külföldön is jó nevű festőművésze volt a múlt századnak). Ezt a díjat minden év tavaszi kiállításán a kiállítás legjobb és önmagában is művészi becsü festménynek, vagy szobornak ítélte oda a zsűri. Ezt a díjat eddig a következő művészeink nyerték: Gebauer Ernő, Martyn Ferenc, Gábor Jenő, Marczell György, Szentpétery Kristóf, Szelle Stefán Henrik.

Hasonló célból alapított Pécs városa Társaságunk kérésére egy képzőművészeti díjat, mellyel a városnak és környékének szépségeit feldolgozó és önmagában is művészi becsü munkát jutalmazunk. Ezt a díjat minden évben az őszi kiállításunkon osztja ki a zsűri, melyben Pécs város polgármestere vagy képviselője is helyet foglal. Ezt a díjat eddig a következő művészeink nyerték: Gebauer Ernő, vitéz Rácz Jenő, Kőszeghy Gyula, Gábor Jenő.

Minden évben két kiállítást — tavaszi és őszi — rendezünk. Kiállításainknak célja az, hogy művészeink munkásságát a város műszerető közönségének bemutassuk, művészeinket nemes versenyre ösztönözzük és a kiállított műtárgyak eladásának közvetítésével, művész tagjaink anyagi érdekeit is szolgáljuk.

Pártoló tagjainkról sem feledkezünk meg. A csekély tagsági díj ellenszolgáltatásaként tagjaink a kiállításokat díjtalanul látogathatják. A kiállításainkon díjazott és sokszorosított grafikai munkák közül minden tag, minden évben egy darabot díjtalanul választhat. Társaságunk minden évben az egyik kiállításon néhány művet vásárol és azokat pártoló tagjaink között kisorsoljuk. Sok pártoló tagunk jutott így értékes festmény birtokába.

Gondoskodunk arról, hogy tagjainknak szakkönyvek és folyóiratok álljanak rendelkezésére. Könyvtárunk 97 kötetből áll, s azt az újabban megjelenő művekkel kiegészítjük. Előfizetői vagyunk a „Szépművészet“, a „Magyar Iparművészet“ és a pécsi „Sorsunk“ című folyóiratoknak.

Társaságunk tagja a képzőművészek országos szervének „A Képzőművészek Országos Szövetségé“-nek, „A Magyar Könyvbarátok Szövetségé“-nek, az „Országos Magyar Iparművészeti Társulat“-nak és a pécsi „Janus Pannonius Társaság“-nak.

A művészet népszerűsítése érdekében művészeti kérdésekkel foglalkozó előadásokat és megfelelő anyagú kiállítás esetén tárlat bemutató előadást tartunk.

Társaságunknak az egyesületek részére törvényben előírt választmányon és számvizsgáló bizottságon kívül a következő szakbizottságai vannak: 1. a kiállítási bíráló bizottság, amely a kiállításokra érkezett anyagból a kiállíthatókat választja ki, 2. a művészeti szakbizottság, amely a hozzáutalt művészeti kérdésekben mond véleményt, 3. a grafikai szakosztály, 4. az iparművészeti szakosztály és 5. a városképítő szakosztály, amelyek az egyesületi életben belül az osztályuk körébe eső szakkérdésekkel foglalkoznak.

Társaságunk megalakulása óta huszonhét kiállítást rendezett, és a város közönségének évről-évre fokozódó érdeklődése bizonyítja, hogy a képzőművészeti nevelés az ízlés fejlesztése és a különböző képzőművészeti irányok megismertetése, vagyis az oktatás terén értékes és hézgapótló tevékenységet fejtett ki.

Társaságunk a különböző képzőművészeti irányokkal szemben a pártatlanság elvi alapján áll. Vidéki városban, ahol a művészek száma nem nagy, a képzőművészetek iránt komolyan érdeklődő személyek száma is kicsiny, művészeti irányok szerint tagozódó több életképes egyesület alakítása lehetetlen. Vidéki városban a most említett okok miatt, amint Társaságunk esete is bizonyítja, életképes képzőművészeti egyesületet csakis a különböző irányú művészek és műbarátok összefogásával lehet alapítani és fenntartani. Ennek az elvnek szigorú képviselésével megteremtettük az annyi más városban hiányzó képzőművészeti békét. Pécsen nincsenek hangos és kellemetlen irányviták és a kiállításainkon békésen megférnek egymás mellett — a kiállításainkat rendező művész összehatásra törekvő tapintatos rendezésében — a legkülönbözőbb irányú munkák, ékes bizonyosságául annak, hogy ebben az őskultúrájú mecsekalji városban a haladást a csendes, de kemény és szívós munka szolgálja.

Pécs,

Török Lajos.

L'ASSOCIATION DES ARTISTES ET DES AMIS DE L'ART DE PÉCS.

L'association des Artistes et Amateurs d'Art de Pécs a été fondée en 1926; depuis lors, elle est placée sous la présidence de M. L. Török. La Société s'est assignée le but de grouper des artistes de Pécs, ou d'autres qui désirent présenter dans cette ville résultat de leur activité artistique. Chaque année elle organise deux expositions; distribue deux prix (un de la ville de Pécs et un autre, le prix Weber en l'honneur de cet excellent artiste natif de la cité); donne des conférences, présente des expositions d'artistes de passage à Pécs, collabore activement avec la Société littéraire Janus Pannonius, publie des éditions graphiques, donne des subsides à des colonies d'artistes formées pour la durée de l'été; achète des oeuvres et les distribue par moyen de tirage au sort et se rend acquéreur de livres et de Revues d'art. Son Comité comporte des subdivisions Celles des arts graphiques, arts décoratifs et urbanisme. Enfin, la Société joue le rôle de conseillère artistique auprès de la Municipalité.

L. Török.

A PÉCSI KÉPZŐMŰVÉSZEK ÉS MŰBARÁTOK TÁRSASÁGÁNAK 1941. ÉVI KIÁLLÍTÁSAI.

Az ember beszéde nem a Divina Comédia-val kezdődött és az első zenei megnyilatkozás sem volt Beethoven IX. szimfóniája. A vegetatív élő, primitív emberben csak csírájában jelentkezik mindaz, ami később „ember“-ré teszi, ami ember tudatát adja. Csak akkor lesz tényleg emberré az ember, amikor ember voltának tudatára ébredve él ezzel és ebben a tudatban. Mikor már homályos sejtelme támad a rejtélyes Mindenségről, a Mindenségben minden Egyes-ről, ami szétválaszthatatlanul alkotja a Mindenséget, mikor rejtelmes Önmagának összefüggései derengeni kezdenek benne akkor lesz Ember.

Ezt a tudatot pedig, — bármily korszakalkotók, bármily bámulatosak is, — nem a technika vívmányai adják az embernek. Használja őket az ember vegetatív életének könnyítésére. De ha minden következmény nélkül csak ezt a könnyítést használja ki az ember és így a könnyű vegetatív létezés gyönyörébe merül el, akkor igazzá válik, hogy a kultúra az emberiség gyilkosa. Ennek a könnyítésnek csak alkalomnak, eszköznek szabad lennie ahhoz, hogy az emberiség a materiális előnyökön túl, a találmányok segítségével, időt és alkalmat nyerjen azokhoz a felismerésekhez, amelyek az embert Ember-ré teszik. Ez a rendelkezésük a találmányoknak.

Mennyire jellemző és milyen óriási tévedés a különben oly zseniális H. Ford-nak az a kiszólása (Életem és működésem 99. oldal): „Valóban azon fáradozunk, hogy az alkotó tehetséget olyan dolgokra korlátozzuk, amelyeket falra akasztunk, vagy hangversenyteremben hallunk, vagy egybeütt kiállítunk, ott, ahol tétlen és renyhe emberek összegyűlnek, hogy egymás művészetét megbámulják.“ — — — Az ember Ember-ré nem az autó volánja, vagy a repülőgép kormány mellett lesz. Hiába világít ezer villanygőgő és hiába a legbámulatosabb gép a gyárban, Ember-ré az ember csak ott alakul, ahol azok a „tétlen és renyhe emberek“ összegyűlnek azért, hogy beszédben, hangban, mozdulatban, színben, kőben mutassa meg nekik valaki, hogy miért is és hová rohan az az ember ott abban az autóban.

Kettős program rejlik ebben a megállapításban. Egyrészt az hogy a művészet a kultúrának el nem hagyható tényezője, tehát a kultúrembernek szüksége van arra, hogy a művészettel érintkezésbe kerüljön: másrészt *a művészet célja nem az embernek a szimpla*

gyönyörködtetés kéjébe fűrösztése, hanem a Mindenség jelenségeinek és azok kapcsolatainak feltárásával Ember-ré tenni az embert.

Helyi vonatkozásban ezt a feladatot tűzte maga elé a Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társasága és immár 15 éve rendületlenül teljesíti is a vállalt kötelességet. 1926-ban alakult. Hogy azóta megszakítás nélkül, — sokszor nagyszerű eredménnyel élő életet él az egyesület az kétségtelenül elnökének, *ebesfalvi Török Lajos* m. kir. rendőrfőkapitányhelyettesnek köszönhető, aki a mindenkor és mindenütt nehezen kezelhető művész társaságot mindig bele tudta vinni a célra-törekvésbe.

Az egyesület életének 1941-ben három jelentős eseménye volt. A m. kir. Vallás és Közoktatásügyi Miniszter által Pécsen 1941. jan. 4-től február 3-ig rendezett Művészeti Hetek kiállításán szép eredménnyel szerepeltek az egyesület tagjai, akik közül a kiállításon a következők vettek részt: Aba Novák Vilmos, Dudinszky Rudolf, Egry József, Gábor Jenő, Gebauer Ernő, H. Mattioni Eszter, Istokovits Kálmán, Kálmándy Pap László, d. Kováts Gyula, Klug K. György, Lakatos Artur, Martyn Ferenc, Nikelszky Géza, Pilch Dezső, Róder Judit, Sinkó András, Sikorski Zsolnay Julia. A kiállítás rendező munkáját Gebauer Ernő végezte. Közel 2000 felnőtt és 4000 tanuló látogatta a kiállítást. A m. kir. Vallás és Közoktatásügyi Miniszter az egyesület tagjai közül Gábor Jenő, Gebauer Ernő, d. Kováts Gyula és Nikelszky Gézától vett egy-egy képet, Sinkó Andrástól pedig egy szobrot. Horváth I. Károlytól a vármegye vásárolt egy festményt. A pécsi kiállítók műveiről a Művészet c. képzőművészeti folyóirat reprodukciókat közölt.

A rendszeres tavaszi kiállítás ez évben gyűjteményes volt, amelyen Gábor Jenő és Martyn Ferenc festőművész, valamint Bársony György és Sinkó András szobrászművész mutatták be a közönségnek munkáikat. A rendkívül érdekes kiállításon Makay Gusztáv dr. gimn. tanár nagyértékű művészeti előadást tartott, majd a kiállító művészek tárlat-vezetést rendeztek.

Október 26-tól november 2.-ig rendezte az egyesület a rendszeres (27.-ik) őszi kiállítást. Ezen a kiállításon történt a pártoló tagok részére rendszeresített képsorsolás és itt vehették át a tagok az a műlapot is, amelyet az egyesület minden évben tagjainak ajándékoz. A kiállításnak feltűnően sok látogatója volt.

Pécs,

Klug K. György.

pénzére, ha kényelmes, és a piktúra mesterségbeli fortélyainak birtokában túlteszi magát a problémákon. Hamar népszerű is lehet, mert nem támaszt igényeket a közönséggel szemben. — Mások viszont arra az útra lépnek, amely már kezdetben is rögzös, iránya bizonytalan. Ezen az úton a művésznek folyton ismerkednie kell a világgal és önmagával. A kor által felvetett kérdések lépten-nyomon megállítják és válaszolnia kell. Számtalanszor kezdheti újból az indulást, míg rátalál a helyes irányra. Visszariaszthatná az a sok gáncs és részvétlenség, mely végigkíséri úttörő munkáját, de felemelő vígaszt nyújt a művészetek történetének egy alapvető tanulsága: A saját kora legtöbbször értetlenséggel, gúnnyal, kiközösítéssel kísérte a formabontó törekvéseket, de alkotásaik az utókor szemében klasszikus, elismert értékke nemesedtek. — Gebauer Ernő ezt az utóbbi utat választotta.

Művészi becsvágya már kora ifjúságától határozott irányba, a monumentális falfestés problémaköre felé irányította. Kevésbé mozgalmas, kiegyensúlyozottabb világnézetű korban harmincéves művészi pályafutása alatt gazdag és sokoldalú oeuvre jöhetett volna létre ecsetje nyomán. Ma pedig számtalan és nyilván sem tartott alkotás után úgy érzi, hogy mindaz, amit eddig adhatott magából, csak előtanulmány volt most megtalált egyéni kifejezőmódjához. Tragikus, de egyben tiszteletreméltó momentum, hogy mekkora energiát áldozott egy ilyen komoly elhivatottságot érző művészember, a megélhetés gondjai és minden szempontból mostoha körülmények közepette szintézis létrehozására a korszerűség kívánalmái és egyéniségének érvényrejuttatása között.

Életútja Ausztriából indult ki, a stájerországi Hartbergben született 1882-ben. Atyját, aki erdőmérnök volt, kora ifjúságában elvesztette. A családban évszázadokra visszamenően több jőnevé művészegyéniiséget találunk. Akad közöttük festőművész, zenész egyaránt. Így például a Franciaországba szakadt ágból származó Gebauer fivérek a fagót és oboa virtuóz művészei voltak és a XVIII. század rokokó-kamarazenéjének ismert mestereivé váltak. — A koppenhágai királyi palotában több képe van Gebauer Dávid Krisztiánnak, az érdekes állatfestőnek, aki a múlt század elején vándorolt ki Dániába. Fia a dán főváros zenei életében játszott jelentős szerepet, mint konzervatóriumi tanár és a Szentlélek-dóm karnagya.

Anyai ágon is találunk jőnevé festőt a családban, bennünket azonban ez az ág más szempontból közelebről érdekel. Az idegenhangzású Siebenlist családnév mögött erős magyar érzésű emberek éltek. Arra nincs adatunk, hogy mikor telepedtek le Magyarországon, de kétségtelen tény, hogy nyelvben, érzésben és magatartásban magyarrá váltak. A család egyik férfitagja a szabadságharc idején életét is áldozta magyar meggyőződésének hangoztatása miatt. Művésziünk nagyapja honfiúi érzelmeinek azzal is kifejezést adott, hogy viseletében élete végéig ragaszkodott a magyaros hagyományokhoz.

Már pedig ez nem valami jelentéktelen külsőség volt a Bach kor-szak idején, hanem határozott színvállás a várható hátrányok elle-nére.

Az édesanya tehát ezt a léghört szívta magába a szülői házban. Nagyváradon született, Szegeden nevelkedett, — gyermeksége minden szép emléke idekötötte a hazai röghöz. Nem csodálatos, hogy férje korai halála után magyar nosztalgiája visszahúzta a stájer hegyek közül. Középkisolas fiaival együtt Pécssett telepedett le, szerény nyug-díjából itt nevelte fel őket. Az iskolaváltoztatás nem jelentett zökke-nőt a két fiú tanulmányaiban, hiszen anyanyelvük a szó szoros értel-mében magyar volt.

A művész bátyja, Gusztáv, itt Pécssett végezte el jogi lyceumi tanul-mányait, majd törvényszéki joggyakornokoskodás után Nagybecskere-ken bíró lett. Végigküzdötte a világháborút, jelenleg Nagymaroson él nyugalombavonultan. Nagy intelligenciájával az esztétika terén is átfogó ismereteket szerzett. Finomtollú, eredeti meglátásokban gazdag értekezéseit a szakkörökben jól ismerik.

Gebauer Ernő kora gyermekségének első emlékképeiben már fel-bukkan a későbbi hivatás motívuma. Nyilvános elemi iskolába nem járt és előbb tanult meg betűket rajzolni egy öreg kalendáriumból, mintsem édesanyja a betűvetésre fogta volna. Az elemi osztályokról időnként magánvizsgát tett, majd a középkisola alsó osztályait végezte Grácbán.

Atyja halála után a pécsi reáliskolában folytatta tanulmányait. Itt kapott határozott indításokat arra, hogy a művészi életpályát válassza hivatásának. Kiváló rajzpedagógus tanára, Arnhold Nándor, tehetségét korán felismerte és tőle telhetően mindenben előmozdította szabad kifejlődését. Időnként az igazgatója, Dischka Győző is ser-kentette külön megbízásaival, amelyeket szépen honorált. Ezek a szak-rajz-feladatok, valamint az önképzőkör jutalmi becsvágyát egyre fokozták és a rajzolás terén behatóbb érdeklődésre ösztönözték.

Amikor 1902-ben, érettségije után felvételre jelentkezett a rajz-tanárképzés ügyét szolgáló Mintarajziskolába, maga is rendületlenül hitt a tehetségében. Ajánlólevelekkel fel volt szerelve, rajztanára kérés nélkül is ellátta velük. Restellte azonban ezeket elővenni, bár az egyik magához a főiskola nagytekintélyű igazgatójához, Kelety Gusztávhoz volt címezve. Úgy gondolkozott, ne ajánlólevelek legyenek a hivatása első mozgatói. Önbizalommal párosult tehetsége nem is hagyta cser-ben, mert az első sorában volt, akit a kilenevenkét jelentkező közül felvettek. Másodéves korában már ösztöndíjas növendék lett és ezt a jelentős támogatást főiskolai tanulmányai folyamán mindvégig meg-kapta.

Az első főiskolás évek az alapvetés nélkülözhetetlen, de lelki emóciók nélküli munkáját jelentették számára. Nem voltak szuggesz-tív egyéniségek első tanárai, de megbízható technikát, az arányok helyes megérzését jól el lehetett sajátítani tőlük.

Kifejlődésének, művészi pályafutásának iránytszabó mestere Székely Bertalan lett, akihez sorsa harmadéves korában vezette.

Az ősz mester túl volt már hetvenedik életévén, mulhatatlan becsű alkotásait a nemzet közkinccseként ismerte mindenki. Elmélyült esztétikai műveltsége, kortársaiénál összehasonlíthatatlanul gazdagabb problémaköre és hivatását szentnek tekintő, puritán erkölcsisége a legtisztéletreméltóbb helyre állították a fiatal művészgeneráció nevelői között. Népszerűsége nem törekedett; a szigorú és nagyigényű mesternek alig hozzáférhető egyénisége és kevésszavú, nehezen megnyilatkozó modora miatt a növendékei közt kevésszámú rajongója akadt. Legtehetségesebb tanítványaira azonban lebilineselő vonzóerőt gyakorolt és Gebauer Ernő ezek közé tartozott. A fiatal növendéknek Székely Bertalan közelsége, tanítása, emberi és művészi magatartása egész életére szóló élmény lett.

Székely Bertalan felismerte növendékében a kompozíció alkotására irányuló hajlamot és ebbe az irányba terelte érdeklődését. A művésznövendék meg is kedvelte nála a művészi munkának ezt a részét, amely a teremtő szellemi erőt a leginkább veszi igénybe. Jó technikai alappal és az egyszerűbb konstrukciók megoldásában való jártassággal fogott hozzá egyre magasabb igényű feladatokhoz. Felkészültségben, ügyességben hamar megelőzte társait és jóformán hétről-hétre az ő munkáját részesítette tanára abban az elismerésben, hogy bővebb kifejtésre alkalmasnak minősítette. Az ilyen sikerült vázlatnak pedig minden alkalommal egy-egy tízkoronás arany volt a jutalma. Az évente meghirdetett főiskolai kompozíciós pályázat első díját ismételten szintén ő vitte el.

Utolsó éves művésznövendék volt, amikor a főiskola egyik falának freskódíszítését őrá és Szent-Istvány Gyula nevű társára (aki később az Iparművészeti Főiskola tanára lett) bízta. Szent Istvány egy ősi csatajelenetet komponált, míg számára egy cölöpfalu felépítésének mozgalmas és hálás témája jutott.

A művészetnek ezt a nagy reményekre jogosító fiatal papját pécsi otthonában is figyelemmel kísérték, és még főiskolás korában megbízást kapott a kis Xavér templomocska főoltára fölé festendő falikép elkészítésére. Xavéri szent Ferencet ábrázolta ezen, amint misszionáriusi küldetésében térdepel a Szentháromság előtt. A formáiban, színhatásában erősen konzervatív kép módot nyújt arra, hogy a pécsi templomokban lévő, újabbkeletű freskóival tanulságos egybevetést tehessünk. Mennyivel egyszerűbbek és kifejezésteljesebbek lettek az eszközei és mennyivel dúsabb a problematikája az elmúlt harminc év alatt.

Rajztanári oklevelét 1906-ban szerezte meg, de semmi vonzódást nem érzett a szürke hétköznapok eseménytelen életét biztosító katedra felé. Mint továbbképzős ötödik évre is a főiskolán maradt. Ebben az évben Ferenczy Károly és Zemplényi Tivadar keze alá került, ő azon-

ban már azon az úton volt, amelyen Székely nyomdokain haladhattott. Az ő problémavilágától nem hódíthatta el senki.

Ezután féléves intermezzo következik: A Technológián elfogadta a felajánlott szakrajz és ábrázoló-geometria tanszék tanári állását, de egy újabb ösztöndíj visszavitte a művészi pályára, felvételt nyert a festészeti mesteriskolára.

Egy szorászati és két festészeti mesteriskola működött az időtájt, az előzőnek Strobl Alajos, az utóbbiaknak Benczúr Gyula és Székely Bertalan voltak a vezetői. Egy-egy mesteriskola növendékeinek száma nem haladhatta meg az ötöt, és Gebauer Ernő azok közé a kiváltságosak közé került, akik Székelyhez nyertek beosztást. Felvételének sikere túláradó örömmel töltötte el, ismét évekig együtt dolgozhatott megcsodált és szeretett mesterével.

Székely Bertalan inkább problémák felvetésére és a megoldási módok mérlegelésére nevelte rá növendékeit, mintsem akadémikus receptek és bevált sablonok átvételére. Rámutatott arra, hogy a művész képességeinek az a próbaköve, hogy tud-e alkotásába életet lehellni. Az élet legjellemzőbb megnyilvánulása a mozgás, ebben a mozgásban kell a művésznek megragadni az életteljes kifejezést. Aki ezt keresi, az már komponál. Tehát a kompozíció nem csupán a térkitöltés legmegfelelőbb formája, hanem az örök mozgásban lévő jelenségek magyarázata a művész hivatott tolmácsolásában. Mivel azonban a jelenségek önmagukon túlmutatnak, — a világban minden összefügg egymással, — titokzatos megérzésekben a művésznek örök rendet kell teremtenie. Ez az absztrakt tevékenység a szimbolizálás.

Gebauer Ernőben kialakult az a meghatározás, hogy a kompozíció nem egyéb, mint az örök mozgás és a szimbolizálás eredője. Ebben a szellemben sok meghitt, közvetlen eszmecserét folytattak. Az a bizalmas, jó viszony, amely már főiskolás tanulmányai alatt bontakozott ki a mester és tanítványa között, még jobban elmélyült ezekben az években. Néha-néha magával hívta a nagy művész sétáira is. Csendes vasárnap délelőttökön összetalálkoztak az üres műteremben, ilyenkor módjában volt betekinteni mesterének végtelen sokrétű, gazdag lelki világába.

Amikor Csánki Dezső, az Országos Levéltár igazgatója az Árpád és az Árpádok című díszmunkája számára Székely Bertalantól kért illusztrátort, szívesen ajánlotta a fiatal Gebauert, aki a megbízásnak ügyesen eleget is tett.

Egy ízben pedig, amikor Székely hírért vette annak, hogy valami javítanivaló akadt a pécsi székesegyházban lévő freskóinak egyikén, odaszólt növendékének: „Ezt magának kellene, fiam, kijavítani. Maga odavalósi és én nyugodtan magára bíznom.” — Bár erre sor nem került, de Gebauer Ernő még ma is úgy érzi, hogy életében ezeknél a szavaknál soha nagyobb elismerés nem adatott számára.

Befejeződtek 1910-ben mesteriskolai évei is. Székely Bertalan még

ebben az évben örök álomra húnnya le szemeit. A fiatal művészelőtt csordultig telve érzésekkel, akarásokkal és reményekkel, körülnézett nyílt szemmel a világban. Mindenekelőtt megrendezte első gyűjteményes kiállítását Pécsen a Nemzeti Casino nyári helyiségeiben. Igen kedvező fogadtatásban részesült, és a műpártoló közönség elismerése vásárlásokban is biztatónan nyilvánult meg.

Majd elvállalta a pécsi Apolló mozi falainak dekoratív kifestését. Feladatát tisztán síkdíszítménynek felfogva, felsorakoztatta formában és mozdulatban hullámzó ritmikával az emberfajok tipikus képviselőit. A szecesszió korának színvonalas terméke ez a falikép, amely dekoratív céljának tökéletesen megfelel.

Olaszországba szóló ösztöndíjat nyerve, élményekben gazdag tanulmányútra kelt 1911—12-ben. Bejárta Itália művészi kincsekben gazdag városait, mindenütt a mesterségbeli ember éles szemével tanulmányozva évszázadok formakincsét és kifejezési lehetőségeit. Figyelmét elsősorban a trecento nagy mesterei, kiváltképpen Giotto bensőséges érzésvilágtól izzó alkotásai nyűgözték le, de a monumentális falfestés minden korbéli remekét is alaposan szemügyre vette. Az itáliai nagy mesterek valóban életelixirt nyújtottak Székely Bertalan hagyományai letéteményesének.

Visszatérve az anyai házba, ott már komolyabb természetű templomkifestési megbízás várja, és ezzel élete munkájának legfőbb működési területére lépett. A magyarországi templom képeit al secco módon készítette el. Az oltár feletti nagy fali képet az utasításokhoz híven még kötött, a hagyományoknak jobban megfelelő modorban, az ablakfülkék kisméretű képeit már szabadabban szerkesztett, intímebb módon festette meg.

Laskafalu, majd Kácsfalu templomainak kifestése következett a soron, szintén al secco. Közben újabb olaszországi tanulmányútja lebegett a szeme előtt, mert Gróf Zichy Gyula megyéspüspök ajánlatára elnyerte Vigyázó gróf római ösztöndíját. Előre le is küldte Rómába holmiját, amikor minden emberi sorsot felforgató viharával kitört a világháború. Még a kácsfalui templom festését erőltetett ütemben befejezhette, de azután maga is bevonult katonának. Kiképzése után tisztiiskolára vezényelték Vecsésre, majd innen viszakerült hadapród-örmesteri rangban Pécsre a zászlóaljhoz. Itt mint ezredfestő a 19-esekhez nyert beosztást. Számítalan portrét, kisméretű kompozíciót készített ezekben az években.

Az összeomlás és a szerb megszállás szomorú évei nem nyújtottak lehetőséget sem a nyugodt művészi alkotómunkára, sem a monumentális festői feladatok kivitelezésére lehetővé tevő közmegegyezések teljesítésére. Így a megélhetési viszonyok mostohasága késztette arra a gondolatra, hogy társuljon egyik pécsi művészbarátjával, Dabasi Kovács Gyulával és festői iskolát nyissanak. A megszállott Pécsről és vidékéről a várakozáson felül sok érdeklődő akadt. Festőművésznövendékeken

kívül több mérnöki pályára készülő műegyetemi hallgató is jelentkezett, hogy rajzolási készséget szerezve csak vizsgázni járjanak fel időnként Pestre. Az újszerű intézmény hamarosan népszerű lett; sikerült megszerezni a polgári fiúiskola egyik nagyobb termét; az iskola kiválóan felszerelt szertára pedig lehetővé tette, hogy a művésznövendékek csaknem teljesen az akadémiai program szerint haladjanak, a műegyetemisták pedig látszattani és épületszerkesztési feladataikat megoldják. Volt olyan idő, hogy egyszerre 52 növendéke is volt a tanfolyamnak. — Dabasi Kováts kiválása után egymagának kellett megbirkóznia a ráháruló feladatok tömegével. És a tanfolyam népszerűsége egyre terjedt, mert sokan jól tudták hasznosítani az itt elsajátított készségüket. Egyes tanítványai kikerültek külföldre is, így pl. Dietrichstein Viktor, akinek Lyonban van kitűnően menő plakát-tervezési stúdiója, vagy Deák Károly, aki New-Yorkban telepedett le és textil-tervezésekkel, lakásberendezési dekorációval foglalkozik.

Három évig élt ez a valóban kultúrmissziót teljesítő szakiskola, amikor a határok felszabadulásával hivatását betöltötte és 1922-ben megszűnt. 109 növendéke volt összesen, jórészt pécsiek, de messze vidékről felkeresték még szerb-horvát érdeklődők is.

Rendszeres tanfolyamokat azóta nem tart, de tanítványai azért többnyire akadnak. Túlnyomórészt amatőrök, akik igényeiknek megfelelő kiképzésben részesülnek.

Két ízben is rendezett ez időben önálló kiállítást. Egyszer Dabasi Kováts-csal együttessen, egyszer pedig kizárólag saját műveiből. A kiállítások eredménye most is minden szempontból kielégítő volt. Pécs már jól ismerte és megbecsülte a falai közt letelepedett és szívvel-lélekkel pécsivé vált művészt.

A trianoni Magyarország keserves évei következtek. A kultúr-igényeket kellett ott megszorítani, ahol a megélhetésre is szűkösen telt. Ezekben a szomorú napokban alig adódtak más természetű munkák, mint hébe-hóba egy portré, kisebb grafikai megbízások — ideje bőven jutott studiumokra. Hozzáfogott a modern festőművészeti törekvések beható tanulmányozásához. Megszámlálhatatlan sorát készítette el ugyanazon téma más és más felfogásban való kivitelezésének. Nem valami kiegyezésses, eklektikus eljárásra kell gondolnunk, mert csak átszűrt és a lelkeség hathatósabb kifejezése céljából megválogatott expresszív törekvéseket tett magáévá. A naturalisztikusan érzékelhető, helyesebben tudható formák transzponálását egy elvontabb, lényegesre redukáltabb formavilágba, ekkor kísérte meg először. Meg kell azonban adni, hogy a valóság talaját soha nem hagyta el és minden absztrakció mellett sem szegődött egyetlen izmus szolgálatába se. Az új művészet erőteljesebb jellegű kifejezési lehetőségeit kereste, mert a naturalisztikus hatásokra törekvő régi pepecselések már közhelyekké váltak. — Alkotásainak sorozata egy-egy újszerű vonással gazdagodik az útkeresésnek e fáradságos éveiben.

A gazdasági konszolidáció évei lendületbe hozták a művészi megbízásokat is. Kevesebb stúdium és több nagyarányú művészi feladat jellemzi az 1927—1931 közti időt. Alkotóerejének és művészi készségének ekkori fokáról tanuskodnak Babarcz, Herczegtöttös, Nagynyárád tanulmányútra kelt 1911/12-ben. Bejárta Itália művészi kincsekben és Szajk baranyai községek plébániatemplomaiban található freskói. Nem olyan feladatokat kellett megoldani, amelyek száz százalékosan kielégítették volna művészi ambícióit, de ha egyszerűbb formák között is, lehetőségeket nyújtottak vállalkozásának művészi nívójú végrehajtására. Többször kellett alkalmazkodni a templom általános stílusához és barokkos természetű kompozíciókat tervezni, aminek a kényszerű kötöttségét vállalni kellett. Általában nem szívesen éli bele magát le-tűnt idők kifejezési formáiba, de hogy az ilyen stílusátvétel milyen bravúrosan kerül ki a keze alól, azt bizonyítja a babarcsi templom széles áradású, fényözönben kavargó, merész rövidülésekkel megfestett mennyezetfreskója. Ennek a vázлата egyébként a Nemzeti Szalon kiállításán 1928-ban Diplome d'honneurben részesült.

Egyházi jellegű megbízásai egyre jobban szaporodtak. Óriás méretű oltárképet festett a pécsi belvárosi templom számára, amelyet a karácsonyi ünnepkörben szoktak felvonni a betlehemi oltár fölé. Ezen a szent éj varázsa megkapó, őszinte melegséggel szól a szemlélőhöz.

1929-ben a lippói templom kifestése foglalkoztatta, 1930—31-ben a pécsi egyetemi templom freskódíszén dolgozott. Ez az eddigieknél nagyobb arányú megbízás, — úgy vélte, — módot nyújt majd tehetségszabad kifejtésére. Fel is készült derekasan a nagyszabású munkára. Itt sem kaphatott azonban saját magát is elégséggel eltöltő eredményt, mert a mennyezetképeket teljesen barokk stílusban, a nagy faliképeket pedig konzervatívabban kezelte, majdnem naturalisztikus formában kellett kiviteleznie. A freskóvázlatokon még tömören megfogalmazott, hallatlan expresszív erejű alakok vannak, kiknek érces redőzetű, nagyvonalúan kezelt köpenye mögött szinte Greco alakjait érezzük: — a kész képeken a kompromisszumok miatt lényegesen erőtlenebb lett a kivitelezés a vázlatoknál. Megmaradt ugyan a felépítés nagyvonalúsága, de a leplek barokkos libbenése, jelentőséggel nem bíró mozzanatok részletes kifejtése már a felemás stílus zavaró hatásával bírnak.

A hajóban balfelől a pálosrend történetéből vett jelenetek vannak, utalással arra, hogy a templom megépíttetői a pécsi pálosok voltak. Jobbról Szent Ágoston egyházatya képe után következő két oldalfülkében Szent István korának két pécsi vonatkozású nagyméretű faliképe következik: az egyikben Szent István a pécsi vártemplom építkezését tekinti meg, — a másikon Szent Gellért püspök Magyarországra jöttében Pécsen hirdeti először Isten ígését. A nagy faliképek közül különös figyelmet érdemel a pálosrend névadó szentjének történetéből vett legendás jelenet: Remete szent Antal megtalálja a sivatagban a térdeplő, imádsága közben halálra vált szent Pál remetét. A döbbenetes erejű

pillanat minden lélektani adottságát sikerült érvényrejuttatni alkotásában.

A mennyezetfreskókon, valamint a szentélyben levő Urvacsora képén a kolorit drámai ereje fog meg a szilárd felépítésű kompozíciók hibátlan megoldása mellett. Mélytónusú színei erőteljes kontraszthatásokkal tolmácsolják az Urvacsora átforrósodott hangulatát, a sírbatétel tompa, reménytelen bánatát és a feltámadás allelujás, kitörő örömét.

A monumentális falfestészet csak olyan időkben tud boldogulni, amikor a gazdasági élet menete és a szociális viszonyok kiegyensúlyozott állapotban vannak. Az 1931-ben elhatalmasodó világgazdasági válság néhány éves kényszerű pauzát jelentett Gebauer Ernő megbízatásai terén is. Ebben az időben, 1932 őszén mindössze egy jelentős feladatot kapott: a pécsi ferencesek templomának szentélyében nyolcvannégy négyzetméteres hatalmas méretű barokk freskót komponált. Ezen a ferencesek mindhárom rendjének tagjai mutatják be hódolatukat a Szentháromság előtt. Ünnepeles megjelenésű csoportjaikat ellenállhatatlanul magával ragadó erő vonzza fölfelé és a ritmus szépsége foglalja egységbe.

A belgyógyászati klinika udvarán lévő minarétes kórházkápolna kórkupolája mennyezetét 1934-ben diszította invenciókban gazdag szerkezetű freskóval. Ezen a munkáján nem kellett tekintettel lennie az architektúra stílusmeghatározó követelményeire, így többet adhatott magából. A centrálisan elhelyezett Szentháromság glóriás angyalfejek és szárnyak alkotta, erősen stilizált rozettába van foglalva. A kupolát nyolcadolós gömbíveken, — mintegy összekötőül az égiek és földiek között, — szelíd lebegéssel angyalok ereszkednek alá. Mozdulataik, amelyekkel az alsóbb körön sziklaszerű emelvényekre állított szentek felé fordulnak, részben szimbolikus jelentőségűek, részben a mennyei harmóniájuk érzékeltetésére gazdag ritmikával hullámszerűen és kapcsolódnak össze. Minden földhöz tapadó, emberi elem le van hántva ezekről a nagyvonalúan stilizált, méltóságteljesen szép alakokról. Az emelvényeken megjelenő nyolc szent alakja közül öt az Árpádház magyar szentjei közül került ki: István, Imre, László, Erzsébet és Margit, rajtuk kívül Nepomuki szent János (akinek a nevét viseli a kórházkápolna), a kisdud Jézusról elnevezett Pádúai Szent Antal és a kis kápolna gondozó-nővéreinek alapító szentje, Paulai Szent Vince lett a sorozatba iktatva. A sziklaemelvények közötti térség az ábrázolt szentek életéből vett jelenetekkel van kitöltve és kellemes, halványabb, összefoglaló tónusokban megfestve. Végül az alsó körön az irgalmasság testi-lelki cselekedeteinek szolgálatában álló Szent Vincés nővérek történetéből és életéből ragadott ki néhány karakterisztikus mozzanatot.

A levegős kompozíció színleges egyszerűsége mellett is komplikált feladatok megoldását rejti. Világosan áttekinthető szerkezetében jelentőségben gazdag, dús szimbolika rejtőzik. Ez a műve végre megtörte

az utat egyénisége szabad kifejezésének biztosítására. Modern elgondolás szerint is meggyőző erejű alkotást produkált a barokk patétikus extázisa és a naturalisztikus hatásoknak a közönség kegyére apelláló olcsó fogásai nélkül.

A pécsi szeminárium kápolnájában 1935 nyarán készített Szent Pál freskókon még kötetlenebbül adhatta saját énjét. Sajátos elhatároltsággal játszódik le előttünk, mint vált Saulból a keresztények ostorából Szent Pál a népek apostola. Az első momentum, amint Saul hevült együttérzéssel szemléli István vértanú megkövezését. Ezután következik a parancs átvétele a keresztények fogságbahurcolására. Majd a harmadikon a Damaszkuszba vezető úton kinyilatkoztatott égi szózat hatása, végül a sort Ananiás látogatása zárja be az imádkozó Saulnál.

Alkotásai sorában megkülönböztetett helyet biztosít e művének a korszerű ábrázolási mód következetes keresztülvitele, valamint a felépítés sajátos és minden egyénisége mellett is természetesnek ható mivolta. A mozdulatmotívumok lélekkel telítettsége felhívja a figyelmet arra, hogy a művészi ábrázolás legnemesebb gondolatot hordozó objektuma az emberi test. A mozgalmas történések lelki rugóit emberi alakokon, félreérthetetlen gesztusokon keresztül juttatja kifejezésre. A komponálást tehát az ábrázolt lelki megnyilvánulásokba való erős beleélés előzi meg. Csak az egyes érzelmi indítékok feltárása után kerül sor a kifejezési módok lehetőségeinek kipróbálására. A merev, mozdulatlan alakok nem fejeznek ki semmit, a fotografikus hűségű mozdulatban nincs mindig elhíhető meggyőzőerő. Ezért a legkarakterisztikusabb mozdulat egyben a legművészebb, a legkifejezőbb erejű.

Lineáris jellegéből is következik, hogy ez a művészet előbb az értelemhez szól és csak azután a szívhez. Ezen nem azt értjük, hogy az irodalmiság a lényeges momentum benne, csak azt hogy a határozott vonalrajz, a formák tudatos összehangolása, felépítettségük harmonikus szerkezete sokkal inkább intellektuális, mintsem érzelmi motívumokból tevődik össze. Az a művész, aki alkotásait érzelmei kitörő bőségének tolmácsolására használja fel, inkább a színek és a fények kimeríthetetlen skáláján játszik; a vonalkultúra fegyelmetesebb és mértéktartó magatartásra készíteti művelőjét.

A színek világát Gebauer Ernő azért nem szorítja háttérbe, csak nem az elsődleges képalakító tényezőt látja benne. Színei szelíd kísérőzeneként követik a formák adta melódiát. Néhol a szimbolizálásnak válnak alkalmas eszközévé, de általában mindig igyekszik kiegyenlített, jól karakterizáló, általános tónust adni képeinek.

A fényhatásoknak már jóval kisebb szerepet juttat komponálása során. Egyáltalán nem törekszik arra, hogy a festő — és különlegesen kiemelten a freskót festő — szegényes lehetőségeivel illúzionisztikus hatásokra pályázzon. A fény beáradását a képfelületen csak mint dekoratív vagy térrendező elemet alkalmazza. A részletformákat som-

másan összefoglaló testfelépítése a modelét is csak mértéktartó keretek közt engedi érvényesülni, — az árnyék egyáltalán semmi szereppel nem bír.

Képein nincsen mély vonal-perspektíva. A modern freskó nem szívesen töri át a falat, a többé-kevésbé semleges háttér alakzatai csak az előtéri formagazdagság aláfestésére jelennek meg, mintegy kontrapunktot alkotva. — Gazdag tagozottságú épületek amúgy sem fordulnak elő képein, ezek a trecento nagy mestereire jellemző módon csupán jelképileg vannak ábrázolva.

Az ábrázolás tárgyával szerves összefüggésbe nehezen hozható derékszögű négyszög keretelhatárolást nem kedveli. Az ilyen csak arra jó, hogy csábítsa a kompozíció alkotóját, töltsön be minden rendelkezésre álló teret. De az üresen hagyott térelemeket kitöltő henye és céltalan formák alkalmasak a figyelem szétszórására, s így gyengítik a kép összhatásának egységét.

Onmagára találást és figyelemreméltó állomást jelentenek ezek a Saul-freskók Gebauer Ernő művészi pályáján. A mai monumentális falfestés első mesterének, a nemrég elhunyt Aba Novák Vilmosnak véleménye szerint is abszolút értékű, mélységesen komoly, művészi alkotások.

A Szent István év alkalmából egy freskóvázlattal szerepelt a Műcsarnokban rendezett tárlaton, amelyen tervezete általános figyelemben részesült. Maga a kultuszminiszter, (Teleki Pál gróf), külön levélben juttatta kifejezésre elismerését. Ezt a művét egyébként a tavalyi pécsi Művészeti Hetek alkalmával a Kultuszminisztérium meg is vásárolta. A vázlat magja a Szent Király grandiózus megjelenésű alakja, amint a hármass halom előtt felmagasodva, egységbe foglalja azokat a szétszórtan megjelenő, szimultán történéseket, amelyek mintegy vezérmotívumok, első, szent királyunk országlásának alapvető nagy tényeit vannak hivatva jellemezni. Ezzel a munkájával, — amint végigvezet minden teátrális dísz, kosztümös felvonulás és fellengző frázis nélkül a szentistváni birodalom építőmunkájának egyes fázisain, — modern freskóművészetünk legjobb alkotásainak nivóját érte el.

1937-ben, a Finnországban rendezett magyar reprezentatív kiállításon hamar vevőre talált egy kisméretű, keretbefoglalt, bevakolt heraklitlemezre festett freskója, amely Lucrezia Borgiát ábrázolja környezetében. Megnyerő báj és erő kifejezése egyesülten idézik fel a régmúlt emlékét. Ezt a kompozícióját, melynek egy újabb megfogalmazása a művész birtokában van, bemutatta előzőleg a szombat-helyi képzőművészek egyik kiállításán, ahol kitűnő elismerésben részesítették.

Újabb egyházi megbízásai, ha stílusfordulatok szempontjából nem is jelentősek, 1937 óta szintén említést érdemelnek. Ilyenek a váci dominikánus templom (1937), a szakályi templom (1938), a felsőmind-

szenti templom (1939.), valamint a baranyaszentgyörgyi és szágyi templom (1940) falfestményei.

Jelenleg az ugyancsak baranya-megyei Versend község plébánia-templomának freskódíszén dolgozik. Ezt közvetlenül megelőzően a pécsi Ágoston-téri templom szentélyében festett egy mandorlába komponált, dícsfénytől övezett Boldogasszony képet. Kétoldalt karakterben jól megfogott embercsoportok néznek fel rá áhítatosan: balról Szent István korának keménykötésű magyarjai, jobbról a mai hívők típusos képviselői.

Modern stílusú középítményben is volt már egy ízben alkalma bemutatni az ilyen feladatokra áhítózó művészi készségét. Az Uránia mozi erkélyfeljárója melletti falfelületre dekoratív jellegű freskót készített. Ismét exotikus tájak és alakok figurális kompozícióját tervezte meg és az eddigiekkel szemben sokkal absztraktabb formák között aknáztta ki a dekoratív megjelénés és a nagyvonalú mozgásritmus összeolvastásának lehetőségeit.

A fentiekből általában úgy rajzolódik elének Gebauer Ernő művészi arculata, mint szűkszavú, de élesen jellemző elbeszélőé. Tud azonban mélyérzésű lírikus is lenni, különösen természetábrázolásai-ban. Amikor nem adódik alkalom arra, hogy tornyosuló állványzaton falakra írja epikus kedvének formákban és színekben kifejezésre jutó megnyilvánulásait, néha meleg és bensőséges hangulatokat ébreszt pécsi tájaival.

Van egy régebbi keletű mecseki tájképe, melyen egy borongós téli nap ólmos szürkéibe merülten, ködös puhaságban borulnak össze az útmenti fiatal fák. Elkülönülő foltok és határozott vonalrajz nélkül is, tisztára festői eszközökkel, szíurke színek szimfóniájában megejtő hangulatba ringat.

A Szépművészeti Múzeum néhány éve megvásárolta az új magyar képtára számára egy havas pécsi tájképét, amelyen a város egyik artisztikus szögletét festette meg havas, téli reggelen, rálátásos kompozícióban, rózsaszín és fehér színek összehangolt tónusaiban.

De őt magát ezek a kisebbjelentőségű alkotásai annyira nem tudják lekötni, hogy legtöbbször nem is tud számot adni ilyen képcinek sorsáról. Amióta főiskolai tanulmányait befejezte, a legnagyobb intenzitással mindig a képszerkezet felépítésének problematikája foglalkoztatta és alkotásainak művészi súlypontját mindenkor ezen a téren kell keresniük.

Gebauer Ernő nem a harcos művészegyéniségek sorába való. Programmok mögé nem sorakozik fel, művészeti csoportosulások nem érdeklik. Nem elvtelenség ez részéről, inkább általános szerény emberi magatartás. Volt idő, hogy a Nemzeti Szalon állandóan kiál-

lító tagjai sorába tartozott, jelenleg azonban kizárólag a Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társasága tagságát tartja meg. Ennek megalkakulása óta közszeretben álló vezetőségi tagja. Az ő szakavatott és pártatlan ítéletére szokták bízni a tavaszi és őszi tárlatok rendezésének kényes és nagy körültekintést kívánó munkáját. Képeit időnként a Nemzeti Szalonon kívül bemutatta a Múcsarnokban, az Ernst múzeumban. Egy ízben a KUT kiállításán is megjelent képeivel.

Több művészi pályázaton is sikerrel vett részt. Ezeknek sorát még az 1909-i országos levélbélyegpályázat nyitotta meg, amelyen egy kis bélyeg-tervéért 500 koronát fizettek. Legutóbb a Dob-utcai, új postapalota építése alkalmával hirdetett pályázaton vásárolták meg egyik freskótervét.

Több mint negyven éve pécsi lakos Gebauer Ernő és ebből három évtizedet meghaladó munkával szolgálta Pécs művészeti kultúrájának emelkedését. Ha a Sors kevés lehetőséget nyújtott is neki egyénisége szabad kifejtésére, — reméljük, hogy pályafutásának ezután következő szakaszán több alkalma lesz gazdagítani művészetével nemzeti és ezen belül a mi sajátos pécsi művelődésünk ügyét.

Végezetül ide kell írnom a saját szavait, melyekkel megfelel arra a kérdésre, mi volt az a mozzanat, amely megtartotta őt pécsinek? „Amikor művészeti tanulmányaimat a főiskolán és a mesteriskolán befejeztem, bebarangoltam Itáliát, — úgy éreztem, nyitva áll előttem a nagyvilág. Mégis visszatértem Pécsre, visszavonzott az öregedő édesanyámhoz való ragaszkodásom. Itt mindjárt első kiállításomon tapasztalhattam, hogy megbecsüléssel fogadnak, várakozással tekintenek a jövőm elé. Azóta voltak itt jó napjaim, rossz napjaim egyaránt, nincs okom megbánni elhatározásomat. Bár idegen földön születtem, korán átültetett gyümölcsfa lett belőlem, mely ebből a földből szívta fel erőit, ide adja gyümölcseit is. Amit szerény tehetségem adni tudott, vonalaim, színeim ott találhatóak szerte Pécs és Baranya számtalan templomában, én ezekben élek és vagyok. Sok-sok évtized múltán is az én képes bibliámból rögzítik lelkükbe számtalan sokan ezen a vidéken az evangélium szívhezszóló jeleneteit. — És jól esik, hogy kijelenthetem: Valamikor a reáliskola padjain, történelemórákon éreztem át először, hogy magyarnak lenni felemelő és nemes érzést jelent. Azóta történelmi éveket töltöttem el ebben az érzésben és hálás vagyok a Sorsnak, hogy ezt a felemelő érzést mindvégig csorbíthatatlanul megtarthatom.”

Pécs,

Achátz Imre.

ERNÓ GEBAUER.

Né à Hartberg 1882, sa mère, hongroise, guidée par un amour profond pour la Hongrie l'a amené très jeune à Pécs où il a fait ses études de lycée. Élève de Bertalan Székely à l'École Supérieure des Beaux-arts, professeur diplômé 1906. Dès ses débuts il s'est voué à la fresque, a décoré plus tard plus de quarante églises. Il a déployé en outre une activité artistique remarquable comme peintre de chevalet et dessinateur. Trois ans de service militaire pendant la guerre. Un des maîtres de la fresque en Hongrie.

I. Achátz.

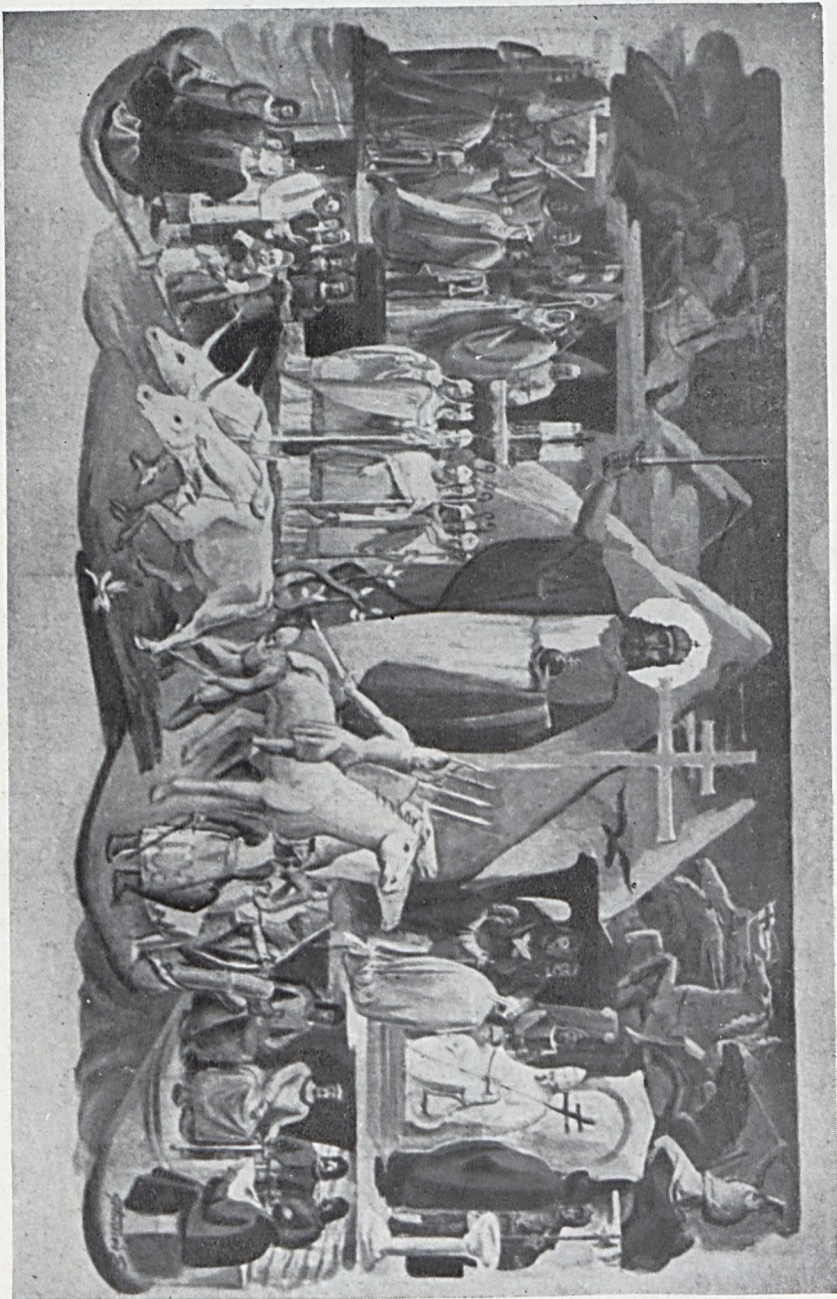
VII. tábla.

Gebauer Ernő: Remete Szt. Pál. Freskó.

Gebauer Ernő: István vértanú megkövezése. Freskó részlet.

VIII. tábla.

Gebauer Ernő: Szt. István. Freskó.

MARTYN FERENC MŰVÉSZETE.

Bevallom, kissé bátortalanul fogok hozzá, hogy *Martyn* Ferenc művészetét néhány szobrának és egy festményének reprodukciója kapcsán a múzeumi Értesítőben ismertessem. Nagyon is jól tudom, hogy az ú. n. „elvont“ (absztrakt)* művészet, melynek formavilágához ezek az alkotások tartoznak, általában milyen merev elzárkózásba ütközik nálunk, még Budapesten is, holott a művészet modern európai áramlatai a fővárosba inkább eljutnak, mint művelődésünk vidéki központjaiba. Ez az idegenkedés jórészt azon múlik, hogy a közönség, vagy egyáltalán nem, vagy csak igen hézagosan és felületesen ismeri azokat a stílusbeli előzményeket, amelyekből az elvont művészet a formai csirázásnak és kibontakozásnak valósággal növényien szerves rendje során fejlődésnek indult. Ha ezt a stílusfejlődést fokról-fokra, hajtásról-hajtásra képekben bemutathatnám olvasóimnak, biztos vagyok benne, hogy ha nem is mindjárt érzelmileg, — ami persze minden elméleti tájékozódásnál előbbre valóan, a művészeti felfogás lényeges föltétele — de értelmileg föltétlenül nyomon követhetnék azokat a szín- és formaváltozásokat, amelyek szükségképpen és termékeny, új távlatokban bővelkedve vezettek *Martyn* Ferenc és a vele rokon festők és szobrászok munkáihoz. A stílusnak ez a származástana bizonyára meggyőzné olvasóimat arról, hogy az elvont művészet nem a „minden áron újat, különöset erőszakoló“ önkény szülötte és nem kiagyalt termék, hanem korunk konstruktív szellemének és érzelmi világának fölötté logikus és természetes formai kifejezője. Márpedig, ha valaminek a pozitív értelme nyilvánvaló, akkor legalábbis annyit mindenesetre elértünk, hogy lazítottunk az ellene szegülő bizalmatlan lelki elzárkózáson és megteremtettük azt a légkört, amelyben a szokatlan új képformák lassanként beidegződhetnek és átérzhetővé válhatnak.

Mindez, mondom, meggyőződésem szerint nem is volna olyan nehéz, ha *Martyn* Ferenc művészetének ismertetése előtt bevezetőül, kellő számú reprodukció kíséretében rámutathatnék az elvont művészet előzményeire és rokon jelenségeire a keresztény középkor, valamint a

* „Elvont“-nak csak jobb szó hiányában nevezzük a tanulmányomban szereplő művészeti irányt. Mert hiszen hogyan volna elvont az, amit szemünkkel érzékelünk. Voltaképpen az érzékletes *tárgyi ábrázolástól* eltérően eszmei távlatokat idéző, tehát *ideoplasztikus* művészettel van dolgunk, amely ebben az értelemben hatalmas történelmi multra tekinthet vissza.

történelem előtti és exotikus kultúrák művészetében. Nem véletlen, hogy ezeknek az ú. n. hipermodern művészeknek a műtermeiben lép-ten-nyomon korai reneszánsz és gótikus, románkori és bizánci ábrázolatok, etruszk, ógörög, egyiptomi, asszír, indiai és kínai faragványok és mind a négy világtáj népművészetének reprodukcióira, esetleg eredeti munkáira is bukkanunk. Ami a „technika minden vívmányával“ köztük a fotografiával és filmmel fölszerelt, de lelki szemére rövidlátó, formai képzeletében elsatnyult modern civilizáción belül különönc formalizmusnak hat: a festői és szobrászati elvontság csodálatosképpen igen mély szellemi és formai összefüggések fényében mutatkozik, mi-helyt az említett ősi ábrázolatok közé kerül. Viszont annál nagyobb idegenség veszi körül az elvont képeket és szobrokat, ha a késő reneszánsz, vagy a barokk, a klasszicizmus, a romantika, a realizmus és impresszionizmus szellemében fogant művek közepette látjuk őket. Nagyjából a 16. századtól a 19. század végéig terjedő festői és plasztikai stílusfejlődés jelenti azt a formavilágot, amelyben az elvont művészetnek alig van keresni valója. De, ha teszem, Martyn Ferenc „Madarak emlékműve“ c. szobrát egy állati és növényi formákból szövevényesen egybefont, románkori faragvánnyal szembesítjük, akkor az idők adta különbség ellenére is „otthon vagyunk“: *a képzeletből fakadt, szerkezetesen és ütemesen kötött, kifejező erejű formának mint közös nevezőnek jelében.*

Az európai művészetnek a reneszánszsal tömören induló és az impresszionizmusban végsőikig ellégiesedett*, újkori fejlődése a természet érzékletes ábrázolásán alapult. A 20. század művészete, jelesen az elvont festészet és szobrászat mélyebb látomásra tör. *Nem szakadt el a természettől, csak a természeti jelenségeknek tárgyhoz, anyaghoz, felülethez kötött látszati ábrázatától. Annál izmosabb szálak fűzik az elvont művészet átható és felidéző képzeletét a természet rejtett arcúhoz: eleven erők szötte belső alkatához és szerkezeti lényegéhez.* Az elvont művészetben alakot öltő festői és szobrászati képzetek ugyanazokra az ősforrásokra, ugyanazokra az egyetemes törvényt és ütemet szabó gócokra és alapképletekre irányulnak, amelyekre a tudomány fogalmi eszközeivel a modern mélylélektani, biológiai és fizikai kutatások vetnek világot. A realizmus és impresszionizmus a múlt század természettudományával párhuzamos. Az elvont művészet a jelenkori tudománynak megfelelő szellemi távlatokat követ.

Egy-egy kornak tudományos, filozófiai és művészeti távlatai mindig egybehangzanak. A szellemnek ezt a mindenkori korszakalkotó egységét egészen egyszerűen úgy is jellemezhetnők, hogy az „a levegőben van.“ Azaz, hogy a mai művészekre vonatkoztassuk a dolgot: ne higgyük, hogy ezek a festők és szobrászok először Einstein relativitáselméletét meg Planck quantumelméletét tanulmányozták, vagy, hogy

* Pécsnek nemrégiben volt alkalma, *Mattyasovszky-Zsolnay* László emlékkiállításán ennek az ellégiesedett impresszionista ábrázolásnak kitűnő példáit látni.

előbb a modern élettan és az elemző lélektan könyveit bujták és csak ezeken okulva jutottak aztán, spekulatív módon, a maguk sajátos formavilágához. Ami természetesen korántsem jelenti azt, hogy ezek a művészek csak a maguk szakmájával törődnek és nem érdeklődnek koruk szellemi életének más területei iránt. A képzelet, az intuício fényében alkotó művészeknek nem árt, ha történetesen a korabeli tudományos problémák iránt is fogékony.

Azt mondtam, hogy az elvont művészetben a természet új szemlélete nyilvánul. Ez a szemlélet nem a dolgok külső alkatára, hanem azokra az eszmei képletekre, azokra az erőkre és funkciókra vonatkozik, amelyek a tárgyi világot létre hozzák, életben tartják és eleméztik. Az új művészet képzeletének érzékeny lelki csápjával a dolgok felszíne alá hatol, hogy a jelenségek rejtett magvához és középpontjához férkőzhessen. Mélységeket fölérző képzelete nem éri be a lemondó napkeleti bölcseséggel, amely azt tanítja, hogy a természet fátyolt borít a Teremtő arcára és hogy gyarló kezünkkel hiába is próbálnók ezt a fátyolt föllebbenteni: a titokhoz, amely mögötte lappang, úgysem férkőzhetünk. Az új művészetet a mélység igézete ugyanarra a lelki nyugtalanságra indítja, mint az újkori természettudományt.

A természettudomány is azon van, hogy átlásson az isteni fátyol sűrű szőttésén. Kutató szelleme finom elemző módszerek és a mikro- meg röntgenfotografia, valamint a filmező gép segítségével a természet legrejtettebb titkait is kifürkészi, föltárja. Van-e mélyebb rejtelem a kristályok és vegyi folyamatok szerkezeti rendszerénél? Korunk legnagyobb természettudósai és matematikusai át vannak hatva attól a vallásos bizonyosságtól, hogy a világegyetem alakjának és sorsának egy kifürkészhetetlen, lelkes teremtő erő szab irányt és törvényt. A kristályoktól és sejtektől a bolygóig és a spirálisan örvénylő csillagködökig ugyanaz az alapszerkezet, az életnek ugyanaz az egyetemes taktusa, ugyanaz a lendületes ereje érvényesül. Ez a megismerés újból rámutat azokra az érzékfölötti, transzcendentális hátterekre, amelyek fölött a mult századbéli materializmus mindenkép el akart tekinteni.

Az új lélektan már régen szakított azzal a materialista balvéleménnyel, hogy a lélek pusztán testi folyamatoknak a tudatban való tükrözése és semmi egyéb. Az új megismerés világánál a lélek újból mint tudattalanul teremtő erejű, ősi, eredendő hatékonyság válik láthatóvá. A mélylélektani kutatás máris meghozta számunkra azt a megismerést, amelyet költők, művészek, metafizikusok egyébként mindig is vallottak. Azt t. i., hogy legreálisabb és leggyakorlatiasabb mindennapi életünkön is átsugárzanak a tudatalattiság ésszel föl nem érhető, irracionális áramlatai.

Ime, elég volt egy kissé a természeti jelenségek felszíne mögé néznünk és máris kiderült, hogy a dolgok alkata, értelme, összefüggése mérhetetlenül mélyebb, szövevényesebb és rejtelmesebb, semhogy a pusztá érzéklet, az egyszerű tárgyi ábrázolás ezeknek a roppant háttereknek kellő képét rajzolhatná.

A valóságnak azt a mélyebb keletű, rejtett ábrázatát, melyen futólag végig tekintettünk, sem az emberi alak és arc, sem a táj, vagy a csendélet szokott módján nem lehet formába öltetni. Lelki szemünk *egyetemes távlatokat* idézett és ezeket a tárgyi ábrázolás révén épp oly kevésbé lehet felfogni, mint ahogy a tenger vizét sem lehet kanállal kimeríteni. Az ilyen egyetemes távlatokat ábrázolni nem lehet, csak *sejtelni*, vagy *fölidézni*. Még pedig festői, vagy plasztikai *jelek* útján. Mértani, vagy szervi jellegű, *elemi formákra* van szükség, amelyek éppen végső egyszerűségük révén alkalmasak arra, hogy bennük, mint középpontban, a dolgok roppant körének közös értelme és eleven összefüggése lüktessen. Egyetemes értelmű távlatokat csak végtelenül egyszerű formákban lehet egybefogni. Jusson eszünkbe, hogy a bizánci

mozaikok meg a románkori szobrok, üvegablakok, miniatűrök az isteni világrend örök hatalmát milyen egyszerű formák révén jelképezték. Az elvont képzeletű, modern művészet is egyszerű, jelképes formákhoz folyamodik, hogy a maga világot átfogó, vagy a dolgok rejtett magvához férkőző látomását kifejezhesse. Vagy ha bizonyos fokig él is a tárgyi ábrázolás elemeivel, akkor ezeket avégből használja, hogy velök a jelenségek lelki visszáját, érzékfölötti hátterét sejtse.

Szinte hallom az ellenvetést, hogy hiszen akkor ez az elvont művészet nem is annyira közvetlen élmény, mint inkább filozófiai elmélkedés dolga. Pedig nem így van. Az ember élete a szerves összefüggések ezernyi hajszálcsove révén együtt lélezkzik és lüktet a természettel és a természetten át a világegyetemmel. Ebből az eleven egységből következik, hogy a művész spekulatív előkészületek nélkül, pusztán a maga lelkébe mélyedve is igen messziről ható erőket és képzeteket idézhet. Az ilyen lelki elmélyülésből sarjadt festői, vagy szobrászati ritmusok egyetemes értelművé, kozmikus látomássá tágulhatnak — még ha nem ábrázolnak is hegyet-völgyet, óceánokat és bolygókat.

Az előbbieken arra törekedtem, hogy megismertessem olvasóimmal azt a szellemi légkört, amelyben Martyn Ferenc elvont művészete él. Nyilvánvaló, hogy az emígy hangolódó, inspirálódó festői vagy szobrászati mű csak kis részben alapulhat az érzéklet külső jelenségeket befogadó, passzív készségén. Az elvont képet, vagy szobrot a képzelet *cselekvő lendülete vetíti* formába. Ez a lendület egybehangzónak érzi magát az emberi életen és a természetten végig áramló dinamizmussal. Mindenben ennek a dinamizmusnak teremtő- és sodróerejét látva, a művész a festői vagy szobrászati formát is úgy tekinti, mint az osztatlan és egyetemes élet szerves hajtását, melyet az ő képzelete csíráztat és az ő keze munkája segít napvilágra. A forma tehát nem halvány látszata, nem másodlagos tükrözése valamely rajta kívül álló valóságnak, hanem maga is elsődleges valóság: lelkes étellel telített szervezet, mely a maga sajátos alkati törvényei szerint épül és tagozódik önmagában zárt, kerekded egésszé. Az elvont festői, vagy szobrászati alkotást erre a formai önkormányzatára való tekintettel helyesen szokás párhuzamba vonni a zenével és építőművészettel, de ugyanígy láthatunk benne a növények és kristályok világával analóg *formai tényészetet is*.

A mondottak után érthető, hogy a formának, mint közvetlen valóságnak az érzetéből folyóan az elvont festői, vagy szobrászati fogalmazás mindent elkerül, ami a nézőt a képfelület, vagy a szobortömeg zárkózott plaszticitásából kivezető szemléletre indíthatná. Az elvont képből, vagy szoborból tehát mindennek előtt az érzékletes tárgyi látáson alapuló ábrázolás van kirekesztve, melynek révén a forma bizonyos mértékig hozzá símulhatna a természethez és egybeolvadhatna vele. Az elvont művészet éppen ellenkezően, azon van, hogy a képfelületnek, vagy szobortömegnek a természeti látszat

elől elzárkozó különvalóságát a plaszticitás lehető legtelítettebb és legkifejezőbb fokáig érlelje. Mert hiszen, miközben ily módon elkülönül a természet külső látszatától, annál mélyebben hasonul a természet eleven lendületéhez.

*

Eddig csupán általánosságban esett szó az elvont művészet szelleméről és formai jellegéről, de a mondottakra szükség volt, hogy Martyn Ferenc műveinek szemléletéhez az utat egyengessük. Most már azonban közvetlenül a művekhez fordulhatunk.

A reprodukált festmény nem nyílik távlattá, hogy a téri mélység és benne a tárgyak látszatát magába fogadja. Ellenkezőleg, minden pontja szemmel tapinthatóan a képfelület síkvoltát érezteti — akár egy szőnyeg mértani ornamentuma.

Maradjunk egyelőre ennél: ez a kép, nem ábrázolván tárgyakat, egyszerűen mértani síkornamentum. Ez az elnevezés annyiban is találó, amennyiben a formák körrajza mértani egyenesekből és görbékéből adódik. Továbbá: az ornamentumhoz hasonlóan Martyn festményén is a formák tisztára ütemi összefüggések rendjén rajzolódnak és csoportosulnak. A képfelületen végig lendülő, egymással hol szövetkező, hol ellentétte feszülő és keresztbe futó ütemek egyrészt a vonalak lejtéséből, másrészt a színek közti viszonylatból támadnak.

Mindaz, amit eddig mondtunk Martyn Ferenc festményéről, ugyanígy jellemzője lehetne egy pusztán ékítményes kompozíciónak is. Most ériünk azokhoz a vonásokhoz, amelyek ezt a képet lényegében megkülönböztetik minden ékítménytől. Az ékítményes síkminta szabályosan ismétlődő, szimmetrikusan elrendezett formákból áll. Martyn kompozíciójának festői ornamentuma ezzel szemben folyton változó elemek aszimmetrikus kombinációját, tehát egy rendkívül mozgalmas, *dinamikus* egyensúly képét mutatja. Ezt az egyensúlyt mellérendelt tagozatok bonyolult összjátéka biztosítja. Nincs ennek a képnek kiemelkedő középpontja, főtengelye. A vonalak és színek jelezte festői energiák a képfelület minden pontján egyenlő rangúak. Hogy zenei hasonlaltal éljünk: ez a kompozíció *sokszólamú, poliritmikus* alkotás.

A változó elemek aszimmetrikus kombinációja, az ütemek dinamikus egyensúlya a képet *kifejezővé* teszi. Megkapó rajta az erőteljes, határozott formák sokrétű hullámozása, mely a síkká feszülő felületen is roppant téri messzeségek képzetét kelti.

Martyn Ferenc festményének szembeötlő téri hatásáról szólván, a kép színével is közelebből kell foglalkoznunk. Nem jelöljük meg, hogy a kép melyik pontján mi a szín, elég, ha sommásan felsoroljuk, hogy a színek a következők: fehér, égetett umbra, rozsdavörös, kobalt kék és a sárgának két egymáshoz közel eső árnyalata: kadmium és citromsárga. Mármint minden egyes színnek tudvalevően nemcsak sajátos érzelmi együttthatója, hangulati értéke, hanem más-más téri jellege is van. Az élénk sárga és vörös pl. előretörő, támadó erejű. A kék a messzeség,

sötétebb és melegebb árnyalataiban a mélység képzetével jár. A földszínek, a szürkék és barnák különböző árnyalatai, köztük a Martyn festményén szereplő égetett umbra és rozsdavörös a sűrű vérű anyag, a szilárdság, a tömörség és nehézkedés érzetét szuggerálják. Ahány szín, annyiféle téri hatás. Következésképp egy tisztára síkszerű formákból komponált festményen is a legkülönbözőbb téri és nyugalmi, vagy mozgalmi hatások kelthetők, pusztán a színek jóvoltából.

Figyeljük meg, hogy ez a színbeli dinamizmus Martyn festményének még a fényképes reprodukcióján, a fehér-szürke-fekete skálára átírva is milyen elevenen érvényesül. A reprodukción ezek a többé-kevésbé világos, vagy sötét árnyalatok szüntelenül váltakozva, hol előre nyomuló, hol hátra húzódó, hol fölsendülő, hol mélybe merülő téri hullámzás képzetét idézik. Bonyolítja ezt a kép szélében és hosszában végig áramló, összetett hullámzást, hogy az egymást keresztező, vagy egybekulcsolt formák itt-ott áttetszőek, minek következtében a sikerület sokrétűvé, tehát ezen a réven is téri mélységeket idézővé válik. Szorosan egymásba ékelődő kontúrjaik révén ezek a kolorisztikusan különböző térhatású formák mindamellettt egytől-egyig oda vannak rögzítve a kép négy széléhez és ezzel síkfelületéhez. Így a különböző szintű és mélységű térvillanások együtt véve mégis a felület síkalkatát hangsúlyozzák. Csakhogy ez a síkalkat, ez a felületi egyensúly tele van szerkezeti feszültséggel és lendülettel, egy kemény kézzel összefogott, biztosan ütemezett, gazdag téri hullámzás eleven erejével.

Ebben a téri hullámzásban, a tömör közelségek és határtalan megszűsések, a világos fölsendülések és sötét mélybemerülések festői játékaiban a tengerek örök igézete él. Nem hiába akadnak Martyn Ferenc írországi ősei között tengerjáró emberek.* Az ő lelkük jár vissza ebben a vízióban és a festő nem egy rokon jellegű, egyéb művében. Kell-e még külön rámutatnom, hogy Martyn képén a mértani egyszerűségű vonalak mentén hullám és hajóformák váltakoznak, vagy válnak olykor eggyé? Hogy csak egyet mondjak: nem világos-e rögtön, hogy a kép felső részén mutatkozó három fehér háromszög, vitorlák ismert formáját váltja festői jellé: a szabadon szárnyaló tengeri élet szimbólumává, mely kecsesen és könnyedén szökken magasba a zajló ritmusok sodrából. Kitűnik, hogy ez az elvont szerkezetes és dinamikus ornamentummá alakult festmény minden ízében át van hatva a természet

* Martyn Ferenc családja régi írországi eredetű. Ősei katonák, utazók, tengerészek, keresztes vitézek voltak. Ő maga 1899-ben Kaposvárott született. Sok esztendő telt a Rippl-Rónai oldalán, majd 1926-tól 1959 novemberéig Párisban. A múlt háború őt is katonasorba és a harctérre szólította. Sokat utazott (Olaszország, Spanyolország, Svájc, Németország, Anglia, Földközi tenger melléke, Franciaország, Belgium). Mint festő legtöbbet Rippl-Rónaitól, utazásai közben és főleg Páris légkörében tanult. Franciás iskolázottsága szembevetendő abban a tiszta, világos plaszticitásban és művészi kultúrában, mellyel festői és szobrászati látomásait megjeleníti. Párisban az *Abstraction-Création* nevű művész-szövetség tagja volt. Budapesten két ízben állított ki: 1928-ban és 1934-ben.

végtelen költői szépségétől. Nem egy bizonyos tengeri tájat ábrázol a hullámok, a levegő és a napfény anyagi látszatával, a perspektíva törvényei szerint. Ez a látomás minden tengerek és óceánok örök eleven erejének, szétáramló és egybe örvénylő, ütemes hullámzásának festői képlete. És ezt a roppant tágkörű szellemi vonatkoztatást, ezt az egyetemes távlatú élményt a végsőkig egybesűrített, elvont formai szerkezet szuggerálja.

Az elvont művészet szellemi légkörének jellemzése után Martyn Ferencnek legalább egy művén próbáltam tüzetesebben szemléltetni, hogy ez a szellemi légkör milyen sajátos formai indítékokat rejt magában és hogy másfelől az elvont festői fogalmazás a tárgyi ábrázolással szemben milyen tartalmi többletet nyújthat a képzeletnek.

Martyn Ferenc tiszta szerkezeti és formai fogalmazásának költői értelme, mondhatnók: romantikus háttere jórészt a szobrokon is nyilvánvaló. A „Breton halászok emlékművén“ látható formák egyként keltik a bárka, a vitorla és a halak képzetét. A formáknak ez az értelmi egybejátszása kalandos, fantomszerű jelleget ad ennek a plasztikai látomásnak. Még erősebben *szürrealista*, azaz érzékfölötti képzetek öltenek alakot a „Madarak emlékművében“. A madárformák (csőrök, szemek, szárnyak) a sematikus egyszerűsítésben is azonnal fölismerhetők. Ez az egyszerűsítés engedi meg a kompozíció merész plasztikai tagozását, a formákkal való kombinatív játékot, a szobortömeg többszöri áttörését és e révén a térrel való sokrétű egybefonását, ütemezését: szóval mindazokat a tisztára szobrászati értékeket, amelyek együttthatalása ezt a szobrot olyan rejtelmesen átlelkesült, szerves tenyésztette, a földi téreken túlszárnyaló látomássá avatja.

Ennél is megejtőbb költői varázslat lappang a „Barbár emlékmű“ kínai építészeti formákra és írásjelekre emlékeztető idomaiban. Ez a méretre kicsiny, de szellemi távlatával végtelen keleti térségeket idéző mű kitűnő példája a modern *építményes plasztikának*. Martyn Ferenc valamennyi szobra közül ebben érvényesül a leggyökeresebben és leghatározottabban a térnek a formával teljesen egyenrangú konstruktív szerepe. A tömeg és a tömeg közti lézag pontosan mérlegelt, arányos kombinációjából támad a szerkezet. A térnek és formának ebben az újszerű egybeöltésében rejlik a látomás szellemi tágassága, győzelme az anyag nehézkedése és tompa, szolgálai természete fölött. A „Barbár emlékművet“ át meg átjárja a messzi horizontok, az áramló karavánok, nomád tömegek szabad levegője, hullámzó lendülete.

A tér és a forma átható szerkezeti egysége, a modern művészetnek ez az alapvető alkati jellemvonása *Cézanne* piktúrájában indult fejlődésnek. *Braque*, *Picasso*, *Léger*, a kubizmus úttörő mesterei tisztázták az új képfogalmazást, melynek termékeny hatása a szobrászat, sőt az építészet terén sem váratott magára. Ebbe a stílusfejlődésbe valók Martyn Ferenc elvont festményei és szobrai is.

A „Hangyák emlékoszlopa“ annyiban tartozik más lapra, hogy benne a téri kombinációk kirekesztésével a forma teljesen önmagára összpontosul. Ebben a finom arányérzékre valló, lendületesen magasba szökkenő, egyszerű kompozícióban is érdekesen nyilvánul az a költői vonás, melyet a „Breton halászok emlékműve“ kapcsán a formák „különös értelmi egybejátszásának“ mondtam. A „Hangyák emlékműve“ u. i. nemcsak a címbe foglalt állatokat, hanem a gépi jellegű, exakt, csiszolt formában ugyanígy a modern falanxter irányított tömegemberét, a gépesített munka és a gépesített háború precizen működő, névtelen és egyénietlen közkatonáját is idézi.

Bármelyik pontján vegyük szemügyre Martyn Ferenc művészetét, u. n. elvont formáiban mindenütt a lendületes, ütemes, eleven erőt érezzük, melyből nagy szellemi távlatok fénye sugárzik. Tárgyi ábrázolás híján is, sőt éppen ezért sűrítve, az egyetemes horizontok felől összpontosítva érezzük e szerkezetes kompozíciókban a természet és az emberi valóság éltető áramát.

Budapest,

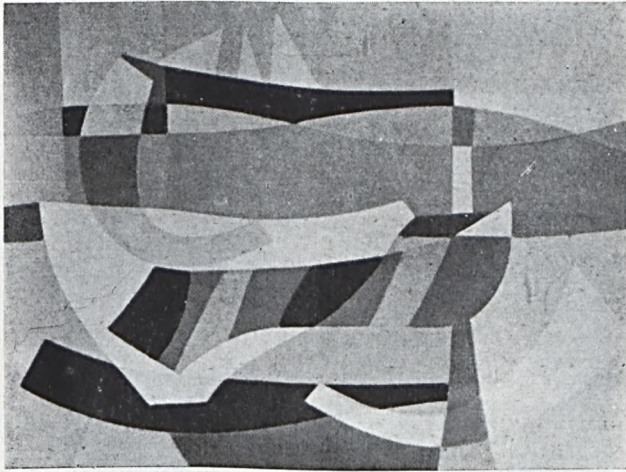
Kállai Ernő.

FRANÇOIS DE MARTYN.

Quelque soit le point de vue ou nous nous approchons de l'art de François Martyn, partout dans ses formes abstraites nous retrouvons la force vivante pleine de rythme et d'élan, le rayonnement des grands espaces spirituels. Son art est non figuratif, ne donnant ainsi que l'essentiel, nous sentons dans ses compositions constructives l'unité de la nature et de la réalité humaine, l'unité qui a ses bases dans les valeurs universelles.

E. Kállai.

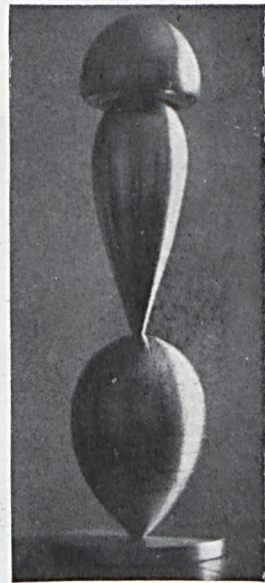
IX. tábla.

Martyn Ferenc: Kompozíció. Olaj.

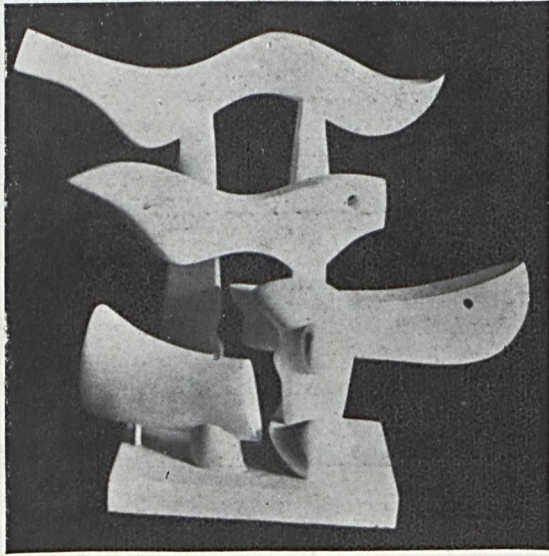

Martyn Ferenc: Breton halászok
emlékműve. Gipsz.

Martyn Ferenc: A hangyák
emlékoszlopa. Bronz.

X. tábla.

Martyn Ferenc: Barbár emlékmű. Gipsz.

Martyn Ferenc. Madarak emlékműve. Gipsz.

ELSZÁMOLÁS

Pécs szab. kir. város Majorossy Imre Múzeumának 1939—40. évi
Értesítőjéről:

I. Kiadás.

300 példány nyomdaköltsége számla szerint — — — —	946.29 P
Különlenyomatok nyomdaköltsége számla szerint — — —	84.90 „
Irodai segéderőnek nyugta szerint — — — — — — — —	41.60 „
Postai szállítás és pénzesutalványok költsége pénztárkönyv szerint —	35.22 „
Könyvkereskedői jutalék pénztárkönyv szerint — — — —	6.82 „
Kiadások összesen:	1114.83 P

II. Bevétel.

Eladásból 96 példány à 6.— P — — — — — — — — — —	576.— P
Különlenyomatokból pénztárkönyv szerint — — — — —	54.— „
Pécs szab. kir. város hozzájárulása — — — — — — — —	200.— „
N. N. ajándéka — — — — — — — — — — — — — — — —	100.— „
Bevételek összesen:	930.— P

Az előállított példányok száma — — — — — — — — — —	300 drb
Kézbesítőkönyv szerint kiadtunk készpénzért 96 drb-ot	
Kézbesítőkönyv szerint kiadtunk csereanyagért 6 drb-ot	
Kézbesítőkönyv szerint kiadtunk tiszteletpéldányt 62 drb-ot	
Kézbesítőkönyv szerint kiadtunk kifizetendő 27 drb-ot	191 drb
Maradt	109 drb

A kifizetendő és maradt példányok értéke a hiányt fedezi, azonfelül a következő számok nagyobb terjedelmét biztosítja.

Pécs, 1941. december 31.

Dr. Török Gyula s. k.

TARTALOM. — INHALT.

	Oldal
<i>Török Gyula</i> : A Városi Múzeum régiséggyűjteményének újabb jelentős szerzeményei	3
Die neuen bedeutenden Funde, die in den Besitz des Pécs-er Stadtmuseums gegangen sind	6
<i>Banner János</i> : A Badeni-kultúra emlékei a pécsi városi múzeumban (I.—III. tábla)	7
Denkmäler der Badner-Kultur in dem Museum der Stadt Pécs (Tafeln I.—III.)	20
<i>Gallus Sándor</i> : A Magyar Történelmi Múzeum raktárának baranyamegyei leletei . .	25
Die im Magazin des Ungarischen Historischen Museums von Budapest sich befindenden Funde des Komitates Baranya	29
<i>Gosztonyi Gyula</i> : Pécs törökkori vízvezetéke (IV. tábla)	30
Türkische Wasserleitung der Stadt Pécs (Tafel IV.)	37
<i>Vörös Márton</i> : A Scitovszky-téri romok kérdése	40
Die Ruinen des Scitovszky-Platzes in Pécs	52
<i>Gosztonyi Gyula</i> : A Scitovszky-tér környékének helytörténelmi vizsgálata (V.—VI. tábla)	53
Die Entwicklung des Scitovszky-Platzes (Tafeln V.—VI.)	62
<i>Szabó Pál Zoltán</i> : Az eszéki híd (1—7 ábra)	65
Die Eszéker Brücke (Abb. 1—7)	74
<i>Török Gyula</i> : Szökröny — Sarkophag (címlap képe)	76
Truhe — Sarkophag (Abb. des Titelblattes)	79
<i>Hornváth Ilona</i> : A pécsi mézeskalácsosok	84
Die Pécs-er Lebzeltler	87
<i>Kóbor János</i> : Új magyar otthon (1 kép)	88
Das neue ungarische Heim (Abb. 1.)	89
„Fazekas“: A Zsolnay gyárról	91
Von der Zsolnay-Fabrik	98
<i>Martyn Ferenc</i> : Sinkó András	99
André Sinkó	101
<i>Török Lajos</i> : A Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társasága	103
L'Association des artistes et des amis de l'art de Pécs	105
<i>Klug K. György</i> : A Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társaságának 1941. évi kiállításai	106
Les exposition de l'Association des artistes et des amis de l'art de Pécs en 1941	108
<i>Achátz Imre</i> : Gebauer Ernő (VII.—VIII. tábla)	109
Ernő Gebauer (Tafeln VII.—VIII.)	122
<i>Kállai Ernő</i> : Martyn Ferenc művészete (IX.—X. tábla)	123
François de Martyn (Tafeln IX.—X.)	130
Elszámolás	131

Címlapon bemutatott szökröny Dr. Fülep Lajos (Zengővárkony)
tulajdona.

10
PÉCS SZAB. KIR. VÁROS „MAJOROSSY IMRE MÚZEUMÁNAK“
1942. ÉVI

ÉRTESÍTŐJE

SZERKESZTETTE
DR. TÖRÖK GYULA

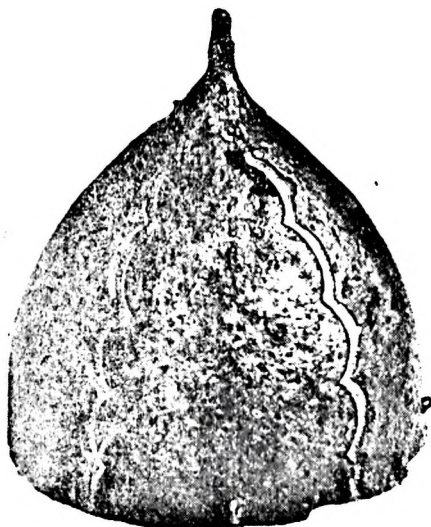
A PÉCSI SISAK

KIADJA : PECS SZAB. KIR. VÁROS „MAJOROSSY IMRE MÚZEUMA“

PÉCS SZAB. KIR. VÁROS „MAJOROSSY IMRE MÚZEUMÁNAK“
1942. ÉVI

ÉRTESÍTŐJE

SZERKESZTETTE
DR. TÖRÖK GYULA

A PÉCSI SISAK

KIADJA : PÉCS SZAB. KIR. VÁROS „MAJOROSSY IMRE MÚZEUMA“

Felelős kiadó: Dr. Török Gyula.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSEIT.
A nyomdáért felelős: Mészáros József igazgató.

A MECSEK KELETKEZÉSE.

A Mecsek legnyugatibb fekvésű orma a Jakabhegy, melynek déli lábánál dombor húzódik. E dombok sárga és szürke homokkőből állanak. A homokkő eredetét a homokszemcsék anyaga fejtí meg. E szemcsék a kristályos kőzetű ősi gránithegységből valók. A homokkő korának és keletkezésének megfejtésében azonban más különös érdekesség is segítségünkre jön. Az ősi gránithegység a mai Jakabhegytől dél felé lehetett. Magasabb tájait ősfenyők borították. A lerohanó patakok alámesták az erdő szálfaít. A hömpölygő áradat elragadta a törzseket és a hegy lábánál álló tengerbe hurcolta. Az őshegység lassan süllyedt. A völgyeket már elöntötte a tenger. A partok kopár sziklából állottak. Erdőségek csak a magasabb szinteken és a hegyoldal forrásai mellett voltak. Az éghajlat forró volt, mint ma Északafrika óceáni partjain. A hegyekről elragadott fatörzsek a sekély tengeröblök napsütötte fenekére szállottak. Levegő híján a víz alatt elkorhadni nem tudtak, de a tenger kovasavas életparányai szállták meg, az uszadék törzs elkovásodott, megkövesedett. — Ma leporlik a homokkő-takaró a megkövesedett törzsről és a fekete ősa darabjait keziinkbe vehetjük. A növény kőmúmiáján az egykor éltető rostok felismerhetők, és a csiszolatok beláthatatlan távolságban levő permi korszak erdőségének botanikájába engednek belépni.

A süllyedő gránithegység, a haldokló óriás, még egyszer felemelkedett. A magasra emelt hegyormokon meggyorsult a patak futása. A rohanó víz áradata megszagatta a szétmálló kőzetfejeket és a darabokat görgetve, legömbölyítve teregette el a tenger bársonyos fövényén. A hegység emelkedése azonban nem tartott sokáig. Ismét finom homok telepszik le az öblökben a durva görgetegek fölé. E homok színe vörös és ma egészen kemény tömör homokkővet alkot. A görgetegek alatt levő homok világosabb és fakóbb színű. Lágább a fedőrétegnél. E hatalmas homokkő-összletből épül fel a Jakabhegy 602 m magas orma. A homokkőréteg déli szárnya meghajolt és felszakadt. A mai síkság felé eső része a mélybe süllyedt, a hegység pedig meredek fallal zárja le a lábánál süllyedező alacsony, dombos hegytöredéket. A hegyfalon homlokkövekként ékeskednek a Babás Szerkövek. 10—15 m magas, különös alakú sziklatömbök ezek. A kemény gránithegység legkeményebb kvarcit-görgetegei merednek elő belőlük. Ezek dacolni tudnak a pusztító erővel. Fölöttük és alattuk elmállott a homokkő, de az óriási szerkövek, a bástyán verekedő kyclopszsereg

ellenáll. A néphit óriásoknak tartja e kőfigurákat, kik lakodalomra mentek és lakodalomról jöttek, de a meredek hegyoldalon dacosan nem kerültek egymásnak. A szörnyű verekedésnek a haragvó Isten vetett véget, ki kocsistól lovastól kővé változtatta valamennyit.

A homokkő sok vizet tárol. Így a hegy hatszáz méteres tetején 5—8 m mélyben vizet lehet találni. Van is két ősi kút, meg — különösen hangzik — egy halastó a hegy tetején. Meg kell még mondanom, hogy a hegy teteje fennsík. Egykor ugyanis a mély szinten volt, majd felemelkedett és a szegélyét már a völgyek szétszabdalták, de a tetőtér szín még megőrizte eredeti, nagyjában sík — a mélyből felemelt asztallap — jellegét. Dél felől 30—35°, különösen meredek lejtő határolja.

Az őshegység süllýedése a földtani középkorban tovább tart. A tenger egyre mélyebb lesz, és egyre nagyobb területet foglal el. Már csak itt-ott emelkedik a kéklő habok fölé egy-egy sötét gránitszirt. Az üledék sem homok már, mert a szárazföld partjai messze vannak. A tenger lassú áramlása igen finom, lebegő anyagot tereget széjjel. És ez a finom anyag telve van mikroszkopikus kicsinységű lényekkel, ezeknek milliárdnyi hullája festi pirosra, kékesre, szürkésre. Ez az anyag ma az ú. n. werfeni pala, a pécsiek szerint: lapor.

A werfeni pala — a kéményebb jakabhegyi homokkő és a rideg triasz mészkő közé szorulva — alaposan összegyűródött. Lágysága nagyfokú gyűródésre készítette, de a pusztulását is előidézte. A Jakabhegytől északra és keletre mindenütt az alacsonyabb szinten fordul elő, 2—300 m magas dombokat és szélesre terülő hátságokat alkot. Szerep jutott számára is. Ma a legszebb szőlők és gyümölcsösök díszelnek rajta. Itt teremnek a legtüzesebb pécsi borok és a legzamatosabb barackok. Pécs szőlőkultúrájának ez a lapor az igazi alapja. Mondanom sem kell, hogy az egy évezredet meghaladó művelés alatt milyen hatalmas termelési tőkét jelent ez a tengerfenéki finom üledék.

A tenger azonban tovább mélyül. Lassankint a finom lebegő anyagok is elmaradnak. A mikroszkopikus élőlények fajtája is megváltozik. Mészhéjú parányok veszik át a szerepet és belőlük beláthatatlan idő alatt többszáz méter vastag mészkőréteg ülepszik le. Ez a mészkőréteg az ember életküzdelmében ismét igen jelentékeny. Pécs város északkeleti sarkától északnyugat felé az egész Mecsek hegységben jelen van. A város fölött a Misina-Tubes-gerincét alkotja. Kemény és ellenálló. Ez az oka annak, hogy fejét a pusztulással dacolva magasan hordja. Nem is aprózódik úgy szét, mint a többi kőzet, hanem az esővíz hatása alatt vegyileg bomlik, oldódik. Ezért nincs törmeléke annyi, mint a többi kőzetnek. Törmelék híján a völgyek keletkezése, kimélyülése is lassúbb. Viszont egy rejtett világa van a föld alatt. A barlangok világa. A csapadékvíz nagyobb része a föld alatt váj utat és a hegy mélyén dübörögve rohan sokszor ismeretlen világtáj felé. Egy ilyen hatalmas földalatti patak lép elő Pécssett a Tettyén. Mondhatjuk,

hogy Pécs keletkezésében és fejlődésében ez a patak döntő szerepet játszik. A hegyoldalon 240 m. t. sz. f. magasságban lép elő, hol az eléje ágaskodó, vizet át nem bocsátó palák tetején kicsordulhat. A hegyoldalon lerohanva a régi malmok hosszú sorának juttat eleven erejéből. A mészkő a Tettyén éri el a hegylábi síkság szegélyét.

A hegység északi lejtőjén a mészkő felületén sokezernyi víznyelő-tölcsér és dolina tárul elénk. A völgyek mélyén barlangok sötét szája tátong, ilyen a mélyvölgyi, Kőlyuk és az abaligeti cseppkőbarlang. Különleges forrásvizek, mint a rákosi Sárkánykút és a bájos mésztufavízesések (Nagymélyvölgy, Melegmány) köszönik létüket a középső triasz tenger fenekén leülepedett többszáz méter vastag mészkőnek.

A tenger végtelen! Nem látni már sehol sem a távoli szürke partokat. Pedig itt a Nyugati Mecsek helyén már nem mélyül tovább a tenger, hanem vize inkább egyre sekélyebb lesz. A partközelség jelei ismét mutatkoznak. A mészkő üledéke közé iszapos agyag telepedik, a wengeni pala. Az őshegység gránitja itt-ott felüti a fejét. Anyagából származik a parti homok, a rhäti homokkő. A hullámverés ismét őrli a gránit és kvarcporfir sziklákat, de most nem az előnyomuló diadalmas tenger, hanem az elvonuló, a hátráló tenger. A Nyugati Mecsek környékén sziget zöldel. Pompás örökzöld növényzet lepi el a homokos hűmuzzos földet.

Most születik meg tehát az a sziget, mely magában hordozza a Nyugati Mecsek kialakulásának lehetőségét. A Nyugati Mecsek területén a rhäti homokkő volt az utolsó tengeri üledék. A sziget széles és sík felületű volt. A Keleti Mecsek területén még a tenger uralkodott, errefelé a sziget parti sávján a szárazföld és a tenger vívtak a terület birtokáért, a számos emelkedési időszak közé ugyanannyi süllyedési időszak iktatózott. E hosszú és engesztelhetetlen küzdelem megteremtette az ember számára a gyümölcsét. A tenger és a szárazföld váltakozása hozta létre a kitünő minőségű pécsvidéki kőszéntelepeket. — Az éghajlat enyhe és esős volt. Sem virág, sem madár nincs még sehol sem. Az erdőt hatalmas páfrányfélék, pálmák és óriási zsurlók törzse alkotta. A sziget keleti szélén a tenger és az erdő elválaszthatatlanul egyesül. A parti ingoványból a vizet kedvelő fák izmos, húsos törzsei emelkednek. A partszegély lassan süllyed. Az öreg fák korhatag törzsei összeroppanva, az ingovány vizébe temetkeznek. A magasabb helyekről is idehordják az esővizek az erdő korhatag talaját. Időnkint a süllyedés gyorsabb lesz, ekkor az erdő megfullad a mélyebb tengervízben. A tengeráramlás a növényi hullákat iszappal és homokkal borítja el. A takaró alatt megindul a szenesedés folyamata. Majd ismét a part emelkedik és előnyomul a növényzet, hogy a bekövetkező süllyedéskor a színjáték ismét egy szenesedő szerves réteg eltemetésével záruljon. Kereken száznál több szénréteget számoltunk össze, amelyeket egymástól parti homok és iszap (pala)-réteg választanak el. A szénrétegeket tartalmazó parti keletkezésű kő-

zetsor teljes vastagsága 700 m, ebben összesen 50 m vastag szénréteg van, amelyből 39 réteg félméternél vastagabb, ezek a jól bányászható főfekvetek. A szénrétegek Pécs környékén egyfolytában 15 km hosszúságban húzódnak.

Az alsó liász korú (jura) szénrétegek választják el Hosszúhetény—Kömlő vonalán a Mecsek keleti és nyugati részét. E vonal mentén a széntartalmú rétegeket a későbbi földtani korok szerkezeti zavargása kiszakította és észak felé eltolta. A szerkezeti zavar vonalán vulkáni láva tört fel. E láva több helyen áttörte a kömlői szénrétegeket is és földtani eredetű kocszot párolt le.

A Nyugati Mecseket felépítő anyagot a természet tehát már elkészítette. A Keleti Mecsek anyaga azonban még nincs meg. A liász korszakban ülepedett le az a kereken kétezer méter vastag tengerfenékről származó összlet, mely a Keleti Mecsek legfontosabb építőanyaga. Az első liász korszakban tengerpartközeli homokos, márgás rétegek ülepedtek le, a középső liász idején meszes, szilárdkötésű homokkövek és tűzköves mészkő keletkezett. Ez utóbbi rendkívül ellenálló, ez alkotja ma is a legmagasabb ormokat, többek közt az egész Mecsek legmagasabb csúcsát, a Zengőt, mely 682 m magas. A Keleti Mecsekben azonban a keményebb és lágyabb kőzetek, a tűzköves mészkövek, tömör homokkövek és a lágy palák, márgák nagy változatosságban települtek, ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a későbbi szárazföldi állapot idején igen különbözőkép pusztulva, igen sokféle tájképet hozzanak létre. A Keleti Mecsek valóban változatosabb, mint a nyugati. A Keleti Mecsekben a tithon emelettel zárulnak le a tengeri eredetű üledékek. A tithon már sekélytengeri és parti képződmény. A kréta korszakban a tájkép már lagunás. Homokzátonyokkal elzárt öblök és parti dűnék láncolata áll képzeletünk előtt a fennmaradt kőzetek vizsgálata alapján. Együtt van tehát az anyag, most már a hegyalkotó erők szerepe, az emelő belső erők és a pusztító külső erők harca következik.

Az említett sziget keletkezése már az első fejezete a Mecsek születésének. Dél felől hatalmas nyomás támad a föld kérgében és az ősi gránit-hegyormok közé szorult tengeri üledékes rétegek kisebb felületre kénytelenek zsugorodni. A lágyabb kőzetek inkább engednek a nyomásnak, a rétegek redőkbe ráncosodnak. A merev, rideg tömbök törnek és egymás alá csúsznak. Egy-egy darab felágaskodik, a másik mélyre süllyedni kénytelen. E szüntelen nyomás lassan átalakítja a tájat. — Lassan, mert működése alatt ideje van a pusztító erőknek lenyесni a feltornyosuló éleket, tompítani és kiegyenlíteni a szerkezet által indokolt friss formákat, a lesüllyedt tömböket a lemosott kavicscsal, törmelékekkel eltakarni. — A feszültség töréseket, szakadásokat okozott, ezek mentén tűzhányók törtek ki és hamuesők, lávaömlések zúdultak a tájra. Az emelkedő sziget környéke sekély tenger volt. Nyugodt vízű öblök még a keletkező hegyek között vesztegelnek.

Csak a tenger-rengés rázza meg a zavartalannak hitt nyugalmukban, midőn a víz alól tör elő a vulkánikus láva, az iszap és a hamu, amit a kitörő, felszabaduló feszültség robbant elő. A hulló hamu eltemette a kagylókat, halakat, majd ismét a béke időszakában az élet rámerészkedett az elcsöndesedett hamura és a kihült láva testére. A tűzhányók azonban meglepetésszerűen ismételten megrendítették a szülő, vajúdó tájat, rengett a föld és a víz; pusztult az élet.

A belső izzó anyagok kiömlése különösen a Keleti Mecsekre jellemző. A kréta korszakban tör elő a híg, gyorsan szétfolyó trachidolerit és a sűrű, lassú folyású fonolit. A trachidolerit több négyzetkilométernyi területet vékonyan borított el. A lávalepény széttöredezve, völgyekkel szabdalva ma is jellegzetessége a keleti hegységnek, bár éppen ezért, mert híg folyású volt, nem épített festői kúpokat, mint a közvélemény a tűzhányóktól elvárja. A fonolit Vasas mellett a Kövesdi-hegyet (468 m) és a Somlyót (572 m) alkotta meg. Ezek már mutatósabb hegyek, de a többi közt a laikus nem igen veheti észre vulkánikus eredetüket.

A kréta korszak tengerének visszahúzódásával a mai Mecseknél lényegesen nagyobb sziget keletkezett. A táj formái már kezdenek kialakulni, de a mai hegységtől délre egy még magasabb hegység feküdt, mely az ősi gránithegység felemelkedett tömbjéből való. Erről tekintélyes kegyi patakok folydogáltak észak felé — a Mecseknek megfelelő területen keresztül. A hegység északi lábánál megtaláltam az ősi gránithegység anyagát az odagörgetett kavicsok képében és a hegység felé kutatva sikerült kimutatnom e régi völgyek torzóit is. A gránithegység ugyanis később megsüllyedt és a Mecsek egyedül maradt a környezete felett s a gránithegységről a Mecsekre lefutó völgyek — mondhatjuk — függve maradtak a magasabb térszínen.

A gránithegység lesüllyedése azzal függ össze, hogy a mediterraneus időszakban a tenger ismét előnyomulhatott. Tehát a táj teljes egészében is süllyedt. A sziget fokozatosan megkisebbedett. A hegység északi oldalán a völgyekbe behúzódik a tenger. A völgyszájakat a hullámverés homokzátonyokkal igyekszik eltorlaszolni. A déli gránithegység lesüllyedtével ide is betör a tenger. A hullámok elszakítják a Keleti Mecseket a Nyugatitól. Két szigetecsoporttá különülnek el a hegyek, köztük nyolc-tíz kilométer sekély vízfelület mutatkozik, rajta itt-ott lapos zátonyok. A mediterraneus tenger homokja a Nyugati Mecsekben — zavartalan fekvésben — megtalálható az északi völgyekben, a Keleti Mecsekben a későbbi erős kéregmozgások az északi szegélyen összetörték, feltornyosították ezeket a parti keletkezésű rétegeket. A déli oldalon mindenütt négyszáz méter körül megtalálhatjuk az előnyomuló tenger hullámverése által lenyesett síma felületet a hegy oldalába vágva. E felületen védett helyeken még a fűrőkagylók is előkerülnek, melyek a sziklába vájták magukat, hogy a parti ragadozók elől megvédjék az életüket. A Keleti Mecsek déli szomszédságá-

ban helyenkint még a gránitban is találunk kagylófúrásokat, az élet-öztön még e rendkívül kemény közzel is szembeszállott — sikerrel.

A süllyedéssel, a tenger előnyomulásával újraéled a vulkanizmus. Ismét kisebb lávaömlések és hamuszórások indulnak meg. A tenger alatt a dacit-tufa szórások anyaga lencseszerűen záródik az üledékes rétegek közé. A föld kérgének feszültsége következtében a Keleti Mecsek eltolódik kelet és észak felé. Az eltolódás vonalát, kiömlő, belső izzó anyagok kísérik. A legjellegzetesebb a komlói amfibolandezit, melyben a vármegye hatalmas méretű, kitünően megszervezett kőfejtője működik. Azt a komlói völgyet, melyben a bánya van „Macskalíknak“ nevezik, mert az egykor elhagyatott völgy szikláinak réseibe húzódtak meg a vadmacskák. Ma már alig van vadmacska a hegységben. Rövidesen teljesen kipusztul ez a kártékony, de érdekes kis ragadozó.

A tenger hullámai zúzták a hegység partjait. Elnyelni azonban nem tudták a szigeteket. Nemsokára ismét visszahúzódik a tenger, de nem messze. Elsekélyesedik. A vize kiédesedik, mert a Kárpátok felgyűrődtek és a belső-magyarországi medencét elszakították a nyílt tengertől. A beömlő folyók hordaléka is tetemesen csökkenti a magyarországi beltenger mélységét. A Keleti és a Nyugati Mecsek, nyolcas alakban összekapcsolódik. Keskeny nyak fűzi össze a két területet. — Ismét süllyed a táj. A tenger ismét előnyomul. Ez az utolsó sikere. Pannoniai, vagy pontusi tengernek nevezzük. Vizének kevés a sótartalma. A mélysége sem nagy. Az előnyomulás nem volt olyan, hogy elválaszthatta volna a hegység keleti tagját a nyugatitól. A tenger partja 300 m körül övezte a hegyi tájat. A tenger fenekének símaságát a 250 m körüli dombok egyenletes háta őrizte meg számunkra. A pannoniai tenger visszahúzódása véglegesen a szárazföld diadalát jelenti. Ekkor már csak az Alföldön van valamelyes tó. Ez is lefolyástalan és pusztulásra van ítélve. A Mecseken a 250 méteren felüli táj a maihoz hasonló. Most alakul ki a 250 méteren aluli táj képe. Most válik el a dunántúli dombos vidék az Alföld mélyre süllyedt és folyóvízi üledékekkel betemetett tájától. De az Alföld mélyebb tája bevágódik a dunántúli táj dombságai közé is. Így a Mecsek déli részén Pécsig ér az alföldi jellegű táj, mely a Dráva alföldi jellegű síkja felől délnyugatról éri el a hegység lábvonalát. Az egész táj rácsosan összetöredezik és a rácsok között levő terület helyenkint le-süllyed, másutt fennmarad, vagy félrebillen. A Nyugati Mecsektől délre a dombok le-süllyedtek, a keletitől délre fennmaradtak. A pécsi síkság tehát az alföldi süllyedés része.

A pannoniai tenger elvonulása után az enyhe tengeri éghajlat még sokáig nem változott meg. Ezen időszak állat- és növényvilága leginkább a mai északafrikaival rokon. Lassankint — természetesen nem emberi mértékkel mérve — az éghajlat egyre hidegebb lett. Fokozatosan bekövetkezett a világ egész légkörének lehülése, a jégkorszak. A növény- és állatvilág megváltozása árulja el nálunk az éghajlat

hidegre való átfordulását. Sark-közei állatok jelennek meg, az északafrikai rokonság eltűnik, délre húzódik. A növényzet megritkul. Az erdők helyett gyér fűves pusztaságok tátonganak. A komor hideg pusztaság korszaka következik. Jégtakaró csak a Kárpátok ormain mutatkozik, a belső szigethegységeinken nem. A Mecsek sokkal alacsonyabb volt, és a környezete is szárazabb, semhogy jégtakaró boríthatta volna. A tél hosszú volt és igen zord, a nyár rövid és szélsőséges. A növényzet nem tudott már megbirkózni a zord éghajlattal és a fűves pusztá is hézagos lett. Közbe-közbe kopár foltok keletkeztek, melyeken a szél száraz homokot kergetett és rakott garmadába. A finom port a levegőbe kavarta fel és a száraz hideg légkörben felhőhöz hasonlóan lebegett, messze került keletkezésének helyétől. Az alpesi nagy jégárakból táplálkozó folyóink mérhetetlen mennyiségű finom lebegő anyagot hordtak errefelé és teregették szét az ártereken. A szél ezeket szerte-szét hurcolta; belőlük származik a sárgás, finomszemű lösz, mely a kopár sziklákon és a vadvíz által megszagattott hegyoldalon az egyetlen termő réteg. A lösz Magyarország legértékesebb talaja, hűmusszal keveredve a hazai mezőgazdaság alapja. Az életet elpusztító, kietlen jégkorszak szülte a lösz, az ősember csak a borzalmát ismerte ennek a korszaknak, mi pedig a haszonélvezői lettünk.

A Nyugati Mecsektől délre a kőzettömbök lesüllyedtek, az alföldi jellegű síkság vette át a szerepet. Ennek a síkságnak a laza, homokos felszínébe kapott bele a hegyről lerohanó szél és fújta a homokot dél felé. A növényzet oly szegényes volt a jégkorszak idején, hogy nem volt ereje ahhoz, hogy a talajt megkösse. A szél lassankint a síkságot pár méterrel mélyebbre munkálta. A jégkorszak elmúltával a csapadék egyre több és több lett. A víz megtöltötte a mélyebb felületet és tó keletkezett. Olyan tó, mint a Balaton a Bakony hegységen átbukó szél által kimart medencében. A Pécsi-tó azonban kisebb volt. Hamarabb el is pusztult, elmocsarasodott, a vízinövények és a hegységről lemosott sár, kavics betemette.

A hegység ma is lassan emelkedik. Az első magassági pontok bemérése óta egy-két centimétert magasodott, annak ellenére, hogy a légkör erői szüntelenül pusztítják, alacsonyítják. A síkság viszont a feltöltés ellenére pár centimétert süllyedt. A földtani erők tehát nem szünetelnek, csak a történelmi idő rövid ahhoz, hogy vele a földkéreg eseményeit mérni lehetne. Roppant nagy az az idő, mely az egykor izzó ősgránittól a mai napig vezet, de megtanít bennünket arra, hogy minden elmúlik, csak a Teremtő és vele a teremtés örök.

Szeged,

Dr. Szabó Pál Zoltán.

ÚJABB LELETEK A ZÓKI VÁRHEGYTETŐRŐL.

Őskorkutatóink az utóbbi években sokat foglalkoztak az úgynevezett Vučedol-Zóki kultúra emlékeivel.¹

E kultúra megismeréséhez hiányoztak a hitelesen feltárt, zárt leletek. Banner János szerint a Zóki kultúráról bővebbet majd akkor mondhatunk, ha „... az összegyűjtött anyag a legtöbb esetben máig is elhanyagolt durva kerámiára is tekintettel lesz.” Néhány sorral alább még megjegyzi: „Ezekre a kérdésekre azonban a magyar föld magában aligha adhat felvilágosítást”.²

A Vučedol-Zóki kultúra legfontosabb magyarországi lelőhelye a zóki Várhegy (I. t. 1.). Nevéből is kitűnik, hogy jól körülzárható, védelemre alkalmas hely, mely Pécestől 15 km-rel délnyugatra, kisebb löszdombok között emelkedik, tengerszint feletti magassága 168 m, a környező terepből mintegy 50 m-re emelkedik ki. Őskori településre igen alkalmas volt, mert északi oldalán a Mecsekről lefolyó víz hőmpölygött, kelet- és nyugati oldalán mélyen mögéje nyúló völgy húzódik, s a hegytető csak keskeny nyakkal csatlakozik a délre fekvő lösz-

¹ Gallus Sándor: Győr története a vaskorszakig. 48—52. ll. XVII—XIX. t. 1942.
Mozsolics Amália: Zur Frage der Schnurkeramik in Ungarn. Wiener Prähistorische Zeitschrift. 1942.

Banner János: 1. Újabb adatok a Zóki kultúra elterjedéséhez. Dolgozatok. 145—146. ll. 1942.

„ „ 2. Das Tisza-, Maros-, Kőrös-Gebiet bis zur Entwicklung der Bronzezeit. 78—80. ll. CXXXIII—CXXXV. t. 1942.

„ „ 3. A Bádeni kultúra emlékei a Pécsi Városi Múzeumban. Pécs szab. kir. város Majorossy Imre Múzeumának 1941. évi Értesítője. 7—19. ll. 1941.

„ „ 4. Újabb adatok a Zóki kultúra elterjedéséhez. Dolgozatok. 75—84. ll. 1939.

Csalog József: a Vučedol-Zóki típusú kerámia lelőhelyei Tolna vármegyében. Archaeologiai Értesítő 6—15. ll. II—VI. t. 1941.

Patay Pál: 1. Vučedol stílusú talpas tálak elterjedése Magyarországon. Archaeologiai Értesítő. 1—7. ll. I—II. t. 1940.

„ „ 2. Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. 1938.

Hoffiller Viktor: Corpus vasorum antiquorum. Fasc. 2. 1938. 1—7. ll. II, IV., X. t.

Vulić és Grbić: Corpus vasorum antiquorum. Band. 3. 1938.

Tompa Ferenc: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936. Különnyomat. 60—61. ll. XX. t. 1936.

„ „ Dunántúl őstörténelme, Pannonia. 326—327. ll. III. t. 1935.

² Banner János 4. sz. i. m. 83. l.

háthoz. Az árokkal és töltéssel jól lezárható nyak kivételével, mindenütt meredek oldalú. Csatornázás előtt a Pécsi-víz a Várhegy lábánál 1500 m hosszú és 200 m széles tavat alkotott. A víz bőséges halat, a hegy keleti lábánál húzódó völgy legelőt, a délre eső terület, mely ma is a Nagyerdő nevet viseli, vadat és tüzelőt adott a tetőn letelepedetteknek. A Pécsi-víz árka felé meredeken leszakadó löszpartnak a közelben védelemre és elzárkózásra legalkalmasabb tagja a Várhegytető (I. t. 2.).

Az első leleteket a Várhegyről 1917. június 17-én Szőnyi Ottó múzeumunk néhai igazgatója gyűjtötte. (Gyarapodási napló: 50/1917. sz.). Szőnyi megjegyezte a tárgyak leltározásánál, hogy a Várhegyen őskori telep lehetett, s az előkerült leletek egy része valószínűleg lakótelepről származik. 1917. július 8-án Gáspár Vince zóki lakos Várhegyen lévő szőlőjében gyűjtött cserepeket (Gy. n.: 50/1917. sz.), július 8., 24. és augusztus 27-én Boseró Lajos zóki lakos, özv. Nagy Józsefné szőlőterületén — mely jelenleg Harka József és Nagy János tulajdona — gyűjtött leleteket ajándékozott múzeumunknak (Gy. n.: 50, 55 és 64/1917. sz.). 1919-ben Boseró Lajos útmutatása alapján nagyszabású feltárást végeztek a szerbek, katonai erővel és a környező községek lakosságának munkakötelezésével özv. Nagy Józsefné földjén. Ezen a területen ma is látható a körülbelül 4 m széles árkokalások nyoma. Gáspár Vince szőlőjében akarták folytatni a munkát, amikor végleg abba kellett hagyniok. A szerbekkel dolgozó Boseró Lajostól Gáspár Vince úgy hallotta, hogy az anyagnak csak egy részét vitték Belgrádba, másik részét Franciaországba szállították (?). 1935. december 27-én és 1936. március 26-án Fejes György múzeumunk akkori tisztviselője a szerbek által feltárt árkok között érintetlenül maradt földszalagokban végzett ásatást (Gy. n.: 518—522/1935. és 121—132/1936. sz.). Ásatási naplójának sajnos nem találtuk nyomát.

A szép zóki anyag és a körülötte keletkezett problémák indítottak arra, hogy gyűjtőterületünkhöz tartozó Várhegytetőn kutatást kezdjünk, s ezzel a Vučedol-Zóki kultúra népére vonatkozó ismereteinket hiteles hazai anyaggal gyarapítsuk. Az 1942. év őszére tervezett ásatás rendkívüli katonai szolgálat miatt elmaradt. A kedvező decemberi időjárás azonban lehetővé tette a lelőhely gyakori felkeresését.

A Várhegytetőn szőlő alá forgatás és a szerbek kutatása, nagymennyiségű cserepet hozott felszínre, amelyekből kiszállásaink során válogatás nélkül szedtük össze az elénk kerülő díszített és díszítetlen darabokat. Legnagyobb részük díszítetlen volt. A díszítettek egy csoportja a Bádenni, másik csoportja a Vučedol-Zóki és bronzkori, kis százaléka pedig fiatalabb kultúrákba tartozott. E szórványos anyagot nagyobb összefoglaló munka keretében ismertetjük.

Vasvári Antal a Várhegytetőn levő szőlője elpusztult tőkének pótlására decemberben több 50 cm átmérőjű és 40—60 cm mély gödröt ásott, amelyet a tavaszi ültetésig nyitva hagy. A gödrök

vizsgálata során kitűnt, hogy azok némelyikének alján tűztől átégett tapaszdarabok és hamus föld található. Az égett tapaszdarabokat két, egymástól mintegy 15 m távolságra lévő gödörben találtuk legsűrűbben. A tapaszdarabokon vessző, karó, sőt gerenda szélességű lenyomatok is előfordultak. Az égett tapaszdarabok és a föld felszíne közötti humuszréteget a korábbi forgatás alkalmával már megbolygatták. Kereszt irányba nagyobbítva az elpusztult tőkék helyén kiásott egyik gödröt, belőle mintegy 10 cm vastag, tapaszdarabos, hamus réteget szedtünk ki. E réteg alatt cserépedények díszített és díszítetlen töredékeit, orsógombokat, horognehezéket és égett csonteszközök töredékeit találtuk (I. t. 3—6. II. t. 1—18.). Az említett tárgyak tűztől foltos és keményre égett agyag padozaton feküdtek, s a keletkezett hőtől részben deformálódtak.

A mondottakból kitűnik, hogy leégett, fa-vázás és vesszőfalú lakóházra találtunk, amelynek falát annakidején betapasztották. A ház belsejében rakott tűztől égett keményre az agyagos padozat, és vagy ettől, vagy erőszakos felgyújtástól égtek le a ház gyulékony részei, kiégetve a falak tapasz-anyagát. Az összedült ház maga alá temette az említett tárgyakat.

A lakóház északi szélét keresve (1. kép I.), 95 cm mélységben a természetes talajt, majd 22 cm széles, laza, hamus és tapaszdarabos réteget s ennél 8 cm-rel magasabb szintben a lakóház égett padozatát találtuk meg. Ezt dél felé mintegy 3 m-re kísérhettük. Keleti, kissé esorbult széle ugyancsak felszínre került (I. t. 4.), amelytől nyugatra 4 m-t haladhattunk előre a nélkül, hogy a padozat szélét észleltük volna. A lakóház teljesebb feltárását szőlőtőkék akadályozták.

1945. márciusában Vasvári Antal szőlőtulajdonos szíves engedélyével még egy, az előzőnél nagyobb összefüggő területet bonthattunk ki (1. kép II.). A tapasz törmelékben (III. t. 1.) két kovapengét, alatta a keményre égett padozaton öt cserépedényt, illetőleg töredékeit találtuk (IV. t. 1. a—c., III. t. 5—8.). A cserépanyag a lakóház leégésekor keletkezett hőtől részben deformálódott. A kibontott terület középső részén, ahol a tapasz-törmelék összefüggését nem figyelhettük meg, gödör volt. A lakóház padozatszintje a gödör felé egy helyen erősen lejtett, valószínű tehát, hogy már a lakóház építésekor ásták.³ A padozat külső széleit megtalálva (III. t. 4.), 4.90—3.90 m alpméretű négyzetes helyiség bontakozott ki, amelyet égett tapaszos, hamus árok, a ház leégett falának helye vett körül. A gödörben a padozat szintjénél mélyebben az említett edények néhány gödörbe csúszott darabját, s még két edény részeit találtuk. A padozat szintje a földfelszíntől 70 cm-re, a tűzhelygödör északnyugati részében pedig, 30 cm-rel még mélyebben, egy korábbi padozat csonkja bontakozott ki (III. t. 3.).

³ Csalóg J. idézett munkájában Kiskányáról mutat be hasonló, tűzhelygödörös lakóházat.

A szabálytalan alakú tűzhelygödörbe 1 m mélyen hatolhattunk le a nélkül, hogy az említett második padozat csonkján kívül, annak alját észlelhettük volna. A tűzhelygödör mérete 1.30—2.10 m. A tűzhelygödör oldalán megfigyelhető, hogy az egész lakóház törmelék-retegre épült. A tűzhelygödörből hamu, égett tapaszdarabok, csontok és Vučedol-Zóki, illetőleg jelleg nélküli cserépdarabok kerültek ki.

A II. számú lakóház részleteinek felkutatása közben akadtunk a III. számú lakóház padozatára (1. kép III.). A kettő közötti 1 m széles árokban hamus föld és tapasz-törmelék volt. A III. számú lakóház padozatának kibontott részén, a tapasz-törmelék alatt egy cserépedény töredékeire bukkantunk (III. t. 9.).

A kutatás legfontosabb eredménye kétségkívül a padozat és égett tapaszréteg között talált díszített és díszítetlen cserépanyag együttes előfordulásának megfigyelése. A Vočedol-Zóki kultúrkörbe tartozó díszített darabok ugyanis meghatározzák e kultúra díszítetlen házi kerámiáját is. Zók őskori lakóházaiban előkerült tárgyakat az alábbiakban mutatjuk be.

I. számú lakóházból.

Díszített cserépedény (I. t. 6.). Kihajló szájrperemmel, ívelt nyakkal, oldalán széles díszített szalagfüllel. Szájrpereme alatt bemélyített vonal fut körbe, alulról tüzdéléssel, vállán szalagdísz, változó mintázattal. A díszítmény mészbetétje már alig mutatható ki. Színe világosbarna, belül fekete foltokkal. Az edény hiányos. Magassága 11, fenék-, has-, és szájátmérője 6, 15, 11.5 cm. Falvastagsága 4—9 mm.

Díszített cserép orsógomb (II. t. 15.). Felső csonkakúpján négy irányba futó kétoldalról tüzdelt vonaldísszel, melyek közül két ellentétest még párhuzamos vonalak is körülögnak. Mészbetétje kihullott. Vörösbarna színű. Magassága 3.2, átmérője 5.6, átfúrása 1.1 cm.

Díszített cserépedény töredékei (II. t. 2.). Magas, ívelt nyaka tövében három párhuzamos, mészbetétes vonal fut körbe. Az alsó vonal háromszögalakú bemetszésekkel. A nyak tövén körülfutó vonalakhöz négy ellentétes irányú, széles szalagdísz csatlakozott, három-három mészbetétes csíktól keretezve. A nyakon körülfutó háromszöges bemetszések a szalagdíszek szegélyén futnak tovább. Az egyik szalagot ferdén vonalkázott háromszögek között síma négyszögek közepén elhelyezett keresztdísz tölti ki. A másikat hasonló keretezésben ferdén vonalkázott háromszögek között, zeg-zugvonalban futó kettős síma szalag díszíti. Az edény harmadik és negyedik szalagjából eddig csak egy kis töredéket találtunk meg (II. t. 2. lent jobbközép). Nyaka 7.6 cm magas és 6 mm vastag. A szalagok szélessége 6.4 cm, s egyiknek 20, másinak 17, harmadiknak 4 cm-es darabját mutatjuk be. Esetleg a szalagdíszek közötti „szem“-nek vehető a 4.3—5.8 cm nagyságú töredék (II. t. 2. lent balközép). Barna színű, szürkés-fekete foltokkal. A lakóház leégésekor egyes darabjai deformálódtak.

Díszített cserépedény töredéke (II. t. 16.). Mészbetétes vonal, kétoldalt háromszöges bemetszésekkel kísérve. Vörösesbarna színű. Mérete: 5.8—2.3—0.6 cm.

Díszített cserépedény három darab töredéke (II. t. 17.). Vállán szalagszerűen futó díszítéssel, mely a fül tövében ér véget. Mészbetétje kihullott. Sötétszürke színű, barnás foltokkal. A legnagyobb töredék mérete: 6.5—5.8 cm.

Díszített cserépedény töredéke (II. t. 8.). Párhuzamosan futó vonalakkal és ferdén vonalkázott háromszög díszítéssel. A háromszögek közötti díszítetlen rész, mint zeg-zugvonalas szalag jelentkezik. Kívül világosbarna, belül világosszürke színű. Mészbetétje kihullott. Mérete: 8—5—0.9 cm.

Díszített cserépedény töredéke (II. t. 12.). Díszítését párhuzamos vonalak és háromszögek változata adja. Mészbetétje még néhány helyen látszik. Világosbarna színű. Mérete: 7.8—4.6—0.5 cm.

Besimított díszítésű cserépedény töredéke (II. t. 6.). A nyak síma csonkja alatt, a vállon körbefutó, nagyjából párhuzamos besimított nyolc vonaldísz alatt, hét besimított vonalból álló, zeg-zug vonalnyaláb mintázattal. Kívül barna, belül fekete színű. A meglévő töredék 20—10—0.8 cm.

Cserépedény töredéke (II. t. 7.). A száj külső felületén s a nyak tövében csípett díszítésű, domború csík fut körbe. A nyak és a hasi rész egyaránt síma. Szürke színű, barna foltokkal. Szájnyílásának átmérője 25 cm, a hozzátartozó fenékrész átmérője 14 cm, magassága 40 cm lehetett, falvastagsága 0.9—1 cm.

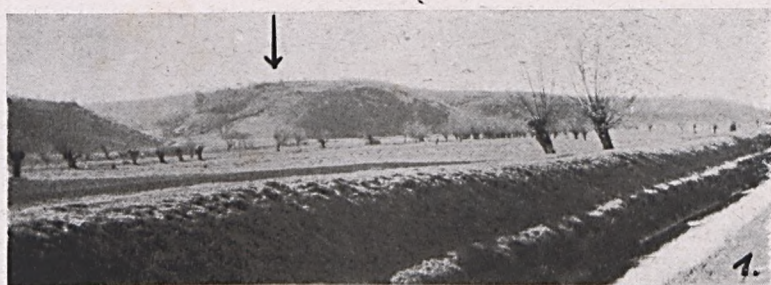
Cserépedény töredéke (II. t. 4.). A száj külső felületén és a nyak tövében körmözött díszítésű, domború borda fut körbe. A nyak domború bordájáról 22 cm távolságra, szétnyomott bütykök ágaznak le. Homorú nyaka síma, domború teste rücskös felületű. Világosszürke színű. Az edény magassága mintegy 38 cm lehetett. A hozzátartozó fenékrész átmérője 16, falvastagsága 0.8—1.1 cm.

Cserépedény része (II. t. 18.). Az edény csípett száj és síma nyakrésze már annakidején letörött. A törési felület, amely az edény jelenlegi száját képezi, csonkulása utáni használattól erősen kopott. Itt a körömmel bevájt díszítése még látszik. Egyik fülének csonkja jól kivehető. Színe vörösesbarna. Fenékatmérője 15.5, jelenlegi szájátmérője 4.5, vastagsága 1.5 cm.

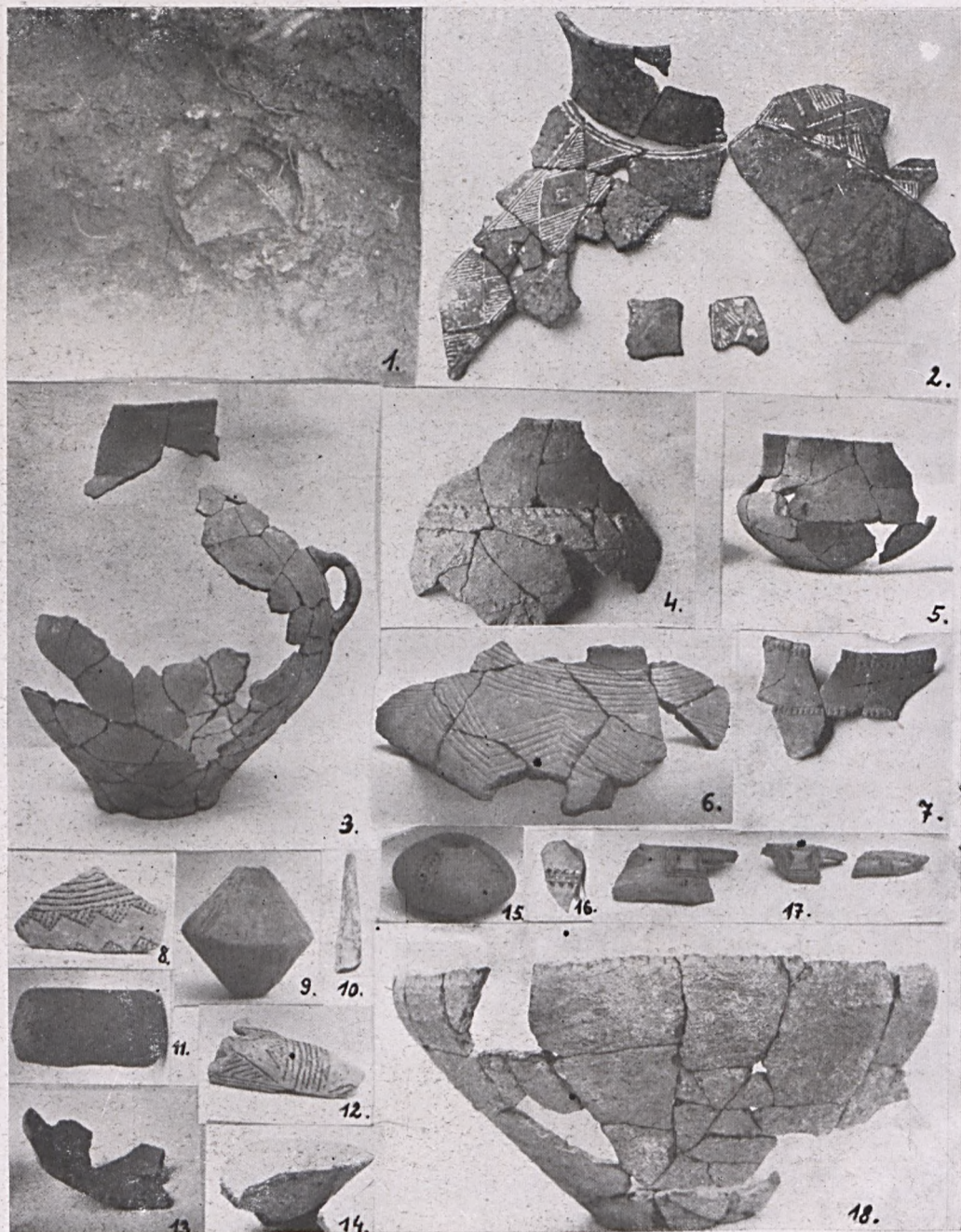
Cserép orsógombok. Kettős csonkakúp alakúak, felületükön széles besimításokkal. Világosbarna színűek. Az egyik (II. t. 9.) mérete 6.2—6.2, a másik 5.5—6.1, a harmadik 6.3—6.2 cm. Valamennyi 0.9 cm-es átfúrással.

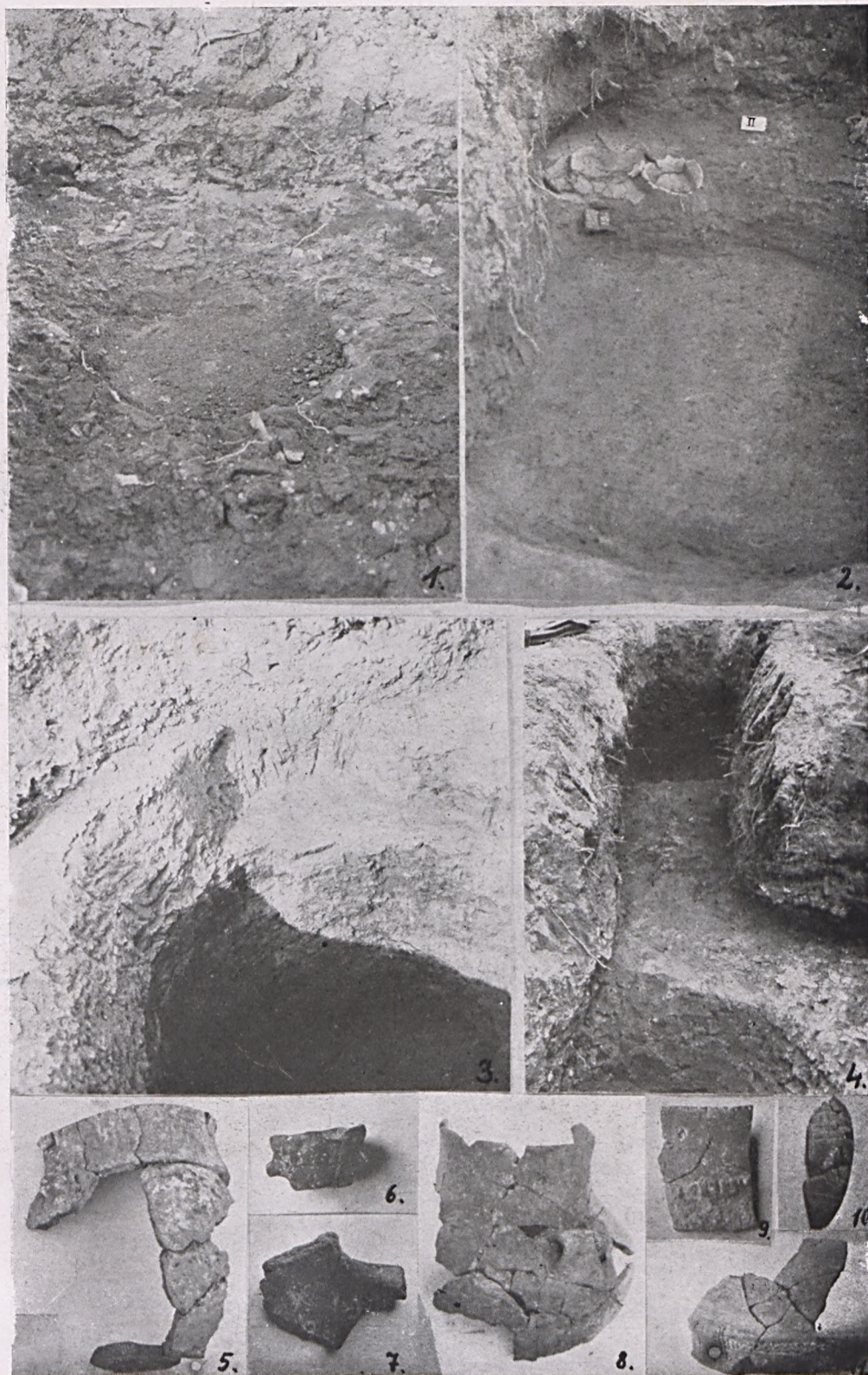
Horog zsinórsúly cserépből (II. t. 11.). Színe barna, fekete folttal. Mérete: 7.2—4 cm, 0.5 cm-es nyílással.

Csont ár (II. t. 10.). Vastagabb vége használattól kopott. Jelenlegi hossza 6.3 cm. Hegye letörött.

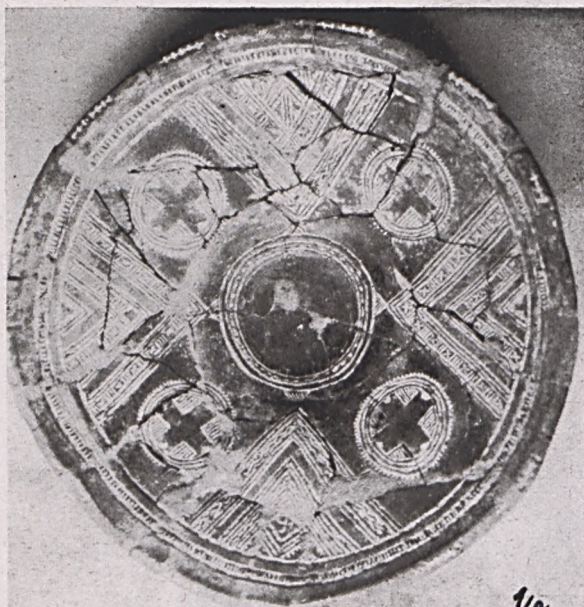

II. tábla.

IV. tábla.

1/a.

2.

1/c.

3.

1/b.

Cserépedény (I. t. 5.). Gyengén ívelt nyakkal, két bütyökfüllel. Jó agyagból, elég durva kidolgozással, barnára égetve. Fenéktátmérője 6, szájátmérője 12, magassága 8, falvastagsága 0.8 cm.

Cserépedény (II. t. 5.). Öblös hassal és egyenes nyakkal, meglévő felén tömör fül nyomával. Kicsi fülnyílása, csak zsinór átfűzésére lehetett alkalmas. Jó agyagból, finoman simított, fekete foltos, barna színű. Fenéktátmérője 8, öble 19.5, szájátmérője 15, falvastagsága 0.5 cm.

Cseréptál töredéke (II. t. 13.). Lapos, szétnyíló alakú, ívelt nyakrésszel. Jó agyagból, finoman simított. Vörösesbarna színű, fekete foltokkal. Fenéktátmérője 6, magassága 6.4 cm. Szájátmérője mintegy 20 cm lehetett.

Talpas tál (II. t. 14.). Durvább kidolgozású. Tömör talpának közepén bemélyítéssel. Világosbarna színű. Fenéktátmérője 6, szájátmérője 11, magassága 4.6 cm.

Cserépedény (II. t. 3.). Szűk fenék és szájrésszel, öblös testtel. Egyik fülét találtuk csak meg. Szürkésbarna színű. Fenéktátmérője 13.5, öble 36, szájátmérője 11 cm. Magassága valószínűleg 44 cm lehetett.

Még több mészbetétes, csipett, síma és rücskös felületű edény-töredék és csont ár töredék került elő a lakóház feltárt részéből.

II. számú lakóházból.

Cserépedény fenékrésze (III. t. 2.). Rücskös falú, durva kidolgozású, barna színű, szürke foltokkal. Eredeti lelőhelye körül semmi nyomát sem találtuk az edény többi részének. Valószínűleg már annakidején csonkult meg, mert a mellette lévő díszes tál széle ráhajlott. Fenéktátmérője 14.5, falvastagsága 1 cm.

Díszített talpas tál (III. t. 2. és IV. t. 1^{a-c}). Belső felületét körbefutó mészbetétes szalagra támaszkodó négy háromszögalakú díszítmény közötti síma keresztben, egy-egy „szem” díszíti. A tál közepét koncentrikus körök zárják le. Peremét, egymástól 4 cm távolságra, mészbetétes csíkok tagolják. Külső felületét körbefutó mészbetétes szalagok és ezekre támaszkodó háromszögek között zég-zugvonalas síma szalagok díszítik. Talpa tagolt, s ugyancsak mészbetétes háromszögekkel és párhuzamos vonalakkal díszített. Pereme alatt hosszas, fogásra alkalmas bütyökkel. Színe barna, szürke foltokkal. Egyes darabjai magas hőtől deformálódtak. Talpának átmérője 11.5, magassága 10, átmérője 32, falvastagsága 1 cm.

Cserépedény két bütyökkel (III. t. 6.). Valószínűleg gyermekjáték. Színe fekete. Fenéktátmérője 2.5, magassága 2.6, szájátmérője 4 cm.

Cserépedény (III. t. 8.). Öblös hassal, egyenes nyakkal, széles szalagfüllel. Fekete foltos, barna színű. Hiányos. Szájátmérője 10.3 cm. Hasonló a II. t. 5. sz. darabhoz.

Cserépedény (III. t. 5.). Rücskös testtel, síma nyakkal, száján és nyaktövén körmözött díszítéssel. Kis nyílású, tömör szalagfülekkel. Szájátmérője 14, magassága 19.5 cm.

Kovakések (IV. t. 2—3.). Az egyik éle használatától kopott. Valószínűleg a ház falának fülkéjében őrizték, azért találtuk az égett tapasztarabok között. Méreteik 3.7—1.7 és 4—1.5 cm.

Cserépkánál (III. t. 7.). Csorbult merítőrésze és nyelének tömörsonkja maradt meg. Színe fekete, vörös foltokkal. Mérete 6.3—5 cm. A tűzhelygödör padozatszintjében került elő, azonban égett tapasztaréteg nem takarta.

Még két edény díszítetlen töredékei voltak a lakóház kibontott részében.

III. számú lakóházból.

Cserépedény töredéke (III. t. 9.). Rücskös falú, síma nyakú, száján körmözött, nyaktövén csipett díszítéssel és négyes tagozású bütyökkel. Nyakán csorbult szélű, 0.5 cm átmérőjű mélyedés van. Kívül barna, belül fekete színű. A bemutatott töredék 14—11 cm nagyságú és 0.7—1 cm vastag.

A bemutatott anyagot első rátekintésre mészbetétes, besimított, csipett díszű és díszítetlen csoportokba oszthatjuk. A mészbetéteken álszinórvonal,⁴ háromszöges bemetszésű és tűzdelte álszinórvonal, egyenlő szárú keresztdísz motívumok magukban, illetőleg párhuzamokban, vagy zeg-zugvonalban alkalmazva alkotják a különbözőszalagdíszte, háromszöges és négyyszöges mintákat; így kevés alapelemből gazdag díszítményt érve el. Az egyik edénynek (II. t. 2.) széles szalagdíszítménye hasonlít a népi ingujj gazdag csipkebetétjéhez. A „szemek“ (IV. t. 1. a.) úgy hatnak, mint nagy öltésekkel (tűzdelés) felvarrt folt; míg az ujjbenyomásos domború csíkok (II. t. 4. és 7.) úgy, mint az edény körülkötése, az ujjak beakasztására csomókkal. E nagy edények rücskös alja a biztos fogást teszi lehetővé; teherrel megrakva, vizesen sem csúsznak ki a kézből. Bütyükfüles bögre (I. t. 5.) és a díszítetlen tál (II. t. 13.) alakjuknál fogva a leggyakoribb használati edények lehettek. A három hasonló orsógomb (II. t. 9.) „egy-szerkezetbe“ tartozhatott, teljesen azonos külsejük, lyukméretük és egymás melletti előfordulásuk alapján. A hengeralakú nehezék (II. t. 11.) horogzsinór ólomsúlyának az őse. Ez utóbbi feltevésünket megerősítette Harka József, aki Várhegytetőn talált nehezéket ajándékozott múzeumunknak azzal, hogy csonthoroggal díszített agyagkarikával és

⁴ Vonalhúzás közben a karcoló eszközt sűrűn megnyomták, miáltal gödrös árkot kaptak. Ebben a mészbetét jobban megtapadt. Az előkerült mészbetétes cserepek valamennyi darabján alkalmazták ezt a díszítő módot (álszinórvonal!)

magasfülű edénykével együtt (Bádeni meritőedény), faültetés alkalmazásával őskori tűzpadon találta. — Díszedények⁵ (II. t. 2. és IV. t. 1.) és a gyermekjáték (III. t. 6.) egyaránt megtalálhatók lakóházaikban.

A Vučedol-Zóki kultúra népe rendkívül fogékony volt a különböző hatásokkal szemben, s azokat magába olvasztva, jellegzetes és határozottan szép díszítő stílust alakított ki.

Leleteinket behatóan vizsgálva, megállapíthatjuk, hogy azok a Vučedol-Zóki kultúrkörbe tartoznak, amely a Laibach-Mondseei csoportnak helyi változata. Kialakulásában nagy szerepet játszott a Bádeni kultúra, amelynek anyaga gazdagon fordul elő Várhegytetőn is. A két kultúra bizonyos ideig tartó együttélésével magyarázhatók csak leleteinknél a széles szalagfülek, lapos tálak, hosszú álfülek, besímített díszítés és még számos, a Bádeni kultúrára emlékeztető hatás. Az együttélés és érintkezés Déldunántúlon a Zóki kultúra alsó határát érte, ugyanis feltárásunkkal a lakóházban már kialakult Zóki kultúrát találtuk. érintkezés és együttélés nélkül, tehát e kultúra fiatalabb szakaszát. Állításunk mellett szól az is, hogy a Bádeni anyagban kevés a Vučedol-Zóki befolyás és ami található az inkább a Vučedol-Zóki tárgyak előfordulásában, mint hatásában jelentkezik. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a Bádeni kultúra népének már nem lehetett ideje és önállósága a Vučedol-Zóki hatások beolvasztására. Ásatásunk helyén a felső réteg anyagában a Bádeni kultúra cserepeit nem találtuk meg. A padozat szintje alatt egyelőre nem áshattunk. A lakóházak fölötti kevert hűmuszban bronzkori, és a Vučedol-Zóki kerámiának szürke betétes cserepei egyesesen fordultak elő. Itt tehát, ahol a régebbi szőlő alá forgatás nem törte át a Vučedol-Zóki réteget a Bádeni kultúra cserepei nem is kerülhettek felszínre, míg a szomszédos, néhai Nagy Józsefné szántóján, ahol a szerbek mély árkokat ástak, valamint a mélyen forgatott földeken Bádeni, Vučedol-Zóki és bronzkori cserepek egyaránt előfordulnak a felszínen is.

Kimutathatjuk a Vučedol-Zóki kultúra korai, virágzó és késői szakaszát is. Koraihoz tartozik Tompa Ferenc idézett munkájának XX. tábla 1. szám alatt bemutatott zóki edénye, amelynek szalagfüle szájpéremből indul ki s az edény felületének díszítését a nyak tövében bemélyített pontsor szegélyezi; továbbá Gallus Sándor idézett munkájának XVII. tábla 8—9. számú edénytöredéke, amelynél az edény falán két domború borda fut le. A pontsor-díszítés és a függőleges bordázat egyaránt a Bádeni kultúrkörre jellemző. A virágzó szakaszba sorolható lakóházaink anyaga, amelynek a kultúra fejlettebb szakába való tartozását bizonyítják a kova-kések (rézkor) s az, hogy a száján és nyakán csípett, rücskös testű házi kerámiát a bronzkori anyagban

⁵ Ezek, ha rendes használati edények, akkor a mészbetét legalább a tál belső felületén a használattól megrongálódott volna.

is megtaláljuk.⁶ A késői szakaszba már szürke-betétes díszítésű (III. t. 10—11.) és bronzkori edények tartoznak.⁷

A baranyamegyei rézkori kultúrák egymásutánját a következőkben látjuk: 1. Szalagdíszes kultúra Lengyeli (Zengővárkony) csoportja, amelynek már rézmellékletű sírjai vannak; 2. a rézkorban hódító Bádeni kultúra; 3. a Bádenivel egy ideig viaskodó; 4. majd fölé kerekedő, telephelyeit elfoglaló és 5. a Bronzkorba nyúló Vučedol-Zóki kultúra

Azok az egyezések, amelyek a pusztaistvánházi rézkori temető,⁸ valamint a kecskeméti Kistréti part⁹ edényeivel látszanak, területi és időbeli érintkezésből, illetőleg egyidejűségből származhatnak; az eltérések népi és viseleti különbségekből fakadnak.

A Bádeninek vélt anyagból kiemeljük és a Vučedol-Zóki kultúra körébe sorozzuk:

1. Azokat a baranyamegyei *besimított díszítésű edényeket*, amelyek a nyakon körbefutó párhuzamos besimított vonalak alatt, besimított zeg-zug vonalnalábbal díszítettek úgy, hogy a két díszítménycsoport között háromszög alakú síma felületek keletkeznek.¹⁰ Nem véletlen, hogy a Banner János által bemutatott darabok éppen a zóki Várhegytetőn és a pécsi Makárhegyen kerültek elő, tehát a Vučedol-Zóki kultúra két fontos lelőhelyén. Feltehetjük azonban, hogy e merítő edényekben kell látnunk a Bádeni kultúra hatásának egyik eredményét.

2. A bő-szájú, síma-, íveltnyakú, száján és nyakán csípett, vagy *körmözött díszítésű, rücskösfalú használati edényeket*,¹¹ amelyek egyik változatánál a nyakdísz alatt is síma marad az edény felülete. A zóki Várhegytetőről számos hasonló darabot gyűjtöttünk.

Régi naplóbjegyzések, a szerbek feltárásának szemtanúi, most megtalált lakóházaink és a Várhegytető felszínének vizsgálata, a gyűjtött szórványos cserepekkel együtt az bizonyítják, hogy a *Várhegytetőn a Vučedol-Zóki kultúra népének nagy falu-települése volt*. A falut leégése, esetleges felgyújtása után, — amelynek lakóházaink is áldozatul estek — egyidőre elhagyták lakói. Ugyanis, ha újraépítik az aránylag kis Várhegytetőről eltakarítják a romokat, széttúrják, elpusztítják azokat. A szerbek feltárásakor is több ház falcsontja került kibontásra, Csehi Nándor pécsi fényképész állítása szerint, aki a szerbeknek felvételeket készített.

⁶ Foltiny István: A szőregi bronzkori temető. Dolgozatok 1941. XVI. t. 10. és 17. Tompa Ferenc i. m. XXI. t. 15.

⁷ Lehet véletlen, de egyéb adat híján ténynek kell venni, hogy a feltárás során előkerült mindkét Vučedol-Zóki díszítésű szürke-betétes edény töredékei a lakóházak tapasztörmeléke fölötti, kevert hümuszban, bronzkori cserepekkel kerültek elő.

⁸ Hillebrand Jenő: A pusztaistvánházi koraréz kori temető, Arch. Hung. IV. 1929.

⁹ Szabó Kálmán: Kecskeméti Múzeum ásatásai. I. Kistréti part. Arch. Ért. 1934. 9—39. ll.

¹⁰ Banner János harmadik idézett munkája 45—44. és 61—62. ábra.

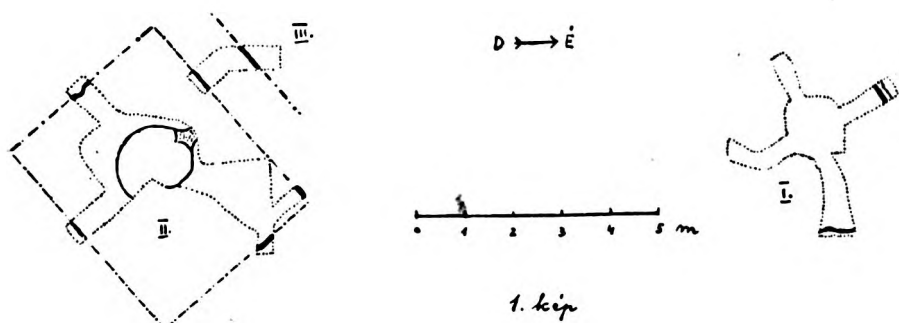
¹¹ Banner János harmadik idézett munkája 11., 12., 39. és 65. ábra.

A Vučedol-Zóki kultúra vizsgálatánál nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a baranyai fő lelőhelyei, — a zóki Várhegytető, a pécsi Makárhegy, Nagyárpád,¹² Kiskőszeg — természetes és könnyen megerősíthető védelmi állások, amelyek közelében nagyobb, halban gazdag vizek vannak. Vitatható, hogy e kultúra hordozói a vadállatok elől, vagy a szomszédos népek elleni védekezés miatt költöztek-e a nehezen járható, jól védhető dombtetőkre. Mindenesetre a lapályos baranyamegyei lelőhelyeken kevés és csak szórványos emlékeik fordulnak elő. Anyagi és szellemi kultúrájuk időszakos kisugárzásai eljutottak Tolna, Győr és a Tisza, Maros halban gazdag vidékeire is. Fa házaik, finom, díszes és nagy durva házikerámiájuk gazdagsága, s telephelyeik vár jellege *nem mutat lovasnomád népre.*

Az őskori emlékekanyagban gazdag földünk, mint láttuk, sok probléma megoldását rejti magában, amelynek ez esetben nincs más akadálya, mint néhány útban álló szőlőtőke.

Pécs,

Dr. Török Gyula.

¹² Mészáros Gyula, a Veszprémvármegyei Múzeum tisztviselője hívta fel figyelmünket e lelőhelyre, ahol segítségével értékes anyagot gyűjthettünk.

BRONZKORI ÉS RÓMAI KULTÚRRÉTEG A MAJLÁTH UTCÁBAN.

A rómaikori Pécs feltárási munkálatai az utóbbi időben két irányban folytak; egyiknek célja az ókeresztény temetői építmények megkeresése, felmérése, leírása, tartósítása és hozzáférhetővé tétele a Dóm körül; másikat a rómaikori város megismerése.

Az utóbbi cél érdekében indított munka során 1942-ben a Majláth utca 19—21 számú házak közötti telkén egymás fölött bronzkori, korarómai, későrómai, közép- és újkori kultúrrétegre bukkantunk. Régészeti szempontból csak a bronzkori és a két római réteg tartalmazott értékes anyagot.

Bronzkori réteget a jelenlegi talajszint alatt 250 cm mélyen, terméshes, sárgás mezei hordalékon, mintegy 70 cm vastag, koromfekete, sűrű mocsári talaj alkotta. Az előkerült, bronzkor derekáról származó „Pannoniai mészbetétes” cserépanyag és az ehhez tartozó házi kerámia sehol sem mutatkozott egy-egy szintben, hanem az egyes darabok különböző mélységben feküdtek. Egy 10 cm vastag, egyik oldalán síma tűzhelypad lapjával lefelé fordulva, darabokra töredezve került elő. A cserepek és a tűzpad lelőkörülményei azt bizonyítják, hogy itt Kr. e. 1500 körüli időben a mocsaras talajon, cölöpökre építeti lakóházakban folyt az élet, s cölöppépítményről szóródhatott le, illetőleg az egyik lakóház összedülésekor bukhatott a tűzpad megfordítva az iszapba. A világosbarna és barnásfekete cserepek, a talált lapos kővésző, csontvésző, csont árak, kézi szerszám csont markolata és bronz szemcsék, a bronzkori telep hosszú életéről tanuskodnak.

A bronzkori réteg felszínébe a rómaikor idején beleszánthattak, ezért ide néhány római cserép, ugyanakkor a korarómai rétegbe bronzkori cserepek és egy bronz sarló töredéke került.

A korarómai réteget 180—100 cm mélységből tártuk fel és ebből nagymennyiségű vörös, sárga, fekete és szürke színű síma és domborműves cserépanyag, figurális faragott kőlap sarokrésze, jellegzetes hajviseletű női fejfel, Dedalus és Icarus szárnyas alakjai egy domborműves mécesen, arany fülbevaló töredéke, rozetta alakú lapos csüngőrésszel, bronz kules, bronz szíjvég, bronz gyűrű, bronz horog, kisbronz pénzek, csont tűk és üvegedények töredékei kerültek elő. Külön említést érdemelnek a római tálak szokásos domborműves díszítései közül a széken ülő istenalak, valamint az oroszlán ábrázolása. Az egyik

sigillata mázas tál — amely a Dragendorf 37-es formához hasonlít — szőlőindás, madaras domborművű díszítményét a helybeli keramikus egyéni módon változtatta meg; szőlőfürtök, indák és levelek között, a fürtöt csipegető madarakra elriasztásul nyilak özöne zúdul. Ebben a rétegben feküdt egy szétrombolt római kőszír alapfala és a mellette álló sírkő alapzata is.

A későrómai kultúrréteget mintegy 10 cm vastag mecseki törmelék választotta el a korarómai rétegtől. IV. századi mázas korsók, keverőtálak, használati és díszes cserépedények töredékei, római bronzpénzek, T fibulák, bronz sarkanytú, csont fésű töredéke, csont késnyél és különböző rendeltetésű vastárgyak kerültek elő az átlag 30 cm vastag rétegből. Innen származik az a jellegzetes arcú terrakotta női fej (l. a szöveg végén), amelyet görögös orra, festett szája, körökkel díszített szemöldöke és hajhálója tesz érdekessé. Valószínűleg helybeli művész munkája, az itt talált terrakotta kakasfejjel együtt.

A két római réteg kerámiai anyagának gazdagsága arra enged következtetni, hogy a római város déli szegélyének keresése közben, a város alatt dolgozó fazekasok telepének hulladék anyagára találtunk.

A 60 cm vastag jelenkori rétegben későrómai, magyar közép-, török- és jelenkori hulladék anyagot és újkori gazdasági épület alapfalait találtuk.

Rövid ismertetésünkben csak hivatással kívántunk szolgálni a rómaikori Pécs feltárási munkálatai során elért kezdeti eredményekről, s a részletes ismertetést fenntartjuk arra az időre, amikor ez a munka már kellően előrehaladt.

Pécs,

Dr. Török Gyula.

PÉCSI SISAK A HONFOGLALÁS KÖRÜLI IDŐBŐL.

1927. év őszén került napfényre Pécsen az Ágoston-utca 23. szám alatt Schutták József városi tanácsnok kertjében, víztartály építés közben, feldúlt sír csontvázának maradványai között egy kúpos vas-sisak (Címlap képe).

A sisak a Városi Majorossy Imre Múzeum anyagába került, mint kiállításra alkalmatlan, vastag rozsdaréteggel borított lelet, mígnem a múzeum vezetőjének felkérésére a Magyar Történeti Múzeum konzerváló laboratóriumában a rozsdarétegtől megszabadították.

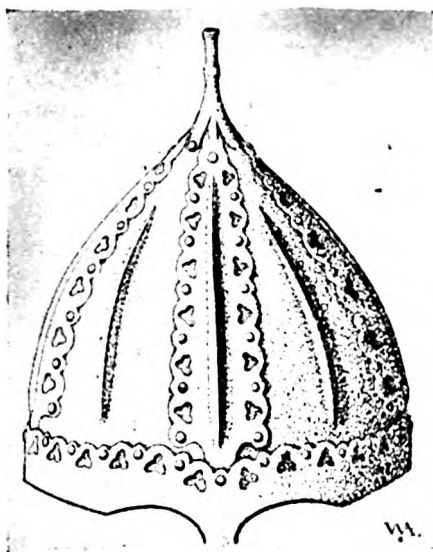
A konzerválás után derült ki, hogy a rozsdaréteg hazánkban eddig páratlanul álló koraközépkori sisakot takart.

A sisak kúpos harangja, négy, közel háromszög alakú vaslemezből összetett, oly módon, hogy a két oldallemez az elülső és hátsó lemezek alatt helyezkedik el. A homlokot védő elülső lemez lényegesen vastagabb a többi lemezeknél. A lemezeket vas szegecses fogják egybe. A lemezek szélei többszörösen befelé karélyozottak, a szegecses a karélyok csúcaiban foglalnak helyet. Az összeszegecselt lemezek közé a karélyozásnak megfelelően kivágott, domborodó pontsorról díszített, 4 mm-nyire láthatóan, bronzlemezszalag helyezkedik el, művészies jelleget kölcsönözve az egész tárgy architektúrájának.

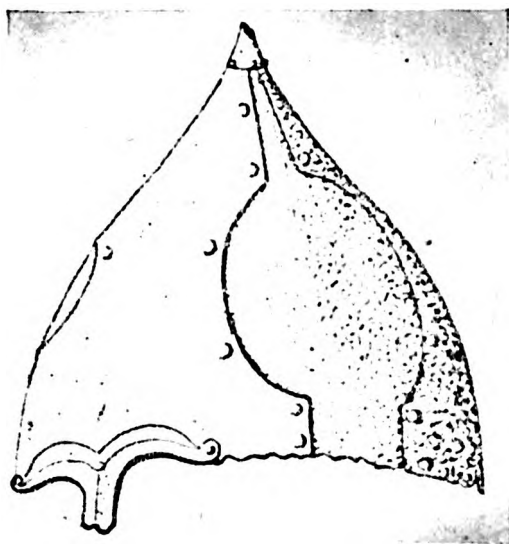
A lemezszélek nem tompa levágásúak, hanem élben ellaposodóak (profiláltak). Az így előállított ferde lemezszélek a bronzszalag mellett élénk fényhatást nyújtottak. A harang tetejét külön készült és rászegecselt csúcs koronázza. Ennek felsőrésze makk-alakú és tömör, alsó lemez-szerű széle pedig félkörök sorozatára van alakítva úgy, hogy a sisakharang minden lemezére egy-egy szegecs esik. A sisak magassága 22.7 cm, nyílásának nagyobbik átmérője 21 cm, a kisebbiké pedig 11.5 cm. Ugyanis a sisak nem egészen kereknyílású, hanem ovális. Az oldallemezek szélessége a bronzszalagok között, az alsó szinten mérve, 13 cm, illetőleg 13.9 cm. A harang alsó szintje mentén az elülső lemezből 2, a többiben 3—5 darab vasdrótból alakított csapszerű fülek állanak ki, amelyekbe a nyakat és vállakat védő sodronyos nyakvért, illetve az azt tartó drót volt befűzve. Ezekből a fülekből a homloki részben már csupán egy, a többi részben 2—2 darab maradt meg.

A sisak korhatározását a kísérő leletek, tehát támpontok hiánya miatt kénytelenek vagyunk a külföldi rokon sisakleletekkel való összehasonlítás alapján megejteni.

Szizov, Szmolensk melletti gnezdovoi sírmező felásásakor VIII—X. századi normann kolonia maradványait tárta fel. Az egyik sírból egy négy lemezből összeszegecselt, kúposharangú vassisak került napfényre (1. kép). A haranglemezeket szívalakú kivágásokkal díszített, karéjosra vágott szélű, rászegecselt vaspántok fogják egybe. A sírleletben egy, a IX. század második feléből származó normann kard is előfordul. A sisak külső formájában, az Arendt által adott rekonstrukciós rajz alapján, megegyezik a pécsi sisakkal. Rokonságot találunk a harangnak négy részből való összeállításában is.¹

1. kép. A gnezdovoi sisak.
Arendt rajza.

2. kép. A voronezsi sisak.
Arendt rajza.

Közelebb áll már a pécsi sisakhoz a VIII—IX. század fordulójáról származó, Voronezs kormányzóságban az Askol folyó partján talált sisak (2. kép). Harangja szintén négy, egymásra szegecselt lemezből összetett; különös érdekessége, hogy az elülső és hátsó lemez szélei befelé egyszeresen karéjzottak.

A sisakkal együtt talált két bizánci aranyérem, Artemios (715—716) és IV. Leo (775—780) császár uralkodásának idejéből származik.

Arendt, aki ezekkel a sisakokkal foglalkozott,² hasonló, egymásra szegecselt lemezekből álló sisaktípust, egy Kamennaja-babán is megfigyelt, azonosan nagykaréjú lemezsél-kivágással (3. kép).

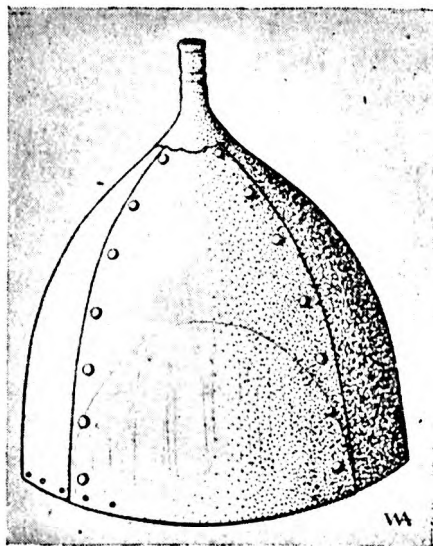
¹ W. Arendt, *Der Nomdenhelm des frühen Mittelalters in Osteuropa*. Zeitschrift für Hist. Waffen u. Kostümkunde. Berlin, 1935 új folyam. V. k. 30. o.

² W. Arendt, *Beiträge zur Entstehung des Spangenharnisches*, id. Waffenkunde 1932, újf. IV. k. 54. o.

Szerkezetében azonos, azonban egyenes szélű egymáson fekvő lemezekből összeszegecselt a Csernigov melletti gulbisei sírdombból előkerült sisak (4. kép). Tetejét erőteljes tollbokréta tartó köpü koronázza. A homlokfeletti részre félkör alakú vörösrézlemez van forrasztva. Mellékletül a sisak alsó szegélyére fűzött sodronnyakvért került elő. Maga a sír jellegzetes égetett normann sír volt, egyéb leletek mellett egy IX. század elejéről származó normann kard is előkerült, továbbá sodrony-ing, lándzsacsúcs és nyílhegyek. A sír korát egy benne talált IX. század végéről származó szaszanida érem adja meg. Hasonló sisak

3. kép. Kamennaja-baba.
Arendt rajza.

4. kép. A gulbisei sisak.
Arendt rajza.

előkerült Arendt szerint a Kubán vidéken Jekaterinodar (ma Krasznodar) mellett is.³

Az oroszországi és pécsi sisak találkozási pontját egy nevezetes, a Csernigov melletti Csernaja-mogila nevű sírdombból előkerült normann fejedelmi lelet sisakja adja meg (5. kép).

Az égetett normann sír egyéb fegyver mellékletei voltak: két a X. század első feléből származó normann kard, egy nomád szablya, két sodrony-ing, nyílhegyek, továbbá két bizánci érem, a IX. század második feléből Basilios et Constant. Aug. Ies. Xsr. Rex Regnantium felirattal.⁴

Egyébként pedig ott került elő az a két ivókürt is, melyek ezüst lemezes borításai a honfoglaló magyar tarsolylemezek művészetének

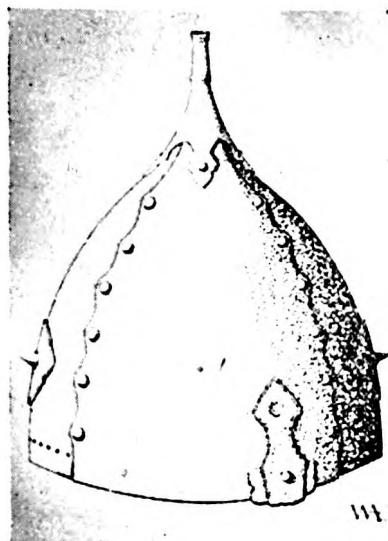
³ Arendt. *Der Nomadenhelm*..., 30—31 o.

⁴ Arendt, i. m. 31. o.

stílusában vannak díszítve. A sisak harangja a pécsivel azonos módon négy vaslemez részből egymásra lapolva van összeszegecseelve. A lemezek eredetileg aranyozott vörösréz lemezzel voltak bevonva, ami ma csupán nyomokban figyelhető meg. Az elülső és hátsó lemezek szélei többszörösen karéjozottak. Négy nyulványú tetőlemeze — amin üreges tollköpi helyezkedik el és eredetileg a sisaktetőhöz volt szegecseelve — tévedésből a kievi múzeumba került. Az elülső lemez szélén három felszegecseelt pánt nyomai látszanak, amely pántokból egy példány még meg is van (lásd: 6. kép, rekonstrukció).

5. kép. A csernigovi sisak.
Waffenkunde XIV. k. V. t.

6. kép. A csernigovi sisak
rekonstrukciós képe.
Arendt rajza.

A két oldallemez közepét négyszögletes boglár ékíti, aminek középső részében erősen kiálló tövis foglal helyet. A lemezszelek karéjozása mint díszítőelem úgy látszik a voronezsi sisak nagy íves karéjú lemezszelel kivágásának elosztása több kis karéjjá, miáltal a szegeceket egy sorban és sűrűbben helyezhették el a harang oldalán.

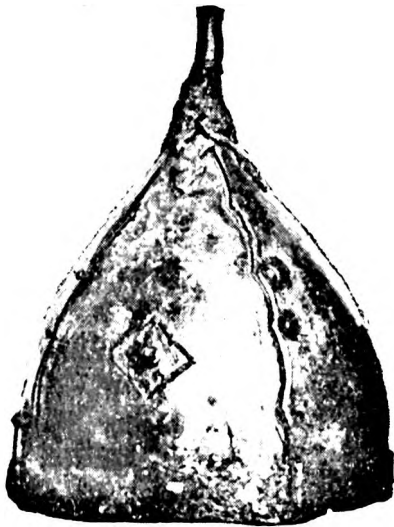
A négyszögletes boglár a normann korban azonban nemcsak Oroszországban ismeretes, hanem Skandináviában is. Több analógiát ismerünk Gnezdovból, Janovból, Szmolenszk kormányzóságából, találtak példányt a Borki-féle nekropolban, Riazan kormányzóságban és egy kurgánban a Pacha mellékfolyója mellett a Ladoga tótól délkeletre, Siasniga mellett. Előkerült északon Röstában, a jätlandi Ås megyéből és a bjorkői 93. számú sírból.⁵

⁵ T. J. Arne, *La Suède et l'Orient*, Upsala 1914. 140. o.

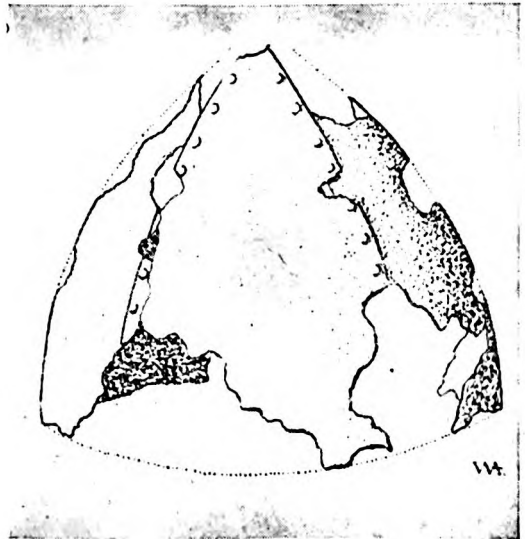
A négyszögletes boglár elterjedésének nyugati határa magyarorszá—skandináviai vonal, keleti határa az eddigi tudásunk szerint nyugati Turkesztán.

A magyarok ezt a boglárfaajtát egyrészt a tarsolyon alkalmazták, mint a lezáró szerkezet díszét, másrészt díszítő veretül, középen kő- vagy paszta berakással, ugyanúgy mint a többi keleteurópai párhuzamok is ilyen felhasználásban jelentkeznek. Magyarországi előfordulások pl. Bodrogszerdahely és Budapest—Farkasrét.

Az eddig említett sisakok között ezen a csernigovin tűnik először

7. kép. A königsbergi sisak.
Waffenkunde X. k. III. t.

8. kép. A tuapsei sisak.
Arendt rajza.

szembe nekünk a *lebediai honfoglaló magyarság kézművességének közpellen hatása*. Ez nem is lehet meglepő, mert hiszen a csernigovi normann sírban és az említett gnezdovoi temető leletei között, sőt a normann világ Oroszország felé orientálódott területein is rendszeresen tűnnek fel ilyen nyomok.

Feltűnő a pécsi sisak tipológiai és technikai egyezése ezzel a sisakkal: egyszerű kiadása annak. Azonban nem áll egyedül a csernigovi sisak sem. A csernigovihoz egészen hasonló díszsisakot is találtak, amiről meg lehet állapítani, hogy a csernigovinak legközelebbi rokona.

A csernigovi sisakkal teljesen egyező sisakpéldány került napfényre erősítési munkálatok közben a keletporoszországi Friedrichsberg közelében levő Königsberg mellett (7. kép). Mellékletül két ezüstözött kengyel került elő.

A sisak-harangot eredetileg vékony bronzlemez borította. A karéjosan vágott lemezszelek alatt a pécsi sisakhoz hasonlóan bronz lemez-

szalag húzódik, amit azonban nem egy, hanem kettős pontsor díszít. Köpüs sisakcsúcsa, a lemezekre lenyúló és felfekvő karéjos nyúlványai, továbbá a homlok-lemezen levő pántok nyomai megegyeznek a csernigovi sisak megfelelő elemeivel. A sisakot Gaerte tévesen a XIII. századra határozta meg.⁶

Az oldallemezeken ismét feltűnnek a négyszögletes boglárók is, a középrészen elhelyezett szegecsfej azonban itt nem kúpos tüske, hanem félgömb. Már a múlt század végén, 1889-ben akadtak ezen a helyen hamuréteges sírmezőre amikor is ló és emberi csontvázak, gyűrűs fibulák, kengyel, szakállas lándzsacsúcsok, továbbá keresztvassal és markolatgombbal ellátott északi típusú kardok kerültek napvilágra.⁷

Az északi típusú kardok alatt nyilvánvalóan normann kardokat kell értenünk.

Úgy találjuk, hogy a négyszögletes boglár, továbbá a tollbokréta tartó köpü e két utóbbi példányon, mint mindenesetre előkelőbb tulajdonban volt sisakon fordul elő. Mindkét esetben a sisakharangok aranyozott bronz, illetőleg bronzlemezzel bevontak.

Hasonló kétoldali boglárral díszített sisak került elő Gorzucha mellett (Kalisch kerület), a Struzka patak medrében, aranyozott vörösrézlemezzel borított haranggal, sodronying melléklettel.⁸

Azonkívül hasonló példányt őriz a varsói Militärmuseum és a poseni Grosspolnische Museum,⁹ melynek rajzát Boenheim is adja. Boenheim a sisak korát a XII. századra helyezi. A sisak homlokrészén a csernigovihoz hasonlóan három pántot figyelhetünk meg.¹⁰

A fejlődési sorban a legutolsó helyre tehetjük a gulbisei, csernigovi és a pécsi sisak egy könnyebb változatát, a tuapsei sisakot (8. kép), amelynek mellékletéül egy hajlottpengéjű szablya került elő, korát Arendt nem korábbra, mint a XI. századra helyezi.

A sisak egymásra lapolt négy lemezből áll, a szélek azonban egyenesre vágottak nem többkaréjúak.¹¹

Úgy találjuk tehát, hogy a négyrészes, karéjosra vágott szélű vaslemezekből összeszegecselt sisakok kora a IX—X. század és ebbe a csoportba helyezhető el a pécsi sisak is, mint boglárók és tollköpü nélküli egyszerűbb kivitelű példány.

A magyarok Levédiában a normannok és kazarok közé ékelődve hatalmas nomád-államot alakítottak. Uralmuk területe Sarkeltől északra a Don és Dnyeper közötti vidékre esett és elérte Kiev magas-

⁶ W. Gaerte, *Ein altpreussischer Helm*. Waffenkunde X. K. 1923. 41—42. o.

⁷ Gaerte, i. m. 41. o.

⁸ Gaerte, *Ein altpreussischer Helm. Nachtrag*. Waffenkunde X, K. 137. o.

⁹ Gaerte, i. m. 137. l.

¹⁰ W. Boenheim, *Handbuch der Waffenkunde*, Leipzig, 1890, 26. o.

¹¹ Arendt, i. m. *Der Nomadenhelm*, 32. o.

ságát. Ez a nomádállam a IX. század 90-es éveinek elejéig állott fenn, amikor is annak a bessenyők vetettek véget.

A magyarság többsége ekkor a keleti állam felé orientálódott volt. Kíev a IX. század utolsó negyedében a keleti normann világ közép-pontjává fejlődött. A magyarok és normannok területi közelségére, kulturális és gazdasági kapcsolatára utal a magyarországi számos normann fegyverlelet.

A magyarságnak a normannokkal való közvetlen kapcsolatuk következménye, hogy a levediai idők óta a pusztai lovasnomád fegyverrel — a könnyű egyélű szablyával — szemben, a nehéz, kétélű normann kard jelentette az új fegyvert.

A normann taktika is beszivárgott fegyverzetükkel együtt a magyarság taktikájába.

A magyarországi normann leletek között két réteget különböztetünk meg. Az egyik a honfoglalók által közvetlenül magukkal hozott tárgyi anyag, amelyhez még kb. Géza koráig fennálló vereckei úton beáramló árú is kapcsolható. A másik réteg pedig a Géza és Szent István alatt beállott nagy változásokat tükrözi és közvetlenül északról kerül a Vág és a Duna mentén Magyarországra. A pécsi sisak lelőhelye és fent adott korhatározása mellett szól, hogy ez a sisak oly kiváló egyéb fegyverekkel együtt került Hazánkba, mint a Szent István kard,¹² vagy a budapesti lándzsa,¹³ vagy a váccsörögi kard.¹⁴

A kardok tömeges megjelenésének korát Fettich a X. század végére, a XI. század elejére helyezi.¹⁵

Ebben a korban sok jel mutat arra a körülményre, hogy Magyarország bekapcsolódott egy nagy gazdasági láncba, melynek megvolt a gazdasági és politikai következménye.

Nem véletlen például, hogy Szent István északeurópai normann kardot használt élete végéig, ennek a folyamatnak egyik láncszeme a pécsi normannsisak is. Mutatja, hogy milyen intenzívek voltak ezek a kapcsolatok. Ha a magyarországi összes, ezenkori normann- emlékeket összegezzük, akkor az tűnik ki, hogy mennyire nem véletlen a pécsi sisak. Még az előfordulási helynek is megvan a maga jelentősége. A pécsi püspökség Szent István korabeli alapítás, és íme itt találjuk a normann sisakot, ezt a kiváló emléket.

De feltehető az is, hogy valamelyik honfoglaló magyar hozta magával Levedióból a sisakot, mert hiszen a honfoglalók fegyverzete között

¹² Fettich Nándor, *A prágai Szent István-kard régészeti megvilágításban*. Szent István Emlékkönyv, III. K. 1938, I. T. v. ö. P. Paulsen, *Magyarországi viking-leletek*, Arch. Hung. XII. K. 1933, IX. T.

¹³ Paulsen, i. m. I. T.

¹⁴ Hampel József, *Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*, Budapest, 1907, 91. T. v. Paulsen, i. m. T.

¹⁵ Fettich i. m. 475—516. o.

már megtaláljuk a normann kardot, sőt a nyiregyházi példány lókoponyás sírból került napfényre.

Ilyenformán tehát újabb adatot nyertünk ebben a sisakban e még mindig nem eléggé ismert kornak felderítéséhez, és amint látjuk, egy ilyen első pillanatra talán igénytelennek látszó emlék alkalmas arra, hogy mélyen bevilágítson ennek a nevezetes átalakulási korszaknak a rejtelmeibe.

Budapest,

Dr. Kalmár János.

BARANYA ELSŐ FŐISPÁNJA A HÓDOLTSÁG UTÁN.

A Dunántúl délnyugati részén, magyar- és horvát területen, a Dráva mindkét partján, a nemzeti történelem legválságosabb évszázadaiban nagy szerepet játszott a trakostyáni Draskovics főúri család. A török hullámverés északnyugati területén, egyesülve a rokon Zrínyi, Frangepán, Erdődy főúri családokkal, hősiességekben mérték össze fegyverüket a törökkel és őket szívós és véres csatákban szorították vissza. A családból ketten viselték a pécsi püspöki tisztséget: I. és II. György. I. György püspök (1557—1563, Bertalan grófnak és Martinuzzi Fr. György nővérének, Annának fia) idejében Pécs városa már török megszállás alatt volt, Szigetvár azonban még állott; működése jórészt a tridenti zsinaton való szereplésére esik, részint a helyszínen Tridentben, — részint Innsbruckban és a mellette fekvő Ambras várkastélyban, ahol I. Ferdinánd királynak és Canisius Szt. Péternek társaságában tárgyalták meg a zsinat eseményeit, munkálatait, melyekről az értesüléseket lovas futár hozta hozzájuk az Etsch-Eisack völgyén és a Brenneren keresztül. György püspököt még a zsinat tartama alatt áthelyezték, előléptették a zágrábi egyházmegyébe, később Kalocsára érseknek, hol a híbornoki kitüntetést nyerte el. — II. György (1628—30) már a török hódoltság alatt volt pécsi püspök, melynek azonban az akkori helyzet szerint csupán a címét viselte, s utána mint győri megyéspüspök fejtett ki tevékenységet. Tanulmányait Rómában végezte; Pázmány iskolájához és munkatársaihoz tartozott; szigorú, takarékos és mellette bőkezű főpap. — A család egyik tagja Ádám, szintén a papi pályára lépett és mint dulcignoi v. püspök, a helytartótanács kebelében alakult bizottságnak, mely a kegyes alapítványokra ügyelt fel, 1724. óta elnöke volt.

A horvát katolikus egyház a Draskovics család és különösen György püspök iránt örök hálával van lekötelezve, mert főleg az ő éberségük és buzgóságuk állta útját a hitújítási mozgalmaknak és tartotta meg a horvát nemzetet változatlanul a régi katolikus hitnek és egyháznak keretében. A katolikus egyház ügyét és annak keretén belül Jézus Társaságának elhelyezkedését, pártfogásokkal, adományokkal mozdították elő. I. György híboros érsek (Oláh Miklós érsek sikertelen kísérlete után) betelepítette őket az országba; II. György püspök és a család világi tagjai részint új házakat építettek és alapítottak számukra, — részint a már meglévőknek bővítésén és gazdagításán

működtek közre. Magát a varasdi jezsuita kegyuri templomot Gáspár gróf (és neje, Székely Katalin) építtette.

A család a harmincéves háború folyamán Ferdinánd királynak hadjárataira segélyt nyújtott. — Az egyik családfő, Miklós gr., Nádasdy Ferencnek veje volt; tőle kerültek a Nádasdy birtokok az Eszterházy család kezére. — A XVIII. század vége felé, az akkori családfő, József gróf, az akkortájt szinte általános filantropikus mozgalomnak hódolt, a latomia szervezet keretében, az emberszeretetet jelszavával megalakult páholy működésében (Draskovics obszervancia) vezető szerepet vitt, emberi erényekről, szorgalomról hosszú szónoklatokat tartott; működésük nem volt vallásellenes. — A XIX. század első felében a dél-szláv, és annak keretén belül a horvát nemzeti öntudat mesterségesen felszított mozgalmak az akkori családfőt magukkal ragadták; az irányzatnak magyarellenes éle volt, s egy időben, és egy időre bécsi körökkel kapcsolatosokat kerestek és találtak.

A családnak fénykora a magyar-horvát katonai együttműködés idejében, a XVII. században volt, melyet teljesen kitöltött a család részéről a három családfő működése: a nagyatyja, atya és unoka, — mind a hárman a családban öröklődő Iván nevet viselték, — a nagyatyja magyar nádor, — az atya horvát bán és magyar nádor, — és a fiú, illetve unoka, a baranyai főispán.

A nagyatyja, Iván gróf, tizenöt évig nádor, kiváló megjelenéssel és külsővel; neje a kisasszonyfalvi Istvánffy Miklós nádornak és történetírónak leánya, Éva, (a kisasszonyfai egyháznak a grófi család jelenleg is kegyura.) Sokat küzdött a törökökkel. Mercoeur lotharingiai hercegnek csapatahoz csatlakozott, ki hazánkba indult távolról a török elleni keresztes hadjáratra 15 ezer katonából álló hadával; voltak közöttük francia, osztrák, morva és pápai katonák; hozzájuk csatlakozott rajta kívül Pálffy és Nádasdy is huszáraikkal; Kanizsánál a török túlerővel nem tudtak megküzdeni, s Fehérvár ellen vonultak, melyet hősiességgel felszabadítottak és Csókakő erődénél 1601. okt. 15. Hasszán basa 70 ezer emberből álló hadseregét megverték, szétszórták, vezéreiket megölték, fejüket Bécsbe küldötték. (A hős herceg ezen hadjáratban szerzett betegségben hazamenet meghalt Nürnbergben, fiatalon, a párizsi Notre Dame székesegyházba temették, hol Szalézi Szent Ferenc tartotta fölötte a gyászbeszédet.) — Varasd városát 1603-ban a tatár ostrom alól felszabadította és Bocskai hajdúival is verekedett.

— *Az atya*, ugyancsak Iván gróf (Thurzo Borbála férje) hat évig volt horvát bán, és 121 szavazattal magyar nádornak választották meg; Ferdinánd királynak kedves embere volt, — az országtól az ellenséget távoltartotta, elűzte, — okosan és sikeresen kormányozott és ítélkezett. A királytól egyéb jutalmak mellett az óvári uradalmat kapta.

— Bennünket legközelebről érdekel a *harmadik* családfő, ki a XVII. század második felében szerepelt, névszerint szintén Iván gróf, a török utáni időkben az *első baranyai főispán*.

Első iskoláit Horvátországban, a böleületet hazánkban, a jogot pedig Olaszországban, Páduában végezte. Mély vallásosságot tanusított minden vonatkozásban, — magán- és családi életében, alkalmazottai, katonái között, — klenovniki kastélyában, állandó tartózkodási helyén, páduai Szent Antal tiszteletére kápolnát rendezett be, Varasdon a plébánia templom előtt Immaculata-szobrot emelt, kegyúri feladatait korlátlan bőkezűséggel teljesítette, — a szegények és betegek iránt mindig adakozó volt. Egészben véve a Pázmány nevéhez fűződő katolikus megújulási áramlatnak kiváló képviselője volt. Főúri családját, uradalmainak alkalmazottjait, boldogulásuk ügyét térdénállva ajánlotta fel Istennek. A katolikus templomok iránti gondoskodása nem szorítkozott kizárólag környezetére, — hanem a lepoglavai pálosok, pettaui kapucinusok, — nálunk pedig a szerviták részesültek bőkezűségében. A Máriacongregátiónak tagja volt, — annak ünnepeire bőjttel, gyónással, áldozással készült előre. Az Officium Marianum és a rózsafüzér napi imádsága volt; világi ruhája alatt szerzetesi lelkületet hordott; sokszor órákat töltött imádkozásban; önfegyelmezésben, sajátmaga iránti szigorban, buzgóságban mindenkinek példaképpül szolgált. Családi élete is épületes volt; felesége Nedeczky Magdolna; két fiúgyermeküket, Péter és Iván grófokat gondosan nevelték. Közéleti működésében három gondolat irányította és vezette: hűség a koronás király iránt, — ragaszkodás a katolikus egyházhoz, — és elszánt küzdelem a török ellen. Tökély hívását, unszolását és fenyegetését elutasította. Midőn Frangepán fegyveresen Zágráb ellen vonult, Iván gróf és Erdődy Miklós bán, a turopoljai nemesség élén hátrították el a támadást. Különösen sokat küzdött a törökök ellen; részint saját hadseregével önállóan, részint nagyobb hadműveletekhez csatlakozva; — hosszabb időn keresztül, több csatában és ostromban támogatta Leslie vezért. Részt vett Verőce ostromában, mint a horvát katonaság tábornoka, — és a vár felmentésére érkezett török csapatokat megtámadta, megverte, megfutamította; táborukat feldúlta és győztesen tért vissza a vár alá, melynek lakói és őrsége fellázadtak, a várat feladták és békében elvonultak. Radanay zalavári apát, a későbbi pécsi püspök, négyszázfőnyi seregével szintén az ostromlók között küzdött. — Petrénia várát két ütközetben a törökök ostroma alól felszabadította; ágyúkat, sátrakat, zászlókat zsákmányolt; háromezer törököt pusztítottak el ezen két ütközetben. — Zrinyi Miklós bán hadseregében Kanizsa, Baboesa, és más várak ostromában részt vett; Pécs elfoglalásánál is katonáival Zrinyi gróf seregében küzdött; az eszéki hídknál, Kosztanica, Dubica. Novi megvívásánál is hadakozott. — A boszniai basa az 1688. évben tízezer fegyveresével betört Horvátország területére, Iván gróf hatszáz fegyveresével indult meg ellene (fia, Péter, szintén csatlakozott hozzá) és oly lendülettel támadtak, hogy hétezer törököt levágtak, megsebesítettek, szétszórtak, fogságba ejtettek. A zsákmányolt hadi jelvényeket a varasdi lorettoi kápolnába helyezte el, részint a királynak ajánlotta fel. Súlyos betegsé-

gének idejében Dubica vára török támadás alatt állott; a haldokló gróf katonáit haladéktalanul a vár védelmére küldötte. Szolgálatiért, hősiességeért (egyéb kitüntetések és jótétemények mellett) a király arcképét (érem) ajándékozta neki több ezer forint értékben; tagja lett a haditanácsnak; kinevezte baranyai és valkói főispánnak. Egyéb tisztségei és címei: császári királyi tanácsos, kamarás, a m. kir. Kúria magisztere, a Dráva-Száva közötti vlachok kommandánsa, vezérőrnagy és udvarmester.

Családjának és saját érdemeinek jutalmául tehát egyéb hivatalai mellett, mint baranyai földbirtokos, 1688. dec. 31. elnyerte a török hódoltság alól felszabadult Baranya Vármegye főispáni tisztségét, hol a magyar közigazgatást neki kellett megszervezni és megindítani. Oly vármegyében bízták rá a vezetői tisztséget, mely még várható további török támadások veszélyének volt kitéve. E tisztség akkortájt igen jelentékeny fizetéssel, évi 1500 forinttal volt honorálva. Főispáni kinevezéséről, s a vármegyei élet megkezdéséről, beiktatásának idejéről és helyéről 1689. máj. 18. (Szelnice) kelt köriratában értesítette az érdekelteket. Kedvező mérlegelés alá esik az a körülmény, hogy e meghívó hibátlan, kifejező magyar nyelven van fogalmazva; jöllehet dunántúli, vérbeli magyar urak ekkortájt latinul leveleztek, okmányaik is latin nyelvűek; Kazó és Kapucsy kanonok, született magyar emberek latin leveleket váltottak egymással. — Az eredeti, sajátkezű aláírással ellátott körirat egy példánya a Káptalani Levéltárban fekszik, Arch. Priv. XL : 60. jelzés alatt. (Közölte Cserkuti Adolf a Pécsi Napló 1910. március 27. számában. rövidítve, és magyarázó jegyzetekkel.) Teljes szövege, az eredeti helyesírás megtartásával, a következő:

En, Trakostány Groff Draskovich János, Koronás Kyrál Urunk eő Fölséghe Tanácsa és Komornikya, Magyar Országhy Hok Mestere, Mezcy gralis Straza Mestere, Baranya és Valko Vár Megyeknek Fő Ispánya, — Mindeneknek, Kývaltkeppen az Kiknek illik, ezen Patens levelem által adom tudtára, hogy emlétve Urunk eő Fölséghe ezekben az Háborus üdőkben tett sok fáratságos Hyv szolgálatymat tekintven, s Kegyelmes gratiajyat is akarván hozzám megh mutatny, az el mult 1688. esztenden Karácson Havának utolsó napján, Baranya és Valko Vár Megyéknek Fő Ispánsággha Tisztit Kegyelmissen nékem és maradékimnak örökössen adta légyen, és conferálta. Kyrül az eő Fölséghe Keze irassa és Pöcséttye allatt authentice emanált Donatioya Kezemenél levén, rövid idő múlva, annak rendy szerent, vagy in Facie Loci, vagy Közelljeb alkalmas Hellyen. az megh nevezett Vár Megyéknek Fő Ispánságára instálátatván magamat, — mind Vice Ispányokat, mind pedig Fő és Vice Birákat akarok tennem. Annakokáért Kglmetek ugy alkalmaztassa magát, hogy megh értvén alámenetelemnek terminussát, es Installatiomnak Hellyit megh tudván, azon napra es Hellyre tartozik Kglmtek hozzám gyünnny. Datum in Szelnicza die 18 Maý Ao 1689. Groff Draskouith János. (K. L. XL. 60.)

A beiktatás helyéről és idejéről, sem főispáni működéséről részleteket nem tudunk, hiszen a város és környéke, midőn Lajos örgróf se-rege a törököt innét kiűzte, katonai, utána kamarai közigazgatás alá került. Feljegyzés tehát működéséről nem maradt ránk; ezen időtájt hadi tények sem történtek errefelé, legfeljebb Szigetvár felszabadítása, (mely akkor még nem lett oda ítélve Somogy vármegyének.) Ha feljegyzések történtek is, azok vagy lappanganak valahol, vagy elvesztek. — A pécsi jezsuitaház egykorú naplója feljegyezte, hogy a vármegyei közigazgatás keretében ők törekedtek a török idők előtti vallási egységet ismét visszaállítani; és törvénybe iktatni, hogy a vármegyei tisztviselő csak katolikus vallású lehet, — és ezen törekvéseknek a főispán megértően segítséget nyújtott. — Egyébként e tisztséget csupán néhány évig viselte, mert 1692. év tavaszán háborús és közéleti küzdelmekben elfáradva, csendesen elhunyt. Az egyház szentségeit épületesen felvette; utolsó szavai voltak: Legyen meg az Isten akarata: fiat voluntas Dei, — mely mintegy a család jelszava volt. Halálos betegségében is az utolsó vigasztalást jezsuita pap nyújtotta neki, — minthogy ezen rendből való volt tábori papja is, a varasdi templom lelkésze és maga a gyászszónok is, ki terjedelmes és gazdag beszédét 1692. máj. 5. temetéskor a varasdi templomban mondotta el. A beszéd nyomtatásban is megjelent. Voigt Lipót egyetemi nyomdájában, Bécsben, melyből ezen tanulmányba több adatot átvettünk. Temetése saját óhaja szerint a varasdi templomba, az ő általa berendezett lorettói kápolnába történt.

A baranyai főispáni tisztségére az 1687. őszén kinevezett pécsi püspök, Radanay Mátyás is igényt tartott, mert a török idők előtt a pécsi püspökök voltak egyházmegyéjük politikai főispánjai; a főispánság igényléséről nem mondott le és történelmi jogát, mely szerint a megszállás előtti időkben a püspök volt baranyai főispán, nem adta fel. Egyik levelében írta is (1692. ápr. 10.), hogy ő jogilag baranyai főispánnak tartja magát; és Draskovics halála után 1692. júl. 30. folyamodott is e tisztségért, de siker nélküli; nem is szerepelt soha baranyai főispáni minőségben. Ellenben a király kinevezte őt 1689. szept. 16. kelt okmányban *tolnai* főispánná, egyesítve a pécsi püspökséget az örökös tolnai főispánsággal, tehát a kinevezés püspökutódait is illette. A tolnai főispáni tisztségbe Daróczy István alispán 1693. jan. 25. iktatta be. — A király a baranyai főispáni tisztségre atyjának helyére 1693. márcz. 13. keltezéssel Péter grófot nevezte ki, egyben a valkói főispánságot is neki adományozta, tekintettel azon körülményre, hogy az atya ezt a tisztséget, mint a családban öröklődő hivatalt kapta; óvatosságból azonban nem magát a főispáni végleges tisztséget bízták rá, hanem a főispáni adminisztrátori teendőket, mert ezen kinevezésnél a pécsi püspököknek Radanay által jelzett jogát tekintetbe kellett venni. Radanay halála után Nesselrod gr. püspök, még I. Lipót életében, a szintén már elhunyt Péter grófnak öccsével, Iván gróffal szemben elvben 1703. szept. 30. megkapta a főispáni kinevezést, de az akkori

Háborús mozgalmak miatt a kinevező okmányt 1705. szept. 12. állították ki. A kinevezés Nesselrod gr. püspöknek és jövődő törvényes püspökutódainak szól, a szokásos jövedelmekkel, járandósággal és joghatósággal.

I. József király ezen kinevező okmányban felemlítette, hogy Lipót király Draskovics grófot öröklődő jelleggel nevezte ki főispánnak, kinek elhunytá után idősebbik fia, Péter gróf. folyamodott e tisztségért, — vele szemben Radanay pécsi püspök is jelentkezett igényével, melynek jogcímét azonban igazolni nem tudta; püspök-utóda, Nesselrod Vilmos gr. azonban megszerezte és felmutatta a bizonyítékokat, és azoknak alapján a főispáni kinevezést elnyerte. Nesselrod gr. püspök-főispán tegye le a hűségesküit, szolgálta a kamarai jövedelmeket, az igazságot személyválogatás nélkül szolgálta, a vármegye szabadsága felett őrködjék: köteles a királyi rendeleteket megtartani és megtartatni, és az ellenségnek ellentállni.

A főispáni tisztséget Nesselrod gr. püspök idejétől kezdve viselték a pécsi megyés püspökök Klimó haláláig, kinek életében azonban a kormányhatóság a főispáni tisztség jogcímét kezdte halygatni. Érkeztek a helytartó tanácstól ilyen tartalmú intézkedések: hogy a főispán a megyegyűléseket gyakrabban látogassa és a vármegye ügyeit szorgalmasabban vezesse (Püspöki levéltár: 1765 : 18) és gondosan nézze át a megyegyűlések jegyzőkönyveit (Püspöki levéltár 1773 : 80), — és a püspök-főispánok örökös főispánságuk címét és jogát igazolni kötelezettek (Püspöki levéltár 1773 : 72.), — általában az örökös főispáni tisztség eredete és jogcíme ügyében jelentés volt teendő (Püspöki levéltár 1774 : 24.). Ezen előkészületek után történt Végh Péter főispáni kinevezése (Püspöki levéltár 1782 : 77.), mely utóbbi intimátum Végh Péter kinevezését tartalmazván, (ki egyébként Baranyában keveset tartózkodott), a mindenkori pécsi püspököket főispáni tisztségüktől megfosztotta.

Ez a megfosztás, mint sérelem, sokáig szerepelt az országgyűlésre induló pécsi káptalan követek utasításaiban.

Régi joron a valkóvármegyei főispáni tisztség is a mindenkori pécsi püspököt illette. A török idők után ezt a tisztséget is öröklődő jelleggel Draskovics Ivánnak és maradékainak adományozták.

Valkó megye később beolvadt Verőce megyébe és az így kibővült Verőce megye első közgyűlésén (1746.) Givovics Miklós, pécsi nagyprépost Berényi Zsigmond gr. püspök megbízásából óvást tett a pécsi püspökség jogának megsértése ellen és jelezte, hogy a királynál a kellő lépéseket megteszi. Nyilatkozatát jegyzőkönyvbe foglalták és erről ő másolatot kért.

Draskovics Iván gr. még főispáni kinevezése előtt, 1687. jún. 6. kelt iratában baranyai uradalmainak teljhatalmú jószágkormányzó-jává, tiszttartó-jává, főintéző-jévé nemes Sztipanovics Ferenc pécsi városi esküdtet nevezte ki. Az uradalmak vezetését, igazgatását, — az

alkalmazottak és jobbágyok foglalkoztatását, a szolgáltatások és jövedelmek behajtását és beszolgáltatását rábízta. — A kinevezés, melyben az érdekelteknek, elsősorban az uradalmi alkalmazottaknak ezt tudomásul adja, egy eredeti példányban a káptalani levéltári iratok között fekszik. Az okmány szintén magyar nyelvű. Teljes szövege ez:

My Trakostany Groff Draskovich János, koronás király Urunk eő Fölséghe Tanácsa, Kamornikia, Magyar Országhy fő Hoph Mestere és Generális Bocht Masztere, Adgyuk tudatokra Pécs, Siklos, Sziget és Baronya Tartományában lévő Jobbadságinknak, hogy ez máy napon Nemzetes Sztipanich Ferencz Uramat tettük és rendeltük azon egész Jóságunknak gondviselőyvé. Tellyességgel való szabadságot adván eő Kglminek, hogy minden my számunkra és javunkra tartozandó dolgokban velletek parancsollyon és disponallyon. Azért mindyajatoknak hadgyuk és erőssen parancsallyuk, hogy ez után eő Kglmét igaz Gondviselőnkhnnek ismervén, tiüő fügyetek s a mit az my számunkra s javunkra fogh veletek parancsolny, mindenben engedelmeskedve á tévők legyetek. Mindenféle szokott Adotokat az Restantiakkal együtt, kivél mégh tartoztok, szorgalmatossan az eő Kglme kezyhez szolgáltatassatok. Holott pedigh valaky közületek pártoskodnék ellene, nem esmervén tiüünk rendelt Gondviselőnknek lenny lö Kglmit, az keménnyen megh léssen tiüünk büntetve.

Datum in Busiakovina, die 6 Juniy 1687. Groff Draskowith János. A káptalani levéltárban az irat jelenleg XLVI : 4. megjelölést viseli. Negyedréti papíron, idegen kézzel; az aláírás sajátkezű. Alul az elmosódott családi pecsét, melynek körirata (és a címermező rajzai) még megvannak; de nehezen olvashatók.

A jószágkormányzó, neve alapján is, valószínűleg horvát származású ember volt és a grófnak alkalmasint személyes ismerőse; maga is elég jómódú ember, a városban és annak határában telkeket, szőlőket, réteket, szántókat birtokolt, melyeket a török hódoltság után a kamarai bizottságtól kapott, melyeknek jegyzéke szintén a káptalani levéltárban az Archivum Privatum osztályban 46 : 6. szám alatt van elhelyezve. A jegyzék latin nyelvű. Adatainak helyrajzi tüzetes megjelölése nehéz feladat, az akkori személy és birtokviszonyok részletes ismeretét tételezi fel, taglalása jelen szerény tanulmányunk keretén kívül esik. A török idők utáni megindulás megrajzolásához becses adatokat szolgáltat; de részletes magyarázatát hivatottabb tollakra bízuk. Szövege:

— Nemes Ztipanich Ferencz, pécsvárosi esküdt, a megbízott császári kamarai tisztviselőktől 1691. folyamán Pécssett a következő fekvőségek birtokába jutott: Névszerint: Egy ház, a várfalon belül, 31. szám megjelöléssel, azelőtt a török Zkender izpahi tulajdona. Szomszédai: keletről egy pincze, (melyet a várfal alá ástak) és egy régi háznak romjai, a nyilvános piac felé, mely déli és nyugati szomszédtságot képez; észak felé a város fala. — A város szigeti kapuján kívül pedig egy kert. elhagyatott halastóval és egy telekkel, mely major berendezésére alkal-

mas, mellette rét (18 kaszás), melynek határai: keleten egy kis patak és Vecchy tábornok rétje, nyugat felé pedig út a majortelek felé; üres hely; délen pedig Golubich Péter polgárnak kaszálója (hol egy kis patak kissé nyugati irány felé folyik). Észak felé említett malomhely patakkaival, — a kert és majortelek déli határán ásott árok van, — észak felé a Ferences zárda kertje, — kelet felé út és kaszáló (a sajátja), nyugatról egy kispatak, tíz hold szántóval, szintén Sztipanovich számára adományozva, — ennek határai: északról egy magányos forrás és a polgárok kertjei; melyet be kell keríteni, mert a jószág behatol és letiporja, — azonfelül a siklói és a budai kapukon kívül szántók, nyolc hold, — szomszéd délről Pavich István — észak felé az akkor már elhunyt Adamosi György földje, — a harmadik szántó pedig a zigeti kapun kívül Pellérd felé, 12. hold réttel, mely 25 kaszás, kelet felé tőle egy mocsár, észak felé a Pellérdre vezető út, délen és nyugaton bozót. — Következnek a szőlők: Az első az Irikapu nevű kapun kívül, a szőlőhegyen, 18 kapás, azelőtt Kara Abdi és Hezecri Cesibassa nevű törökök birtokolták. Szomszédok: kelet felé a hegy kis szőlővel (egy kapás) és árok, — nyugat felé kocsit és Krener Frigyes polgárnak szőlője, — északról kis erdő, délen Babich György polgár szőlője. (Bejárata a szőlőnek az Adamosi féle rét felől van). Másik szőlő az Ugrikapi kapun kívül, az ottani szőlőhegyen; Szomszédja: Cherdi Fábian esküdt (délről), — Jelich-Matkovich György (északról); a szőlő csak öt kapás nagysága. — A harmadik szőlő Zomborkich mellett van, szép terület, kaszáló és gyümölcsös van mellette. — A negyedik az Aranyos hegyen van a zigeti kapun kívül Vlah Jakab polgár és egy tüzér (tormentarii cujusdam) szőlője között, kik ekkortájt már elhaláloztak. — Az ötödik szőlő Pécs legtávolabbi szőlőhegyén van, Irig község felé, 12 kapás, sok éven át elhagyatott volt, mellette kis kaszáló, — kelet felé kis domb és az út, délen és nyugaton pedig kis árok, északról út és bozót. — A zigeti kapu előtti kaszáló, majortelek, halastó, malom a török uralom alatt Begh Luk török ember birtoka volt.

Pécs,

Szentkirályi István.

A DRÁVASZÖG NÉPRAJZI ELKÜLÖNÜLÉSE.*

A Duna és Dráva összefolyásánál keletkezett szögletben, Baranyának délkeleti sarkában lévő terület természetadta körülmények folytán, — elsősorban a kiöntések következtében — földrajzilag élesen elválik Baranya megyének szomszédos területeitől. Keletről a Duna, délről a Dráva szabnak természetes határt. Ez a földrajzi elkülönülés a települési körülményekre s ezzel ennek a területnek nemcsak emberföldrajzára, de néprajzára is hathatós befolyással volt. Ma már ez az elkülönülés a haladó kultúrával mindjobban elmosódik, de még abban az időben, mikor a népéletet a városi kultúra s a polgáriasodás nem érintette annyira, a Drávaszög magyarsága sok tekintetben jellegzetesen elhatárolódott nemcsak az őket környező nemzetiségekkel szemben, de a szomszédos magyarsággal szemben is. Ugyanezt az elhatárolódást hazánk más vízlepte területén is hasonlóan tapasztalhatjuk. A nagy történeti változások és csapások dacára ezeken az árvízlepte területeken menedéket talált és elzárt egységekben legtisztábban megmaradt a magyarság. Ilyen egységes magyar szigetek a Csallóköz, Rábaköz, Szigetköz, Szernyemocsár, Sárköz, Bodroghöz, a bihari Sárrét stb. Míg azonban ezeknek úgy földrajzi, mint néprajzi különállása ide s tova már köztudatba ment át, a baranyai Drávaszögről — helytelenül Drávaköz néven — még földrajzilag valamennyire tudomást vettek, de néprajzi különállását nem hangsúlyoztuk eléggé a megérdemelt mértékben. Az emberföldrajzi különválás legerőteljesebb volt a terület délkeleti sarkában ott, ahol az árvizek évről-évre megújulnak s a vízzel borított réteken nemcsak az emberi települést gátolják, de a terület mezőgazdasági művelését is lehetetlenné teszik. Így ezen az árvizes területen nem marad más hátra, mint az ősfoglalkozások folytatása, melyek között a halászat megszabja határozottan az árterület köré települt magyar sziget népéletét s ez az élet kisugárzik a szomszédos területek felé is. Ehhez a természetadta elzártáshoz járul még a református vallás által való elkülönülés is, ami néprajzilag különösen a régi népviseletben éreztette hatását és szabott határt a katolikus magyarsággal szemben. Egyetlen magyarázatra szoruló tény e tekintetben csupán a hasonló földrajzi helyzetben lévő Ormánság református magyar szigetének

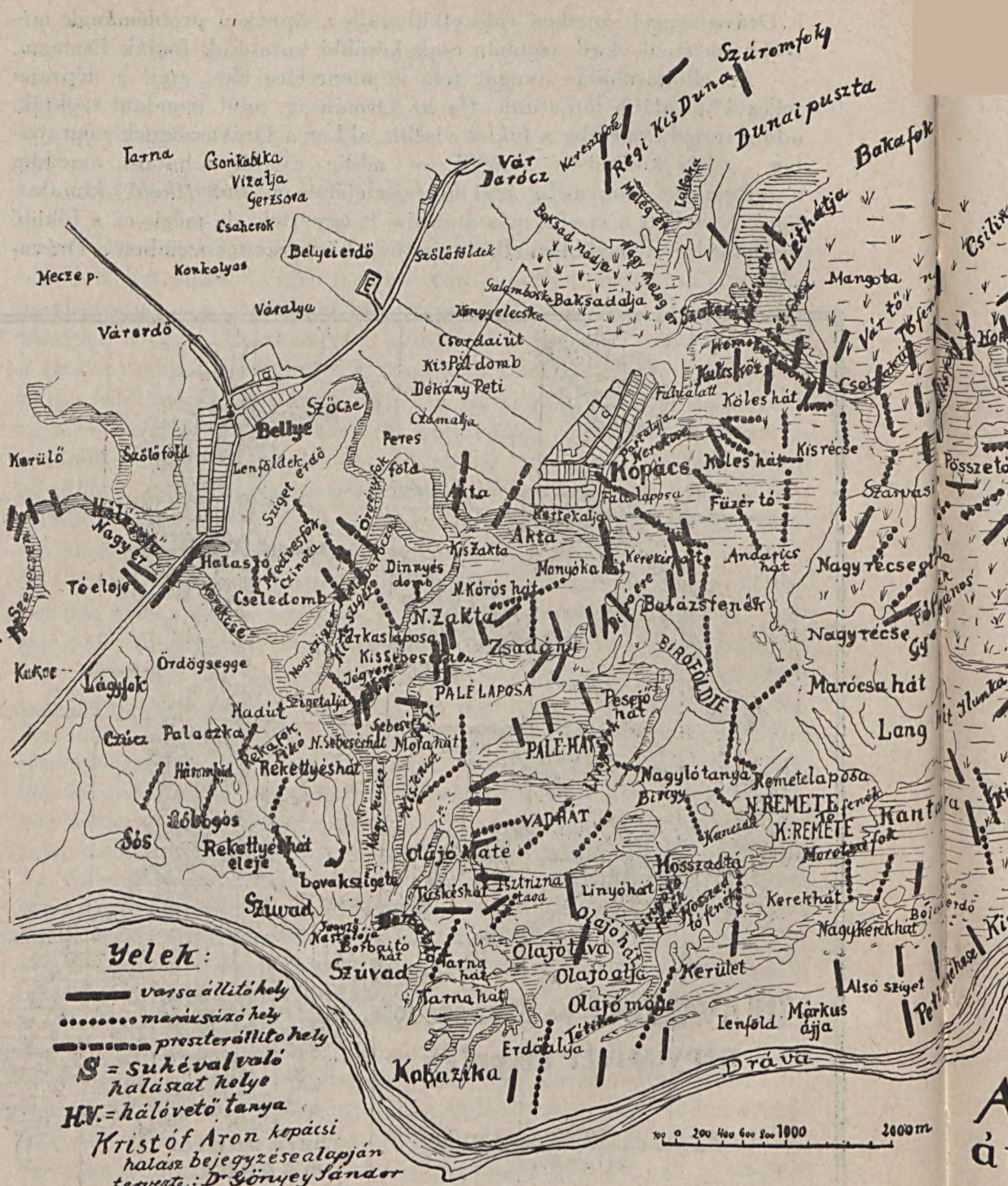
* Ezt a tanulmányt a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára részére végzett 1941. évi gyűjtésemnek köszönhetjük.

a Drávaszöggel szemben való elkülönülése. Ennek a problémának mélyebb történeti okait azonban csak későbbi kutatások fogják tisztázni.

Az elhatárolódás nyugat felé mindenesetre éles, amit a néprajzi jellegekből alább láthatunk. Ha az Ormánság, mint mondani szokták, addig terjed, ameddig a *biklát* viselik, akkor a Drávaszögnek néprajzilag, — bár különösen hangzik — addig nyúlik a határa, ameddig a református magyarság régi női viseletében a „bugafikető” kimutatható. E mellett a viselet más darabjai is egyeztek, de mégis ez a főköti viselet a legjellemzőbben elkülönítette a környezettel szemben a Dráva-

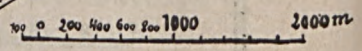
1. ábra.

Yelek:

- varsa állítóhely
- marisaxó hely
- - - - - preszter állító hely
- S** = suhéval való halászat helye
- HV.** = hálóvető tanya

Kristóf Aron kopácsi
 halász bejegyzése alapján
 tervezte: Dr. Sányey Sándor

szög népét, akárcsak a parittyás főköttő viselése a Sárközt. Ilyenképpen a Drávaszög földrajzilag meghatározható szűkebb területe, illetőleg határai nagyobb mértékben kiterjednek s míg azt a Dráva és Duna szögletében keletkező árvizes területekkel és a köréjük települt községekkel (Kopács, Várdaróc, Bellye, Laskó, Hercegszöllős, Vörösmart) határozhatjuk meg, utóbbihoz, vagyis a néprajzilag elkülönülő területhez még hozzávehetjük a Vörösmart—Siklós vonalától délre s az Ormánságtól keletre eső községeket is. Ezek a községek: Csúza, Sepse, Keő, Karancs, Magyarpeterd, Nagyharsány. A néprajzilag meghatározható Drávaszög határai tehát az Eszék—Siklói, Siklós—Vörösmarti vonal és a Vörösmart—Eszék közé eső Duna—Dráva szakaszától határolt háromszög (1. ábra).

A Drávaszög halászata.

Az Ormánság és a Drávaszög közé csak egy keskeny sokac-horvát terület esik néhány községgel, de ezt nem tekintve, a két magyar néprajzi sziget egymással csaknem határosnak vehető. Minthogy a földrajzilag elkülönülő szűkebb téren, a Drávaszög árvizes területén a néprajzi elhatárolódást a halászat ősmestersége szabja meg, elsősorban ennek az ősfoglalkozásnak földrajzi feltételeit méltatjuk. Ennek az ősfoglalkozásnak még hosszú időn át érezhető hatása lesz a terület népéletében. Az évről-évre megújuló kiöntések következtében a Drávaszög délkeleti sarkát annyira ellepi az árvíz, hogy a rétek alig kerülnek szárazra és csak itt-ott van egy-két nyárfás fűzfa-bozótos sziget, amelyen legeltetni lehet, vagy disznót tarthatnak. A közben lévő vizes területeken a felszín alatt tavak és erek hálózják be a föld felületét s ezek csak akkor tűnnek elő vízalatti rejtekükből, ha az árvíz száraz időben visszahúzódik. Ezeknek az ereknek és tavaknak helye szerint igazodnak el a halászok és ezek szerint változik a „szerek”-nek vagyis a halászsorszámoknak használata. Ezért fontos volt a Drávaszög szűkebb területi térképére feljegyeznünk az egyes halászó sorszámok állításának helyét.

Más sorszámot állítanak a tavak mélyebb vizein, mást az erekben és fokokban, vagy a sík vizen, ahol a viszonyok szerint a haljárás változik. Ezek a sorszámok részben ősi magyar formák, részben csak újabban terjedtek el ezen a területen (2. ábra).

Különösen feltűnő a sok helynév, melyek szerint a halászok eligazodnak.

Herman Ottó Kopácsról a következő halásztanya neveket említi: Gorba, Sáraggya, Linyó, Daróca, Szarvasi tó, Vitorja, Létfoka, Borbai tó, Pösölgő, Körösztös. Ezeket kívül még a következőket írtam össze: Nagylótanya, Csolnakút, Nagyrétse oldala, Nagyrétse, Marotsa háta, Remete laposa, Nagy és Kis Remete, Kerekhát, Langhát, Kantava, Nagykerkhát, Alsósziget, Pösszetó, Keresztér, Kerítő, Hordovány,

Kopácsító, Bellyei erdő, Galamboska, Kengyelecske, Csordai út, Kis Pál dombja, Dékány Peti, Camaljai, Peresföld, Akta, Kertekalja, Monyókahát, Mélydarócaér, Dinnyés domb. Kiszakta, Nagyzakta, Nagykörös hát, Kiskörös hát, Farkaslaposa, Kissebesérhát, Nagysziget, Szigetalja, Jégverem, Nagysebesérhát, Mojahát, Kisjenic, Pálélaposa, Páléhát, Vadhát, Isztirizna tava, Linyóhát, Olájóhát, Hosszadtó, Hosszad, Borbaitóhát. Szuvad, Tarnahát, Kabazika, Erdőalja, Olájóalja, Olájómöge, Kerület, Lenföld, Partalyja, Falualatt, Csolnakút maládja, Falulaposa, Köleshát, Füzértó, Kerekespart. Balázsfenék, Zsadányhát, Perejő.

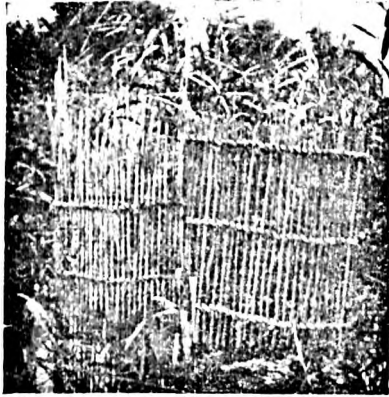
A Bellyeitó tanyái: Dömöcs, Piliske, Széles lapis, Kilences híd, Patafoka, Hosszad, Kerekgödör, Dárdai zsilip, Usztató, Galacsiny, Szilágyifoka, Mélydaróca, Rekesz.

Mint láthatjuk, a helynevek jórésze tavakra, fenekekre, erekre és a köztük lévő hátaakra, a *dörömbökre* vonatkozik. Száraz időben ezek az erek és tavak a fő halászó helyek, de még akkor is főként ezeket keresik fel a halászok szerszámaik elhelyezésére, mikor az árvizek elöntik az árvizes területet. Az ármentesítő töltés elszakadása után a víz elárasztotta a kopácsi rétekei és így keletkezett két jó halász hely: a Kis Szakadás és a Nagy Szakadás. A Kis Szakadásban 4 hálövető tanya is volt. Ezenkívül legjobb halászó hely a Kopácsi tó, melyben 7 tanyát is vetettek. A tavak száraz években jól kiválnak. Egyes öregek szerint volt olyan száraz év is, hogy a Dunáig mentek szárazon és gázlókon az ökröket áthajtották Bácskába.

A halászszerszámok között legősibb eszköz, amit a magyarság már a finn-ugor népekkel való együttélés idején feltehetőleg ugyanabban a formában és ugyanazon a néven használt, mint ma, a *vejsz*¹ (3. ábra). A vejszet nádszálakból és mogyoró vesszőkből készült kerítésekben állítják össze, az ú. n. *szövővel* vagy *lészagyékénnyel* összekötve. Egy egyenes és egy görbe lészát állítanak be a nádasba (4. ábra). Az *egyenes lésza* 4 méter hosszú és 200 darab nádszálból áll, a *görbe lésza* 5 méter hosszú. Az *egyenes* és *görbe lésza* összetalálkozásában áll a *vejsz*. Ennek részei az *udvar*, amely egy 2 méter hosszú és 100 szál nádból, szívalakban begörbített falazatból áll s a tulajdonképpeni *vejsz*, amit mogyoró vesszőkből állítanak össze úgy, hogy torka az *udvar* felé van fordítva és várja a beléterelődő halakat. Hogy a halak könnyebben bejuthassanak, egy kis nád falacsát kötnek a torok előtt a vejszhez.

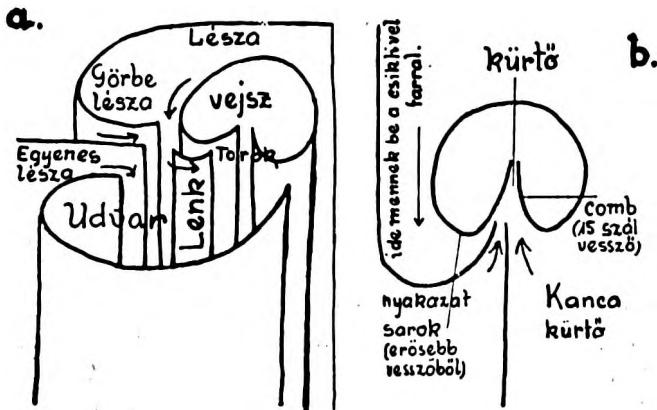
¹ A magyar vejszét keletről hozta magával a magyarság, nyugatról semmit sem vett át annak részeiben. Nevét, a *vejszet* v. *vejcet* a vogul *uosem-*, az osztják *vozem-*, a zürjén *vož-*zal egyeztetik nyelvtörténetileg a nyelvészek. Az oroszban ellenben *kotyec-*nek nevezik a *vejszét*. Ugor gyökből ment át a szó a szláv nyelvekbe, de nem halászati értelemben, mert pl. az oroszban *věža* = kunyhó, tóiban *vāza* = torony, horvátban *věža* = konyha. A részek elnevezésében török és szláv szavak kerültek később. A kürtő török eredetű. A törökben *kirtü* kerítést, karókerítést jelent. A lésza ellenben szlávból került a vejsze részeinek magyar elnevezései közé. A legrégibbi magyar írott emlék a *counweyzy* (Cod. Patr. 11. 3.) 1228-ból való.

Ez a 12 nádszálból álló *lenk*; egy kis fordító fal, ami betereli a halakat a vejsz torkába, illetőleg kapujába. A vejszet is a hal járásába állítják, ahol lehet a nád és szittyó közé. A hal a kürtő körül háromszor is körülmegy, míg végre belekerül. Az apró hal keresztül megy a lészán, de a „jó hal” benne marad a kürtőben. A lésza állja útját

3. ábra.

a halnak és tereli a görbe lésza felé, amelyből a vejszbe kényszerül és megfogódik, a kürtőn át bejutva. A lenk a beterelést még jobban elősegíti. Ez a bonyolultabb szerkezetű vejsze alak a Drávaszögön régibb típus és egyezik az országosan általánosabban elterjedt vejszékkel (4. ábra a.).

4. ábra.

Ennél sokkal ritkább az egyszerűbb kopácsi vejsze, amit újabban használnak a kopácsi halászok annak dacára, hogy ennek alakja a legősibb úgy, hogy Jankó János ebben az egyszerű vejsze alakban, a magyar-osztják együttélés emlékét látja. Ennek az egyszerű, udvar nélküli kétszárnyú vejszének, melyet a kopácsiak *kancakürtőnek* neveztek, nincs lenkje sem, hanem az egyenes és görbe lésza végén közvetlenül beléilleszkedik a vejsz torkába (4. ábra b.).

A *kancakürtőt* azért használják szívesebben, mert a rendes vejszenben az udvart sokszor kiüti a hal. A kürtő sarkának erősebbnek kell lennie, mert „itt üti a hal”. A comb 15 szál vesszővel vékonyabból fonandó. A kancakürtőt inkább nádból készítik, mert ez természetesebb a nádban s az iszap is jobban megfogja úgy, hogy jól tart, amíg „a nád el nem buggyan”.

Ilyen udvar nélküli vejszét még csak Beregben és a Fertő taván ismertünk eddig, de ilyen a rácvejsze néven ismert alak is. Minthogy azonban a kancakürtő az ősi alak, néprajzilag, főként magyar szempontból ez figyelemreméltóbb, annak dacára, hogy Kopácsra újabban került be.²

A rekesztő halászatnak másik ősi szerszámát, a varsát is általánosan használják a drávaszögi halászok. Kopácscon, Bellyén és Darócon régen csak kis varsikákkal halásztak. Ezek 5 karikások voltak. Ilyeneket sem sokat állítottak régen, mert pénzbe került és inkább a még ősi vejszekkel dolgoztak, amiért nem kellett pénzt kiadni, mert nádból-vesszőből könnyen elkészíthették. Popsár Pista és Lüvött János idejében mintegy 30—40 éve kerültek használatba a nagy varsák, melyeknek 160—200 cm-es átmérőjük van. A nagy varsáknak varsakarikáját kőris-fából hajtogatták. Ezeknek is 5 karikájuk van, egy első és egy hátsó torokkal. A varsák karikáját a varsaháló fogja össze. Ezt a hálót pamutból kötik és bekátrányozzák, ami tartósabbá teszi. A kender nem lehet kátrányozni, hanem rézgálic oldattal kell átítatni minden 5. évben. A nagy varsákkal még haresát is fogtak. Háború előtt 60—70 kg-os, sőt mázsás haresák is akadtak a varsákba.

Különleges kopácsi rekesztő halász-szerszám a *preszter*, illetőleg *peszter*, ami mintegy 30—40 éve került Kopácsra. A halászok szerint ők találták ki ezt az ősi cégés-rekesztésen alapuló *szert*. Szabó Dávidnak volt először a Tóközön. Rájöttek, hogy a fokot varsával nem lehet elzárni és így alkalmazták a *presztert*, amivel a fokot teljesen elzárhatták. Hogy azonban a *preszter* nem kopácsi találmány, azt tudjuk abból, hogy ez Boszniában, a Száva menti Dolinán is használatos volt és Čurčić a Matura folyóról leírta.³ Szerinte magyar területről került oda német telepesek útján.

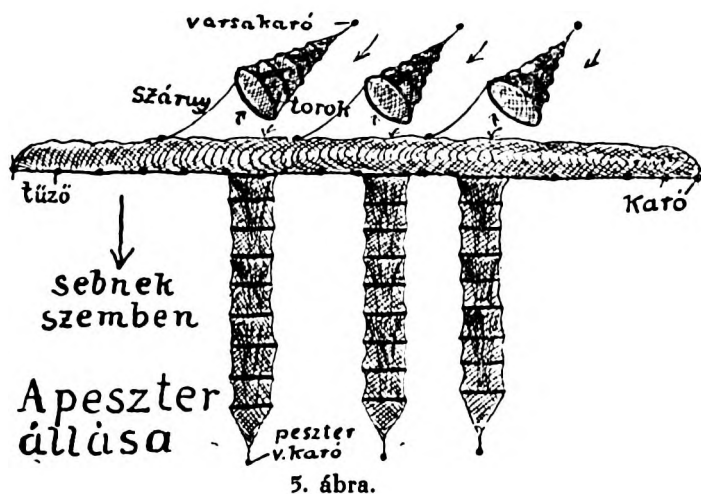
A *preszter* nevét Čurčić prestrieti-ből származtatja, ami kifeszíteni, átfeszíteni (querspannen) jelentésű. Boszniában *presztornak* nevezik, ez pedig függőnyt is jelent, ami szerintem jobban magyarázza a szót.

A fok szélessége szerint 30—50 m-es kisebb szemű hálót húznak ki, melynek magassága 3—3.5 m s ebből 1.5 m kiáll a vízből (5. ábra).

² L. Jankó János: A magyar halászat eredete. Zichy Jenő Gróf Harmadik Ázsiai Utazása I. kötet. Budapest 1900.

³ Vejsil Čurčić: Die volkstümliche Fischerei in Bosnien und Herzegowina. 1912. Wiss. Mitteil. aus Bosnien XII. Bd.

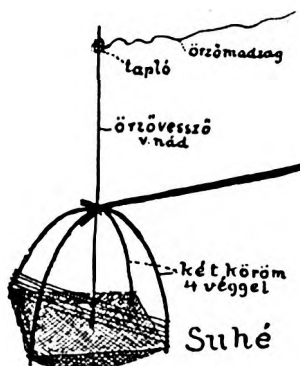
A hálót egymástól 40—50 cm-re álló karókkal, a „tűzőkkel“ támasztják meg, melyekei az iszapha szúrnak. A karók alsó végén kampók vannak, amelyekkel a háló alsó inát lefeszítik s így a halak nem bujhatnak át a háló alatt. A kifeszített *léhésen*, vagyis a függő háló alsó részén három nyílást hagynak és ezekbe illesztik bele a három *presztervarsát* egymástól 60—60 cm-nyire. A presztervarsáknak általában 9 egyenlő nagyságú karikája van, tehát hengeres és nem kúpos, a boszniaival szemben, amely ugyancsak hosszú, 11 kávas, de nem hengeres, hanem kúpos. A hálót „*sebnek szemben*“ feszítik ki és eléje a presztervarsák torkával szemben, ferdén egy-egy rendes varsát is állítanak szárnyát a preszterig kifeszítve. Így az a hal, amelyik nem téved be a presztervarsába, a rendes varsába ökvetlenül bekerül. Egyeseknek, pl. a Dömötöröknek 12 karikás presztervarsájuk is van. A preszter felső része elé még egy ú. n. *ugróhálót* v. *acskehálót* is húznak, illetőleg varrának, mert a ponty átugorja a léhést és elmenekülne, de az ugróháló megfogja. „A *léhés* palézi bele a presztervarsába a halat.“ Ez tehát a cégés-rekesztés ősi módjával teljesen megegyezik.

Részen rekesztéssel használják a *suhénak* nevezett emelő hálót, melyet akkor alkalmaznak a fokokra, mikor melegszik az idő és a hal megy felfelé „*seb alá*“. Aszerint, „*ahogy veri a hal*“, néha egy éjjel reggelre egy mázsát is fognak suhéval. Leginkább a Hulló értben használják, ahol sok hal bejön a Dunából (6. ábra). Dévér, harsa, süllő, ponty s mindenféle hal beleakad a suhéba. A fokok bejárásánál elrekesztik a vizet és egyik oldalon utat hagynak a hal járásához igazodva. Ebbe a kis bejáróba állítják a suhét *seb alá*, vagyis *sebnek szembe*. *Suhézni* vagy *sujézni* zódnádba elrejtve is szoktak. Herman Otto *sülyénnek*, *sülyénhálónak* is nevezi. Kopácson *sujének* is hallottam emlegetni. Morvay Péter a Sárközben *csuhé* néven találta. Herman Ottó irodalmi hagyatékában *ólomesuhé* néven találtam egy kis vázlatot

Öcsényről, Decsről, „körökre vert ólommal“. „Vlah virujás“ néven a Szávamenti Dolináról hasonlót ismertet Čurčić. Ezt is rekesszel használják a Matura folyón.

A kopácsiak *suhéja* két erős, meggörbített mogyorófa vesszőből, a két körömből áll, melyeknek négy végére kötötték ki az öblös emelő hálót. Egyik köröm két vége között egymástól fél sűkkra vékony cérna szerű zsinegeket feszítettek ki, melyek a víz lefolyására merőlegesen állottak, mint *örzömadzagok*. Az *örzömadzagok* közepén állott felfelé egy hosszú vesszőből, vagy nádból való *örző*, aminek végére taplót kötöttek és éjjel ettől egy zsineget vezettek az öreg halászok a fülükhez kötve a végét, hogy hallják, mikor az *örzömadzagok*at megütötte a hal. Ekkor a hosszú ágasvégű rúdnál fogva, ami a *suhé körmei*hez van erősítve, felhúzzák hirtelen a *suhét* s a halat a hálóból gyorsan kiemelik. A bustyáló-hálóban Hermann Ottónál nincs *keresztörmadzag*, ellenben a *körmök* végein ólomsúlyok vannak, amelyek a hálót a víz fenekére húzzák. Ezt a kötéllel leeresztett hálót a sokacok *kis pustyolónak* is mondják, a nagyobbbat pedig *piritykének* nevezik.

6. ábra.

A rekesszéssel némileg rokonnak mondhatjuk a másik nagyon elterjedt háló állítását, a *marázsaállítást*, mert ezzel a nagy függő hálóval jókora víz részt fognak át. Ezt a hálót különösen kedvelik a kopácsiak. Csodálatos, hogy Herman Ottó így ír a marázsa állításáról: „A betevés este történik s a halász éjen át ott hagyja szerszámát.“ Ez az állítás teljesen ellenkezik a marázsa természetével és a halászok is megcáfolták. A háló mellett éjjel állandóan ott kell őrködni, a marázsa mentén fel s alá kell *dalizni*, hogy a beléakadt halat észre vegyék, mert, mint mondják: „ha ki nem vegyük, akkor a hal összeviszi éjjel a marázását s nem foghat többet.“ Akad olyan halász, akinek 14 marázsa is van. Egy-egy háló 12 öles és 1.5 km-nyire is kihúzhatják a vízben. Nagy halakat (kilóstól felfelé) lehet vele fogni. Mennél használtabb a háló, annál jobban fogja a halat. Ahogy a halnak a két evezője mozog, odahajítja magához a hálót, és úgy „bekeveri magát“, hogy nem

tud elszabadulni. A dévérkeszeg seregestül megy bele a marázsába. Ilyenkor csak felveszik a hálót és kiöntik a ladikba. Mikor jó halfogás van, felét se tudják kihúzni. Mire visszaért a marázsra végére, már szedheti is ki a beleakadt halakat, mert „*megent megbuffant benne.*“ Szép halászat, csak nem szabad aludni mellette!

Mikor meghúzták az egyik fokot, közben kiállanak a *dörömbre*, s ha van kis idő, tüzet raknak. Van beszélgetés, hallgatóság, mesélés, de nem sokáig. „Na, a tiedbe megbuffant, ergye!“ Nem sok idő van, mert „a hal bolyog.“ Mire végig mennek, 10—20 nagy halat is fognak 12—13 marázsán. „Ahogy lehúzzák este, kivilágos-kivirrattig, mindég kell dolgozni.“ Naplementétől napkeltéig 3—400 darabot lehet fogni. Ezért nem lehet megérteni Herman Ottó állítását.

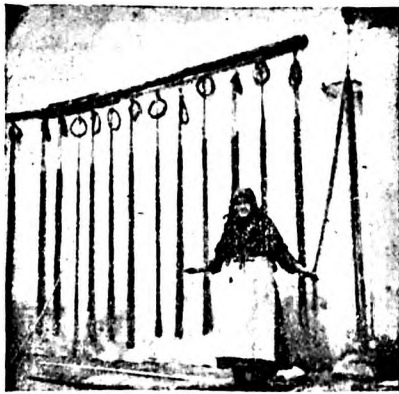

7. ábra.

A marázsával olyan helyen kiadós a halászat, ahol kis mozgása, áramlása van a víznek. Ha erősebb a víz mozgása, akkor az alsó részébe, a háló fonál közé, a szemek aljába szegeket szúrnak, miáltal nem lengeti olyan erősen a hálót a víz, de mégis könnyű marad. Igaz, hogy ezt nem a legjobb módszernek tartják, mert a hal jobban szakítja a marázsát, de a folyó víz miatt mégis szükséges alkalmazni.

A marázsa lényege az, hogy a hal kopolyúfedelével vagy hónalj-szárnyával beleakad a vékony fonálból készült háló szemekbe és vergődés közben belebonyolódik a hálóba (7. ábra). Minthogy a háló szabadon leng a vízben, a hal után enged és ezért nem tudja elszakítani. „A hal belemegy egy szembe, akkor visszafordul, *csomót ver* és nagyot *zohan*, mert menekülne, de nem bír.“ „A nagy hal nem szemzi meg a marázsát csak sörényénél fogva — amint megy — az orra beleakad és minthogy a háló utána libben, megkapja. A halásznak óvatosságnak kell lennie, s azért használ kis meredűt, mert ezt gyorsan aláteszi s vele hirtelen beemeli a csiklibe.“

A marázsa részei a kopácsi halászok szerint: A karóhoz kikötött felső zsinag a háló *ina*, a marázsakórót a hálóval összekötő zsinag a *marázsa lába*.

8. ábra.

Újabban a marázsakórók helyett fekete vaskarikákat használnak, mert ez a sötétben nem látszik meg s óvatlan pillanatban idegen halász nem lophatja meg a marázsát. A marázsa szárítására is sok gondot fordítanak a halászok. Drágák a szerek, vigyázni kell, hogy jól kiszáradjanak, mert nedvesen szétmállanak. Az erősebb hálókat bekátrányozzák s így hosszabbítják meg élettartamukat. A marázsákat szegre akasztják, a *teritspóznára*, vagy az eresz alá és *szármolják*, vagyis szét-húzogatva, szárítják (8. ábra).

Ha megfigyeljük halászati térképünkön a marázsaállítás és a rekesztőhalászat helyeinek vonalait, feltűnő, hogy azok általában kelet—délkelet felé néznek, vagyis a haljárás az árterületen a két folyó összefolyásából indul az áradás irányába (2. ábra).

Nagyon kiadós, bár drága halászat a *leshálóval* való *tanyavetés*. Egy tanyavetéshez 8 drb. háló és 8 drb. ráhúzóháló kell (8×12 öl = 24 m). Legelőször levetik a leshálót száraztól szárazig, azután ettől 0.5—1 km-re, erre ráhúzzák a nagy hálót, melynek aljára, az ólmos inára téglákat kötöznek, hogy a háló a gödrökbe belesússzon és onnan kiverje a halakat. Mikor a húzással elérték a *lesháló* egyik végét, nagy

gyorsasággal a *réfóloommal* hozzávarrják a *nagyhálót* a *leshálóhoz*. A réfóloom egy hálóvarró nagy fatű, benne fonállal, ami állandóan be van dugva a halász csizmaszárába. Mikor a rávarrás megtörtént, két ember gázolja a háló ólmos inát, nehogy elmenjen alatta a hal, kettő pedig a háló közepén a kijövő halakat hajtja vissza. Másik kettő a parás oldalán *kotonoz*, hogy a hal ne törekedjen a parához. Ha a hal odatörekszik, akkor nem lehet a hálót kihúzni, mert a hal ugrik, mint a „pattogatott kukorica a rostából.“ Éjjel lámpát tartanak s akkor a hal nem mozdul meg és ilyenkor rámehet a tetejére. Ebben a munkában nem lehet egy percre sem megállni s nagyon gyorsan kell azt végezni. Egy tanyában 500 q-át is kimertek, de még egyszer annyit el is engedtek. A hálóvető tanyákat sorba kell húzni, apróhalra többnyire a mélyebb helyen, ahol több látszik, vagy *pörsög*. Az apró halak ugyanis a víz színére sűrűn kapkodnak.

Ezek a hálók és szerek a nagy vízi halászat szerszámai, főként a Dunán és árterületein terjedtek el. Némelyek általánosabbak, mint például a vejszék. Egyeseknek elterjedése inkább dél felé mutat, pl. a *suhéjé*, de vannak köztük egészen szűk térre szorítózkodók, amilyen pl. a *preszter*.

A nagy vizek elapadt részein és bizonyos időszakra korlátozva használják a többi szerszámot. Különös, alkalomhoz kötött a vetőhalászat a *pöndőhálóval*, vagy *szoknyahálóval*. Kétasszony nap (Kisasszony nap és Nagyboldogasszony nap) között a jó anyahal, amelyik 14—15 kg-ot is nyom, ha „az árvíz nem *hántorgatja*“, tavaszig ki nem jön a gödörből, amit magának csinál. Mindnek felfelé áll a farka s fejével lefelé „*szopja a földet*“, mindég „*pátyog*“, csinálja magának a tiszta helet. Ha az ilyen fészekhez hozzá lehet férni, akkor ott lehet használni a *pöndő-hálót*. Néhány méteres gödröt is *kiájnak* s ebből ki kell ugratni a halakat. A nagyháló, ahol lyukak vannak, elmegy fölöttük s ezért a kis halász utána megy ladikkal, a ladikot veri, mire a hal „*feladja a pörzsöt*“ (buborékok szállnak fel) s erről meg lehet tudni, hogy ott van a hal fészke. Egy ilyen lyukból sokszor 3 q-át is ki lehet fogni. Többször kell megvetni órák hosszat. Volt olyan *terítés* is, hogy 50 kg ponty volt benne. Belyén *pendelyhálót*, Kopácson *szoknyahálót* használnak. A *bellyei pendelyhálónak* fel van kötve az alja, feleannyi golyó van rajta, megvan az öble s elkerít vele akkorát, mint egy szoba. Ezt csak állóvízben lehet használni, ellenben a *kopácsi molnárhálót* folyóvízen.

Érdekes módja a kerítő halászatnak, amelyben a halász mesterségesen igyekszik a halnak fészkelő helyet készíteni. Tapasztalatból tudják, hogy ott, ahol nagy fűzfatorzs befordul a vízbe, a halak a korona alatt nagy fészket ásnak maguknak, melyben elülnek, meghúzódnak. A ponty „*alszik*“ ilyenkor s „*mikor fára mén, gödörre mén.*“ Ezért a halaknak csináltak búvóhelyeket, bokrokat eresztettek le, kövekkel leszorították s akkor ez alá rakódott az anyahal. Csak karácsony esté-

jén, vagyis Ádám-Éva napján *béved estéjén*, mikor a reformátusok is halat esznek s úgy bőjtölnek, húzták ki a bokrot. Előzőleg azonban kerítőhálóval körülkerítették azt. Mikor a fészket a bokor kiemelésével felbolygatták, a sok hal kiugrott a gödörből és belement a hálóba, amit aztán kihúztak a partra. Közben nekimentek a pöndőhálóval is. A nagy fák alatt egész pincéjük van a halaknak, ami 10 évig is *megszolgál*. Ilyen helyen lehet használni a szigonyt is. Egy helyen szigonnyal csak egy nap lehet fogni, mert az anyahal, a jó ponty elvérzett, akkor a többi eltávozik a vértől s „még egy kis piszét sem lehet fogni.“ Télen, mikor *nagy* a *szoty*e, vagyis a jégen víz s felette hó, akkor sok hal odavész, megfullad. A szigony háromágú köpűs szigony, melyet nem szegeztek fel a hosszú nyelére, hanem csak ráhúzták, és hogy le ne törje esetleg a hal, erős zsineggel a köpűt a nyakán átkötötték. Így a hal a szigonnyal nem tud elmenekülni s e mellett a szigony nyelét sem töri el.

A *szoknyahálóba* került hal mozgásából megmondja a halász, hogy milyen fajta. A csuka nagyon nekimegy a *szoknyahálónak*, a ponty és a bajkó ellenben tompán megy neki. *Túróbajkót* (nagy pontyot) is pöndőhálóval fogják, mikor „*porzsázik*“. A *pöndőhálót* még *tarisznya háló*-nak is nevezik. Ennek rövidebbek a lábai, kevesebb az ólom rajta s felül a tarisznyája össze van kötve és nincs karikája. A halász egy negyed részét összemarkolja, a másik részén egy ólmot a szájába fog s jobbkezevel egyet jobbra fordítva, eldobja.

Mikor a víz nagyon lepad, akkor van a tapogató halászat ideje. Ekkor használják a *bútóhálót*, vagy *burítóhálót* a Kis-Dunában és a Kopácsi-réten leginkább, szittyókban (9. ábra). A kopácsi tapogatónak, a bútóhálónak négy *körme* van, vagyis négy meghajlított fából készítik el a háló vázát, azokat egymáshoz kötik és oldalt hálóval beborítják. Felül az ívesen görbült fáknál fogva fogják és így helyezik ide-oda, miközben belenyúlálva keresik a leborított halakat.

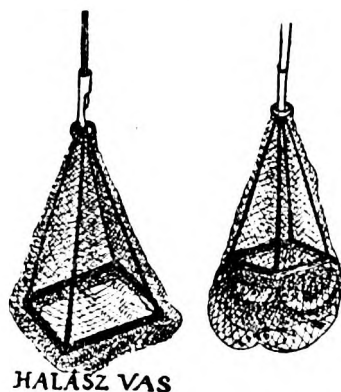
Lényegében tapogató szerszám a *halászvas* is, melyet inkább a laszóciák és daróciák használnak a Kis Dunában a gazban és a nád tövében. A ladikkal haladnak a halászó helyek felé és oldalt kopogtatják, mint mondják „*porzsára kopol*“ a halász, vagyis figyel, hogy a csónak kopogtatására hol jön fel buborék, mert azon a helyen van a hal. A sekély vízben fénylik a hal szárnya, kinn van a serénye. „*kékül* s megmutatja magát.“ A *halászvas* gúlaalakban összeállított vasváz köpűs nyéllel, melybe — a mélység szerint változó — 120—150 cm hosszú karót dugnak. A vaskeret alsó négyszegletes részére erősítik a háló, a *léhés* alját, ami kiöblösödik. „A hálónak jó öblinek kell lenni.“ A *léhés* felfelé szűkül és egy vas, vagy fakarikában foglalódik össze, ami fel s alá mozog. Amikor a halász ráteszi a halra a vasat, a *léhést* elereszti s a hal belemegy az öblibe, mire nagy gyorsasággal felhúzzák (10. ábra). A kopácsiak szerint a *halászvas* úgy került a faluba, hogy

Szalinka Imre Baja alatt halászott vele és Pella József hozta a Bácskából, mikor sok volt a hal a nád és szittyó között, s nem tudták kifogni.

A szerszám, mint Morvay Péter kutatásaiból⁴ tudjuk, meg van a Sárközben és Mohácson is, ahol *pók*, vagy *kukucska* néven ismerik és a Dunán felfelé terjedt. Dobrudzsában is használják ezt a szerszámot s a török eredetű *kapak*, oláh neve fedőt, borítót jelent törökül. Ugyanezt jelenti az orosz *nacrilco* is, ahogy a halászvasat az oroszok nevezik. Jól gondolja Morvay, hogy valamikor tisztán ágas fából készülhetett a szerszám, mert ilyent talált Tagán is a kievi múzeumban végzett kutatásai közben, amint szíves szóbeli közlése alapján tudjuk.

9. ábra.

10. ábra.

Ezekben ismertük meg a Drávaszög halászatát, illetőleg ennek szerszámait, melyek által ez a szűkebb terület elhatárolódik a mezőgazdaságilag művelt, nagyobb terjedelmű Drávaszögtől, melyet, miként a következőkben láthatjuk, az előbbivel együtt a régi népviselete, különösen pedig a főkötőkön kifejlődött népművészete határolt el még nagyobb kiterjedésben Baranya többi néprajzi szigeteitől.

A Drávaszög népviseleti elhatárolódása.

A kopácsi régi női népviselet a Vörösmart-Siklói vonaltól délre és az Ormánságtól keletre dívott népviselettel azonos volt. Ennek az önálló *Drávaszögi népviseleti szigetnek* legrepresentatívabb képviselője volt.

A drávaszögi népviseleti sziget határozottan elkülönül a szomszédos területektől minden irányban. Délről a közel rokon jellegű szlavóniai magyarokkal határos, nyugatról a biklás ormánságiakkal szemben erőteljesebb az elkülönülés, keletre a bácskai magyarok (Doroszló, Bácskertes, Gombos) szigetével a Duna által is jobban elhatárolódik, de legszembetűnőbb a különválás észak felől, ahol csak egy vékony sávban, a Pécs-Siklói vonalban van néhány magyar folt, ellenben

⁴ Morvay Péter: A pók vagy kukucska. Népr. Múzeum Értesítője XXXII. 191.

Mohács irányában egy szélesebb sziget övezi, melyen át a viselet bizonyos elemeiben Mohács felé sugárzott ki, másrészt Magyarpeterd felé ágazott. Ugyanilyen kisugárzást láthatunk északra a Sárközből is Váraljára, Zengővárkonyra, Szeremlére és Érsekcsanádra (1. ábra).

A kopácsi, általánosabban a drávaszögi népviseletnek legjellemzőbb ruhadarabjai, melyek más viseletektől szembetűnően megkülönböztetik a *cséceses, pántlikás keszkenő*, a *tilánglis tászlis ímeg* s az alatta viselt *pókos béllés*, de elsősorban a drótkontyon viselt hímzett főkötő, illetőleg *kontykötő*, melyet gyöngyös tűkkel, *tilánglis keszkenővel* betekerőztek, amit Váradi monográfiájának 289. oldalán a kopácsi fiatal pár képén láthatunk. Még Kopácson 1860-as években hordták ezt a viseletet, Bellyén mintegy 40 éve kezdett kimenni a divatból. Innen-onnan sikerült még a régi viselet egyes darabjait összeszednünk és a régi viselet emlékeit visszaállítanunk.⁵

11. ábra.

Váradi monográfiájának képén kívül nincs más nyomtatott emléküink a kopácsi viseletről. Váradi ehhez még csak annyit mond, hogy a „nők bokáig érő szoknyát, divatos ruhadarabokat s vállkendőt hordanak s csak úgy suhog a selyem rajtuk.”

Így hát alaposabban fel kellett kutatnunk a viselet régi darabjait és az öregek emlékezetéből még feljegyezhettem a legjellegzetesebbeket bővebben kiegészítve a régi, szűkszavú feljegyzést.

⁵ Nincs terünk arra, hogy névleg felsoroljuk, de e helyütt is hálás köszönetet mondunk mindazoknak, akik a Néprajzi Múzeumnak egyes igen becses népviseleti darabokat adományoztak s a régi viselet tudományos értékű felvételeit elősegítették.

A női viseletnek a testre feszülő legalsó, mellre öltött darabja az alsó *pókos béllés*, melyet kék, piros, lila, zöld, sárga gyapjúfonállal (hezonával), fehér pamutból házilag szőttek, de egyszerűbben, négy-nyüstös anyagból tisztán fehér, piros és sötétkék pamutból is készítették (11. ábra). A méternyi hosszúságú csíkosan szövött anyagot ketté hajtották s a hajtás közepén T alakban vagy félkör alakban kivágták és egy gombbal összefogták.

Az összehajtott szőttest két oldalán színes fonállal, kötéses öltésekkel, vagy *mindenemberparrással* öltötték össze s a vállába varrták keskeny oldalpálhával a 22 cm-es rövid ujjakat, melyek szintén csíkosan tarkázottak voltak. Ennek a színes béllésnek alkalmazását nem ismerjük, csak a Drávaszögből s részben Szlavóniából.

Hogy a színes béllés érvényesüljön, erre vékony tüllből készült *tilánglis*, *tászlis ímeget* öltöttek.

12. ábra.

13. ábra.

A *tászlis ímeget* mindkét közismert ingszabás szerint készült a vékony, apró pettyes tüllanyagból. Általánosabb lehetett az ősi nyakbavarrott ujjú (keleteurópai típusú) ing,⁶ melynek nyakát az ujjak felső szélével együtt ráncolták össze s fekete pertlivel beszegették. A mellén 24 cm-nyire hasított az ing. Az ujjak hosszába hímzett tüllbetétet varrtak (12. ábra).

A *vállbaszabott*, ill. *varrottujjú* (nyugateurópai, gyakran németeknek is nevezett) inget is hordták s ennek derekát finomabb, vállát durvább tüllből varrták. Ennek nyaka csukott, hímzett gyolcsfodorról. Elül ellenben, mint egy blúz, végig hasított s nagy bodorral szegték be. Elül gombokkal csukódik. A hosszú ujjon lévő bodor, a *tászli*, végén

⁶ A köztudatba bekerült mellévarrott és belévarrott ing mesterségesen adott kifejezéseit készakarva nem használom, mert ezeknél sokkal legikusabbnak bizonyultak a népadta szavak: a *vállbavarrott*, ill. *sabott* és a *nyakbavarrott* ujjú ingek kifejezései, melyek a szabás lényegét is tartalmazzák, tehát kifejezőbbek a fogalom megjelölésére.

hímzett. Szegényesebben gyolcsból készítették az inget s az ujját csíkos szádából varrták.

Alsó testüket *pöndővel* takarták, melyet igen gazdagon kihímeztek, lyukas hímzéssel kislingeltek és keményre kivasaltak (13. ábra). Bodros gyócspöndő csak egy volt s erre öltötték, *rászödték* a 2—3 m széles szoknyát, aminek tetejére került az ünneplő selyem szoknya. A fiatalok vékony kázmír szövetből készített szoknyát viseltek. Ezek csaknem földigérők voltak. A derékban keskeny öv tartotta össze a lapos ráncokat, melyekkel a szoknya felső részét összefogták úgy, hogy a szoknya nagy hullámokban omlott alá.

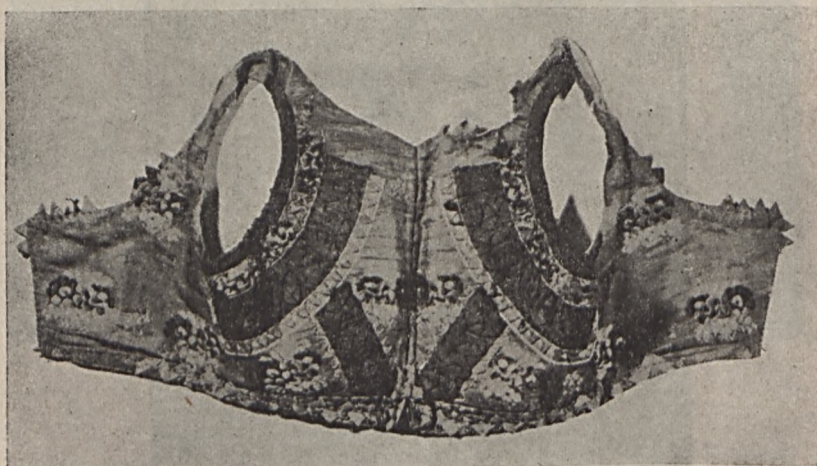
14. ábra.

A szoknya anyagával egyezett a kötény anyaga és színe is hasonló volt. A kötény kékes-szürke changeant-selyemből készült rózsás mintákkal, derékban ráncolt és keskeny taft övbe volt berakva, de csináltak fekete, rózsás kázmírből is beráncolt 28—30 cm széles fodrot toldva hozzá. Felül kék selyem szalagot fűztek s lenn vékony, sárgás csipkét varrtak rá. Hossza mintegy 70 cm, tehát nem ért a szoknya aljáig (14. ábra).

A szoknya hossza még később is megmaradt bokáig érőnek, mikor a városi divat után indulva testhezálló szövetruhát viseltek hosszú szok-

nyával, melynek felső és alsó része külön állott úgy, hogy a szoknya-rövidülést, mint más vidéken, nem állapíthattuk meg. Felül sonkásujjú, karcsúderekű, magas, csukottnyakú blúz, alul bő, ráncos, hosszú szoknya, világos drappszínű gyapjuszövetből készült. A kötényviselés erről a városias, XIX. századvégi viseletről elmaradt.

A kopácsi viseletnek jellemző ruhadarabja volt a *csécses pruszlik* is, bár ezt szabásában országosan megtaláljuk. Testhez feszülő, rövid pruszlik típus ez, karöltőben mélyen kivágva. Kopácson és általában a Drávaszögben csupán díszítésével vált különössé a pruszlik. A mell és a hátrész zöld, piros, rózsás vagy sötétkék alapon lilával mintázott, fekete atlaszszelyemből vagy brokátból készült, a bélése házi lenvászon volt. Elejét csipkés és vitézkötéses fényes ragyogókkal, a *csécsekkel* gazdagon díszítették, az összevarrások szélét megrakták összehajtogatott, színes szalagokkal, alul tányérfodorral lapos ráncokba szedték. A pruszlik háta 24 cm, eleje 22 cm (15. ábra).

15. ábra.

Szabásában és díszítésében hasonló a szlavóniai magyar női pruszlik. Ez is színes atlaszból készült és az összevarrások mentén szalagokkal, ezüst sujtásokkal és arany csillangókkal díszített s ugyancsak testre feszülő, rövid, karöltőben mélyen kivágott.

A csécses pruszlikra és a vállra az ímég fölé a nyakbavaló kendő került, melyet 35—40 éves korig viseltek. Kétféle nyakbavaló kendő volt: egyiket vasárnaplónak, a másikat hétköznaplónak használták. A vasárnapló *pántlikás csécses keszkenő* volt. Ennek varrása a piros selyem csipkével különös tudást kívánt. Nagy íves hullámos vonalakba helyezték rá a piros selyem szallagot a háromszegletesre kiszabott pántlikás keszkenőre, melyet fekete taft selyemből készítettek. Tehát ez a szabott vállkendők típusába tartozott. Házilag varrták és rojtozták.

A piros taftselyemszalagot tüvel varrták rá „békaszájra felszedve” s a szélét varrógéppel *kiszálazva*. Ez a kendő a drávaszögi népviseleti szigeten általánosan el volt terjedve (16. ábra). A kendő észak felé Mohácsra terjedt át s ebben az itteni református magyar viselet a drávaszögihez hasonlított. Egyébként az egerágiak és mecseki magyarság is szabott kendőt viselt, de ezt nem úgy díszítették, mint a drávaszögiek, amiben része volt a vallási különbségnek is, miáltal a drávaszögi reformátusok még jobban elszigetelődtek. Az öreg asszonyoknak fehér kendőjük volt.

Hidegebb időben, télen, kabátviselet is volt. A kabátot az idősebbek hordták és felöltőnek nevezték. A fiatalok fekete posztóból csináltak maguknak kabátot és selymet varrtak rá, azonkívül selyemmel ki is hímezték. Az idősebbek kabátjának alul bokra volt. Mintegy 70 éve viselték még az öregasszonyok a *csurupét*, posztókabátot, melynek alján prém volt. Ez a prémes posztókabát *csurak*, *tyurak*, *csurapé* néven az országban többfelé használatos volt. (L. Tájszótár *csurak* és *csurapé* címszók alatt). A Drávaszögből *csurakra* Csúzáról van adatunk (Nyr. XVIII. 477.), mely szerint prémes, bőrrel bélelt női felöltő volt. Kopácson *csurupé* néven emlegették az öregek.⁷

16. ábra.

A kopácsi, illetőleg a drávaszögi női népviseletnek legjellegzetesebb ruhadarabja azonban a főköttő volt, melyet a menyecskék viseltek a kontyukon (17. ábra). Ez a főköttő szabásában és díszítésében élesen elválik a környező területek női főköttőitől. Egyszerű, egyrészes főköttő volt ez, melyet egy téglalap alakú, fekete muszlinból, selyemből, ritkábban klottból szabtak és recfán kifeszítve hímezték ki. A két végére és az egyik oldalnak közepére került a hímzés, melyben a dráva-

⁷ A szó a szerbség közvetítésével a törököktől került a magyarsághoz. Ujvidék körül a mestert, aki a prémmel bélelt, szegett kabátokat készítette, tyurakosnak nevezték. Kétségtelenül az úri osztály viseletéből került ez, amint Kovács Pál írásából az Aurórában kitűnik az 1831. évben, mikor is így ír róla: „a *csurapém* újra leszöröz”. Az abaújmegyei Jászón *csuraplyé*nak a szűrből készült felöltőt nevezték. A kórógyiaknál is volt *csurak* és *czurak*. Ez sötétkéék posztómente volt zöld zsinórózással. Öregasszonyok viselték.

szögi lányok és menyecskék nagy változatossággal fejtették ki művészi készségüket, mikor a hegyben pásztorkodtak és — szőlőőrzés közben — idejüket hímezgetéssel töltötték.

A téglalap alakú muszlint két oldalról összehajtották és két érintkező szélét összevarrták, miáltal a kihímzett felület a főköttő hátuljára került. A főköttő jobb tartására a kontyra, két ívben begömbített vastag drótot, a *kontyvasat* illesztették rá és ezt a vasat alul fehér, vékony ruhával, felül négy nyüstös köpperrel betekerték. A kontyvasra pertlivel kötötték rá a főköttőt, amelyet színes pántlikával átkötöttek s erre került rá a *tilánglis keszkenő*. Ezt a főköttőt, illetőleg kontykötőt Laskón *saroglyának*, Magyarpeterden *bugafiketőnek*, másutt *fátyolosfike-*

17. ábra.

tőnek nevezték. Elül a főköttőt színes selyem szalaggal, a *fiketőelővel*, vagy *gálánttal* szorították le a homlok felett. A *fiketőelő* vagy konty-pántlika selyemszalagból készült. Ha ez kék volt, akkor zöld és lila selyem rózsákat varrtak rája. A rózsákat aranyzsinór szegélyezte. A *fiketőelő* szalagját háromszor jobbról, háromszor balról összetűrögtették, az összehajtogatott két szélét összefogták és a hegyibe 1—1 gyöngyöt tettek. A *gálántot* a homlok fölé illesztették s hátul a pántlikát

a főköti kontyalatti részén csokorra összekötötték úgy, hogy a szalagot a hát közepén lógatták.

A főköti hátulsó és homloki részét olyan változatos gazdagsággal hímezték ki, hogy az külön népművészeti méltatást érdemel, melyet alább fűzünk a népviselet ismertetéséhez. Ezekkel a Drávaszög nemcsak önálló népviseleti szigetté, de különváló népművészeti területté is lett.

A fátyolos fekete főketőt később a *necc* helyettesítette, melyet a menyecskek *állapodottan* viseltek. Az idősebbek részére fekete gyöngyből készült, a fiatalok fehér gyöngyökkel díszítették. Ezeket is maguk készítették, csak pántlikát vettek hozzá a boltból.

A fiatal menyecskeket fátyollal, szép aranyozott tűkkel feltekerőzték, míg valami gyász nem érte őket. Ezt a tekerőzést 6—7 esztendeig csinálták.

A *necc* után Siklósról került Kopácsra a *tornyosfikető*, de Harsányon is viselték. A *tornyosfiketőt* 10—12 évig hordta a menyecske, mintegy 30 éves koráig. A *tornyosfikető* fehér, vagy fekete mintás taft selyemből készült két ovális drótvázra csaknem kalapszerűen. Karimája fehér csipkével volt borítva, s ezen rózsaszínű zsenilia virágok és zöld bársony levelek díszlettek. Alsó végén fehér taftselyem szalagcsokor lógott. Az idősebb menyecskek ebben az időben kezdték elhagyogatni a jellegzetes, hímzett fekete fiketőket s e helyett jöttek divatba a vert, kötött és horgolt meg fonott technikával készült, vagy gyári csipkéből varrt *recefiketők*, vagy *csipkefiketők*. A *recefiketők* anyaga pamutos lenfonál, vagy tiszta pamutfonál volt. Ezek is egyszerű szabásúak voltak. Az öregek ebben az időben egy fekete, ovális tüll lapból készítették konty takarót és ezt a tüll lapot fekete üveggyöngyökkel varrogatták ki, miáltal súlyosan nehezedett ez a *gyöngyös fikető* a kontyra. A fiatalok is csináltak gyöngyös hálófiketőt, melyet cérnából kötöttek és kék gyöngyökkel fűztek át, majd horgolt csipkével, vagy gyári csipkével szegélyezték. Az öregasszonyok fekete selyemfátyol szövetből készítették később főkötiöket, ami úgy anyagában, mint alakjában, hasonlított a gyermekfőkötiökhöz, bár ilyeneket négylevelű lóherés mintával, amelyet bizonyára szerencsehozás céljából alkalmaztak, fehér és rózsaszínű pamutfonálból horgoltak.

A főköti felett még fejkendőt, vagy fátyolos kendőt is viseltek, amikor a tüllből készült *tekerőzöt* levetették. A *tekerőzöt* tüllből készítették és gyöngyös tűkkel tűzték rá a főkötiöre. A fejkendő, amit a saroglyás, vagy bugaféketőre kötöttek, finom fehér gyolcsból készült lyukas hímzéssel kivarrva s a szélén és csücskén pókos rózsákkal díszítve. A fátyolos keszkenőt *lencsés tilánglinak* is nevezték a belevarrott apró dudorok miatt (18. ábra).

A lábbeli viselet cipő volt, amit a templomból kijövet levetettek s helyette papucsot vettek fel. Egy pár cipő, amint az öregek mondják, egész életen át kitarított.

A férfiak viselete kevésbé tért el más dunántúli területek férfi-viseleteitől. Bőing, bőgatya volt az általános nyári viselet s az ingre posztó és ebelásztin mellényt öltöttek. Később bársony mellény divatozott s erre ezüst gombokat varrtak. Az ing nyakát nagy fekete nyakkendővel kötötték be. Téli időben ködment viseltek, de elvéve szűrt is hordtak. A kalap kis, kerek karimájú pörge kalap volt, de még régebben nagy széles karimájú kalapot viseltek.

A Drávaszög a felsorolt ruhadarabokkal, főként a női főkötővel jellegzetesen elkülönült, de önálló néprajzi szigetté mégis a főkötőkön kibontakozott népművészet tette.

18. ábra.

A Drávaszög népművészete.

A magyar népművészet sokoldalú gazdagsága egyrészt a magyarság képzeletben dús szellemében, másrészt abban található, hogy egyes szigeteken elkülönülve fejlődött úgy földrajzilag, mint ethnikailag körülhatárolva. Baranya délkeleti sarkában mindkét utóbbi körülmény közrehatott a sajátos népművészet kifejlődésében, mert földrajzilag a vizek közé zárva, a Duna és Dráva zúgában természetszerűen elzárkózott, másrészt a református magyarság a katolikus szlávsággal szem-

ben, sokacok, horvátok és németek közé zárva tiszta ősi magyarságát nemcsak nyelvében őrizte meg, de népművészetében is kibontakozott az éppenúgy, mint a tolnamegyei Sárközben, Somogyban, Buzsákon. Csökölyben, Zsellicségben, Zalában, Göcsejben, a győri és soproni Rábaközben, egyes palóc területeken, stb.

A magasabb kultúra hatását ebben a népművészetben Pécs-Siklós felől észlelhetjük, de inkább csak kereteiben, mint tartalmában, amennyiben csupán a főkötők szabásában láthatjuk némileg a városi forma utánzását, ellenben a tér díszes kitöltésében, ami a nép művészi készségét ösztönözte, önállóságot és egyéni intuiciót találunk nemcsak egyénenként, de közösségekként is. Nincs két egyező példa abban a mintegy 200 darab főkötőben, melyet a kis területhez képest aránylag gazdagnak mondható gyűjteményünkben és a pécsi múzeumok gyűjteményeiben találtunk. A stílus egyezése csak az anyagból és a technikából adódik. Ez teszi némileg a sárközi hímzésekhez is hasonlóná, bár azoktól a formaelemek gazdag változatosságában merőben különbözik. Egyetlen példa akadt kezünkbe a Pécsi Vármegyei Múzeumban, amelyik szabásában a drávaszögi főkötők közé sorakozik, ellenben díszítése hasonlít a szeremlei és érsekcsanádi madaras mintákhoz, melyekből az ú. n. sárközi kis kutyás minta fejlődött a technika által még jobban elstilizálva a madár alakját. Sajnos ennek az egy darabnak származása nem ismeretes, de szabása kétségtelenül elárulja délbaranyai eredetét.

Papírra rajzolták ki a mintákat s annak mentén kilyukasztották, majd krétával átdörzsölték az alapanyagra, ami muszlin, klott vagy selyem volt. Technikában a kitöltött állapos öltések emelik ki a legfeltűnőbb formákat és ez a fémes balkáni hímzések hatására mutat. Ezt az öltés technikát az öregek „*vaslagoórásnak*“ nevezték. Ugyancsak a fémhímzések hatását érezzük a mintaelemek nagyságában is, miáltal különösen eltérnek a sárközi főkötőktől. A láncöltéssel való lekeretezéssel viszont emlékeztetnek a sárközi hímzésekre. A láncöltéseket az öregek *nyakbaötésnek* mondták, a rácsöltéseket (margitöltés), amivel a nagyobb belső felületeket töltötték ki, *sántavetésnek* nevezték. *Recefúra* kifesztíve hímezték ki fehér pamutfonállal (V. tábla a.).

A Bach-korszak után felszabadult a magyar lélek a nemzeti elnyomatás ólomsúlya alól. A sok tiltó rendelkezés nem tűrte a magyar nép lelke szerint való díszességeket, a magyar ékességet. Eltiltották a cifra szűrt, a díszes suba viselését, sőt még a kalap karima szélességét is megszabták. Annál nagyobb erővel tört előre a magyarság ruhadíszítő kedve, mikor ezek a tiltó rendelkezések megszűntek. Ez alatt a néhány évtized alatt egyszerre fejlődött ki a legeldugottabb helyeken népművészetünk úgy elrejtőzve, hogy egyesekről a legújabb időkig alig tudott a világ. Így bukkannak elő még ma is ismeretlen népművészeti gócok. Így akadtam rá a drávaszögi népművészetre is.

Ez a különleges, újan előbukkant népművészet az 1941. év folyamán tárult fel előttünk, mikor a 22 éves szerb megszállás alól felszabadult Baranyai-Háromszög délkeleti sarkát néprajzilag átkutattuk. A Néprajzi Múzeum gyűjteményében volt 7 darab főkötőnk, melyek Keőről származtak s ez irányította figyelmemet arra, bár a pécsi Baranyai Vármegyei Múzeumban lévő 48 darab és a Városi Múzeumban lévő 5 darab főkötőről is tudomásom volt. Ezeket jórészt Igaz Lajos főjegyző buzgóságának, nagy művészi érzékének és múzeumi ügyesretetének köszönhetjük. Ezen a nyomon elindulva csaknem minden magyar református községben, melyek Vörösmart—Siklós vonalától délre és az Ormánságtól keletre települtek, megtaláltuk ezt a főkötőt, melyen 100—150 évvel ezelőtt a menyecskék és lányok művészi készségeiket kifejtették.

A minta megszerkesztésénél, ami önkénytelenül, szabadon, betanult gátlás nélkül született, a nép ösztönös készségével, a tereknek díszes kitöltése vezette a hímzőművészeket. Legesodálatosabb a nép művészi alkotása az állatalakok stilizálásában és virág díszítmények közé illesztésében. A vízi életet élő nép képzelete érdekesen fejeződik ki a minta elemek alakjaiban. Sok vízi állat alakját megtaláljuk a mintákban. Legtetszetősebb a *rákos minta* (V. tábla b.). A rák felülnézeti alakja egyszerű vonalakkal fekszik középen és díszesen olvad bele a kontyteret kitöltő virágok közé. Az egyik hímző asszonynak a nőstény rák tetszett, rövid csápjaival, a másik hím rákot stilizált, a hosszú csápokat ékesen helyezve a lábakon keresztül. Így csak szabadon csapongó művészlélek alkothat, nem előre kitervezve, verejtékesen, hanem csak úgy, amint az lelkéből közvetlenül a kezére jött.

Még jobban eltűnt leegyszerűsítve a tulipánok, rózsák és szívek között a hal alakja a *halas mintában* (VI. tábla a.). Csak a háttest maradt meg egy-két vonalával, mint a díszítmény gerince a többi mintaelem körülvette és elnyomta a vezér díszítményt. Különös minta a *piókás* (VI. tábla b.). Rengeteg a pióca a kopácsi vizekben. Mikor Franciaországba nagy kivitel volt, ezeket vettek be ebből a féregből. Csodálatos, hogy a nép képzelete még ebből az undorító állathól is szép mustrát teremtett.

Az állatalakok általában ritkán fordulnak elő a magyar nép díszítő művészetében. A drávaszögi hímzések között már a keziünkbe akadt néhány mintán is aránylag elég sokféle állatalakot találtunk. Nagyon szép madaras mintára akadtam Várdarócon (VII. tábla a.). Meglepő a vastagvórással leegyszerűsített madáralak egyoldalón elhelyezett két szemével s teret arányosan kitöltő farktollaival a szőlőszemekkel övezett karikában, azaz koszorúban. Különös a kígyós minta is, melyben a sikló hullámzó alakja körülfonja a virágokat.

A mintaelemek gazdagsága legfeltűnőbb a virágdíszítményekben. Ezek között leggyakoribb a rózsás minta, de ezekben is nagy az egyéni

változatosság, amire mindenki versenyezve törekedett. A rózsát, a virágok királynőjét, ezt az ázsiai származású szép virágot minden nép a legszebbnek tartotta, de a magyar népnek is régi kedves virága s így nem csodálkozhatunk azon, hogy ez uralkodik a drávaszögi hímzések mintái között is. Mint keleti származású virágnak stilizálásában is keleti eredet mutatkozik, különösen, mikor saktáblás, kockás-gránátalmás kitöltésű mintával keveredik. A törökség közismert rózsakedvelése átment a keleti népművészetekbe is és különösen a fémhímzéseket a színes selyemmel vegyesen rózsás minták kivarrására használták fel. A magyar rózsakultusz a török hatás alatt még erőteljesebb lett. Ez alól a hatás alól legkevésbé vonhatta ki magát a Drávaszög népe, mert legközvetlenebbül érintette a délről rajta átvonuló törökség. A róza a nép minden használati tárgyának, bútorainak díszítményei közt feltalálható. Így a főkötők díszítményei között is többféle változatban látjuk stilizált alakját. Három, öt, hat és nyolc rózsás, karsai rózsás mintákat emlegettek az öregek, akik fiatal korukban látták még a főkötőket viselni. A gyümölcsöket is felhasználták a díszítő minták alapjául. Szilvás, cserösnyés, körtés mintákról is beszéltek. A menyasszonyi koszorúból átvették a mirtuszt a főkötő díszítésére. A tavirózsa és vízi tők virágai úgy hatnak, mint a bibliai népek díszítő művészetében a lótusz. VIII—XI. táblák.

Legtöbb változata van a tulipános mintáknak (VII. tábla b.), melyekben a tulipán alakja elvont, leegyszerűsített vonalakkal leginkább oldalnézetben mutatkozik, hol könnyedebb, hol tömörebb formában itt-ott más mintaelemekkel is keverve. Még a hársfavirágokat is felhasználták és olyan csodálatos művészi elrendezésben, hogy az iparművészeket is meglepi.

A vastagvórással hímzett erőteljesebb mintarészletek a fémszálas bizánci hatású balkáni hímzésekre emlékeztetnek, a kaeskaringsós szárú virágok pedig olyanok, mint egy régi dunántúli filigrán munka, amit színezüst szálakból fonogattak össze.

A drávaszögi főkötőkön kifejlődött népművészet, miként a fentiekből láthattuk, teljesen különálló, egyéni és ötletes. Mindenegyedarábja annyira változó, hogy nem találunk két teljesen egyezőt. Ennek dacára a technika, a hímzőanyag, az alapanyag, a motívumok térbeli elrendezése és alkalmazása által egységes stílus alakult ki, amivel más hímzőművészetekkel szemben határozottan megkülönböztethetők. Ezen az egységes stíluson belül a különböző községekből származó darabok között is észlelhetünk különbségeket úgy, hogy pl. a peterdi főkötőket jól meg tudjuk különböztetni a harsányiaktól s ezeket a kopácsiaktól és laskóiaktól, ami természetszerűleg abból adódik, hogy minden községben volt egy-egy kiválóbb tehetségű hímző asszony, akinek művészi egyénisége rányomta bélyegét a falubeli többi hímzésre is.

Mindenesetre egészében a drávaszögi főkötőkön talált népművészet ezt a területet önálló népművészeti sziget szintjére emelte és ezzel olyan formakincsekben gazdag új területtel gyarapodott a magyar népművészet, amelyik élesen elválnak a szomszédos területektől, de országosan is kiválik mintaclemeinek sokoldalú gazdagságával, annyira, hogy a Drávaszöget néprajzilag élesen elhatárolta a szomszédos népművészeti, illetőleg népviseleti szigetektől.

Ismerve Baranya megyének kalejdoszkopszerűleg változó ethnikai tarkaságát a Drávaszög egységesen jellemezhető néprajzi különválása még szembetűnőbb. Fentiekben csupán azokat a sajátosságokat emeltük ki, amelyek néprajzilag elválasztják a Drávaszöget, de ezeken kívül nagyon érdekesek azok a népi használati tárgyak is, melyek a többi területekkel közösek s amelyek határozott kulturális zónájának keleti végpontjába esik ez a terület. Ilyen például a *szalmahordó hajtovány*, amelyet a Dráva és a Mura mentén az Alpokig kísérhetünk, ellenben kelet felé való terjedése a Drávaszögben végződik.

Úgy látjuk, hogy a Drávaszögben egy délről jött (török-bizánci) kultúra ütközik egy, a Drávamentén lekerült nyugati kultúrhatás végpontjával a magyarság ősi, jórészt keleti ethnikumára rétegződve. Ezeknek aprólékosabb kielemezése a Baranyában lévő többi néprajzi egység feltárásával a jövő feladata. A Drávaszög egységében csak rá akartunk mutatni rövid tanulmányunkban ennek a munkának fontosságára, hogy ezen az alapon elindulva feltáruljon ez a rendkívül érdekes terület, ami általános néprajzi szempontból is jelentős eredményekre fog vezetni.

Budapest,

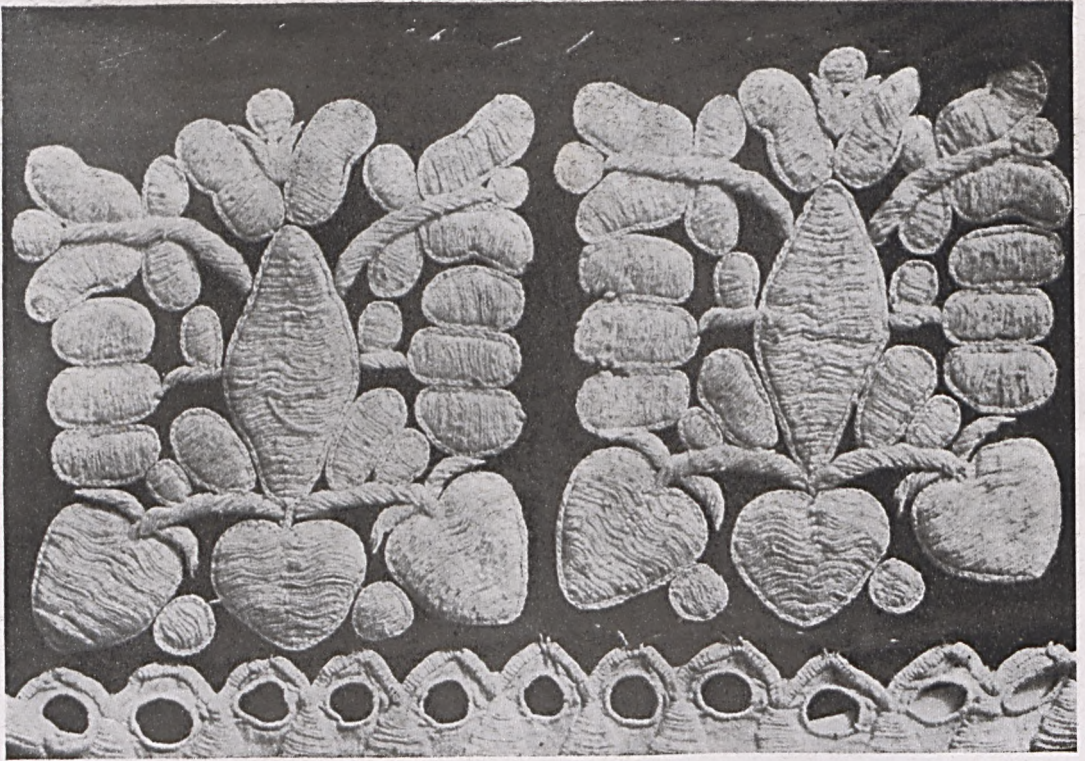
Dr. Gönyey Sándor.

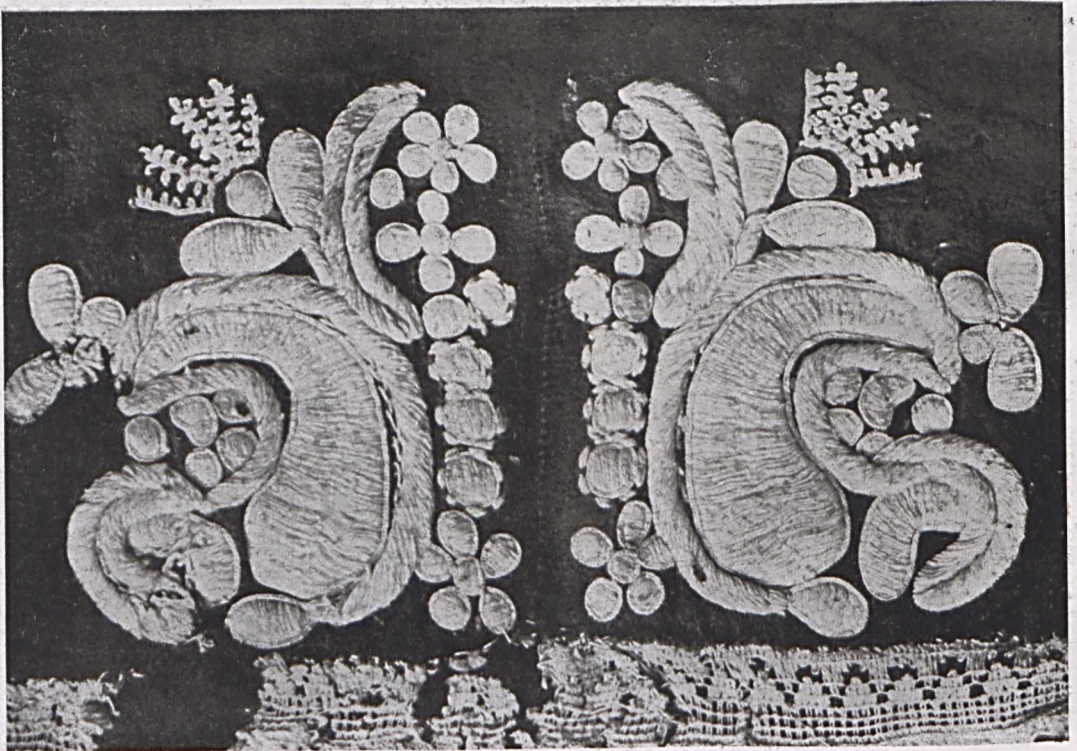
a.

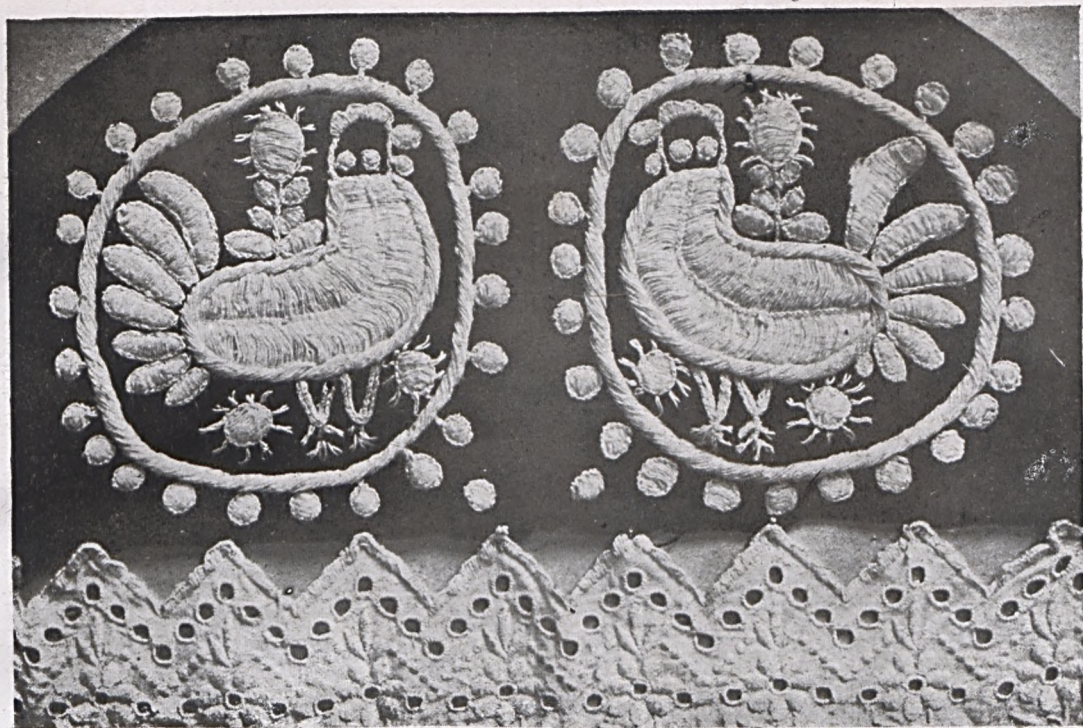
b.

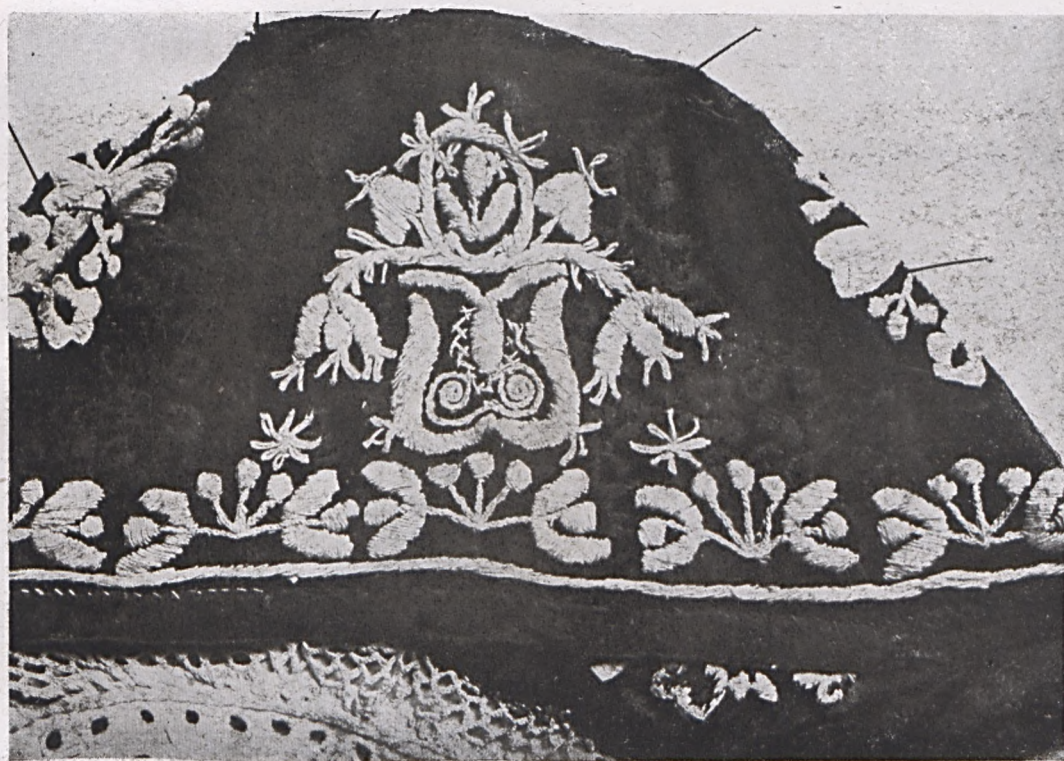
a.

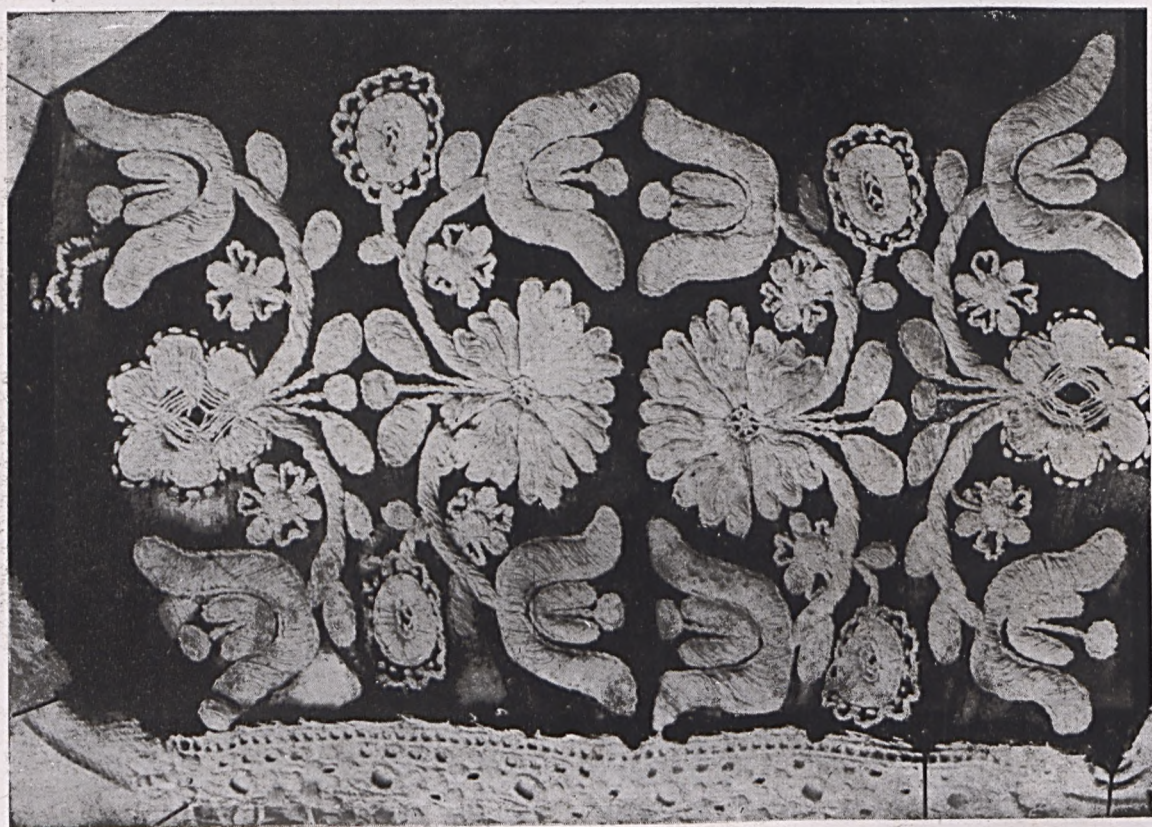
b.

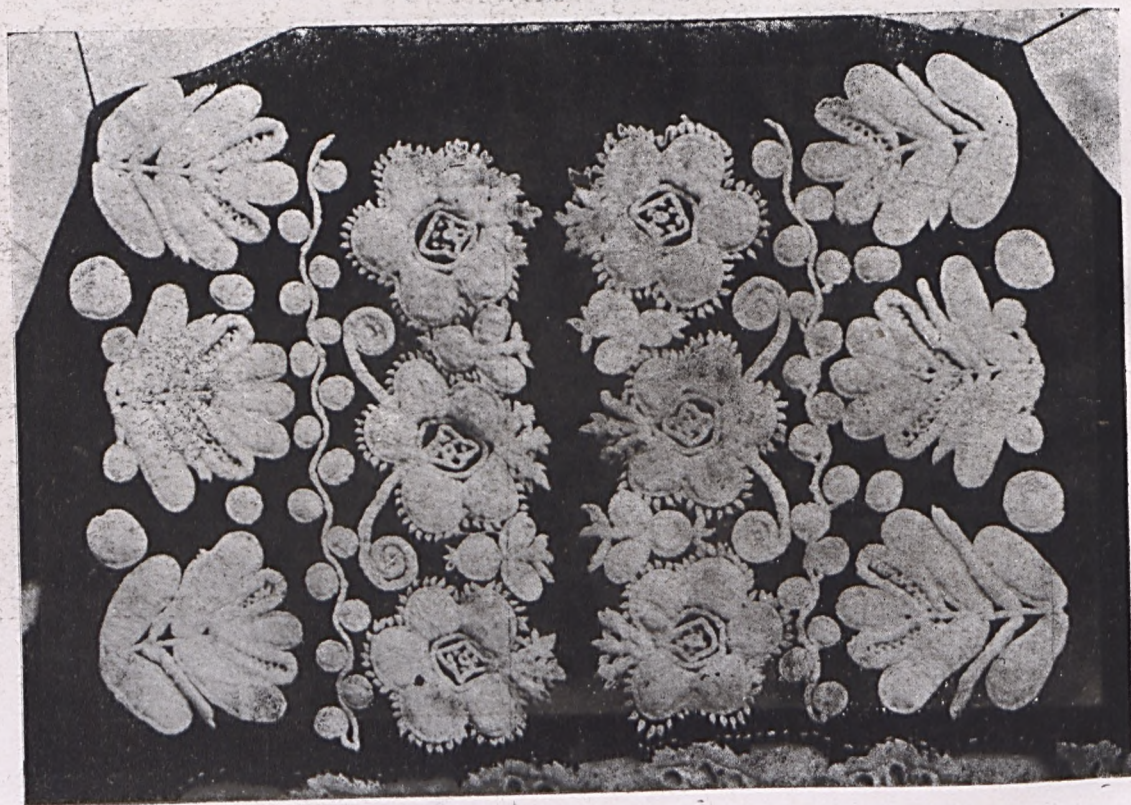
a.

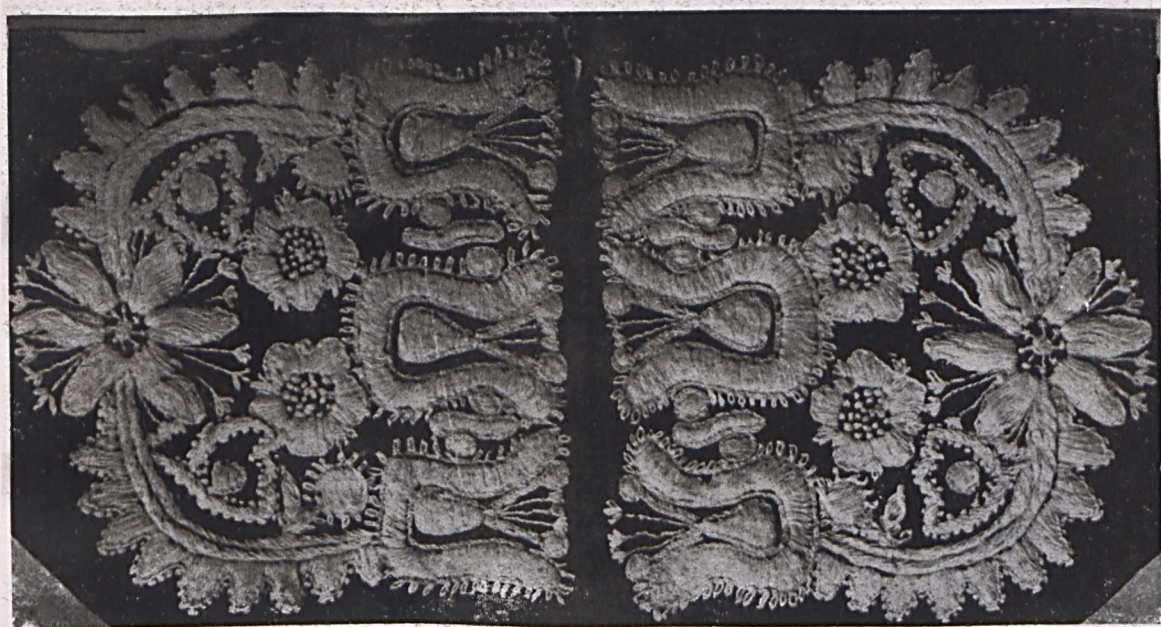
b.

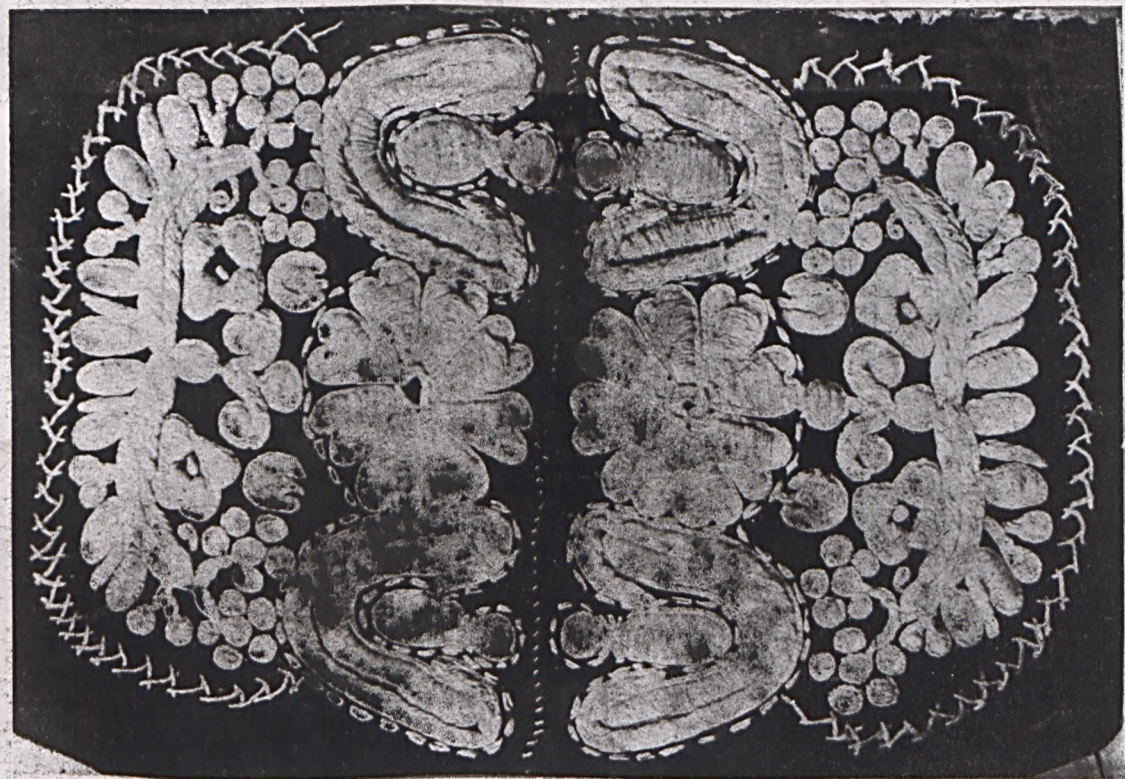
a.

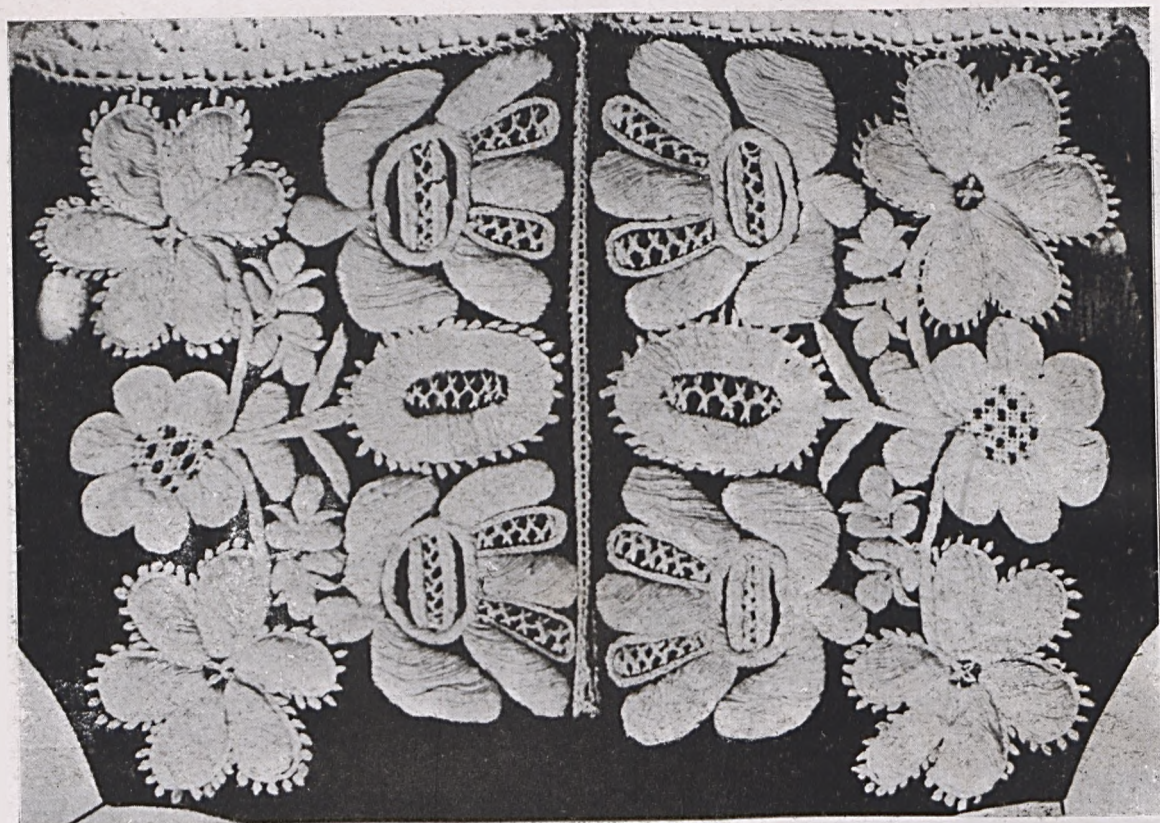
b.

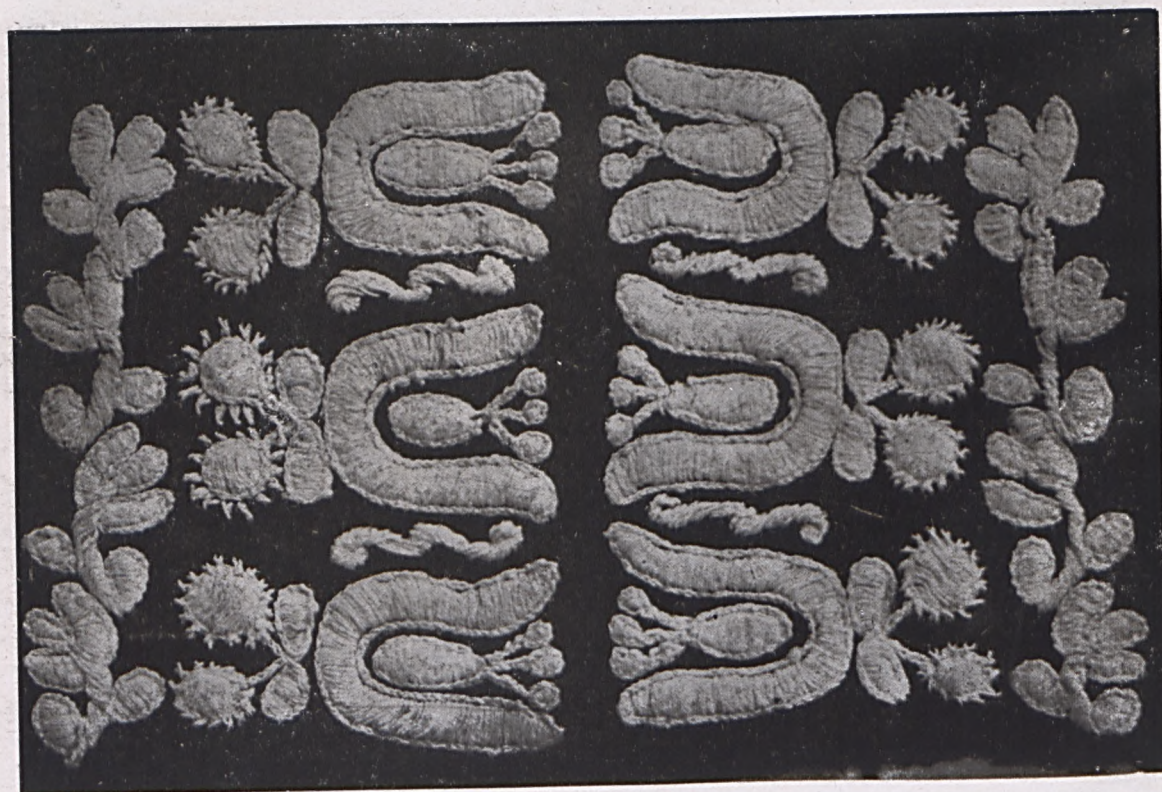
a.

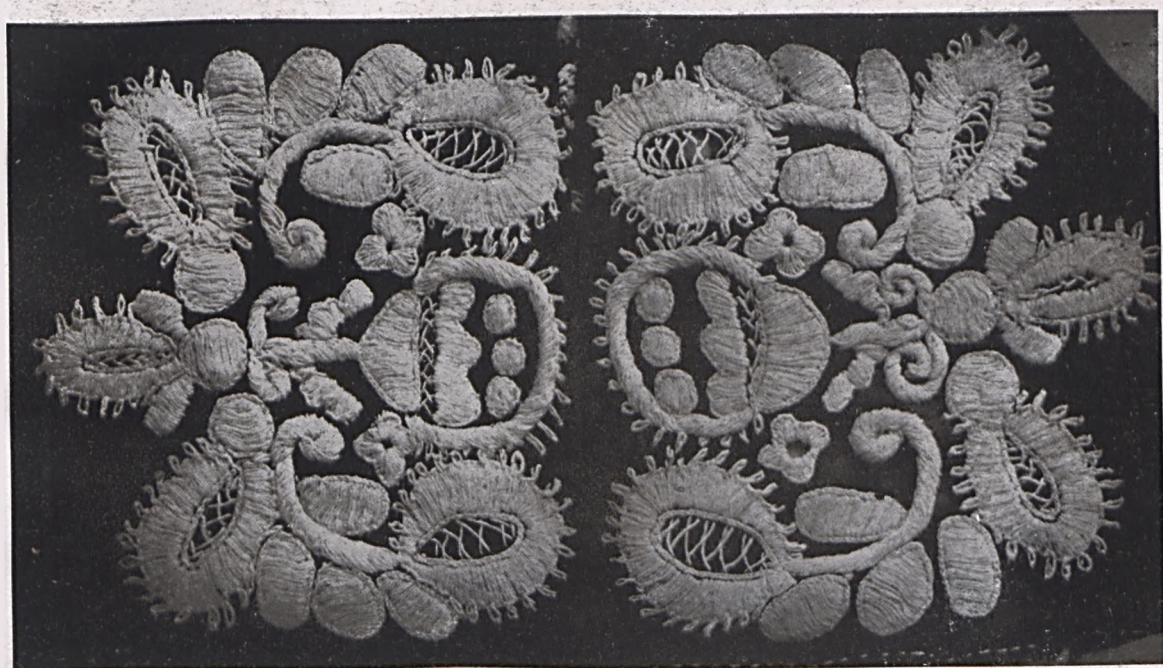
b.

a.

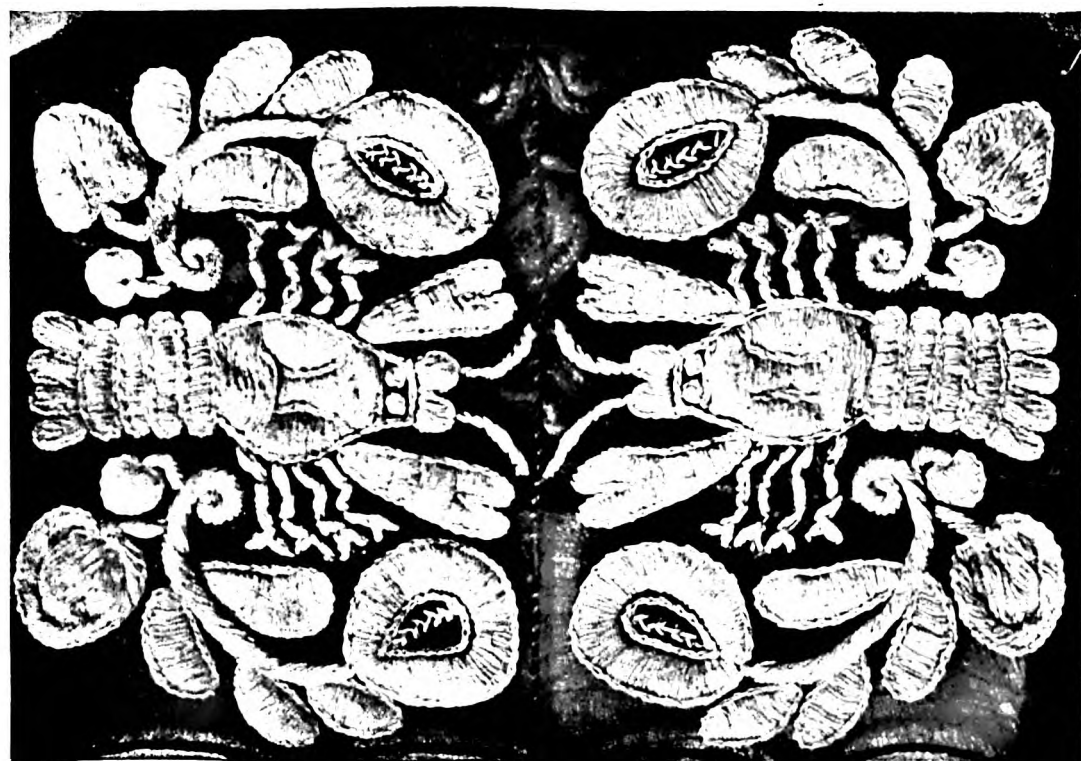

b.

a.

b.

A MAGYAREGREGYI SZENTKÚT.

Baranyavármegye s egyben hazánk legrégebb és leglátogatottabb búcsújáró helye Máriagyúd. A hagyomány szerint eredete a XI. századba nyúlik vissza ahhoz, „a megtért magyarok hitének erősítése végett” épített kis kápolnácskához, melybe egy jámbor bencés szerzetes Mária szobrocskát állított fel.¹ — A török hódoltság előtt „az pécsváradi klostromban (mely Apátúrság volt) tiszteltetett egy csudálatos Boldog Asszony képe” és Siklós is a Sz. Szűz kedvelt kegyhelye volt, „ahol sok csudákkal áldotta Isten a hív keresztyéneket.”² — A félhold uralma alatt a hitéhez hű magyar nép Szent István napján Szébenyebe zarándokol messzi tájakról.³ — Az 1691—92. évi borzalmas pestis járvány után épül fel a pécsi Havi Boldogasszony kápolna és keresett kegyhely lett⁴ — Már a török idők alatt is, de különösen a XVIII. században hatalmas körmenet indul (néha 3000 ember) Pécsről és Baranyából a jezsuiták által gondozott ürögi Nagy Boldogasszonyról⁵ és később (1720 után) a pálosoknak Szentkúton (Mecsek-Szentkút) levő Hétfájdalmú Sz. Szűzről nevezett kegyképe elé (ez utóbbi képet most a mecsekaljai templom őrzi).⁶ — A pécsi kapucinusok templomában (most irgalmasoké) nagy tiszteletnek örvendett a Segítő Boldogasszony (Auxiliatrix) kegyképe, melyet 1734-ben a templomukhoz épített kápolna barokk oltárára helyeztek. Kelet-Baranya népét 1740 óta a Máriakéménden történt csodás események vonzák.⁷ — A szemelyi — szentkúti (Egerág fiókegyháza) nagy lendülettel induló búcsújárásokat a pécsi püspök 1767-ben történt vizsgálat után betiltotta és elrendelte, hogy advent II. vasárnapján minden templomban a babonáról és igaz vallásosságról prédikáljanak.⁸

Nem sorolom a baranyai kegyhelyek közé a Szigetvár mellett levő Turbékot, a XVII. század végén keletkezett Segítő Boldogasszonyról

¹ P. Ángyán: A gyűdi kegyhely. 10. o.

² Galanthai Esterás Pál herceg, nádor: Mennyei Korona, 136, 143. o.

³ Szentkirályi István közlése: Radanay püspök felkérésére Vecchi és Jányy el-
len 1694-ben felvett jegyzőkönyv alapján.

⁴ Dr. Szőnyi szerint 1693-ban épült, az Agostontéri Can. Vis. szerint 1697-ben,
Németh Béla: Domonkos-ház 11. o. 1698-at említ.

⁵ P. Pinzger: Emlékezzünk régiekről 24. o.

⁶ Dr. Szőnyi: Pécs. 92. o.

⁷ Cserkúti: Mária-Kéménd 6. o.

⁸ Szentkirályi: Szemelyi szentkút. Dunántúl.

nevezett kegyhelyet, hova Nyugat-Baranya népe jár, — noha kápolnája Somogy megyének Baranyától való elcsatolása (1699) előtt épült Nagy Szulejmán lerombolt türbéje fölé (1693).

A XIX. században egy új kegyelmi bázis keletkezéséről számolhatunk be, a magyaregregyi szentkútról (Kárász fiókegyházában), a hegyhátiak kedves zarándok helyéről.⁹

A búcsújáró helyek történelmi magva vagy megállapítható, vagy keletkezésüket színes legenda szálak szövik át. Így vagyunk Magyar-egreggyel is. Ez azonban nem von le semmit sem a kegyhely értékéből, mert hisz oly tényekkel állunk szemben, amelyek azt igazolják, hogy az „egregyi-kútnál” a hívek a kegyelem bőséges forrására is találtak.

Ha akár hit, vagy erkölcsi szempontból kifogás alá esett volna az egregyi búcsújárás, úgy nem engedte volna meg a pécsi egyházmegyei hatóság 1867-ben a jelenlegi kápolna felépítését és felszentelését. „A búcsújárás a hívők lelki életének egy a természetes, vallásos, szociális és esztétikai szükségleteken alapuló, a kinyilatkoztatás által természetfeletti síkra emelt és megszentelt életformája. Az egyház a történelem folyamán felkarolta, ápolta, tápot adott ennek a lelki szükségletnek. A fő motívum, ami az embert a kegyhelyekre viszi, az Istentől való függés gondolata: az imádás, a hálaadás, a könyörgés de legtöbbször a bűnbánat.”¹⁰

A búcsújáróhely keletkezése. Az első hivatalos feljegyzést a „szentkútról” a kárászi plébánia Historia Parochiae-jében találjuk. Jankó János kárászi plébános, kerületi esperes¹¹ írja 1857-ben „a Magyar Egregyi szentkút az úgynevezett Tormavölgyben 1856. október végével keletkezett: már akkor zarándokoltak ide néhány ájtatoskodók; az 1857. év nyarán pedig oly számban sereglettek ide, hogy ennek végével csupán az ájtatoskodók alamizsnájából, áldozataiból 905 for. és 86 kr. bejött o (osztrák) értékben.” Hasznoló feljegyzést találunk 1858-ból is.

A következő év feljegyzéseiből ezeket emeljük ki: „Hogy az Egregyre számosan a legtávolabbi vidékről zarándokló búcsújárók ájtatosságukat száraz helyen végezhessék, az év kora tavaszán kápolnát építettem csupán gerendákból és deszkákból, benn oltárt rakattam téglából, erre a bold. Szűz Máriának gipszből öntött, már tavaly Pestről magammal hozott képét állítottam, a számos nép jelenlétében ünnepélyesen felszenteltem. E szobor került 18 forintba o. ért. Mivel azonban gyakran annyi búcsújáró összetódult, hogy ezen kápolnában mind-

⁹ A török megszállás előtt Egregy. — Az 1829. évi Can. Vis. szerint 886, az 1945. évi Pécs egyházmegyei Schematismus szerint 1242 lakója van. Kárásztól 2 km távolságra van.

¹⁰ Dr. Sellye Vince S. S.: A búcsújárás lelkipásztori irányítása. Egyházi Lapok 1940. 91. o.

¹¹ Jankó Nep. János a pécsi püspöki Lyceumban „a logikának és metaphisikának rendes tanítója volt.” Kárászi plébános 1836-1872. Nagy pomologus. — A Pécs-Baranyai Kertészegylet megalapítója.

nyájan be nem férhettek, hogy több helyen is imádkozhassanak, a pécsi kőfaragónál egy kőkereszt készítését is elrendeltem, mely elkészülvén a deszkakápolna előtt felállítatott, csakhamar általam felszenteltetett. A kereszt kihozatalával és felállításával együtt került 66 for. o. ért.“ Ezek az első hiteles források a kegyhely keletkezésére vonatkozólag. Csodát, vagy csodás eseményt egyáltalán nem említ. 1862-ben is csak annyit mond a plébánia történetében, hogy igen sokan jöttek és adakoztak a hívek. Nagy István, jelenlegi szászvári ker. tanfelügyelő, plébános írja, hogy ő mint kárászi káplán hallotta plébánosától, Szekeres Ferencről, hogy valamikor a mostani kápolna helyén egy remete lakott, ki barlangjában egy fából faragott Szűz Mária szobrot őrzött. A szobornak mását, — lehet, hogy eredeti volt, — látta is. Feje kissé lapos volt, egyébként elég formás. Nagysága 30—40 cm lehetett. Hogy most merre lehet, nem tudja. Lehet hogy valaki kegyelettel őrzi. A néphagyomány beszél az egregyi kútnál történt csodás gyógyulásokról (különösen szembetegségekről), sok imameghallgatásról, — különben érthetetlen volna, hogy miért jöttek, mint Jankó János írja Baranyának, Somogynak, Zalának, Bács, Tolna megyének legtávolabbi községeiből, Slavóniából és Horvátországból. — A zarándokok száma évről évre emelkedik; az egregyi-kút perselyébe mindig több és több összeg folyt be és azért 1863. aug. 26-án Jankó János esperes plébános ilyen latinnyelvű folyamodvánnyal fordult Girk György pécsi püspökhöz.

68/1863. Parocho Kárászensi.

L. J. C.!

Excellentissime, Illustrissime, ac Reverendissime Dne Praesul!

Domine et Patrone Gratosissimè!

Numerus confluentium ad Vallem et puteum Magyar Egregyensem e remotissimis Schlavoniae et Croatiae, — Comitatum item Bács, Somogy et Tolna plagis de anno in annum crescit, sed et elemosyna ab iisdem oblata in talem jam summum crevit, quin ultro quoque promittitur, ut ex eadem condecens capella possit erigi. Desiderium hocce plurimi ex ibidem pro devotione confluentibus coram me expresserunt, quin fuerunt, qui pro scopo hoc 50—60 flnos a. v. obtulerunt. Sed et erectio unius Capellae Communitati M. Egregyensi mille et amplius animas numeranti pro Spirituali solutio et emolumento inserviret.

Ideo humillime oro Excellentiam Vestram: quatenus erectionem e solidis materialibus unius Capellae gratiose indulgeret pro ea nunc occasione segregationis suscipiendae fundum exassignare dignaretur.

In reliquo preclaris Gratiis humillime commendatus in osculo S dexterarum emorior Kárász 26-a Augusti 1863.

Excellentiae Vestrae

humillimus capellanus
Joannes Janko
parochus V. A. D.

Magyar fordítás a következő:
68/1863.

Nagyméltóságú, Méltóságos és Főtisztelendő Főpásztor Úr!

Kegyes Uram és Patronusom!

A magyaregryei völgybe és kúthoz a legtávolabbi vidékről, Slavoniának és Horvátországnak, továbbá Bács, Somogy és Tolna megyék községeiből a zarándoklók száma évről-évre növekedik, sőt az adományaikból akkora összeg jött össze, hogy abból egy szép kápolna volna építhető. Az odasereglett ajtatoskodók óhajukat előttem ismételten kifejezték, sőt volt olyan is, aki e célra 50—60 forintot (o. é.) adományozott. A kápolna építése a több mint ezer lelket számláló Magyar Egregy lelki gondozását is megoldaná.

Ezért alázattal kérem Nagyméltóságodat, hogy szilárd anyagból egy kápolna építését engedélyezni méltóztassék és a tagosítás alkalmával arra alkalmas helyet kijelölni kegyeskedjék.

Magamat alázattal kegyeibe ajánlottan vagyok kezeit csókolva Nagyméltóságodnak Kárász, 1863. augusztus 26.

legkisebb káplánja
Jankó János
plébános, esperes.

A pécsi püspök 1863. szept. 11-én 1801/1863. sz. alatt jelentést kér az eddig befolyt összegről és felszólítja a plébánost, hogy jelölje meg azt a helyet, amelyet a kápolna céljára megfelelőnek tart.¹²

A következő évről (1864) ezeket jegyzi fel a Historia Parochiae-ben a plébános. „Az egryei szentkútnál mint eddig számos búcsújárók jelenvén meg évenként messze vidékről.” Az Egryei-kút ládájába — írja — tetemes persely összeg jött össze... „végre számos búcsújárók kívánságára is elhatároztam ott egy tágasabb kápolnát tartós anyagból építeni. Ez Püspök Ó Méltósága beleegyezése nélkül nem történhetvén meg, folyó év elején engedélyért benyújtottam folyamodványomat. Ennek következtében Ó Méltósága Május hónapban egy kanonok és püspöki titkárból álló bizottmányt küldött ki, kiknek kötelességül tétetett a kútnak és búcsújárásoknak okát (eredetét), úgy szinte az itteni megjelenő betegek számát, a meggyógyulásokat kipuhatolni, híven írásba feltenni, sőt a kútból is egy üveg vizet bevinni, mely Pécsett vegytanilag megvizsgáltatott, semmi egyéb, mint kevés vas részek találtatván benne.”

¹² Pécsi Püspöki Levéltár (P. P. L.) Nr. 1801. Sept. 11. — A felterjesztésre vezette Joannes Jankó Vadiaconus et Parochus Kárászensis facultatem petit pro extruenda in filiali Magyar Egregy Capella. Recurrenti commissum esse pronotari: ut mittat sumptum Projectum et fundum quem habet ad opus perficiendum. 11. Sept. 1863. — A plébános latin nyelvű felterjesztéseit ezután magyar fordításban hozzuk.

A „bizottmány“ jelentését nem találtam. Valószínűleg kedvező volt, mert Jankó János a kápolna építését újból kéri.

81/1864. A kárászi plébánia hivataltól.

Nagyméltóságú, Méltóságos és Főtisztelendő Főpásztor Úr!
Kegyes Uram és Patronusom!

A Boldogságos Szűz Máriát tisztelő hívek száma, kik a filiálisomban, Magyar Egregyen az adományaikból deszkákból hevenyészett kápolnához jönnek és azt száz és száz képpel borítják be, Baranyának, Somogynak, Zalának, Bács, Tolna megyéknek és Slavoniának és Horvátországnak legtávolabbi vidékéről jönnek és számuk, valamint adományaik nagysága évről évre növekedik; úgy annyira, hogy egyéb adományaikon kívül már 4.000 forint (o. é.) jött össze. Volt egy bácsmegyei, ki 80, egy másik schlavoniabeli 100 forintot (o. é.) adott azon célból, hogy tartós anyagból Szűz Mária tiszteletére méltó kápolna építtessék, egyébként a többi adománynak is az volt a célja.

Mint hogy Magyar Egregy hitközség ezernél is több katolikus lelket számlál, temploma vagy kápolnája nincs; hogy úgy ezek, mint a különösen újhold szombatokon és Szűz Mária ünnepein nagy számban oda-seregülő vidékiek vallásos kötelezettségeiknek kényelmesen eleget tehesenek; és miután a telek és az építéshez szükséges összeg együtt van, és az adományozók szándékának is eleget kell tennünk: azért mindenképen szükségesnek látom: hogy a kápolna építését minél hamarabb kezdjék meg.

Már a múlt évben voltam bátor Nagyméltóságodhoz ez ügyben alá-zatos kérésemet előterjeszteni, de választ arra nem kaptam; minthogy mindenünnen sürgetnek és kérdésekkel zaklatnak: hova fordítom az adományokat, nehogy gyanúnak tegyem ki magamat, ismételten kérem Nagyméltóságodat, kegyeskedjék megengedni, hogy az említett faluban és helyen a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére kápolnát épít-hessek. Magamat magas kegyeibe alázattal ajánlva, főpapi jobbját csókolva vagyok Kárász, 1864. aug. 11.

legkisebb szolgája
Jankó János
plébános, ker. esperes.

Erre a válasz a pécsi püspöktől 1864. aug. 19-én 1750. sz. alatt érkezett meg, melyben a plébános megbízatást kap arra, hogy az építendő kápolna tervét és költségvetését nyújtsa be és jelentse, vajjon az egregyiek a kézi és ígás munkát önként vállalják-e, vagy napszám fejében és akkor majd véglegesen nyilatkozni fog.¹⁸

¹⁸ L. I. C. 1750/1864. Admodum Reverende Domine VADiaconel
Intellecto a Literis DVestrae sub Nro 81. eo. quod sumptus necessarii adsint
pro struenda Capella in Magyar Egregy: non sum alienus, et opto ut fidelium

A felszólításnak eleget téve Jankó János, 87/1864. sz. alatt aug. 30-án azt válaszolja, hogy egy szászvári, egyuttal uradalmi kőműves mesterrel tervet és költségvetést készítettett, de nagyon gyatra; vonalazni nem tud, akármelyik elemista is szebben ír, azért a tervet a maga elgondolása szerint akarja. Hivatkozik arra, hogy a szőlőben két házat, a plébánia-malmot, a temetőkápolnát Kárászon, valamint a kárászi templomot is 17.000 forintért (veszprémi püspök ugyanilyent 40.000 forintért) az ő tervei szerint készítették és pedig jól sikerültek és kevés költséggel. Megbízatást kér a kápolna építésére s vállalkozik arra, hogy ízlésesen és kevés költséggel megépítteti. Az igák és kézi munkák rendelkezésére állanak: az egregyi komunitás is magára vállalt minden munkát; még a szomszédok is, sőt még távoli katolikus lakók is ajánlották segítségüket. Tolnamegyeiek nagy tömeg követ ajánlottak fel az építéshez. Kéri, hogy a kápolnát az ő tervei szerint építsék meg, mert úgy érzi, hogy a tervek készítésében és az építkezés vezetésében gyakorlata van. Ő nem akar híres és kikiáltott építészeket. A pécsi püspök válaszát, ezen kérelemre való megjegyzését, kifogásait nem tudjuk. 1865. május 5-én kelt felterjesztését itt közöljük:¹⁴

52/1865.

L. I. C.:

Nagyméltóságú és Főtisztelendő Főpásztor Úr!
Kegyess Pátronusom!

Kegyess parancsára már a múlt év őszén két szászvári, uradalmi kőművest és ács mestert megbíztam, hogy a magyaregregyi kápolna tervét az én elgondolásom szerint készítsék el; minthogy mindketten úgy a vonalazásban és írásban oly rettenetesen gyakorlatlanok, szégyenlettem az általuk készített tervezeteket Nagyméltóságodnak beküldeni. — Horváth Lajos mohácsi mérnök, ki Kárászon földmérésekkel (tagosítással) volt elfoglalva és kit lakásra és élelmezésre vendégül láttam, önként vállalkozott arra, hogy egy komoly tervet készít. De mivel a közeledő tél miatt munkájával sietnie kellett, másrészt leginkább meg mivel vonalzó (rajz) eszközei nem voltak kéznél, ezért csak a külső

vota quoad erectionem Capellae compleantur. Sed necessarium est ut prius planum et sumptum projectum pareatur, num fideles Egregyienses sponte aut erga stipendia velint praestare labores manuales et currales. Eatenus itaque informet me DVestra et planum ac sumptuum projectum erigendae Capellae mittat mihi, qui subinde mox finalem declarationem sum daturus.

Ceterum omni cum propensione persaevero: Quinque Ecclesiis die 19-a Augusti 1864.

ARDVestrae

addictus in Xto
Georgius Girk mp
Eppus QU. Ecclesiensis

¹⁴ P. P. L. Nr. 887/1865.

munkák szünetelése után a tél folyamán készíthette el; mit mellékelve alázattal beterjesztek.

Én a fogadalmi ajándékokból csak kápolnát akarok építeni szilárd anyagból, úgy azonban, hogy idővel ha a kápolna bővítése szükségessé válna, a kápolna a templom szentélye lehessen; ezért a kápolna elé nem építettek tornyot, nehogy azt a bővítések alkalmával nagy költséggel le kelljen bontani, hanem a kápolna mögé, mely az oltár mögött egyben sekrestye gyanánt felelhet meg.

Ebben az esztendőben csak tető alá akartam vinni az épületet, minthogy elég szélesek a falak és nagyobb részt faragott kövekből és téglákból vannak, lassan száradjanak ki. — Nem volna tanácsos a közel 5 öl hosszú épületet egy év alatt elkészíteni.

A készpénzből és az adományokból van oly akkora összegünk, hogy az ez évi kiadásokat bőven tudjuk fedezni. A legutóbbi újhold szombaton is, amikor tömegesen jöttek körmenetek, a különböző helyekről és legtávolabbi vidékekről 3.000-et is felülmúlta a látogatók száma; az adományokból, noha nagy pénzhány van, 42 forint és néhány krajcár jött össze. A jövőben a Boldogságos Sz. Szűz ünnepein még többet várunk. —

Mindezeket híven és lelkiismeretem szerint közöltem, magamat magas kegyeibe ajánlva, felszentelt jobbát csókolva vagyok
Kárász, 1865. május 5.

legalázatosabb szolgálja Nagyméltóságodnak
Jankó János
plébános

Ezen felterjesztésen a következő megjegyzést olvassuk:
Nr. 887/1865.

Consistoriale.

Approbatur planum Capellae in M. Egregy.

Tehát a kápolna építését a pécsi püspök 887/1865. sz. alatt engedélyezte. A plébánia történetében folytatólagosan ezen sorokat találjuk. „Ezek után Püspök csakugyan másodszeri folyamódásomra megengedte a kápolna építését, de csak úgy, ha az egregyi község az építésnél szükséges fuvarokat és kézimunkákat ingyen megtenni lekötelezendí magát és építésre semmi segédelmet tőle nem kívánandok. — Az Egregyi község minden kívánt feltételek teljesítését megígérte; én pedig részint a jelenlevő készpénzben, részint a későbbben bejövendő alamizsnában bízván *előkészületeket tettem a kápolna építéséhez.* Midőn a mezei munkák teljesítése után munkást kaphattam, követ az Egregyi határban nagy mennyiségben törettem és lassanként behordattam. Meszet részint Nagy Mányokról, részint Pölöskéről bőven, így szinte állásfákat és deszkákat Pécsről meghozattam. Azonban az épít-

téshez részint a bekövetkezett mezei munkák, részint a kőműveseknek aratás utáni lefoglalása miatt (mikor a parasztoknak kenyerük lévén, az építéshez közönségesen szoktak fogni), csak későn foghattunk a kőművesek szűke miatt alig tudtuk a kápolna alapját lerakni. Bekövetkezvén a rövidebb őszi napok, szüret és egyéb mezei munkák, az építést a jövő évre halasztom.“

1865. évről annyit jegyez fel Jankó János, hogy a kenyér drágaság miatt az építkezés lassan ment és sok költségbe került. Ez a drágaság már az 1848—49. évi szabadságharc óta tart, noha nem volt épen szűk termés, a gabona mégis drága volt. Okát a drágaságnak a nagy kivitelben látja. A búza kilója közönségesen 9—10 forint, a rozs pedig 7—8 forinton kelt el.“ A kápolna falai alig 1½ ölnyi magasak. Napszámos hiánya és a drágaság miatt az építkezést megint a következő évre halasztja.

1866-ról a Historia Parochiae-ben pedig ezeket olvassuk: „Május havában, amikor a búza kalászei is már kihajtottak és gabona már teljes szemmel bírt, május végén dér és fagy következtében minden elfagyott... Ily csapások után nem esoda, hogy az Egregyi kápolna építése is csak lassan haladt előre. Napszámosokat még jó pénzért is alig lehetett kapni, mert ezek oda siettek, ahol kosztot is kaptak. Kőműveseket bőven lehetett kapni, mert a szükség miatt ez idén nem igen építkeztek; azért sokszor több volt a kőműves, mint a napszámos; sokszor megtörtént, hogy maguk a kőművesek hordták az anyagokat az épülethez; a napszámosok teendőit is ők látták el. Mégis nagy nehezen annyira vittük az építkezést, hogy a kápolnát legalább tető alá vihettük, a bel és külső vakolást, a torony építést a jövő évre halasztván.“

Girk püspök október 16-án jelentést kért a kápolna építéséről. Jankó János a felszólításra ilyen tartalmú levélben válaszolt:¹⁵

100/1866.

L. J. C.

Nagyméltóságú, Méltóságos és Főtisztelendő Főpásztor Úr!
Kegyes Úram és Patrónusom!

F. é. október 16-án kelt hozzám intézett levele alapján kegyes parancsára alázattal a következőket jelentem: A Magyar Egregyi kápolna már tető alatt van. Ez évben teljesen befejezni nem lehetett; minthogy a kegyes adományokból befolyt 4 ezer forint o. ért. összeget segélyre szoruló hívem közt jobbára egregyiek közt, nehogy gyümölcsözés nélkül a lábában heverjen, abban a reményben helyeztem ki, hogy ha majd szükség lesz rá, könnyen hozzájussak. Közben ezen években a szerencsétlen népet különböző csapások érték; az elmúlt évben a

¹⁵ P. P. L. Nr. 1845/1866.

hosszantartó szárazság, a folyó évben pedig a fagy, mely termésünket és szőlőinket leforrázta, a kápolnának kihelyezett pénzét így csak végrehajtás útján tudtam volna behajtani, amire képtelen voltam; miért is a kápolna építése csak lassan folytatódhatott. — Minthogy most már csak az építendő torony egy része és az épület bevakolása van hátra, úgy a kihelyezett tőkéből, mint a bejövendő kegyes adományokból a jövő év nyarán reményelem, hogy Isten segítségével az egész munkát befejezem, akkor a számadásokat beterjesztem.

Ezeket jelentve magamat kegyeibe ajánlottan felszentelt kezeit csókolva vagyok Kárász, 1866. október 22.

Nagyméltóságodnak

legalázatosabb szolgálója
Jankó János
plébános, esperes.

A levél beérkezése után, okt. 26-án, küldte ki a püspök Troll P. Ferenc kanonokot, aki ezen kiküldetéséről ezt jelenti Főpásztorának.

Átmenve M. Egregyen, megtekintettem az épülő kápolnát, melynek építése már annyira haladt, hogy a téglafalakra zindelytetőt már feltették. A kápolna 4 öl hosszú, 3 öl széles, 4 öl magas, mely idővel, ha templommá épülne, annak szentélye lehetne. Közvetlenül a kápolna előtt, annak baloldalán van az a bugyogó források, alig 1 öl mély; a medence terméskőből kirakva, melyhez a múlt évben ezren jöttek gyógyulást keresve, a legtávolabbi vidékről. Ezen a nyáron Slavóniából is jött körmenet... A plébánián megerősítették azt az esetet, amit a hely gondnoka elmondott, hogy egy vaskuti ember, katonatiszt ebben a vízben szemeit megmosta és látását visszanyerte. Sok mankót helyeztek el a fakápolnában, melyek a gyógyulásokat igazolni látszanak.

2. A kegyes adományokból bejött.	4493.fl.	47 xos
kiadás.	3385.fl	65 xos
<hr/>		
marad.	1107.fl.	82 xos

a megmaradt összegeket plébános kihelyezte a híveknél. Fedezetül, ha netán elvesznének, adóslevelet állított ki, t. i. a plébános, melyben magára vállalta Jankó az egész összeg esetleges visszatérítését. Jelenti egyben Troll, hogy a bevételekről és kiadásokról két gondnok is vezet könyvet, úgyhogy a szükséges ellenőrzés meg van.¹⁶

Girk püspök bérnálások alkalmával a szomszéd plébánosok véleményét, jelentését is kikérte a magyaregryi csodás gyógyulásokról, búcsújárásokról.¹⁷

Az 1867. évi plébánia történeti feljegyzések a kápolnáról ezek:

„Idején, amint az idő engedte, iparkodtam minden előkészületeket megtenni, hogy valahára az egregyi kápolna építését befejezzem s még

¹⁶ P. P. L. Nr. 1935/1866.

¹⁷ P. P. L. indexe jelzi Nr. 1857/1870—73.

ezen folyó évben felszentelhessük. Az építésnek folytatása az uralkodó drágaság miatt igen sokba került.“

A kápolna felszentelése.

Nagy örömmel írhatta Jankó János esperes a Historia Parochiae nagy lapjaira a következő sorokat: „Aug. végén a kápolna elkészült. Szeptember 8-án, Kis Asszony napján roppant ájtatoskodó legmesszebb vidékről összesereglett népség (4—5 ezerre becsültetett) jelenlétében magam felszenteltem, a nagymisé is magam tartván. Két magyar beszéd volt, egyik a beszentelés előtt, a másik utána Főtisztelendő Szauter Antal Úr Pécsi Igazgató Tanár által tartván. Kitűnően. A német beszédet tartotta Főtiszt. Schmidt Alajos úr szászvári plébános. Sz. mise után örömmel énekeltem el a Te Deum laudamust.“ Ezzel a magyar-egregyi szentkút életéből tíz év lezáródott.

„Az Egregyi kápolnánál Kisasszony napján sok búcsújárók jelenlétében megtartottuk a kápolna felszentelésének év napját három egyházi beszéddel. Németül Jakics szalatnaki, horvátul Strechay bikali, magyarul Fölker Mátyás káplányom szónokoltak.“

Azzal a boldog tudattal hűnyta le szemeit Jankó János 1872. dec. 15-én, hogy a hagyományos magyar Mária tiszteletet az egregyi szentkúttal erősítette. A kárászi Sz. Kereszt felmagasztalása címén, általa építtetett temetőkápolnában pihen édesanyja mellett.

Az egregyi kápolnát 1878-ban újjá kellett építeni, mert bedőléssel fenyegetett és veszélyeztette a búcsúsok életét.¹⁸ A kápolna előtt lévő vízmedencét (szent kutat) Szekeres Ferenc plébános (1889—1891) a mostani formájában átépítette és ezzel a víz használatát lehetővé tette.¹⁹

A „Kápolna építő bizottság“ elnökének, v. Kun Lajos esperes plébánosnak állandó gondja, terve a kápolna hővítése, mert Mári napokon, különösen a főünnepen, Kisasszony napján zarándokló szegény bányász, napszámos és földműves hegyháti nép ezreit a Mecsek hegyei közé rejtett hófehér kápolnácska befogadni képtelen.

Pécs,

Hal Pál.

¹⁸ Hist. Par.

¹⁹ Nemes József közlése.

KÖNYVJEGY A KÉPZŐMŰVÉSZETBEN.

A könyvjegy kisgrafikai mű, mely képzőművészeti igénnyel az irodalmat szolgálja. Kissé tehát mindig kétszínűen viselkedik. Vonatkozásainál fogva a litteratúrától elválaszthatatlan. De értékesebb részét a grafikai sokszorosító művészettől nyeri. Minőségi lemérését, hivatva, a képzőművészet fennhatósága végzi. Kivitelénél fogva az iparművészet osztályába tartozik. De, — mert ez is a képzőművészet alkotó része — igazi ura a képzőművészet marad. Ami a könyvjegyben irodalmi, az a kevésbé értékes. A fontos elem ezekben a kis művekben a grafikai tartalom. Az irodalom illetőségét mégis, az exlibrisnél, első helyen jelenti be. Ez a jog az, mely a könyvjegy értékét lényegesen befolyásolja. Ahol az irodalom győz, — s ez a célja eredetileg — ott rendesen a grafikai érték szenved. S ahol a grafikai elem a mindenható, ott a szellemi vezetés panaszkodik, hogy bizonyos sekélyesség miatt, amit olcsó hatásnak tart, inkább magára, mint a könyvre hívta föl a figyelmet.

Különös harc ez. Az öncélúság harca. Erre a gyanútlan szemlélő, aki az exlibrist (csupán saját magáért) élvezni akarja, nem gondol. Pedig ez dönti el a kisgrafikai mű sikerét.

A könyvjegy a mai fogalom szerint a tulajdonos nevének sajátkezű bejegyzése helyett van. Ezt a névbejegyzést az újabb meghatározás nem egészen ízléses befirkálásnak mondja. De ez a meghatározás aligha fűdi a valóságot. Igaz, hogy a legtöbb ember szeret irkálni-firkálni. Mint a gyermek, aki ceruzához jut s telefirkálja a meséskönyvét, sokszor a legképzettebb (különös szó ez, mely folytonos képlátásra vezet s talán nem alaptalanul), a legkomolyabb ember is jégyszeg, írogat, vagy rajzolgat a könyve margójára. Leggyakrabban a névalírását gyakorolja. Kár az ilyen könyvért, mely tele van önkéntelenül firkált rajzokkal, nevekkal, értelmetlen csacsiságokkal. De hogy mégis a névbejegyzés mellett maradjunk, ez, tudjuk, sokszor elkerülhetetlen. Minket közelebbről csak az érdekel, hogy a sebtében bejegyzett név, avagy a könyvtárunk számára vásárolt könyvbe gondosan beírt nevünk, csakugyan olyan befirkálás-e, amely szépérzékünket bántja? A typografiai műben csak nyomatot akarunk-e látni s a könyvnek **határozottan csúfságára** van-e a név kalligrafiája? Aligha.

Mert ha úgy lenne, ízléstelennek kellene tartanunk a **könyvszerző** nevének sajátkezű bejegyzését, — hogy az értéket jelentő dedikációról ne is szóljunk.

Ha egy könyvünk elvész, mindegy a könyv sorsára nézve, akár nevünket írjuk bele, akár a legművészibb exlibrisünket ragasztottuk a könyvfedél belsejébe.

Az exlibrist egészen másféle szándék hozta létre, a legrégebb időn át, mostanig. Azonfelül: a képzelődés is sokat segített ebben a maga különös, kifürkészhetetlen útjain. Lássuk előbb az utóbbit.

Az emberek, — akiknek kultúrigényük van — a képzőművészet vezetésével, olvasmányaik közvetlen hatása alatt, utóbb már nem elégedtek meg azzal, hogy képzelődésükre válaszul mindig csak szavakat kaptak és nem képzeletüknek megfelelően, képeket. Pedig, mint már érintettem, a szó maga is kifejezi, hogy a képzelet folytán képeket láttak mindig inkább, mint szavakat, az élvezők, amikor egy-egy mű olvasásába elmerültek. Az első szavak elhangzása után már azokat a saját képzésü képeit előlegezte az olvasó, amelyektől nem szívesen hagyta magát eltéríteni az olvasás során, a mű számára. — Itt nem illusztrációs művekről van szó természetesen. De, mondhatnám, még azok sem képeznek kivételt. — Tehát: az élvező a saját képzeletében az olvasott könyvet a maga szellemi illusztrációival látja el a maga módja szerint. — Mert, feltesszük, hogy mindenki a saját felfogása szerint lát, képzel, érzékel az olvasás alatt. — Ezeket a saját képeit, akár lenyomatva is, szívesen látná a könyvben, ha volna hozzá igazi előadó rajzkészsége, tehetsége, vagyis, ha megtudná a képzelt képeit művészileg örökíteni. Ezek a képzelődők tehát nem szavakat kértek többé, hanem képeket. Ezeknek a képeknek a sűrítése, az összevonása, a tartalom pár lényeges vonallal való jellemezése, bizonyos elvek és felfogási módok szerint való kifejezése hozta létre, a könyvnyomtatás lehetősége folyamán, a kisgrafikai művet, az exlibrist, a ma szelvében használatos, gyűjtött és cserélt könyvjegyet. Miért? Mert ez is a gondolatok kicserélésének, a szerzővel való együttérzésnek, együttlátásnak, képes, mondhatni: gyermekiesen kedves módja.

S most lássuk az első okot.

A képzelődés mellett a fő ok, mely az exlibrist már a régi világban létrehozta, a könyvtulajdonosok ősi akarata, hogy könyvüket valamely személyükre jellemző, minden más valaki könyvjegyétől megkülönböztető könyvjegy díszítse. Ez a könyvjegy eleinte leginkább heraldikus vonatkozású volt. A családi címer motívumát tetszetős arany, ezüst, bíbor és kék sallangokkal felcicomázva látták a boldog könyvtulajdonosok drága könyveikben legszívesebben. Ezekkel a pompázó könyvjegyekkel, — melyek a tulajdonosok személyi kiválóságát képesítették — eldicsekedtek a bibliofilek egymás között. A családi vonatkozásokat igyekeztek azután bizonyos sajátos gondolatokkal, eszmékkel felruházni. Lehetőleg minél cifrábban és minél több eszmei tartalommal gondolták ezt kivitelezhetőnek. Az ábrázolásoknál a mitológiából legáltalánosabban merítették. Primitíven rajzolt alakok, vademberek, szentek, angya-

lok, ördögök, Vénusok, amorettek, vadász- és katona-troféumok szerepeltek leginkább. Ezeket a könyvjegyeket eleinte műbarátként maguk rajzolgatták, festgették, mint az egyházi barátok, a szerzetesek, a díszes iniciálékat, feketével, cinóberrel és arannyal. Kisegítették őket az egyhangúságból a rózsaszín és ultramarinkék heraldikus színek is. Ezek a színek piros-pozsgás cirádák közt irultak-pirultak, mint a vidám barátok arcrózsái, a jóindulatú és kedélyes borvirágok, amik a rendelő örömeire voltak. A rendelők ugyanis egymást akarták felülmúlni és pincéjükből jókedvre hangolták a mestert, hogy az a jóízű ötletekben, a szellemi sziporkákban segítségükre legyen s az ebből származó új könyvjegyekkel bibliofil társaikat letromfolják. Másfelől: a komoly gondolatok, az akadémikus tudálékosság, a klasszikus idézetek mellett, meggyűjtöttek, gombostűre tűztek minden értéktelen tücsköt-bogarat, amit eredetinek vélve, valamilyen litterátus vonatkozásba hoztak.

De körülbelül így van ez ma is.

A szabadkézzel festett — prima-vista — sokszorosítás kedves, derűs, színes korát a fekete-fehér duc-nyomat korszaka váltotta fel. Jöttek a komoly fametszők, ezek az igényesebb mesterségbeli xylographok, *Dürer* követői, a kézisajtónak dolgozó céhbeliék. Ezek kivették az akvarel-ecsetet a jó barátok kezéből s a körte, majd puszpángfaduc megvásárlásának lehetősége szerint a könyvjegy értékét új alapokra helyezték. A lehető legegyszerűbb vonalas rajzzal adták elő a fő témát a metszők, amely témát a fekete-fehér együtthatása szempontjából leegyszerűsítettek. A grafikus előadás az „ahogy lehet” szabályai szerint átalakult, hogy a nyomat a kis alaknak megfelelően jól kivehető és hatásos legyen. Jól adagolva: — Végy a fehérből ennyit, a feketéből ennyit, kösd össze ennyi és ennyi átmeneti szürkével úgy, hogy a domináns a fehér, vagy a fekete legyen! — Ha lineáris az ábrázolás, a hatás természetszerűleg a fehér. Ha fekete (a belga Masereel-modor), akkor a fehér nem lehet föbb az ábrázolt felület egy harmadánál. De ha a szürke érvényesül, baj van menthetetlenül. Hiába a szép gondolat, az eszme nem jut érvényre a rossz grafikai előadásban. S ha különben jó volna a grafikai kivétel s a könyvjegy mégis szürkehatású, semmitmondó, a rossz hatást valószínűleg a szellemi rész túlterhelése okozta. Vagyis az, hogy sok mindent akart a rendelő, vagy a jól kiszorgálni akaró művész egy kicsi lapon elmondani. Ez esetben tehát, hogy jó legyen az exlibris, a faducon a szellemi túlsúlyfoltást kell csökkenteni és pedig lényegesen, hogy a kis lapfelülettel bíró könyvjegy nyomdai rendeltetésének a könyv szempontjából megfeleljen.

Az első hadüzenetet tehát a fametszőmesterektől kapta a mecénás: — A túlkövetelés nem teljesíthető! A kevesebb szellemi rész, a csökkentett mondanivaló a jobb, mely által a grafikai előadás felszabadul, egyszerűbb lesz s a kis nyomat a metszetnek megfelelően csak a lényegest adja! —

Egész bizonyosan fájdalmas lett volna a rendelő első veresége, ha azt érezte volna, hogy ő van alul. De ha a rendelő nem a vereséget érezte, — ugyan hol van az a rendelő, aki vereséget érez? — hanem azt a diadalt, hogy a fametsző mester nem tudja megcsinálni azt, amit ő kívánt tőle. Pedig az ő elgondolása szerint lett volna igazán szép az exlibris. Míg így fogyatékos, mert az igazi szép tartalmi részek hiányoznak belőle, éppen a legszebb mondanivalók elmaradtak — valószínűleg a jó grafikus örömére.

Az igazi jó könyvjegynek szabad szemmel nézve is jónak kell lennie, ha jól van megcsinálva. Ha még oly kisterjedelmű is a mű, de az anyagszerűség kihangsúlyozásával készült, — ha szemüveges is valaki — nem kell a megítéléséhez nagyító-lencse, mint a bélyeggyűjtőknek. Mert a művészi kisgrafika szeretete merőben különbözik a bélyeggyűjtéstől! S ezt a kisgrafikabarát, a műgyűjtő, nem szűnik meg eléggé ismételni. Itt nem az exotikumokon, a nyomtatási hibákon, az alkalmi ritkaságokon van az értéket adó hangsúly, — bár utóbb, sajnos, erre a tévútra is terelődött a gyűjtés, — hanem a kisgrafikai képzőművészetben, mely e nemből egy jó nyomattal örökbecsűt alkot. Ha könyvjegy a kisgrafikai mű, akkor a könyv egy összegező alkotórészének kell lenni a beragasztott exlibrisnek. Ha alkalmi, vagy szabad a kisgrafikai mű, annak is ugyanazon szabályok szerint kell alakulnia, mint a nagygrafikai műnek, mely a karcban *Rembrand*-ra esküszik. De meg kell itt mindjárt jegyeznünk, hogy a kisgrafikai mű legnagyobb ellensége a nagyot akaró zűrzavar. Vagyis: mikor a kicsi nagy akar lenni, a vége rendesen a béka és az ökör meséje. Ezt elkerülendő, arra kell ügyelni, hogy úgy a rendelés, mint a kiszolgálás, lehetőleg egyszerű legyen. Öt lapra való mondanivalót ne zsúfoljunk egy lapra. Mindent nem lehet egy szegre akasztani. Inkább öt konceptusból válasszuk ki a legjobb egy-et, mely leginkább jellemzi a mondanivalónkat. De azt az egyet viszont jól ellen kell szolgálni s ne az olesóság legyen a vezérelv.

Ma: kitűnő grafikusaink bőven vannak, akik a kisgrafikát, főleg a fametszetet eredeti, értékes egyéni alakjába visszahelyezték. Az egyszerű közvetlenség ismét a közönség, illetve a grafikabarátok kegyébe juttatta a könyvjegyet. Visszaütés ez a modern modoros technikában túltengő sokszorosító eljárások, a néhány fogást ügyesen kihasználó felszínes rutin, vagy pedig az elfinomodott, egyénietlen, fényképi reprodukciókkal szemben, mely üzleti eljárás kliséit ma özönével ontja. Annyi hazai értékünk van fában, rézben, acélban, linóleumban, stb. vésvé, metszve, karcolva, mint elsőrendűen megmunkált képzőművészeti kultúranyag — s itt főleg a fametszet mai férfias, bátor kiállítású, sajátosan magyar, egyenes, nyílt nyersesége a legjobb anyag, — hogy jut a külföldre is belőlük. Nem kell tehát csodálkozó szemmel ez irányban Nyugat felé tekintenünk, hogy tehetségünket megtaláljuk. Jobb, ha

a magunkét becsüljük elsősorban. Azt kell előbbre vinniünk, ami a mienk. Utánozni még magunkat sem kell. Annyi a saját eredeti mondanivalónk.

Nézzünk csak körül kisgrafikánkban. Ismerjük meg a magunk művészeit, akikkel a külföldiek szívesen cserélnek. Mégegyszer mondom: Kisgrafikánkban elsőrendű magyar képzőművészeti érték van!

Pécs,

Nikelszky Géza.

A FESTŐ ZSOLNAY VILMOS.

A tehetséges ember, bármihez fogjon, keze alól mindenkor valami érdekes dolog kerül ki. A művészi képesség hordozása azonban legtöbbször lelki küzdelemmel jár; egyfelől a művésznak önnön forradalmát, forradalmát kell átélnie, — mely korának ítélőjévé, a jövő útmutatójává avatja — másrészt e képesség kiragadja, elveszi minden társadalmi osztálytól, szabaddá, függetlenné teszi minden kötöttségtől. Zsolnay Vilmos a festő, kivétel a mondottak alól. Művészi, festői képességei voltak, amelyek — következőképp — vándorbotot adhattak volna kezébe, hogy később, valahol jelentkezzen velük a kiművelt alkotó, aki semmi mást nem tud, vagy akar, mint hivatásának beteljesítését. Zsolnay Vilmos nyugodt kiegyensúlyozott szellem volt, olyan, mint az a karmester, aki lelkének zenekarát pontosan, tisztán vezényli, — amely zenekarban minden hangszer gazdája ismeretlen, névtelen művész — és a mű elhangzása után félreáll, menekül az ünnepléstől, mert hiszen semmi mást nem tett, mint amit tudott, jónak tartott.

Zsolnay Vilmos festői műve — a kerámiával összefüggő munkásságán, kísérletein túl — főképpen kisebb méretű olajképekből áll. Érdeklődése — úgylátszik — az arckép felé hajolt, igaz, hogy csendéletei és tájképei számban alig maradnak el a figurális művek mellett. A művészet mesterségét soha nem tanulta, ha csak nem számítjuk annak azt a fiatalkori ismeretséget, vagy barátkozást, melyet egy akkortájt Pécsen tartózkodó arcképfestővel tartott és ami valamelyes útmutatással, műhelybeli jártasság szerzésével végződhetett. Festészetében tehát maga talált ki mindent és ezt a családi hagyományon kívül, egy-két megkezdett, abbahagyott festménye igazolja legjobban; mert ezek az önképzőre jellemző módon, mindjárt végső hatásra és eredményre törekcsenek, azaz olyan munkarendszerre vallanak, amelyet a fokozatosan építő festésmodor nem ismer.

Művészeti szemlélete, festői hovatarozása szerint a középeurópai biedermeierhez kell sorolni képeit, noha jól ismerte a német romantikusokat és szerethette a németalföldi, vagy flamand csendélet-festőket. Zsolnay Vilmos festői oeuvre-je azonban külön dolog hatások egyesítésénél, kora és a közvetlen múlt ismereténél, több mint bensőséges ragaszkodása a festészethez, vagy annak egész életen át tartó szeretete. Zsolnay Vilmos minden képe erőfeszítés, minden szellemi

Zsolnay Vilmos: Vak koldús. Olajfestmény.

Zsolnay Vilmos: Téli táj. Olajfestmény.

értékenek latbavetése és főképpen valami szívós, magabiztos akarat, — amely a maga festői jussát, jogát kereste mindvégig — ezért szakadatlanul kitört abból a keretből, amelyben élt, és így az igazi festői ösztönnek példázata és végül, töredékeiben is megható emlékmű. Zsolnay Vilmos nem tanult rajzolni; rajza néhol fogyatékos és naiv, néha túlzottan gondos, a vesződség párája élteti olykor, máskor elragadóan közvetlen — festői képességei azonban rendkívüliek voltak. Festői tehetséggel született és azontúl, szépen komponált, igazi, csalhatatlan vizuális érzékkel szerkesztett, teremtett képszerű egyensúlyt. Fiatalkori képein az ecsethasználat módja, a festék feldolgozása, a széles, férfias és mégis érzékeny előadásmód, a színek tisztasága, ragyogása, az eleven, meggyőző hit és kitárulás, nagy művészek ifjúkori indulását juttatja eszünkbe. E megállapítások továbbfűzése mégis hiábavaló. Kérdezhetjük, mi lett volna belőle, hova jutott volna, ha egész életével egyedül a festés mellé szegődik. Ma nyugodtan mondjuk, lehetett volna olyan festő, mint Madarász Viktor volt. Zsolnay Vilmos kevésszámú, kicsiny képei előtt érezzük, hogy az élmény tisztaságát valami enyhe ború szövi át, a kor eltűnt levegőjének egy kis felhője vonul el előttünk, megérint az a világ, melyben a mult század magyar festője, nem egyszer árván élt, vesződött... érezzük, hogy áthatotta lelkét az egyedülálló alkotó művész küzdelmes belső világa, csakhogy ennek kiteljesedéséről önmaga mondott le. Nem tudjuk, bölcsnek, vagy szerénynek nevezzük-e Zsolnay Vilmost, amikor nagy, világhírűvé vált kerámiai munkássága mellett, csupán szabad perceiben vette elő festő szerszámain, amelyekkel az összegyűlt, kiszabadulásra váró alkotó erő szokatlant teremtett, (egyik vásznán — mondják egy esztendő erőfeszítése — a gyümölcsök, mint valami sziklaomladék görögnek alá és a virágokból sűrű erdő, rejtelmes bozót alakul), vagy mindenekelőtt, kizárólagosan festőnek, magányos, egyedülálló művésznek, kinek életével nagyranövő porta termett, melyben rendet kellett tartania, tovább építeni és aki így, a történések sodrában csak ritkán, egyre ritkábban ajándékozhatott magának egy-egy szabad órát. Utódait azonban megajándékozta gazdag lelke sokrétű alkotóképességének valamelyikével — unokájában Mattyasovszky Zsolnay Lászlóban, éppen a festő nőtt legnagyobbá. Zsolnay Vilmos lelki szükségességéből egyedül magának festett, és ha ma különösképp képeiről szólunk, nem fedeztük fel, nem értékeltünk át egy régi művészt, hanem csupán szelleme egyik csiszolt, ritkán látott oldalán csillant meg a fény.

Pécs,

Martyn Ferenc.

TARTALOM.

	Oldal
Szabó Pál Zoltán dr.: A Mecsek keletkezése.	3
Török Gyula dr.: Ujabb leletek a zóki Várhegytetőről (I—IV. tábla és 1 kép).	10
„ „ „ : Bronzkori és római kultúrréteg a Majláth utcában. (1 kép).	20
Kalmár János dr.: Pécsi sisak a honfoglalás körüli időből (címlap képe és 1—8 kép).	22
Szentkirályi István: Baranya első főispánja a hódoltság után.	30
Gönyey Sándor dr.: A Drávaszög néprajzi elkülönülése (V—XI. tábla és 1—18 kép).	38
Hal Pál: A magyaregregyi szentkút.	65
Nikelszky Géza: Könyvjegy a képzőművészetben.	75
Martyn Ferenc: A festő Zsolnay Vilmos (XII. tábla).	80

125781

R. 1.